

J. Hojamyradow, T. Nazarow

ONKOLOGIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

UOK 378 : 616

H 54

Hojamyradow J. Nazarow T.
H 54   Onkologiýa. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

TDKP № 199, 2018

KBK 55.6 ýa 73

© Hojamyradow J., Nazarow T., 2018.

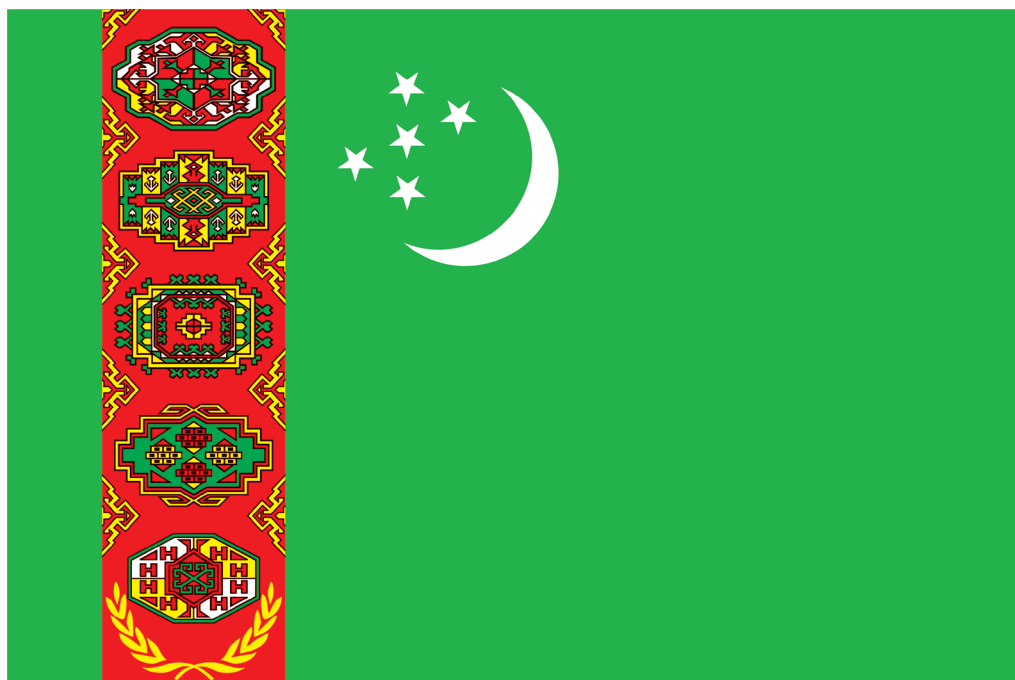

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*– Ähli gowulyklaryň hem
rowaçlyklaryň sakasy saglykdyr.*

SÖZBAŞY

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň taýsyz tagallasy bilen biziň ýurdumyzda «II saglygy – ýurt baýlygy!» diýen pähimden ugur alnyp, ynsan saglygyna döwletimiziň in gymmatly baýlygy hökmünde garalýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe saglygy goraýyş ulgamyny ösdürmekde uly işler amala aşyrylýar, sagdyn durmuş ýörelgelerini ornaşdyrmak, keselleriň önüni almak we olary ýok etmek işleri giňden alnyp barylýar. Bu bolsa ilatyň saglygyny goramaga we berkitmäge, ömür dowamlylygyny uzaltmaga mümkinçilik berýär. Şol sebäpli Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwri halkymyzyň baş saglygyny gorajak, kärine ussat, başarjaň lukmanlary taýýarlamaklygy Türkmenistanyň Döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň işgärleriniň önünde wajyp wezipeleriň biri edip goýdy. Bu meseläni talyplaryň keselleriň önüni almaklygyň, anyklamaklygyň, bejermekligiň täze usullaryny doly özleşdirmekligi, ylmyň we tehnikanyň in soňky gazanan üstünlikleri bilen tanyşdyrylmagy arkaly çözmek bolar.

Eliňizdäki okuw kitaby hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 15-nji fewralynda «Türkmenistanda Bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda» kabul eden Permanyndan ugur alnyp, lukman talyplara, intern lukmanlaryna onkologiýa dersi boýunça dünýä ülňülerine laýyklykda giňişleýin düşünje bermeklige niýetlenildi.

Howply täze döreme keselçiligi dünýäde ýylsaýyn ösýär we ölümçilik görkezijileriniň içinde ýürek-damar kesellerinden soň ikinji ýerde durýar. Howply täze döremeleriň ähli agzalarda döräp bilýänligi sebäpli, lukman hünärmenleriň ählisine onkologiýa dersinden düşünje gerek bolup durýar. Şol sebäpli onkologiýadan okuw geçmän lukman bolmak mümkin däldir. Şu görkezilenlerden ugur alyp, kitapda lukman hünärmenlere gerekli bolan onkologiýa bilen baglanyşykly soraglar beýan edildi.

Bu okuw kitaby iki bölümden ybarat bolup, onuň birinji bölümi «Umumy onkologiýa» diýlip atlandyrylýar. Bu bölüm onkologiýa ylmynyň kesgitlemesini, gysgaça taryhyny, dünýäde we Türkmenistanda ösüş tapgyrlaryny, çişleriň kesgitlemesini, olaryň esasy häsiýetlerini, epidemiologiýasyny, etiopatogenezi, klassifikasiýasyny, Türkmenistanda onkologiýa gullugynyň gurnalyşyny, onkologik näsaglaryň kliniki gözegçiliginiň, täze döreme kesellerini anyklamaklygyň we bejermekligiň esasy

Türkmenistanyň Döwlet lukmançylyk uniwersiteti

Onkologiýa ylmy-kliniki merkezi

áýratynlyklaryny hem-de usullaryny öz içine alýar. Bu bölümde howply täze döreme keselleriniň önüni almak we olara garşy göreşi guramak barada düşünje bermek esasy üns merkezinde durýar.

Okuw kitabyň ikinji bölümi «Ýörite onkologiýa» diýlip atlandyrylyp, daýanç-hereket, ýmit siňdiriş, dem alyş, aýal we erkek jyns, peşew işläp çykaryş, gan işläp çykaryş agzalarynyň we ulgamlarynyň täze döreme keselleriniň, çaga onkologiýasynyň epidemiologiýasyny, etiopatogenezi, klassifikasiýasyny, kliniki alamatlaryny, anyklaýyş we bejeriş usullaryny öz içine alýar. Bu bölümde her bir agzada howply täze döremeleriň ýüze çykmagyna öz täsirini ýetirýän zyýanly ekzogen we endogen faktorlar, bu kesellere getirip biljek patologiki hadysalar, olary anyklamak we önüni almak arkaly howply täze döreme kesellerine garşy göreşmekligiň ýollary ýazylyp beýan edilendir.

Eliňizdäki okuw kitabyň ýazmakda Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň Onkologiýa ylmy-kliniki merkezinde geçirilen ylmy-barlag işleriniň netijelerinde alnan maglumatlar, merkezde barlanylan we bejergini alan näsaglarda howply täze döremeleriniň rentgen, ultrases, KT we MRT barlaglary, hirurgik gatyşmalarda kesilip aýrylan täze döremeleriň düşürilen suratlary, şeýle-de daşary ýurt dillerinde çap edilen okuw we ylmy kitaplaryň maglumatlary peýdalanyldy.

I BAP. ONKOLOGIÝA YLMY

1.1. Onkologiýa ylmy we onuň başga ylymlar bilen baglanyşygy. Onkologiýa pudagyň gysgaça taryhy

Onkologiýa «*onkos*» – çiş we «*logos*» – ylym diýen grek sözlerinden ybarat bolup, bu ylym lukmançylykda täze döreme kesellerini öwrenýär.

Onkologiýa özbaşdak ylym görnüşinde XIX asyryň ikinji ýarymynda ýüze çykyp, şol döwürde birnäçe Ýewropa döwletlerinde kanserologiýa diýlip atlandyrylypdyr. Ýöne kanserologiýa sözi onkologiýany doly suratda häsiýetlendirip bilmeýär. Sebäbi «*kanser*» diýlip diňe agzalaryň we dokumalaryň üstki gatlagyny örtýän dokumalardan (epitelial dokumalardan) emele gelýän howply täze döremeler atlandyrylýar. Onkologiýa bolsa diňe bir örtüji dokumalardan döreýän howply täze döremeleri öwrenmek bilen çäklenmän, ähli howply we howply däl täze döremeleri öwrenýän ylymdyr. Ikinji sebäbi bolsa «*kanser*» sözi ylmy adalga bolman, diňe daşky görnüşiniň derýa leňnejine meňzeşligi bu sözüň lukmançylyk amalyýetine girmegine sebäp bolupdyr.

Onkologiýa özbaşdak ylym bolmagyna garamazdan, ol beýleki lukmançylyk ylymlary bilen düýpleýin baglydyr. Mysal üçin, onkologiýany hirurgiýa, terapiýa, ginekologiýa, pulmonologiýa, nefrologiýa, anatomiýa, fiziologiýa, patanatomiýa, patfiziologiýa, gistologiýa, sitologiýa, endoskopiýa, lukmançylyk radiologiýasy, rentgenologiýa hem-de beýleki lukmançylyk ylymlaryndan, şonuň ýaly-da fizika, himiýa, biologiýa ýaly nazary ylymlardan aýratynlykda göz önüne getirmek mümkin däl.

Şeýle hem onkologiýanyň beýleki ylymlar bilen ysnyşykly baglanyşygyna garamazdan, ol şu ylymlardan düýpli tapawutlanýar. Onkologiýadan başga lukmançylyk ylymlarynyň köpüsiniň atlary, şol ylymlaryň bejeriş ýa-da barlag geçiriş usullary hem-de şol ylymlaryň bellibir agzanyň ýa-da ulgamlaryň kesellerini öwrenýändigine bagly bolsa, onkologiýa keseliň haýsy usul bilen ýüze çykarylýandygyna ýa-da haýsy usul bilen bejerilýändigine hem-de keseliň haýsy agzada ýa-da ulgamda ýerleşýändigine garamazdan, ol tutuş bir meseläni, ýagny täze döreme hadysasyny öwrenýär.

Birnäçe döwletlerde howply täze döreme kesellerini bejermek işi bilen hirurg lukmanlar hem-de radiologlar meşgul bolýarlar. Emma uly döwletleriň köpüsinde, şol sanda hem biziň Türkmenistan döwletimizde howply täze döreme kesellerini öwrenmek üçin ýöriteleşdirilen merkezler işleýärler.

1933-nji ýyldan bäri täze döreme kesellerine garşy göreşmek ugry boýunça halkara birleşigi we 70-den gowrak döwleti öz içine alýan onkologlaryň halkara jemgyýeti hereket edýär. Howply täze döreme kesellerine garşy göreşmek boýunça halkara birleşigi 4 ýyldan bir gezek dürli ylmy maslahatlary we simpoziumlary geçirýär. Bu birleşik täze döreme keselleriniň halkara kliniki we morfologiýa klassifikasiýasyny işläp çykardy. Bu klassifikasiýa dünýä edebiyatynda çap edilýän ylmy makalalary özara deňeşdirmekde hem-de olaryň peýdalylygyny ýokarlandyrmakda kömek etdi. Ondan başga-da Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy (BSGG) ýöriteleşdirilen onkologiýa bölümini we howply täze döreme kesellerini öwrenmek boýunça halkara agentligini (Lion, Fransiýa) öz içine alýar.

Täze döreme keselleri köp ýyllaryň dowamynda belli bolan kesellere degişlidir. Bu ýagdaýa mundan münlerçe ýyl ozal ýaşap geçen haýwanlaryň süňklerinde tapylan çişler kepillik edýär. Täze döreme keselleri baradaky belliklere gadymy grek lukmany Gippokratyň, Merkezi Aziýanyň beýik alymlary Abu Aly ibn Sinanyň, Seýit Ysmaýyl Gürgenliniň, Muhammet Gaýmaz Türkmeniň işlerinde-de gabat gelmek bolýar.

Emma oňa garamazdan, täze döreme kesellerine degişli bolan ylmy işler, esasan, XIX asyryň 70-nji ýyllarynda başlanypdyr. Ýöne ol işler köplenç halatda tejribe işleri bolup, şolaryň aglabasy haýwanlarda geçirilipdir. Bu işleriň ilkinjisi rus weterinary M. A. Nowinskiý tarapyndan geçirilipdir. Ol öz işlerinde täze döreme kesellerini haýwanlaryň bir görnüşinden başga bir görnüşine geçirip bolýandygyny subut edipdir. Ýapon alymlary Işikawa we Ýamigawa tejribe barlaglary dowam etdirip, 1911-nji ýylda towşanlaryň gulagynyň derisine gurum sürtmek arkaly deride howply täze döreme keselini döredýärler.

XIX asyryň ahyrynda açylan rentgen şöhleleri we XX asyryň 30-njy ýyllarynda açylan radioaktiw şöhleleri onkologiýa ylmynyň ösmeginde uly ähmiýete eýe bolýar. Bu şöhleleriň açylmagy bilen täze döreme kesellerini radioaktiw hem-de rentgen şöhleleriniň kömegi bilen anyklamak we bejermek işleriniň düýbi tutuldy. Ikinji Jahan urşy ýyllaryndan soň onkologiýa ylmy hemme taraplaýyn ösüp başlady. Ylmy-barlag işleri düýpli häsiýete eýe boldy. Ylmy işleriň netijeleri bolsa ylmy maslahatlarda, kongreslerde, simpoziumlarda we gurultaýlarda alymlar köpçüligine ýetirilip başlady. Ozalky Sowet döwletiniň çäklerinde onkologlaryň 1-nji Bütinsoýuz konferensiýasy 1947-nji ýylda bolup, soňky konferensiýalar bolsa 1958-nji we 1965-nji ýyllarda geçirildi. Bütinsoýuz ylmy gurultaýlar bolsa 1931-nji ýylda Harkowda, 1972-nji ýylda Tallinde, 1978-nji ýylda Sankt-Peterburgda we 1979-njy ýylda Daşkentde geçirildi.

Onkologiýadan çap edilen ilkinji kitaplaryň biri Sowet onkologiýasynyň düýbünü tutujy alym bolan akademik N. N. Petrow tarapyndan ýazylyp, ol 1910-njy ýylda «Täze döreme keselleri barada umumy ylym» diýen at bilen çapdan çykdy. Rus alymy Kron-towskiý onkologiýadan birinji monografiýany ýazyp, ony 1916-njy ýylda «Täze döreme keselleriniň deňeşdirmesi we tejribe materiallary» diýen at bilen çapdan çykardy. Beýik Watançylyk urşundan soň onkologiýa ugry boýunça «Onkologiýanyň soraglary» diýen at bilen tapgyrlyýyn ylmy žurnalyň çykarylmagy ýola goýuldy.

Täze döreme keselli syrkawlara kömek bermek işiniň düýbi ozalky Sowet döwletiniň çäklerinde 1903-nji ýylda tutuldy. Şol ýyl ady belli hirurg L. L. Lewşiniň tagallasy bilen Moskwada ilkinji ýöriteleşdirilen onkologiýa instituty (häzirki Moskwa şäherindäki A. P. Gersen adyndaky ylmy-barlag onkologiýa instituty) döredildi. 1906-njy ýylda bolsa Sankt-Peterburgda akuşer-ginekologiýa jemgyýetinde howply täze döreme kesellerini bejermek boýunça ýörite topar döredildi. Soňra bu topar garyp aýallary bejermek üçin Ýeleniň hassahanasyny döretdi. Bu hassahana bolsa aýal jyns agzalarynyň howply täze döreme kesellerini bejermek işleri bilen meşgul boldy. Birinji Jahan urşy Moskwadaky onkologiýa institutynyň ýapylmagyna sebäp boldy. Emma Oktýabr rewolýusiyasy üstün çykandan soň, 1918-nji ýylda Sankt-Peterburgda merkezi rentgenologiýa we onkologiýa instituty döredildi. 1920-nji ýylda bolsa Moskwada täze döreme kesellerini bejermek üçin institut täzeden döredildi. Şol ýylda hem rentgen-radiologiýa we onkologiýa institutlary Kiýewde we Harkowda döredildi.

Sankt-Peterburgda ilkinji onkologiýa instituty 1926-njy ýylda döredilenden bäri onuň direktory wezipesini dürli wagtlarda görnükli onkolog alymlar N. N. Petrow, A. I. Serebrow we A. I. Kanserow dolandyrdylar.

1952-nji ýylda iň uly institutlaryň biri bolan Tejribe we kliniki onkologiýa instituty gurlup, ol SSSR LYA Bütinsoýuz onkologik ylmy merkezine (häzir Russiýa Lukmançylyk Ylymlar akademiýasynyň Onkologiýa ylmy merkezi) öwrüldi. Ozalky Sowet döwletiniň çäklerinde işläp onkolog alymlaryň durmuşynda esasy hadysalaryň biri, 1962-nji ýylda Moskwada geçirilen VIII halkara howply täze döremelere garşy göreş kongresi boldy. Ozalky Sowet döwleti dargandan soň, her 2 ýyldan bir gezek GDA (Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy) çäklerinde onkologlaryň we radiologlaryň gurultaýlary geçirilýär. Soňky ýyllarda bu gurultaýlarda ylmy we amaly taýdan gazanylan netijeler ara alnyp maslahatlaşylýar we ylmy ýygyndylar kitap görnüşinde çap edilýär.

Türkmenistanda onkologiýa ylmyň döreýşi we onuň işiniň ýola goýulmagy 1962-nji ýylda Türkmenistanyň ylmy-barlag rentgenologiýa, radiologiýa we onkologiýa institutynyň döredilmegi bilen baglydyr. Bu institutyň ilkinji direktory professor S. K. Nurýagdyýew boldy. Türkmenistanda onkologiýa ugrundan ilkinji çap edilen kitap «Howply täze döremeleriň geografiýasy» ady bilen 1968-nji ýylda çapdan çykdy. 1974-nji ýylda professor S. K. Nurýagdyýewiň «Howply täze döreme kesellileriň mikroelementleri» diýen kitaby çap edildi.

Türkmenistanda onkologlaryň 1-nji ylmy maslahaty 1967-nji ýylda geçirilip, soňkulary bolsa 1972-nji, 1975-nji, 1980-nji, 1985-nji, 1989-njy we 2001-nji ýyllarda geçirildi. 1993-nji ýylda Türkmenistan onkologlarynyň I gurultaýy geçirildi. Türkmenistan döwletimizde garaşsyzlyk ýyllarynda lukmançylyk pudagyna aýratyn uly üns berlip başlandy. 1995-nji ýylda «Saglyk» Döwlet maksatnamasy kabul edildi. Hormatly Prezidentimiziň hut özüniň başda durmagynda işlenilip düzülen «Saglyk» Döwlet maksatnamasynda adamlaryň saglygyny berkitmek, keselleriň önüni almak, esasan hem, ýurdumyzda ynsan ömrüniň dowamlylygyny uzaltmagy üpjün etmek bu ugra gönükdirilen döwlet harajatlary, şeýle hem dünýä ylmyň ösen tejribeleriniň biziň şertlerimize laýyk ornaşdyrylmagy, şol bir wagtda-da maddy-tehniki üpjünçiliginiň

döwre laýyklykda kämilleşdirilmegi bolup durýar. Maksatnamanyň esasy maksady – ilatymyzyň saglyk ýagdaýyny has-da gowulandyrmak we abadançylygyny ýokarlandyrmak, raýatlara saglygy goramak babatda hemmetaraplaýyn deň mümkinçilikleri we şertleri üpjün etmek, kämil hem-de ýokary hilli we netijili saglygy goraýyş ulgamyny döretmek bolup durýar.

2009-njy ýylda «Saglyk» Döwlet maksatnamasynyň kabul edilmegine 14 ýyl dolýandygy we bu ugurda ýurdumyzyň saglygy goraýyş işgärleriniň tutanýerli zähmeti netijesinde, örän uly üstünlükleriň gazanylandygy mynasybetli, «Türkmenistanyň Milli baýramyny – Saglygy goraýyş we derman senagaty işgärleriniň gününü döretmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň Permany bilen, her ýylyň 21-nji iýuly Türkmenistanyň Milli baýramy – Saglygy goraýyş we derman senagaty işgärleriniň günü diýlip yglan edildi. Şol ýyldan başlap, her ýyl baýramçylyk günleri Onkologiýa ylmy-kliniki merkezinde ylmy-amaly maslahatlar geçirilýär.

2009-njy ýylda Onkologiýa merkeziniň häzirki zaman enjamlary bilen abzallaşdyrylan täze binasynyň gurluşygy tamamlanyp işe girizildi. 2015-nji ýylyň fewral aýynda Onkologiýa ylmy-kliniki merkezinde halkara ylmy-amaly maslahat geçirilip, ylmy işleriň gysgaça beýanlary kitap görnüşinde neşir edildi.

1974-nji ýylda Türkmen döwlet lukmançylyk institutynda ilkinji gezek rentgenologiýa, lukmançylyk radiologiýasy we onkologiýa kafedrasý döredilip, bu kafedranýň müdirligine professor S.K. Nurýagdyýew saýlandy. Bu kafedra dürli ýyllarda I.y.k. W.I. Plotnikow, I.y.d. R.Ç. Joraýew, professor G. Numaýew, I.y.d. W.W. Kuznesow, professor A.P. Paşygow, dosent T. Nazarow ýolbaşçylyk etdiler. Häzirki döwürde kafedra I.y.k. A. Annamuhammedow ýolbaşçylyk edýär.

Türkmenistanda 4 sany welaýat onkologiýa hassahanasy döredilip, täze döreme kesellilere ýerli kömek şol hassahanalaryň üsti bilen amala aşyrylýar.

Şeýlelikde, häzirki zamanda onkologiýa ylmy dünýä lukmançylyk ylymlarynyň arasynda iň bir ähmiýetli bölek bolup, täze döreme kesellerine garşy göreşýän ählihalk meselesi bilen meşgul bolýan ýöriteleşen ylymdyr.

II BAP. TÄZE DÖREMELER

2.1. Täze döreme keselleri barada umumy düşünje

Köp ýyllaryň dowamynda täze döreme hadysasynyň aýratynlyklary öwrenilip, oňa kesgitleme bermek üçin köpsanly synaglar edildi. Emma täze döremelere berlen köpsanly kesgitlemeleriň hiç birisi bu hadysany hemmetaraplaýyn doly häsiýetlendirip bilmedi. Şonuň üçin täze döreme hadysasynda köp meseleleriň şu wagta çenli açyk galmagy olaryň dürli tarapdan öwrenilmegine itergi berýär.

Köpsanly synaglaryň netijesinde, häzirki zamanda täze döreme hadysasynyň köp häsiýetlerine şu aşakdaky kesgitleme jogap berýär diýen netijä gelindi. Ýagny «Täze döremeler» janly-jandarlara mahsus bolan reaktiw patologik hadysalaryň aýratyn bir

görnüşi bolmak bilen, zaýalanan ojaklarda öýjükleriň yzygider üznüksiz köpelmegi (proliferasiýa), bu hadysanyň özbaşdaklygy (awtonomlygy), zaýalanan ojaklarda morfologiki, biohimiki we funksional bozulmalaryň emele gelmegi, infiltratiw ösüş we metastaz bermekligi bilen häsiýetlenýär.

Täze döreme hadysasynyň her bir häsiýetine aýratynlykda garanynda olaryň ilkinji üçüsi, ýagny öýjükleriň we dokumalaryň üznüksiz ösmegi, bu ösüşiň özbaşdaklygy-awtonomlygy we şol zaýalanan ojaklarda morfologiki, biohimiki we funksional bozulmalaryň emele gelmegi, bir-biri bilen baglanyşykly hadysalar bolup, şu aşakdakylar bilen häsiýetlendirilýär. Hadysalar öýjükleriň sanynyň köpelmeginden başlanýar. Öýjükleriň bölünmekleriniň (proliferatiw hadysasy) tizleşmeginiň netijesinde dokumalaryň göwrüminiň ulalmagy ýüze çykýar. Bu ýagdaý kadaly, ýagny fiziologik hadysalarda hem duş gelýär we regenerasiýa diýlip atlandyrylýar. Mysal üçin, haýsy hem bolsa bir dokuma zeper ýetmegi netijesinde ýaralansa, ýyrtylsa ýa-da döwülse, regeneratiw hadysalaryň netijesinde dokumalaryň zeperi bitmek bilen bolýar. Bu proliferatiw hadysalar bilen täze döreme proliferatiw hadysalarynyň arasyndaky tapawut şu aşakdakydandyr, ýagny proliferatiw hadysalary dokumanyň zeper ýeten ýeri doly suratda bitenden soň togtaýarlar. Bu ýagdaýa bedeniň ugrukdyryjy mehanizmleri kömek edýär. Emma täze döreme kesellerinde proliferatiw hadysalar bedeniň ugrukdyryjy gurnawyna boýun egmän, üznüksiz dowam edip gidýärler, bu bolsa onuň dörän ýerindäki dokumanyň üznüksiz ösmegine sebäp bolýar. Bu ýagdaýa täze döreme keseliniň awtonomlygy diýilýär. Täze döreme hadysasynda awtonomlyk hökmany ýagdaý bolsa-da, ol doly suratda bolup bilmez, sebäbi täze döremäniň dokumasy hökmany suratda bedenden gan, limfa we nerw damarlary bilen üpjün edilýär, gormonal, gumoral ugrukdyryjy faktorlaryň täsirine sezewar bolýar. Şol sebäplere görä, täze döremeler bedenden doly aýry bolanda ýaşap bilmeýär.

Soňky onýylykda funksiýasy bozulanda täze döremeleriň ösmegine ýardam berýän birnäçe genler (P52, P15, P16) anyklanyldy we olaryň proteinleriniň aýratynlyklary öwrenildi. Olaryň barysy öýjükleriň howply täze döremelere öwürmek mümkinçiliklerini ýüze çykarýan birnäçe aýratynlyklaryny anyklamaga ýardam berdi. Birinjiden, bu öýjükler daşky signallara mätäç bolman, öýjükleriň proliferasiýasyna başlamak signallaryny özünde saklaýarlar. Eger-de kadaly öýjükleriň bölünmegi üçin öýjügara suwuklygynda 18-20% belok (ösüş faktory) gerek bolsa, täze döreme öýjükleri üçin bu görkeziji 0,1-1% bolanda hem ýeterlidir. Ikinjiden, kadaly öýjükler diňe öýjükleriň daşyndaky substrata (matriks) ýelmeşen ýagdaýynda bölünip bilýän bolsa, täze döreme öýjükler üçin substratyň geregi ýok. Täze döreme öýjükleriniň ýene-de bir aýratynlygy olarda garramak häsiýetiniň ýitmekligidir – eger-de kadada her bir öýjük 18-20 gezek bölünip, soň ölýän bolsa, çiş öýjüklerinde bu kanunalaýyklyk ýokdur. Ýagny janly-jandarlar mahsus bolan apoptoz hadysasy çiş öýjüklerinde bolmaýar we olar yzygider bölünmegini dowam edýärler. Bu bölünýän öýjükleriň iýmitlenmegi üçin täze döreme dokumalaryna neoangiogenez hadysasy hem mahsusdyr.

Morfologik atipizm täze döreme keseliniň ýüze çykan ýerinde öýjükleriň we dokumalaryň gurluşynyň üýtgemegi bilen baglydyr. Eger-de gürrüň öýjükleriň gurluşynyň üýtgemegine degişli bolsa, onda oňa öýjükleriň atipizmi diýilýär. Öýjükleriň atipizmine şu aşakdaky hadysalar degişlidir, ýagny her bir öýjük, öýjük membranasyndan, öýjük suwuklygyndan (sitoplazmadan), onuň organoidlerinden we ýadrosyndan ybarat bolup, şolaryň her biri tarapyndan üýtgeşmeler bolup biler. Öýjügiň membranasynyň täze döreme hadysasy netijesinde galňamagy, ýukalmagy, hatda ýyrtylmagy hem mümkindir. Öýjük membranasy zeperlenende mikroskopyň astynda diňe öýjük ýadrosy görünýär. Bu ýagdaýa «ýalaňaç ýadrolar» diýlip at berilýär. Öýjük suwuklygynda, ýagny sitoplazmada ýag tegmilleri ýaly patologik goşulmalar emele gelen-de, bu ýagdaýa lukmançylykda wakuolizasiýa diýlip atlandyrylýar. Kadada ýadrolar öýjükleriň merkezinde (ýadronyň sentrolesital ýerleşişini) ýerleşýär. Öýjükde ýadro öz ýerleşýän ýerini üýtgedip, öýjügiň bir gyrasyna süýşende, oňa ýadronyň telolesital ýerleşişini diýilýär. Öýjügiň içindäki suwuklykda – sitoplazmada ýadronyň eräp gitmegi mümkin, bu ýagdaýa ýadronyň izolesital ýerleşişini ýa-da kariolizis diýilýär. Öýjükde ýadronyň çişip ulalmagy we ýygrylyp kiçelmegi mümkin. Eger-de öýjükde ýadro ýygrylyp kiçelse, oňa kariopiknoz diýilýär. Kadada bir öýjükde bir ýadro bolýar, emma patologik ýagdaýda bir öýjükde birnäçe ýadro bolup biler, öýjükdäki ýadronyň bölünmegine karioreksis diýilýär.

Dokumalarda öýjükler, olaryň ýadrolary öz görnüşlerini we ölçeglerini hem üýtgedip bilýärler, bu ýagdaý lukmançylykda polimorfizm diýen adalga bilen bellidir. Öýjük we onuň ýadrosy tarapyndan ýüze çykýan soňky özgermelere bolsa polihromatizm diýilýär. Bu hadysa bolsa öýjükleriň we olaryň ýadrolarynyň dürli derejede reňklenmegi degişlidir.

Eger-de gürrüň dokumalaryň gurluşynyň üýtgemegine degişli bolsa, onda bu ýagdaýa dokumalaryň atipizmi diýilýär. Oňa mysal edip şu aşakdaky hadysalary getirmek bolar. Olaryň birinjisi – dokumalarda öýjükler bellibir tertipde ýerleşýärler. Täze döreme hadysasynda bolsa öýjükleriň dokumalarda ýerleşiş tertibi bozulýar – bu ýagdaýa lukmançylykda dokumalaryň diskompleksasiýasy diýilýär. Ikinjiden bolsa, kadada dokumadaky öýjükleriniň (parenhimanyň) birleşdiriji dokumalara (stroma) bolan gatnaşygy hemişelik bolup, bu hemişeligiň üýtgemegi bolsa täze döreme hadysasyna mahsus ýagdaýdyr. Eger-de täze döremeleriň dokumasynda öýjükleriň sany azalyp, birleşdiriji dokumanyň mukdary köpelse, onda «skirr» adyny göterýän gaty düwün emele gelýär. Eger-de bu ýagdaý tersine bolsa, ýagny öýjükleriň sany köpeliş, birleşdiriji dokumanyň mukdary azalsa, onda ýumşak düwün emele gelýär.

Atipizmiň ikinjisine funksional atipizm diýlip, bu hadysa dokumalaryň ýerine ýetirýän işleriniň üýtgemegi we bozulmagy bilen häsiýetlendirilýär. Täze döreme hadysasynda funksional atipizm iki görnüşde ýüze çykyp biler. Olaryň birinjisine dokumalaryň hereket ediş funksiýasynyň bozulmagy degişlidir. Oňa mysal edip süňkleriň, muskullaryň hereketiniň bozulmagy, iýmit siňdiriş ulgamynyň içi boş agzalarynyň hereket funksiýalarynyň bozulmagyny getirmek bolar. Olaryň ikinjisine bolsa dokumalaryň bölüp çykaryş funksiýasynyň bozulmagy degişlidir. Mysal üçin, aşgazanda iýmit

siňdirmek üçin zerur bolan aşgazan şiresi we pepsin işlenilip çykarylýar. Eger-de aşgazanda täze döreme keseli emele gelse, onda şol bölünip çykarylýan şiräniň we pepsiniň mukdary we hili üýtgeýär. Ondan başga-da endokrin ulgamlarynyň işläp çykarýan gormonlarynyň mukdarynyň köpelmegi ýa-da azalmagy mümkindir. Atipizmleriň üçünjinesine bolsa biohimiki atipizm diýlip, bu hadysa bedende sagat agza mahsus bolmadyk himiki maddalaryň – fermentleriň, gormonlaryň, duzlaryň, beloklaryň, uglewodlaryň, ýaglaryň we ýaga meňzeş maddalaryň ýüze çykmagy (çişler bilen bagly bolan serologiki markýorlar, alfa-fetoprotein, paraprotein – Ben-Jonsuň belogy we ş.m.) bilen häsiýetlendirilýär.

Ýokarda aýdylanlara görä, howply täze döreme dokumalaryna töweregindäki dokumalara we agzalara ösüp girmek häsiýeti mahsusdyr. Howply täze döremelere mahsus bolan häsiýetleriň ýene biri metastaz bermekdir. Metastaz diýlip täze döremeleriň janly öýjükleriniň bedeniň bir yerinden başga bir yerine geçirilip, şol öýjükleriň täze baran yerinde ýaşap, köpeliş ösmegine aýdylýar. Şu hadysanyň netijesinde emele gelen dokumanyň öýjükleri, şol öýjükleriň ilkinji gelip çykan ojagyndaky öýjükleriň häsiýetlerini we gurluşyny gaýtalaýarlar. Metastazlar gan, limfa we nerv damarlarynyň üsti bilen geçip bilýärler. Eger-de metastazlar gan we limfa akymalarynyň ugruna ýaýrasalar, onda oňa ortograd metastazlar diýilýär. Eger-de metastazlar gan we limfa akymalarynyň garşysyna ýaýrasalar, onda oňa retrograd metastazlar diýilýär. Şulardan başga-da metastazlaryň bir ojakdan başga bir agza göni geçmegi hem mümkindir. Olara implantasion metastazlar diýilýär. Implantasion metastazlara aşgazanyň howply täze döremesiniň garyn boşlugyndaky içki agzalara (kanseromatoz) we Douglas boşlugyna (Şinisleriň metastazy) geçmegi, deri melanomasynyň töweregindäki dokumalara ösmegi (deri içindäki metastazlar) mysal bolup biler.

Metastaz bermeklik 5 tapgyrda bolup geçýär:

1-nji tapgyr. Täze döreme öýjükleriniň ilkinji ojakdan bölünip aýrylmagy. Bu hadysa täze döreme dokumalaryna zeper ýetmegi we onuň dargamasy bilen baglydyr.

2-nji tapgyr. Täze döreme öýjükleriniň gan we limfa damarlarynyň içine girmegi. Bu hadysa gan we limfa damarlarynyň diwarlaryna zeper ýetmegi bilen baglydyr.

3-nji tapgyr. Täze döreme öýjükleriniň ganyň we limfanyň düzümünde aýlanmagy.

4-nji tapgyr. Täze döreme öýjükleriniň ikinji ojaga çöküp oturmagy.

5-nji tapgyr. Täze döreme öýjükleriniň täze ojakda köpelmegi we ösüp ýetişmegi.

2.2. Täze döremeleriň klassifikasiýasy

2.2.1. Täze döremeleriň häsiýetleri boýunça bölünişi

Täze döremeler öz häsiýetleri boýunça üç görnüşe, ýagny howply däl täze döremelere, diňe yerinde ýaýrap ösýän täze döremelere we howply täze döremelere bölünýärler.

2.2.2. Taze döremeleriň patalogoanatomik klassifikasiýasy

Taze döremeleriň göwrümi kem-kemden ulalyp başlaýar we agzalaryň aşakda ýerleşen gatlaklaryna, goňşy dokumalara ösüp geçýärler. Olaryň ösüş häsiýetleri we daşky görnüşleri birmeňzeş bolmaýar. Daşky görnüşleri boýunça taze döremeler aşakda görkezilen üç görnüşe bölünýär:

1. *Ekzofit görnüş* – bu taze döremeler öz döreyän dokumalarynyň üstüne örüp çykmak bilen häsiýetlendirilýär. Olar içki agzalaryň nemli bardalarynyň üstünde, parenhimatoz agzalaryň we deriniň üstünde ýerleşýärler. Taze döremäniň ösüşiniň dowamynda, çişniň dokumasynyň merkezinde gan aýlanyşynyň ýetmezçiligi sebäpli dargama hadysasy ýüze çykyp, ýarany emele getirýär. Bu hadysanyň netijesinde ekzofit çişleriň ortasynda çukurlyk emele gelip, gyralarynda çiş dokumasynyň ösüşi dowam edýär-de, çiş okara meňzeýär we olar okara görnüşli taze döremeler diýlip atlandyrylýar.

2. *Endofit görnüş* – bu taze döremeler içi boş agzalaryň diwarynyň içinde, parenhimatoz agzalaryň we deriniň içinde ýerleşýärler. Şeýle ýagdaýlarda agzalar we olaryň gatlaklary gaty we galyň bolýarlar, ösýän çişleriň çäklerini anyklamak mümkin bolmaýar, sebäbi olar göni arassa dokumalaryň içine ýaýraýarlar. Endofit çişlerde dargama hadysasy ýüze çykanda olar ýara-infiltrativ görnüşli diýlip atlandyrylýar.

3. *Garyşyk görnüş* – bu taze döremeler öz düzümünde ekzofit we endofit görnüşleriň alamatlaryny deň derejede saklaýarlar, dargama hadysasyndan soň, okara ýa-da ýara-infiltrativ görnüşine öwrülip bilýärler.

Taze döremeleriň endofit we garyşyk görnüşleri çalt ösmegi we wagtynda degişli bejergi geçirilmedik ýagdaýynda, soňra geçirilen bejerginiň netijesizligi bilen tapawutlandyrylýar. Morfolog alymlary kesilip aýrylan dokumalary mikroskopyň aşagynda öwrenmek arkaly çişleriň gyrasynyň göze görünýän yerinden, ekzofit görnüşinde gan-limfa akymalarynyň ugruna tarap 3-5 sm, endofit görnüşinde bolsa 7-8 sm, gan-limfa akymalarynyň garşysyna 1-2 sm, we 3-5sm aralykda çiş öýjükleriniň tapylýandygyny habar berýärler. Bu maglumatlar, esasan, taze döremeleriň bejeriş usullary saýlanyp alnanda göz önünde tutulýar.

2.2.3. Taze döremeleriň atlandyrylyşy (nomenklaturasy)

1. Birleşdiriji dokumalaryň taze döremelerine olaryň häsiýetine we döreyän dokumasynyň adyna görä + «oma» ýa-da «sarkoma» diýilýär. Mysal üçin, damaryň howply däl taze döremelerine angioma, howply taze döremelerine angiosarkoma diýilýär.

2. Taze döremeleriň ady ony ilkinji gezek ýüze çykaryp ýazan awtoryň ady bilen bagly. Mysal üçin, Abrikosowyň, Pejetiň, Wilmsiň taze döremeleri, Berkittiň limfomasy.

3. Taze döremäniň ady şol agzanyň funksional ýagdaýy bilen bagly, mysal üçin, feohromasitoma.

4. Taze döremeleriň ady olaryň düzümündäki öýjükleriň ölçegi ýa-da daş keşbi bi-

len bagly. Mysal üçin, ownuk öýjüklü, iri öýjüklü, süle şekilli, ik görnüşli täze döreme, tegelek öýjüklü täze döreme.

5. Täze döremäniň ady hiç zat bilen bagly däl – teratoma.

2.2.4. Täze döremeleriň gistologik klassifikasiýasy

Adam bedenindäki täze döremeleriň hemmesi iki görnüşli, ýagny birleşdiriji we örtüji (epitelial) dokumalardan emele gelip bilýärler.

2.2.5. Birleşdiriji dokumalardan döreyän täze döremeler

Birleşdiriji dokumalardan döreyän täze döremeler iki topara bölünýärler:

Birinji topar – jebisleşen birleşdiriji dokumalar, olara süňk we kitirdewük dokumalary degişlidir. Süňklerden emele gelyän howply täze döremelere osteogen sarkoma hem-de süňkleriň ýiliginde döreyän Ýuingiň sarkomasy degişlidir. Olardan başga-da süňklerde potensial howply täze döreme bolup, oňa osteoblastoklastoma ýa-da gigant öýjüklü täze döreme diýilýär. Kitirdewükden emele gelyän howply täze döremelere hondroblastoma we hondrosarkoma degişlidir. Süňklerden döreyän howply däl täze döremelere osteoma, osteoid-osteoma, kitirdewükden döreyänlere bolsa hondromalar degişlidir.

Ikinji topar – jebisleşmedik birleşdiriji dokumalar, olara ýag we ýorka (fibroz) dokumalary degişlidir. Bu dokumalardan döreyän howply täze döremelere liposarkoma we fibrosarkoma diýilýär. Howply däl täze döremelerine lipoma we fibroma degişlidir.

Olardan başga-da adam bedeninde täze döremeleriň ýüze çykyp biljek dokumalaryna şu aşakdakylar degişlidir:

1. Muskullar öz gezeginde iki topara bölünýärler. Birinji topara skelet muskullar diýlip, olardan dörän howply täze döremelere rabdomiosarkoma, howply däl täze döremelerine – rabdomiomalar diýilýär. Ikinji topara bolsa ýylmanak muskullar diýlip, olara içki agzalaryň, limfa we gan damarlarynyň diwarlaryndaky muskul gatlaklary degişlidir. Olardan döreyän howply täze döremelere leýomiosarkoma, howply däl täze döremelere bolsa leýomiomalar degişlidir.
2. Gan we limfa damarlaryndan angiosarkoma, gemangiosarkoma, limfangiosarkoma ýaly howply täze döremeler we gemangioma, limfangioma diýilýän howply däl täze döremeler döreyärler.
3. Nerwlerden iki görnüşli täze döremeler emele gelyär. Nerw damarynyň daşky gatlagyndan we gutarýan yerinden emele gelyänlere howply şwannomalar, howply däl täze döremelerine bolsa şwannomalar degişlidir. Nerw damarlarynyň özünden emele gelyän howply täze döremelere neýroblastoma, medulloblastoma, howply däl täze döremelerine newrinomalar we neýrofibromalar degişlidir.
4. Pigment dokumalaryndan melanoma diýen howply we tegmiller, hallar, meňler diýilýän howply däl täze döremeler emele gelyärler.

2.2.6. Örtüji (epitelial) dokumalardan döreyän täze döremeler

Örtüji (epitelial) dokumalar, öz gezeginde, ýasy öýjükli we işläp çykaryjy (mäz öýjükli) topara bölünýärler.

Ýasy öýjükli örtüji dokumalardan döreyän howply täze döremelere kanser, howply däl täze döremelere bolsa papillomalar we polipler degişlidir.

Işläp çykaryjy toparyna mäz dokumalary degişli bolup, olardan döreyän howply däl täze döremelerine adenomalar, adenoma polipleri, howply täze döremelerine bolsa adenokarsinomalar degişlidir.

Adam bedeninde iki sany ulgamlayyn täze döremeler bolup, olaryň birinjisine gemoblastozlar, beýlekisine bolsa gematosarkomalar diýýär. Gematosarkomalar diýlip limfa ulgamyndan döreyän howply täze döremelere aýdylýar. Olara limfomalar, limfosarkomalar, miyeloma keseli we limfogranulematozlar degişlidir. Gemoblastozlar diýlip gan işläp çykarýan agzalarda döreyän howply täze döremelere aýdylýar. Olara leykozlar we miyeloma keseli degişlidir.

2.2.7. Howply täze döremeleriň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

Howply täze döremeleriň näsagyň bedeninde ýaýraýyş derejesini häsiýetlendirýän klassifikasiýalaryň iki görnüşi ulanylýar. Olaryň birinjisi ozalky Sowet döwletinde kabul edilen IV derejeli, beýlekisi bolsa BSGG-niň hödürlän Halkara klassifikasiýasydyr.

Sowet klassifikasiýasy täze döremeleriň ýaýraýyşynyň IV derejesini öz içine alýar, ýagny:

I dereje – howply täze döremäniň ölçegi (diametri) 2 *sm*-den uly bolman, içi boş agzalaryň nemli we nemasty bardalaryna ösüp geçýär.

II *a* dereje – howply täze döremäniň diametri 2-5 *sm*-e barabar bolup, içi boş agzalaryň muskul bardasyna ösüp geçýär.

II *b* dereje – ýakyndaky (regional zolakda) 1-2 limfamäzlerde metastaz anyklanylýar.

III *a* dereje – howply täze döremäniň diametri 5 *sm*-den uly bolup, içi boş agzalaryň ähli diwaryna ösüp geçýär.

III *b* dereje – ýakyndaky (regional zolakda) 3 we ondan köp limfamäzlerde metastazlar belleniýär.

IV *a* dereje – howply täze döremeler töweregindäki dokumalara we agzalara ösüp ýaýraýar.

IV dereje – uzakdaky limfamäzlerde we başga agzalarda metastazlar kesgitlenilýär.

2.2.8. TNM ulgamy boýunça Halkara klassifikasiýasy

Bu klassifikasiýadaky *T* – howply täze döremäniň özüni, *N* – limfamäzleriniň ýagdaýyny, *M* – başga agzalardaky metastazlary häsiýetlendirýär.

T – ilkinji çişin ýagdaýy:

To – ilkinji howply täze döreme ýok. Keseliň ilki başga agzalarda metastazy ýüze çykýar we ilkinji çiş bedende tapylmaýan ýagdaýynda bu simwol ulanylýar;

Tx – howply täze döreme keseliniň bedende bolmagy güman edilen ýagdaýynda bu simwol ulanylýar;

T in situ (Ti.s.) – öýjük içindäki howply täze döreme;

T₁ – ilkinji howply täze döremäniň möçberi 2 sm;

T₂ – ilkinji howply täze döremäniň möçberi 2-5 sm;

T₃ – ilkinji howply täze döremäniň möçberi 5 sm-den uly;

T₄ – ilkinji täze döreme goňşy agzalara we dokumalara geçen ýagdaýynda ulanylýan simwol.

N – limfamäzleriň ýagdaýy:

No – limfa mäzlerinde metastaz ýok;

Nx – limfa mäzleriniň metastazyny kesgitlemek mümkin däl;

N₁ – limfa mäzlerinde metastaz bar.

M – başga agzalardaky metastazlar:

Mo – başga agzalarda metastazlar ýok;

Mx – başga agzalardaky metastazlary kesgitlemek mümkin däl;

M₁ – başga agzalarda metastaz bar.

T.N.M simwollary keseliň alamatlarynyň we ýöriteleşdirilen barlaglaryň kömegi bilen barlanylyp kesel anyklanylanda ulanylýar. Näsag operasiýa usuly bilen bejerilip, aýrylan agzanyň ýa dokumanyň morfologik barlagyndan soň, ýa-da näsag aradan çykandan soň, jeset materiallary patogistologik usulda barlanylanda **P.G.V.L** simwollar ulanylýar.

P – «peneterasiýa» diýen latyn sözi bolup, bu simwol içi boş agzalarda howply täze döremäniň haýsy gatlagyna ýaýrandygyny görkezýär, ýagny:

P₁ – howply täze döreme nemli we nemasty bardada ýerleşýär;

P₂ – howply täze döreme muskul bardasyna geçýär;

P₃ – howply täze döreme agzanyň ähli gatlaklaryna ösüp geçýär;

P₄ – howply täze döreme goňşy agzalara we dokumalara ösüp geçýär.

G – gradin latyn sözi bolup, ol howply täze döremäniň öýjükleriniň differensiasyny we onuň howplulyk derejesini kesgitleýär, ýagny:

G₁ – howply täze döremäniň öýjükleriniň ýokary derejede differensirlenendigini we howplulygynyň pes derejededigini görkezýär;

G₂ – howply täze döremäniň öýjükleriniň orta derejede differensirlenendigini we howplulyk derejesiniň orta hildedigini görkezýär;

G_3 – howply täze döremäniň öýjükleriniň pes derejede differensirlenendigini we howplulyk derejesiniň örän ýokarydygyny görkezýär.

V – howply täze döremäniň wena damarlarynyň içini häsiýetlendirýär, ýagny:

V_1 – wena kapillýarlarynyň içinde howply täze döremäniň öýjüklerinden ybarat bolan tromblar ýa-da embollar bar;

V_2 – wena damarlarynyň içinde howply täze döremäniň öýjüklerinden ybarat bolan tromblar ýa-da embollar bar;

V_0 – wena damarlarynyň içi arassa.

L – howply täze döremeleriň limfa damarlarynyň içini häsiýetlendirýär, ýagny:

L_1 – limfa kapillýarlarynyň içinde howply täze döremäniň öýjüklerinden ybarat bolan tromblar ýa-da embollar bar;

L_2 – limfa damarlarynyň içinde howply täze döremäniň öýjüklerinden ybarat bolan tromblar ýa-da embollar bar;

L_0 – limfa damarlarynyň içi arassa.

Şeýlelikde, howply täze döreme keseliniň kesgidi goýlanda şu simwollar ulanylýar we keseliň ýaýraýyş derejesini doly suratda açyp görkezýär. Mysal üçin, aşgazanyň kanseri $T_2N_1M_0P_2G_2V_2L_1$.

III BAP. HOWPLY TÄZE DÖREMELERIŇ EPIDEMIOLOGIÝASY

3.1. Howply täze döremeleriň epidemiologiýasy

Epidemiologiýa keselleriň ilatyň arasynda ýaýraýşyny öwrenýän ylym bolmak bilen birlikde, keselleriň adamlaryň aýratyn bölekleriniň arasynda, şol sanda Ýer togalagynyň aýratyn yklymlarynda we dünýäniň ýurtlarynda ýaýraýşynyň, etiologik faktorlaryny göz önünde tutmak arkaly öwrenýän ylymdyr.

Epidemiologiýa sözi, esasan, ýokanç kesellere degişli bolsa-da, ýokanç däl keselleriň hem epidemiologiki aýratynlyklaryny öwrenýär we ýokanç kesellere mahsus bolan birnäçe häsiýetleri öz içine alýar. Ýokanç kesellere degişli bolan inkubasion döwür hem-de keselleriň bir adamdan başga bir adama gönüden-göni geçmegi ýaly häsiýetleri, ýokanç keselleriň epidemiologiýasyny, ýokanç däl keselleriň epidemiologiýasından düýpli tapawutlandyrýar. Täze döreme keselleriniň wirusogenetik nazaryýeti bu keseliň epidemiologiýasynda ýokanç keselleriň epidemiologik usullarynyň ulanylmagyna ýardam berýär.

Ýokançly bolmadyk keselleriň, şol sanda hem täze döremeleriň, epidemiologiýasy öwrenilende ulanylýan usullaryň köpüsi şol keselleriň aglaba böleginde ýüze çykma hadysalarynyň kanunalaýyklyklaryny düşündirýärler. Kanunalaýyk hadysalary öwrenmek arkaly bolsa, şol keselleriň önüni alyş çärelerini işläp düzmeklik amala

aşyrylýar. Şu kanunalaýyklyklara adamlaryň ýaşayan ýurtlarynyň howa-geografik şertleri, adamlaryň jyns tapawutlary, zähmet we ýaşayyş şertleri, halklaryň döp-desurlary, adamlaryň endikleri we başgalar degişlidir.

Her ýylda Ýer togalagynda ilatyň 4 milliondan gowragy täze döreme kesellerinden heläk bolmak bilen, bu keseller adam ölüminiň sebäpkäri hökmünde ikinji orunda durýarlar. Bir ýylyň dowamynda ýer ýüzünde 6 milliondan gowrak adam täze döreme keselleri sebäpli barlag we bejeriş işlerini başdan geçirýärler.

1950 – 1972-nji ýyllarda täze döreme keselleriniň sanynyň her 100000 adamda ABŞ-da – 144,2-den 166,8-e çenli, Angliýada – 78,9-dan 119,0-a çenli ösüp köpelmegi, öýkeniň hem-de süýt mäsleriniň kanseri keselleriniň köpelmeginiň hasabyna bolup geçýär. Ozalky SSSR-iň çäklerinde howply täze döreme keselleri bilen kesellän hasalaryň sany 1972-nji ýylda her 100000 adamda 176,0 adam bolmaktan, 1992-nji ýylda 222-ä çenli köpeldi. Howply täze döreme keselleri bilen syrkawlanlaryň sanynyň ýylsaly köpelmegi, bu keseliň meselesiniň diňe bir ylmy mesele bolman, eýsem ol saglygy goraýyşyň örän bir derwaýys amaly meselesidigine kepillik edýär. Dünýäniň dürli ýurtlarynda geçirilen barlaglar esasynda şu aşakdaky netijeler ýüze çykaryldy, ýagny ýylyň dowamynda 200 adamdan 1 adam howply täze döreme keseli bilen keselleýär ýa-da 40 maşgalanyň birinde kanser keseli ýüze çykýar. Bu görkezilen maglumatlar howply täze döreme kesellerine garşy göreşmek meselesiniň wajyplygynyň gün-günden artýanlygynyň subutnamasydyr.

Howply täze döreme keselçiliginiň ilkinji subutnamalary 1936-njy ýylda A. M. Merkow tarapyndan çap edilip, ol öz işinde Ukrainada howply täze döremeler barada maglumat beripdi. 1950-nji ýyldan başlap Halkara howply täze döremelere garşy göreş birleşmesi tarapyndan bu keselleriň geografik ýaýramagynyň epidemiologiýasynyň öwrenilmekligi ýola goýuldy. 1960-njy ýyldan başlap Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy howply täze döremeleriň epidemiologiýasynyň öwrenilmegini öz üstüne alýar. 1966-njy ýyldan bäri işiň dolandyrylyşyna Howply täze döremelere garşy göreşiň halkara agentligi işjeň gatnaşyp başlady. Bu agentlik Lion şäherinde ýerleşip, ol SSSR-de, ABŞ-da, Islandiýada, Norwegiýada, Taýlandda, Hindistanda, Şri-Lankada şu ugurdan ýöriteleşdirilen barlag işlerini geçirip başlady. 1963-nji ýylda howply täze döreme keseliniň epidemiologiýasy barada bibliografiýa çapdan çykarylyp, ol öz içine 1946 – 1960-njy ýyllar arasynda hemme ýurtlarda çap edilen 2671 işi öz içine alýar. 2014-nji ýylda howply täze döreme keseliniň epidemiologiýasy «Атлас современной онкологии» ady bilen howply täze döremelere garşy göreşiň halkara agentligi tarapyndan rus dilinde çap edildi. Häzirki döwürde her ýylda howply täze döreme keseliniň epidemiologik meselelerine bagyşlanan 350 töweregi iş çapdan çykýar.

IV BAP. HOWPLY TÄZE DÖREMELERE GARŞY GÖREŞ

4.1. Howply täze döremelere garşy göreşi guramak

Dünýäniň ähli ýurtlarynyň saglygy goraýyş ulgamynyň düzümünde howply täze döremelere garşy göreşi guramak esasy wezipeleriň biri bolup durýar. Bu göreş howply täze döreme hadysasyny köptaraplaýyn öwrenmekligiň netijesinde mümkin boldy. Köpsanly ylmy işleriň netijesiniň görkezmeğine laýyklykda howply täze döreme hadysasy bellibir şertlerde adam bedeninde ýüze çykýar. Şol şertleriň düýpli öwrenilmegi bu hadysanyň önüni almagyň, oňa getirýän şertleri adam durmuşynda ýok etmegiň ýollaryny işläp düzmäge getirdi.

Howply täze döremelere garşy göreş bu hadysanyň döremegine getirýän şertleriň köplügi sebäpli, köptaraplaýyn alnyp barylmaladyr. Ol göreşi diňe bir lukmançylyk ulgamynyň ýa-da lukmançylyk amalyýetiniň işgärleriniň zähmeti netijesinde guramak mümkin däldir. Howply täze döremelere garşy göreş ähliahk işi bolup durýar. Bu göreşi ähli ýurtlaryň häkimiýeti, saglygy goraýyş ulgamlary, saglygy goraýyş edaralary we her bir adam alyp baranda netijeli bolýar.

Dünýäniň ähli ýurtlarynda bolşy ýaly, Türkmenistanda hem howply täze döremelere garşy göreş guramaçylykly alnyp barylýar. Türkmen döwleti bu göreşi Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň üsti bilen amala aşyrýar. Howply täze döremelere garşy göreşi amal etmek üçin Türkmen döwleti soňky ýyllarda uly işler alyp barýar. Täze, häzirkizaman dünýä ülnülerine laýyk gelýän hassahanalaryň, anyklaýyş merkezleriniň gurulmagy, lukmançylyk edaralarynyň täze anyklaýyş guralary bilen upjün edilmegi, lukmançylyk uniwersitetinde onkolog lukmanlaryň, lukmançylyk mekdeplerinde, onkologiya edaralarynda işlemek üçin şepagat uýalarynyň taýýarlanylmagy, Türkmenistanyň Döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň Şöhle bilen anyklaýyş, bejeriş we onkologiya kafedrasynda lukmanlary diplomdan soňky taýýarlyk we bilimini kämilleşdiriş okuwlarynyň açylmagy, saglyk öýlerinde gözegçilik otaglarynyň açylmagy, onkologiya edaralarynyň işini täzedan guramak maksady bilen № 144 (16.04.2013 ý.) buýrugyň kabul edilmegi, Türkmen döwletiniň bu ugurda alyp barýan uly işleriniň mysaly bolup durýar.

Onkologiya ylmy-kliniki merkezi (OYKM) Türkmenistanda onkologiya gullugynyň baş edarasy bolup, şu ugurdan ylmy-barlag hem-de guramaçylyk işlerini ýerine ýetirýär. Türkmenistanyň 4 welaýatynda onkologiya hassahanalary, Türkmenbaşy şäherinde bolsa onkologiya bölümi onkologiya gullugyny alyp barýar. Ondan başga-da her bir saglyk öýünde onkologiya otaglary, serediş otaglary bu gullugyň netijeli işlemegine ýardam edýärler.

Her bir saglygy goraýyş edaralary öz ýerine ýetirmeli borçlarynyň düzümine, howply täze döremelere garşy göreşine bellibir derejede goşant goşýarlar. Ol göreş her

ýylda adamlaryň arasynda geçirilýän köpçülikleýin önüni alyş barlaglarynyň, serediş otaglarynyň işini düýpleýin guramak, halkyň arasynda wagyz-nesihat gürrüňlerini geçirmek, onkologiýa keselleri barada teleýaýlymyň, radio gepleşikleriň, gazetleriň üsti bilen ýa-da köpçülik ýerlerinde lukmançylyk işgärleri tarapyndan gürrüň geçirmek arkaly amala aşyrylýar.

Her adam howply täze döremelere garşy göreşini öz ýanyndan arassaçylygy saklamak, sport bilen meşgul bolmak, zähmet çekýän ýerlerinde tehniki howpsuzlygyň kanunlaryny berjaý etmek, kabul edýän iýmitiniň mukdaryna we hiline gözegçilik etmek arkaly ýerine ýetirmelidir.

Ýokarda bellenip geçilenleri ýurduň her bir raýatyna öwretmek bolsa lukmançylyk işgärleriniň Watan önündäki hemişelik borjy bolup durýar.

4.1.1. Türkmenistanda onkologiýa gullugynyň guralyşy

Türkmenistanda onkologiýa gullugyna Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrligi tarapyndan ýolbaşçylyk edilýär. Türkmenistanda onkologiýanyň baş edarasy Onkologiýa ylmy-kliniki merkezi bolup, bu edara onkologik näsaglaryň keselini anyklamak, bejermek, bu keselleriň önüni almak, ylmy-barlag hem-de guramaçylyk-usulyýet işlerini amal edýär. Türkmenistanda 4 onkologiýa hassahanasy bolup, olar welaýatlaryň merkezi şäherlerinde ýerleşýär, Türkmenbaşy şäherinde bolsa onkologiýa bölümi işleýär. Türkmenistanyň saglyk öýlerinde onkologiýa we gözegçilik otaglary onkologiýa gullugyny alyp barýarlar.

4.1.2. Onkologiýa hassahanalary

Onkologiýa hassahanasy – bu ýöriteleşdirilen onkologik näsaglara kämilleşdirilen lukmançylyk kömegini bermäge niýetlenen lukmançylyk edarasdyr.

Onkologiýa hassahanalarynyň wezipeleri we borçlary:

1. Anyklaýyş we bejeriş işleriniň ozalky usullaryny kämilleşdirmek we täze usullaryny işläp düzmek.
2. Onkologik näsaglaryň kliniki gözegçiligini amala aşyrmak.
3. Howply täze döreme keselleriniň önüni almak.
4. Köpçülikleýin önüni alyş barlaglaryny guramak we amala aşyrmak.
5. Beýleki lukmançylyk edaralaryna onkologiýa hadysalary babatynda maslahat bermek.
6. Lukmanlaryň kämillik derejesini ýokarlandyrmak.
7. Adamlaryň onkologik hüşgärligini ýokarlandyrmak.

Onkologiýa hassahanalary welaýat merkezlerinde ýerleşip, öz düzüminde kabul ediş, onkohirurgiýa, onkoginekologiýa we şöhle bilen bejeriş bölümlerini saklaýar.

Ondan başga-da bu hassahanalaryň düzüminde rentgen, endoskopiýa, kliniki biohimiýa, morfologiýa barlaghanalarynyň we guramaçylyk-usulyýet otaglarynyň bolmagy zerurdyr. Bu hassahanalar welaýatlaryň çäginde onkologiýa degişli hemme işlere jogapkär bolup durýarlar.

4.1.3. Onkologiýa otaglary

Onkologiýa otaglary Türkmenistanyň saglyk öýlerinde açylyp, ol otaglarda onkolog lukman bilen şepagat uýasy işleýär.

Onkologiýa otaglarynyň wezipeleri we borçlary:

1. Kesellileri saglyk öýleriniň şertlerinde kabul etmek.
2. Onkologik syrkawlaryň kliniki gözegçiligini geçirmek.
3. Keseli öte geçen näsaglaryň kesel taryhyny öwrenip, öte geçmekligiň sebäplerini saglyk öýüniň lukmanlarynyň arasynda maslahata goýmak.
4. Howply täze döremeleriň önüni almak.
5. Adamlaryň onkologik hüşgärligini ýokarlandyrmak.
6. Köpçülikleýin önüni alyş barlag işlerini guramak we şol işlere gatnaşmak.
7. Saglyk öýüniň beýleki lukmanlaryna onkologiýa babatynda maslahat bermek.
8. Saglyk öýleri şertlerinde howply täze döreme keselli näsaglara himioterapiýa bejergisini geçirmek.
9. Howply täze döreme keselli näsaglara öýünde gözegçilik etmek.

4.1.4. Serediş otaglary

Serediş otaglary saglyk öýlerinde döredilip, ol ýerde öz hünäri boýunça kämilleşen feldşer-akuşer işleýär. Serediş otaglarynyň wezipesi howply täze döreme we oňa getirýän keselleriň adam bedeniniň göze görünýän ýerlerinde ýerleşýän görnüşlerini ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Bu mesele şu aşakdaky borçlary ýerine ýetirmek bilen çözülýär:

1. Adamyň deri örtüginde gözden geçirmek.
2. Adamyň agyz boşlugyny gözden geçirmek.
3. Aýal maşgalalaryň süýt mäslerini (göwüs mäslerini) gözden geçirmek.
4. Adamyň galkan şekilli mäsini barlamak.
5. Deriniň astyndaky ele bildirýän limfa mäslerini barlamak.
6. Göni içegäni barmak bilen barlamak.
7. Ýatgynyň boýunjygyny ýörite aýnalyklaryň kömegi bilen görmek we ýatgynyň boýunjygynyň kanalyndan sitologiýa barlagy üçin material almak.

Ýokarda aýdylyp geçilenlerden başga-da howply täze döreme keselleriniň önüni almak, bu kesel bilen kesellän adamlara zerur bolan lukmançylyk kömegini bermek,

bu keseli öz wagtynda ýüze çykaryp, kesellileri degişli lukmançylyk edaralaryna ibermek her bir lukmanyň borjudyr.

4.2. Howply täze döremeleriň önüni alyş ýollary

Bütindünýä Saglygy Goraýyş Guramasynyň Ýewropa sebiti boýunça edarasynyň Saglyk – 2020 syýasatynda XXI asyrda saglygyň we abadançylygyň bähbidine tutuş döwletiň we jemgyýetiň ähli gatlaklarynyň ynsan saglygyny goramaga bilelikde işeňňir gatnaşmagynyň ilkinji nobatda möhümdigi barada bellenilýär. XXI asyrda saglyk meseleleri saglygy goraýyş ulgamynyň çäklerinden çykyp, ýaşayyş – durmuş, bilim, daşky gurşaw (ekologiýa), ykdysady, jemgyýetçilik, adamlaryň hal-ýagdaýy hem-de durmuşyň we medeniýetiň beýleki meseleleri bilen çuňňur baglanyşyp, has-da çylşyrymlaşýar.

Şu nukdaýnazardan islendik ykdysady-durmuş, zähmet, daşky gurşaw, senagat, gurluşyk, oba hojalyk we beýleki meseleler çözülende, ilkinji nobatda, adam saglygynyň bähbidini hasaba almak; saglygy bekitmekde, sagdyn durmuşy alyp barmakda, onkologiki keselleriň önüni almakda we adam ömrüni uzaltmakda köpulgamlaýyn çemeleşilýär. Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň ilkinji ýyllaryndan başlap, ilatyň saglygy baş döwlet wezipeleriniň biri bolup, ynsan saglygyny goramak syýasatynyň esasy ugurlaryny «Saglyk» Döwlet maksatnamasynda aýdyň beýan edildi.

Howply täze döremeleriň önüni almak – bu şeýle keselleriň döremegine garşy gönükdirilen toplumlaýyn göreşdir. Howply täze döremeleriň önüni alyş çäreleriniň iki görnüşi tapawutlandyrylýar.

I. Ilkinji önüni alyş çäreleri – bu daşky gurşawyň adamlara täsir edip biljek zyýanly täsirleriniň garşysyna gönükdirilen toplumlaýyn çärelerdir. Howply täze döremeleriň ilkinji önüni alyş çäreleri sanitar – gigiyenik we inžener – senagat ýollary arkaly amala aşyrylýar.

4.2.1. Ilkinji önüni alyş çäreleriniň sanitar-gigiyenik ýoly

Bu daşky gurşawy we adamlaryň durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmak arkaly geçirilýän çärelerdir. Olara aşakdakylar degişlidir:

- a) şahsy gigiyenanyň talaplarynyň doly berjaý edilmegi;
- b) adamlaryň ýaşayyş we zähmet şertlerine lukmançylyk gözegçiligini guramak;
- ç) zyýanly endiklere we zähmet bilen baglanyşykly zyýanly täsirlere garşy göreşmek;
- d) iýmit önümlerine we agyz suwuna yzygider lukmançylyk gözegçiligini guramak;
- e) adamlaryň onkologik hüşgärligini we lukmançylyk babatynda bilim derejesini ýokarlandyrmak.

4.2.2. Ilkinji önüni alyş çäreleriniň inžener-senagat ýoly

Bu howply täze döreme keseliniň ýüze çykmagynyň önüni almak üçin lukmançylyga degişli däl edaralar we kärhanalar tarapyndan geçirilýän toplumlaýyn çäreler bolmak bilen, bu çäreler lukmançylyk işgärleriniň we lukmançylyk edaralarynyň gözegçiligi astynda geçirilýär. Olara şu aşakdaky çäreler degişlidir:

- a) transport serişdeleriniň atmosferany zäherleýän gazlaryna garşy göreşmek;
- b) önümçilik we senagat galyndylaryny (ýuwundy suwlar, tüsse, tozan, gazlar, himiki we radioaktiw maddalar) kärhananyň içinde zyýansyzlandyrmak;
- ç) ýaşayyş jaýlary, edara-kärhanalaryň jaýlary, ilatly nokatlar (obalar we şäherler) meýilleşdirilende tebigy şertleri göz önünde tutmak;
- d) obalary we şäherleri abadanlaşdyrmak, bag-bossanlyga öwürmek.

II. Ikilenji önüni alyş çäreleri – bu howply täze döremelere getirýän kesellere garşy göreşmek, ýagny olary wagtynda anyklamak, hasaba almak we bejermek arkaly howply täze döremeleriň önüni alyş çäreleridir. Oňa önüni alyş lukmançylyk ýoly hem diýilýär.

4.2.3. Howply täze döreme keselleriniň önüni alyş lukmançylyk ýolunyň tapgyrlary

Ikilenji önüni alyş çäreler üç tapgyr arkaly amala aşyrylýar:

I tapgyr: Bedende sowuklamak we gormonal üýtgeşmeler bilen bagly bolan öýjükleriň artykmaç proliferasiýasynyň döremeginiň önüni almak.

II tapgyr: Preblastomatoz diýlip atlandyrylýan, bedende eýýäm ýüze çykan öýjükleriň atipiýasy bilen bagly bolan proliferatlary wagtynda anyklamak we bejermek.

III tapgyr: Eýýäm ýüze çykan howply täze döreme keseliniň bedende ýaýramagynyň önüni almak üçin bejeriş işlerini öz wagtynda we häzirki zaman usullarynyň üsti bilen geçirmek.

Şeýlelikde, howply täze döreme keseliniň önüni almak, bir tarapdan, her bir adamyň öz işi bolsa, beýleki bir tarapdan, bu iş ählihalk we döwlet işi bolup durýar.

V BAP. HOWPLY TÄZE DÖREMELERINŇ ETIOPATOGENEZI

5.1. Daşky gurşawyň blastomogen faktorlary

Täze döremeleriň etiologiýasy diýlip daşky gurşawdan adam bedenine täsir edip, çişleriň emele gelmegine getirip biläýjek zyýanly täsirlere aýdylýar. Şol täsirlere kanserogen ýa-da blastomogen täsirler diýilýär. Olar üç topara bölünýärler: himiki kanserogen maddalary, fiziki faktorlar we biologik faktorlar.

5.1.1. Himiki kanserogen maddalary

Himiki kanserogen maddalarynyň iki klassifikasiýasy bar.

I. Gelip çykyşy we himiki gurluşy boýunça klassifikasiýasy:

1. Köphalkaly ysly uglewodorodlar; nebitiň we daş kömrüň önümleri, olaryň esasy wekili 3,4-benzpiren. Bu madda lukmanlaryň arasynda kanserogen №1 hasap edilýär;
2. Ysly aminler, anilin reňkleýjileriň önümleri, olara 2-naftilamin we benzidin degişlidir;
3. Oba hojalygynda ulanylýan insektisidler, fungisitler, gerbisitler. Mysal üçin, DDT (dust), 2-asetilaminoflouren;
4. Käbir himiki elementler we agyr metallaryň duzlary, hrom, nikel, asbest;
5. Demriň käbir birleşmeleri, simabyň, gurşunyň we myşýagyň duzlary;
6. Azot saklaýan maddalar, nitratlar, nitritler we nitrozaminler; dimetilamino-azobenzol, dietilamino-azobenzol, nitrozodimetil-azobenzol, nitrozodietilamin;
7. Aminokislotalar – triptofan.

II. Täsir ediş usuly boýunça klassifikasiýasy:

1. Uniwersal täsir edýän maddalar – düşen ýerlerinde çiş emele getirýärler – 3,4-benzpiren, asetilaminoflouren, antrasen, metilholantren.

2. Agzatrop kanserogen maddalar – adam bedenine haýsy ýol bilen düşenligine garamazdan, bellibir agzanyň çişini emele getirýärler. Meselem, aromatik aminler peşew haltasynyň kanserine getirýär, azot saklaýan maddalar bagyrda çiş emele getirýärler. Bu maddalaryň täsir ediş mehanizmi, şol maddalaryň çiş döredýän agzalarynda olaryň işjeňligini döredýän fermentleriň bardygy bilen düşündirilýär. Mysal üçin, aromatik aminler bedene kükürt kislotasy, glýukuron kislotasy bilen bagly görnüşde düşýärler we peşew bilen bölünip çykanda sulfataza we glýukuronidaza fermentleriniň täsiri netijesinde işjeň kanserogene hem-de kükürt we glýukuron kislotalaryna bölünýärler.

III. Kokanserogen maddalar – olar adam bedenindäki kanserogen maddalaryň uly bolmadyk möçberi bilen çişni emele gelmegine getirýärler, ýagny kanserogen maddalaryň täsirini güýçlendirýärler. Olara uretan, twinler, spanlar, erik we limon ýaglary degişlidir.

5.1.2. Fiziki blastomogen faktorlar

Bu faktorlara aşakda görkezilenler degişlidir:

1. Ionizirleýji şöhleler – rentgen, gamma şöhleleri, elektronlar, protonlar, neýtronlar, pi-mezonlar;
2. Gün şöhleleri – ultramelewşe we infragyzyly şöhleleri;
3. Ýanyklar – «Kangri kanseri», «Daban kanseri»;
4. Sowuk alma – doňma;
5. Mehaniki zeper ýetmeler.

5.1.3. Biologiki blastomogen faktorlar

Biologiki blastomogen faktorlara aşakdakylar degişlidir:

1. Kanseriň önünden gelyän keselleri döredýän faktorlar: bakteriýalar, ýönekeýjeler, bir öýjükliler, kömelekler, gelmintler, parazitler we beýlekiler;
2. Çişi döredýän faktorlar: a) wiruslar (SW-40, Şoupuň, Brenneriň, Rausyň wiruslary; b) käbir ösümlikleriň zäherleri (aflotoksinler, mikotoksinler).

5.2. Kanserogenez

Kanserogenez diýlip adam bedeninde bolup geçýän hadysalar bilen bilelikde daşky gurşawyň kanserogen täsiriniň netijesinde çişniň emele gelmeginiň mehanizmine aýdylýar. Kanserogenez köp tapgyrly hadysa bolup, onuň dowamynda öýjüklerde mutasiýalar we başga genetiki özgermeler toplanyp, onuň esasy funksiýalarynyň: proliferasiýanyň we differensirlenmeginiň (ösüp ýetişmek) sazlaşygynyň, öýjügiň adaty ölmeginiň (apoptoz), öýjügiň morfogenetiki reaksiýalarynyň bozulmalarına şeýle-de mahsus we mahsus däl çişlere garşy immunitetiň işjeňliginiň ýeterlikli bolmazlygyna getirýär. Bu hadysa üç derejede, ýagny öýjük, agza we beden derejesinde bolup geçýär.

5.2.1. Öýjük derejesindäki kanserogenez

Daşky gurşawdan täsir edýän faktorlara baglylykda himiki, fiziki we virus kanserogenezlerine bölünýär. Himiki we fiziki kanserogenezler birmeňzeş mehanizmde geçýärler. Şol sebäpden hem olara bilelikde garalýar. Kanserogen agent (himiki madda ýa-da şöhle) öýjügara suwuklyga täsir etmek bilen, onuň gidrolizine getirýär. Netijede, wodorodyň perekisi we perekis birleşmeler emele gelýär. Bu birleşmeler dokuma katalazasynyň kömegi bilen suwa we molekulýar kisloroda bölünýärler. Bu hadysa öýjügara suwuklygyň mukdarynyň köpelmegine getirýär, şol sebäpli öýjükleriň arasyndaky boşluk giňelýär. Soňra bu giňişligi doldurmak maksady bilen öýjükleriň bölünmegi tizleşýär. Bu hadysa epigenom derejede bolup geçýär. Şol sebäpli hem kanserogen agentniň täsiri togtadylandan soň, bu hadysa kadaly ýagdaýa gelýär. Eger-de kanserogen agent täsirini dowam etdirse, onda ol öýjügiň içine girýär we sitoplazmadaky RNK-nyň we ýadrodaky DNK-nyň gurluşyny üýtgedýär. Bu bolsa öýjügiň ýetişmek we bölünmek hadysalarynyň özara gatnaşygyny bozýar. Bu hadysa yzyna gaýtmaýar, sebäbi öýjügiň genetiki gurluşy üýtgeýär. Bu öýjük çiş öýjügi bolmak bilen, onuň geljekki ykbaly näsagyň bedeniniň immun ýagdaýyna bagly bolup durýar.

Wirus kanserogenezi himiki we fiziki kanserogenezlerden düýpli tapawutlanýar. Onkowiruslara daşynyň bardajygunda ýetmezi bolan wiruslar degişlidir. Şol sebäpli hem bu wiruslar öýjügiň içine girenlerinden soň, olaryň bardajygy ýeňil bozulýar. Bu bardajyklaryň aşagyndan iki sany ferment boşaýar: RNK-a bagly DNK-polimeraza we DNK bagly DNK-polimeraza. RNK bagly DNK-polimerazanyň işlemegi üçin zerur bolan şert, oňa RNK-nyň gerekligi, işni netijesinde bolsa RNK-dan DNK emele gelmeli. Bu hadysa gerek bolan RNK öýjügiň sitoplazmasynda ýerleşýär. Ferment

sitoplazmadaky RNK-nyň bölegini alyp DNK öwürýär. Şonuň netijesinde DNK bagly DNK polimerazanyň işlemegine şert döreyär. Ol täze dörän DNK-ny birnäçe esse köpeldýär. Soňra bu DNK-lar ýadronyň içine girip, onuň DNK-sy bilen birleşýärler. Netijede, öýjügiň RNK-sy azalýar, DNK-nyň mukdary bolsa köpeliýär. Bu ýagdaý öýjügiň ýetişmeginiň güýçli yza galyp, bölünmek hadysasynyň bolsa agdyklyk etmegine getirýär. Bu ýagdaýda täze dörän öýjük howply çişň öýjügiňe degişli bolup durýar. Bu öýjügiň ykbaly hem bedeniň immun ulgamynyň ýagdaýyna bagly bolup galýar.

5.2.2. Agza derejesindäki kanserogenez

Agza derejesindäki kanserogenez baş tapgyrda geçýär:

1. Ýiti sowuklama hadysasy;
2. Gipertrofik dowamly sowuklama hadysasy;
3. Atrofik dowamly sowuklama hadysasy;
4. Ojaklaýyn proliferasiýa hadysasy ýa-da howply däl täze döremäniň emele gelmegi;
5. Malignizasiýa – howply täze döremäniň emele gelmegi.

5.2.3. Beden derejesindäki kanserogenez

Kanserogeneziň bu derejesinde howply transformasiýa sezewar edilen öýjüge näsagyň bedeni tarapyndan iki hili çişe garşy faktorlar täsir edýärler:

1. Çişe garşy immunologik faktorlar. Olar hem öz gezeginde iki topara bölünýärler:
  - a) öýjük immunologik faktory – T we B-limfositler;
  - b) gumoral immunologik faktory – kansere garşy antitela.
2. Gormonal çişe garşy faktorlar. Gormonlar çişe täsir edişi boýunça üç topara bölünýärler:
  - a) çişň ösmegine päsgel berýän gormonlar – steroid gormonlary (prednizolon, prednizon, deksametazon we başg.);
  - b) çişň ösmegine ýardam berýän gormonlar – tireoid gormonlary (tiroksin, tireoidin, triýodtironin we başg.);
  - ç) ikitaraplaýyn täsir edýän gormonlar – jyns gormonlary (androgenler erkek adamlaryň bedeninde çişň ösmegine ýardam edýärler, aýal maşgalanyň bedeninde bolsa päsgel berýärler, esterogenler bolsa – tersine).

Kanserogeneziň sebäpleri barada düşüňjeleriň emele gelmeginde ilki başda onkogenleriň we protoonkogenleriň, soňra bolsa döme çişleriň supressor we mutator genleriniň açylmagy güýçli ýardam berýär. Onkogenler – bu öýjügiň ýa-da wirusyň geni bolup, olaryň ekspressiýasy döme çişň emele gelmegine getirip bilýär. Protoonkogenler – öýjügiň kadaly genleriniň topary bolup, olar öýjügiň bölünme hadysasynyň tijeňdirýärler. Protoonkogeniň onkogene öwürülmegi täze döreme öýjükleriniň emele gelmeginiň bir ýoludyr. Bu hadysa protoonkogeniň mutasiýasy we geniň ekspressiýasynyň mahsus önüminiň üýtgemegi ýa-da protoonkogeniň ekspressiýasynyň derejesiniň ýokarlanmagy, onuň zygiderliginiň sazlanýşdyrylyşynyň mutasiýasynda (nokatlaýyn mutasiýa) ýa-da gen hromosomynyň işjeň transkripsiýa geçýän bölegine

geçirilende amala aşýar. Bu genleriň işjeňliginiň güýçli artmagy dürli onkologik kesellerinde kesgitlenilýär (aşgazan asty mäziň, peşewhaltanyň döme çişlerinde we.ş.m). Suppressor genleri öýjügiň bölünme hadysasyny haýalladýar. Käbir ýagdaýlarda gen-supressorlarynyň işjeňliginiň peselmeginiň, olaryň protoonkogenlere garşy täsiriniň ýitmeginiň onkologiki keselleriň döremegine getirýändigini tassyklandy. Hromosomyň gen-supressorlary saklaýan zolagynyň ýitirilmegi retinoblastoma, Wilýamsyň döme çişini we beýleki keselleriň emele gelmegine getirýär.

Şeýlelikde, protoonkogenleriň we gen-supressorlaryň özara gatnaşygy öýjügiň bölünmesiniň, ösmeginiň we ýetişmeginiň depginini sazlaşdyrýan çylşyrymly ulgamdyr. Daşky gurşawyň täsiri netijesinde we genomyň durnuksyzlygynda bu ulgamda bökdencilik döreýär.

5.3. Çişleriň döremeginiň nazaryýetleri

1. *Kanserogen maddalaryň nazaryýeti.* Bu nazaryýetiň esasy XVIII asyrdan ilkinji lukmany P. Pott tarapyndan goýuldy. Ol turba arassalaýan oglanjyklaryň ýumurtgasynyň derisinde kanser keseliniň gurumyň täsiri netijesinde döreýänligine gözegçilik edipdir. 1911-nji ýylda ýapon barlagçylary Işikawa we Ýamigawa gurumy towşanlaryň gulagynyň derisine sürtmek arkaly, şol ýerde kanseriň emele gelmegine gözegçilik edipdirler. Häzirki döwürde arassa kanserogen maddalaryň 100-e golaýy anyklanylýdy.

2. *Çişleriň döremeginiň wirusogen nazaryýeti.* Bu nazaryýetiň esasy 1911-nji ýylda wiruslary ilkinji gezek açan amerikan alymy Raus tarapyndan goýuldy. Çişleriň döremeginiň wirusogen nazaryýeti 1947-nji ýylda Sowet barlagçysy Zilber tarapyndan döredildi.

3. Nemes alymy *Wirhowyň dowamly gyjyndyryjylar nazaryýeti.* Bu nazaryýet boýunça çişler gyjyndyryjylaryň dowamly aram derejeli täsiriniň netijesinde döreýärler. Wirhow dowamly gyjyndyryjylar hökmünde ýara yzlaryna gözegçilik edipdir. Bu yzlar, köplenç ýagdaýda, çişleriň döremeginiň çeşmesi bolup hyzmat edipdir.

4. Nemes alymy *Kongeymiň embriogenetik nazaryýeti.* Bu nazaryýet boýunça çişler embrional ösüşde näsazlyklary bolan öýjüklerden döreýärler. Emma nemes alymy Ribert bu nazaryýetiň uly ähmiýetiniň ýoklugyny subut edipdir, sebäbi embrional ösüşde näsazlyklary bolan öýjükleriň çiş öýjüklerine öwrülmege üçin daşky gurşawyň täsiriniň zerurlygy we şol täsir bolan ýagdaýda diňe bir näsazlygy bolan öýjük däl, hatda kadaly öýjükler hem çişe öwrülip bilerler.

5. *Polietologik nazaryýet.* Bu nazaryýet görnükli rus onkolog alymy N. N. Petrov tarapyndan döredilip, çişiniň döremeginde haýsy hem bolsa bir faktoryň aýratyn ähmiýeti bolman, eýsem-de daşky gurşawdan we beden tarapyndan öz täsirini ýetirýän faktorlaryň toplumynyň bilelikdäki hereketi netijesinde döreýär biler diýip düşündirýär.

6. *Mutasion nazaryýet.* Bu nazaryýete laýyklykda çişler genetiki kesel bolup, olaryň döremegine öýjügiň genetiki düzüminiň zeperlenmege sebäp bolýar (nokatlaýyn mutasiýalar, hromosom aberrasiýalary we başg.). DNK-nyň bellibir zolagynyň zeperlenmege öýjükleriň proliferasiýa we ösüp ýetismek hadysalarynyň sazlaşygynyň bozulmalaryna we soňy bilen çişiniň emele gelmegine getirýär.

5.4. Howply täze döremelere getirýän keseller

Howply täze döreme keselleri, köplenç halatda, kanserogen maddalaryň agzalara we dokumalara uzak wagtlap täsir etmegi netijesinde döreyärler. Bu täsirler, ilki bilen, öýjükleriň zygider üznüksiz köpelmegine we dokumalaryň diffuz üýtgemegine getirýärler. Immun ulgamy gowşak adamlarda, öýjükleriň zygider köpelyän ojaklarynda sowuklama hadysalaryna mahsus bolmadyk daşky dokumalar, ýaýramaga ukyply öýjük ösüntgileri mikroskopyň aşagynda anyklanylýar. Şeýle hadysalar uzak wagtlap dowam edende, howply täze döremelere öwrülip bilýärler. Şol sebäpli, dokumalarda we agzalarda ýüze çykyp bilýän bu hadysalar howply täze döremelere getirip bilýän keseller diýlip atlandyrylýar. Howply täze döremelere öwrülip biljek keseller iki topara bölünýärler.

Obligat keseller – bu kesellere eger-de wagtynda anyklanyp bejerilmese, hökmany suratda howply täze döremelere öwrülip biljek keseller degişlidir. Olara mysal edip şulary getirmek bolar: hroniki atrofik gastrit, aşgazanyň kallez ýarasy, köpsanly polipler, düýbi uly polipler, deride Bouenin, Keýrin keselleri we başgalar.

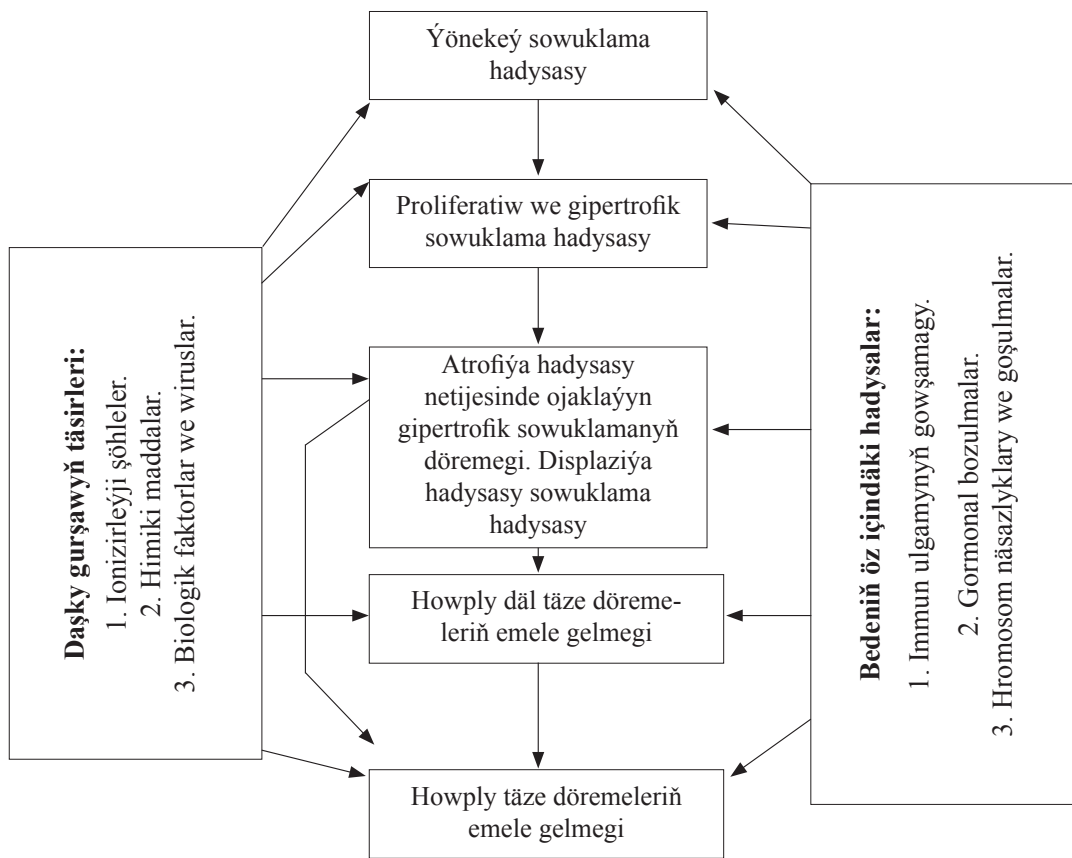
Fakultativ keseller – bu kesellere näsaglaryň bedeninde bellibir şertler dörende howply täze döremelere öwrülip bilýän keseller degişlidir. Bu şertler näsagyň bedeni tarapyndan döredilip bilner. Bedeniň gowşamagy sebäpli, agzalarda we dokumalarda dowamly sowuklama keselleriniň tiz-tizden gaýtalanmagy bedeniň immunologiýa ýagdaýyny gowşadýar. Ol bolsa bedeniň daşky gurşawyň zyýanly täsirlerine durnuklylygyny pese düşürýär. Olardan başga-da gormonal näsazlyklar we beýlekiler näsagyň bedeninde bu şertleriň döremegine getirýärler. Şeýle şertler ýüze çykanda dowamly sowuklama keselli agzalarda we dokumalarda 1-nji çyzgyda görkezilen hadysalar bolup geçýär (*1-nji çyzgy*).

Howply täze döremeleriň emele gelmeginde şu aşakdaky pursatlary tapawutlandyryrlar:

1. Dokumanyň giperplaziýasy;
2. Displaziýa (dokumalaryň gurluşynyň we işiniň üýtgemegi);
3. Howply däl täze döremeler;
4. *Carcinoma in situ* (öýjük kanseri);
5. Howply täze döremeler.

Köpsanly ylmy-kliniki barlaglaryň görkezmesi netijesinde ojaklaýyn proliferasiýa hadysalarynyň köp halatlarda howply täze döremelere geçýänligi subut edildi. Ol geçirilen ylmy barlaglar dowamly sowuklama keselleri uzak dowam eden halatynda ojaklaýyn proliferasiýalaryň her bir agzada we dokumalarda ýüze çykyp biljekdigini görkezdi. Agzalarda we dokumalarda ojaklaýyn proliferasiýalar uzak dowam edende, olaryň gurluşynyň we işiniň üýtgemegine getirýär. Bu hadysa lukmançylykda displaziýa diýlip at berilýär we ol morfologiki düşünje bolmak bilen ony diňe gistologiki barlaglaryň netijesinde anyklamak bolýar. Agzalarda we dokumalarda displaziýa hadysasy bolup geçen ýagdaýynda, näsaglaryň bedeninde aýratyn şertler ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýlarda agzalarda we dokumalarda islendik dowamly sowuklama keselleriniň

1-nji çyzygy. Howply täze döremeleriň etiopatogenezi

howply täze döremelere öwrülip biljekdigi şeksizdir. Şeýle hadysalary göz önünde tutmak bilen howply täze döreme keselleriniň önüni almakda, dowamly sowuklama keselli adamlary aýratyn «howply toparlara» ýygnamak zerurdyr. Adam bedenindäki patologiki hadysalaryň howply täze döremelere öwürilmegine ýardam berýän faktorlary häzirki wagtda 4 topara bölýärler. Dowamly sowuklama keselleriniň howply täze döremelere geçmegine ýardam edýän şol ýagdaýlar aşakdakylardan ybaratdyr:

1. İşleýän yeriniň zyýanly täsirleri;
2. Ýaşayyş - durmuş ýagdaýy, zyýanly endikler;
3. Konstitusional aýratynlyklary;
4. Ýaşayan yeriniň howa we geografiýa aýratynlyklary.

Şol ýagdaýlaryň täsirine sezewar bolýan dowamly sowuklama keselli adamlary howply toparlara goşmak zerurdyr.

Şu görkezilenleriň esasynda alymlaryň gelen netijesi dowamly sowuklama keselleriniň howply täze döremelere geçmeği, ýokarda görkezilen ýagdaýlaryň, şol bir kesellide olaryň näçesiniň gabat gelşine baglydyr. A. I. Serebrow (1973) obligat we fakultatiw keselleriň ählisini «howply toparlara» goşmazlygy maslahat berýär. Sebäbi ol keselliler kliniki gözegçilikde durup, gerekli bejergini almalydyrlar. Ol öz geçiren

köpçülikleýin önüni alyş barlaglarynyň esasynda, obligat we fakultativ kesellerine öz täsirini ýetirýän ýagdaýlary göz önünde tutup, «howply toparlary» döretmek üçin şu klassifikasiýasyny teklipe etdi.

1. Işleýän ýeriniň we ýerine ýetirýän işiniň zyýanly täsirleri: a) radioaktiv maddalaryň täsiri; b) çalt-çaltdan we uzak wagtlaý ultramelewşe şöhleleriň täsirine sezewar bolmak; c) zyýanly işlerde zähmet çekmek.

2. Durmuş şertlerindäki zyýanly endikler: a) nas atmak, betel çeynemek, b) çilimkeşlik; c) hroniki arakhorlyk; d) maýda süňkli balyklary iýmek we başgalar.

3. Nesil yzarlaýan keseller: a) pigmentli kseroderma; b) retinoblastoma; c) polipozlar we ş.m.

4. Hroniki keselleriň görnüşleri boýunça: a) pnewmoniya; b) gastritler we ş.m.

Dowamly sowuklama keselli adamlary şol ýagdaýlaryň esasynda «howply toparlara» ýygnamaly. Bu näsaglaryň maşgala lukmanlarynyň we onkolog lukmanlaryň gözegçiliginde durup, ýylda 2 gezek lukmançylyk barlaglaryndan geçmegi zerurdyr. Eger-de şu iş doly ýerine ýetirilen halatynda howply täze döreme keselleriniň önüni almak hem-de howply täze döremeleri ilki dörän derejesinde ýüze çykarmaklyk mümkin bolup durýar.

Olardan başga-da lukmanlara onkologik hüşgärliğin düzgünlerini berjaý etmeklik zerurdyr. Bu düzgünler onkologiya ylmy edaralarynda işlenip taýýarlanyp, ol howply täze döreme kesellerini wagtynda anyklamaga kömek edýär. Uzak wagtyň tejribesiniň görkezmeğine laýyklykda, howply täze döremeler keseliň ilkinji derejelerinde anyklanylsa, geçirilen bejergi işleri has netijeli bolýar we näsagy düýpli bejermäge mümkinçilik berýär. Şu ýagdaýlardan ugur alnyp, onkolog alymlar tarapyndan «onkologik hüşgärlik» düşünjesi işlenip düzüldi we lukmançylyk pudagyna çuňňur ornaşdyryldy. Bu düşünje şu aşakdakylardan durýar:

1. Howply täze döreme keselleriniň irki alamatlaryny bilmek;
2. Onkologik keselleriniň barlag usullaryny bilmek;
3. Onkologiya gullugynyň gurluşyny bilmek;
4. Onkologik keselleriniň önüni alyş ýollaryny bilmek;
5. Keseli anyklamak çylşyrymly bolan ýagdaýlarynda konsilium çagyrmak.

Her bir lukman şu düzgünleri kämil bilmelidir we öz iş tejribesinde ulanmalydyr. Öz iş tejribesinde şu görkezilen düzgünleri berjaý edýän lukmanlarda kesel anyklamakda ýalňyşlyklar ýüze çykmaýar.

VI BAP. KLINIKI GÖZEGÇILIK

6.1. Onkologik näsaglaryň kliniki gözegçiligi

Näsaglaryň kliniki gözegçiligi – bu keseli anyklamak we keseliň betermeneginiň önüni almak maksady bilen näsaglary zygiderli gözegçilikde saklamakdyr. Näsaglaryň kliniki gözegçiligi lukmançylygyň hemme pudaklarynda hem geçirilýär,

mysal üçin, kardiologlaryň, oftalmologlaryň, fitiziatorlaryň kliniki gözegçiligi we ş.m. Onkologiýa näsaglarynyň kliniki gözegçiligi özüniň birnäçe aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

Birinji aýratynlygy – onkologik näsaglar ikitaraplaýyn gözegçilige alynýar. Onuň sebäbi onkologik näsaglar diňe onkologiýa bejeriş edaralarynda bejerilmelidir. Olar bejerilenden soň bejeren lukman tarapyndan we ýaşayan ýerindäki saglyk öýleriniň onkologiýa otaglarynda işleýän onkolog lukmany tarapyndan kliniki gözegçiligine alynýar. Ikitaraplaýyn gözegçiligiň sebäbi onkologik näsaglar hiç wagt göz astyndan ýitmeli dälirdiler, eger-de näsagy lukmanlaryň haýsy hem bolsa biri gözegçilikden ýitiren wagtynda ony beýleki lukmanyň kömegi bilen gözegçilige täzedan almak mümkin bolup durýar.

Ikinji aýratynlygy – lukmanlaryň arasyndaky aragatnaşyk. Onkologik näsagy kliniki gözegçiligine alan iki lukman biri beýlekisine şu aşakdaky lukmançylyk resminalarynyň üsti bilen habar ýetirýärler.

1. *Näsagda ilkinji gezek howply täze döreme keseliniň ýüze çykarylandygyny habar berýän resminama № 090-1/h, «Habarnama».* Bu resminamany näsagda ilkinji gezek howply täze döreme keselini ýüze çykaran lukman ýazýar. Ol iki nusgada ýazylyp, biri näsagyň ýaşayan ýerindäki saglyk öýüne iberilýär, beýlekisi bolsa näsagyň ýaşayan ýerindäki onkologiýa hassahanasyna iberilýär. Bu resminamada näsagyň ady, atasynyň ady, ýaşayan ýeri, keseliň anyklykany wagty, näsagyň lukmançylyk edarasyna ýüz tutmagynyň sebäpleri we keseliň haýsy barlag usullarynyň kömegi bilen kesgitlenendigi ýazylyar. Resminama № 090-1/h her bir agzanyň ýa-da dokumanyň howply täze döreme keseli ýüze çykarylanda diňe bir gezek ýazylyar we näsagy onkologiýa edaralarynda hasaba almaga esas bolup durýar.

2. *Resminama № 027-1/h.* Bu resminama näsag kitapçasyndan ýa-da kesel taryhy kitapçasyndan göçürme ýazgysydyr. Bu resminamada näsagyň haýsy wagtda lukmançylyk edarasynyň gözegçiliginde durandygy, onuň keseliniň gysgaça taryhy, geçirilen barlaglar we olaryň netijeleri, sitologiýa, gistologiýa barlaglarynyň belgileri hem-de lukmanyň maslahatlary ýazylyp görkezilýär. Bu resminama näsag onkologiýa edaralaryna bejergä iberilende ýa-da bejergiden soň ýazylyp, poçtanyň ýa-da näsagyň ýakyn hossarlarynyň üsti bilen goýberilýär. Bu resminama onkologiýa hassahanalarynda üç nusgada ýazylyp, olaryň biri näsag kitapçasyna, beýlekisi keseliň taryhy kitapçasyna, üçünjisi bolsa näsagyň ýaşayan ýerindäki saglyk öýüne goýberilýär.

3. *Resminama № 027-2/h.* Howply täze döreme keseliniň öte geçme beýannamasy. Bu resminama haçanda näsagda howply täze döreme keseli ilkinji gezek ýüze çykarylanda ol eýýäm bejerip bolmajak ýagdaýyna ýeten bolsa (metastaz beren ýagdaýynda) ýa-da göze görünýän agzalarda we dokumalarda III derejä ýeten bolsa doldurylýar. Bu resminamany ýazmaklygyň maksady howply täze döreme keseliniň öte geçmeginiň sebäplerini öwrenmek we şol sebäpleriň gaýtalanmagynyň önüni almakdyr. Bu resminamada näsagyň haýsy bejeriş edaralaryna haçan ýüz tutanlygy, ol ýerde geçirilen barlaglaryň we bejeriş çäreleriniň netijeleri, keseliň alamatlarynyň döreyiş we ösüş aýratynlyklary öwrenilýär. Näsagyň ýaşayan ýerindäki we barlanan ýerindäki lukmançylyk edarasynyň lukmanlary tarapyndan ara alnyp maslahatlaşylyar we bu

ýagdaýyň geljekde gaýtalanmazlygy üçin gerekli işler geçirilýär. Bu resminama iki nusgada ýazylyp, biri näsagyň ýaşayan ýerindäki saglyk öýüne iberilýär, beýlekisi bolsa keseliň anyklanyp, hasaba alnan onkologiýa edarasynda galdyrylýar.

4. *Näsagyň gözegçilik № 30 görnüşli resminamasy* näsaglaryň gözegçilikde saklanlyşy barada maglumat berýär. Bu resminamany saglyk öýleriniň onkolog lukmany her bir hasaba alan näsagyna doldurýar. Resminamada näsagyň pasport maglumatlary, salgysy, hasaba alnan wagty, morfologiýa barlagynyň netijesi, näsagyň hasaba alnan wagtyndaky kliniki topary we oňa edilen gözegçiligiň dowamyndaky üýtgemeleri, geçirilen operasiýalaryň göwrümi we wagty, şöhle bejergisiniň mukdary, himioterapiýa bejergisiniň tapgyrlary, ulanylan derman serişdeleriniň atlary ýazylýar. Bu resminamada näsaglaryň barlaga gelmeli wagty belenilýär, barlaga gelende bolsa, gelen senesi we kliniki topary görkezilýär.

Üçünji aýratynlygy – onkologik näsaglaryň gözegçiliginiň geçirilmeli wagtly. Onkologik näsaglara bejergi doly geçirilenden soň, olar 1 ýylyň dowamynda her 3 aýdan bir gezek kliniki barlagdan geçmeli, 2-3-nji ýyllarda her 6 aýdan, 4-nji ýyldan başlap her ýylda bir gezek kliniki barlagdan geçmelidirler. Bu barlaglarda näsagda keseliň gaýtalanmasynyň bardygyny ýa-da ýokdugyny, onuň beýleki agzalarda metatazynyň ýoklugyny anyklap biläýjek barlag usullary ulanylýar.

Onkologik näsaglary kliniki gözegçilikde saklamak we ony doly geçirmek üçin olary ýörite klinik topara bölýärler we her näsag, duran toparynyň şertleri boýunça, görkezilen wagtlarda barlagdan geçirilýär.

6.1.1. Onkologik näsaglaryň kliniki toparlary

I *a* topar – howply täze döreme keseli bolmagy güman edilýän näsaglar.

I *b* topar – howply täze döremelere getirýän keselli näsaglar.

II topar – howply täze döreme keseli anyklanyp, çişe garşy ýörite bejergä mätäç näsaglar.

II *a* topar – howply täze döreme keseli anyklanyp, çişe garşy radikal bejergä mätäç näsaglar.

III topar – howply täze döremelere garşy radikal bejergi alyp, häzirki wagtda çişä gaýtalanmagynyň we ýaýramagynyň alamatlary bolmadyk näsaglar.

IV topar – onkologik keseli öte geçip, alamatlary boýunça bejergi geçirilmeli näsaglar.

I *a* toparnyň näsaglary onkolog lukmanlarynyň gözegçiliginde bolup, olaryň keseli 1 aýyň dowamynda kesgitlenmelidir we beýleki degişli toparlara geçirilip, gerek bolan bejergi berilmelidir. I *b* toparnyň näsaglary maşgala lukmanlarynyň gözegçiliginde durup, ýylda 2 gezek onkolog lukmanynyň gözegçiliginden geçirilmeli we degişli barlaglary hem-de bejergini geçirmelidir.

II toparnyň näsaglary onkolog lukmanlarynyň gözegçiliginde bolup, olara 10 gününň dowamynda onkologik bejergini başlamaly. 10 gününň dowamynda näsagy doly barlagdan geçirip, ony onkologik bejergä taýýaramaly. Eger-de näsag beýleki goşmaça keselleriniň netijesinde onkologik bejergini göterip bilmejek bolsa, onuň şol beýleki

kesellerini bejermeli. Şol bejerginiň dowamynda näsag II toparda galdyrylýar. Eger-de näsag görkezilen onkologik bejergä razy bolmadyk ýagdaýynda hem ol keseliň metas-tazlary ýüze çykýança II toparda galdyrylýar.

III toparyň näsaglary onkolog lukmanlarynyň gözegçiliginde durýarlar we kliniki gözegçiliginiň üçünji aýratynlygynda görkezilen tertip boýunça barlagdan geçirilýär.

IV toparyň näsaglary onkolog lukmanlarynyň gözegçiliginde durup, olara ala-matlaýyn bejergini maşgala lukmanlary geçirýärler. Olara onkolog lukmanlar maşgala lukmanlarynyň görkezmesi boýunça maslahat berýärler.

VII BAP. ONKOLOGIÝADA ANYKLANYLYŞ USULLARY

7.1. Howply täze döreme keselleriniň kliniki alamatlary we anyklaýyş usullary

Howply täze döremeleriň ösüşi birnäçe ýyllar dowam edýär. Beýleki lukmançylyk pudaklarynda bolşy ýaly, onkologik näsaglarda hem anyklaýyş işleri näsaglaryň ke-sel taryhyny öwrenmekden we arz-şikayatlaryny ýygnamakdan başlanýar. Onkologik näsaglar özüni örän biynjalyk edýän bir ýa-da iki sany alamata arz edip, lukmana ýüz tutýarlar. Olar özüni az biynjalyk edýän, keseliň beýleki alamatlaryna üns bermeýär-ler. Şol sebäpli lukmanlar bu agzanyň ýa-da ulgamyň kesellerinde näsaglary biynjalyk edip biljek beýleki alamatlar bilen gyzyklanmalydyrlar. Keseliň alamatlarynyň pato-genezine üns berip, çişleriň ýerleşýän ýerlerinde ýüze çykýan alamatlara, olaryň goňşy dokumalary gysmagy ýa-da olara ösüp geçmegi we näsagyň bedeninde döräp biljek umumy alamatlary saýgarmalydyrlar. Şeýle soraglaryň netijesinde keseliň bir ýa-da iki sany alamatyna arz edip gelen näsaglarda ýene-de birnäçe alamatlary ýüze çykar-mak bolýar. Meselem, gyzylödegiň kanserinde näsag disfagiya arz edip gelen bolsa, bu näsagda gipersaliwasiýa, gägirmek, gusmak, gakylykda gan görünmegi ýaly ýerli alamatlary, ysgynsyzlyk, işdäniň bozulmagy, horlanmak ýaly umumy alamatlary we sesiň grylymagy, ýitmegi (n.rekurensiň gysylmagy), ýüregiň işemiýasyny häsiýetlen-dirýän (n.wagusyň gysylmagy), suw içende üsgürmeklik (ezofagobronhial deşikler) ýaly goňşy agzalaryň gysylmagy netijesinde döreyän birnäçe alamatlary anyklamak bolýar.

Howply täze döremelerde keseliň alamatlarynyň köpsanlylygy, bu alamatlaryň dowamly sowuklama kesellerine hem mahsus bolmagy keseli anyklamakda kyn-çylyklary döredýär we ýalňyşlyklara getirýär. Şol sebäpli geçirilen ylmy-barlaglaryň netijesinde howply täze döreme kesellerini dogry we wagtynda anyklamaklyga, bu alamatlaryň patogenetiki tebigatyny öwrenmekligiň ýardam berýänligi takyklandy. Olar ösüp barýan çişniň fiziki we biologiki aýratynlyklaryna esaslanandyr. Howply täze döremeler kem-kemden ösmek bilen olara içi boş agzalary böwetlemek, daşyn-daky agzalary gysmak ýa-da olara ösüp geçmek, sähelçe zeper ýetmegiň netijesinde

dargamak, näsagyň bedenini zäherlemek we agzanyň işini bozmaklyk mahsusdyr. Şu häsiýetleriniň esasynda näsaglarda ýüze çykýan keseliň alamatlaryny 5 sany kliniki fenomenlere bölýärler:

1. Obturasiýa (böwetlemek) fenomeni – bu fenomen içi boş agzalara mahsus bolup, şol agzalaryň geçiriş ukybynyň bozulmagy bilen häsiýetlendirilýär. Bu ýagdaý täze döreme keseli bokurdakda, gyzyłödekde, aşgazanda, inçe hem ýogyn içegede, öt ýollarynda we peşew ýollarynda dörände bolup biler.
2. Kompressiýa (gysylmak) fenomeni – bedende dörän çişň daş-töweregindäki agzalary hem-de onuň dörän agzasynyň sagat dokumalaryny basmarlamagy bilen häsiýetlendirilýär. Bu ýagdaý güýçli agyrynyň ýüze çykmagyna hem-de şol agzanyň funksiýasynyň bozulmagyna getirýär.
3. Destruksiýa (zeperlenmek) fenomeni – bu fenomen täze döremeleriň dokumalarynyň dargamagy bilen bagly bolup, köplenç halatlarda, gan akmak, ysgynsyzlyk, endamyň gyzdymagy, işdäniň kesilmegi bilen häsiýetlendirilýär.
4. Intoksikasiýa (zäherlenmek) fenomeni – bu fenomen täze döreme keseliniň haýsy agzada ýerleşýändigine bagly bolmazdan, bedende çişň dokumalarynyň dargamagy netijesinde ýüze çykýan hem-de çişleriň dokumasynyň ösýän wagtynda işläp çykarýan zyýanly maddalary bilen bedeniň zäherlenmegi netijesinde peýda bolýan alamatlary öz içine alýar we bu ýagdaý syrkawýň sebäpsiz ysgynsyzlygy, tiz ýadamagy, iş ukybynyň peselmegi, endamynyň gyzgynynyň ýokarlanmagy, işdäniň kemelmegi bilen häsiýetlendirilýär.
5. Ele bildirýän çiş fenomeni – bu fenomen näsaglarda ele bildirýän çiş ýüze çykanda anyklanylýar.

Ýokarda agzalyp geçilen fenomenleriň haýsy hem bolsa biri ýüze çykan ýagdaýynda syrka lukmançylykda ulanylýan ýöriteleşdirilen barlag işlerini doly geçirmeklik hökmandyr.

Howply täze döreme keseli bilen kesellän syrkawlaryň kesel taryhy seljerilende, şol keselliniň ýaşaýan ýerinde howply täze döremeleriň epidemiologiýasy, näsagyň ýerine ýetirýän işi, zähmeti bilen bagly bolan zyýanly täsirleri, keselliniň ýaşaýyş şertleri, onuň zyýanly endikleri göz önünde tutulmalydyr, sebäbi ol näsaglar, köplenç halatda, şol keselleriň önünde başga bir kesel bolmasa, onda keselli öz keseli barada hiç bir maglumat berip bilmeýär. Eger-de syrkaw howply täze döreme keselinden ön başga bir kesel bilen kesellän bolsa, onda şol keseliň geçişinde esasy üns bermeli zat, şol syrkawýň özüni duýşunda bolýan üýtgeşmelerdir. Mysal üçin, eger-de syrkaw aşgazanyň howply täze döremesi bilen kesellemezinden ön aşgazanyň dowamly sowuklamasy bilen, ýagny aşgazan gastriti bilen keselli bolsa, onda aşgazandaky agyrynyň, syrkawýň işdäsiniň üýtgemegi ýa-da başga alamatlaryň ýüze çykmagy aşgazanyň kanseri keseliniň döremegi bilen bagly bolup biler. Köplenç halatda, aşgazanyň kanseri bilen syrkawlan näsaglaryň kesel taryhy öwrenilende lukmanlar näsagyň horlanandygy ýa-da horlanmandygy bilen gyzyklanýarlar. Şu babatda howply täze döreme keselleri-

niň hemme görnüşleriniň hökmany suratda syrkawlaryň horlanmagyna getirmeyändigini göz önünde tutmak zerurdyr. Mysal üçin, ýatgynyň boýunjygynyň, göwsüň kanseri keselleri bilen kesellän syrkawlaryň 80%-den gowragy horlanman, gaýtam, agramynyň gereginden artyklygy bilen tapawutlanýarlar. Horlanmak, köplenç halatda, ýmit siňdiriş agzalarynyň kanseri bilen kesellän syrkawlara mahsusdyr.

Täze döreme kesellerini anyklamakda obýektiv barlaglaryň ähmiýeti örän uludyr. Birnäçe lukmanlaryň pikirine görä, syrkawda kanser keseliniň barlygyny ýa-da ýoklugyny adamyň daşky görnüşi bilen kesgitläp bolýar. Hatda käbir lukmanlar adamyň daş keşbi bilen onda diňe bir kanser keseliniň barlygyny ýa-da ýoklugyny anyklaman, hatda şol keseliň haýsy agzada ýerleşýändigini hem anyklamak mümkin diýen pikire uýýarlar. Emma bu ýagdaý ýalňyş hasap edilýär, sebäbi kanser keseliniň başlangyç görnüşlerinde syrkawyň daşky görnüşi düýpden üýtgemeyär. Eger-de kanser keseli bedende syrkawyň daşky görnüşi üýtgetme derejesine çenli ýaýran bolsa, onda bu syrkawda kömek etmeklik örän kynlyk bilen amala aşyrylýar, käbir ýagdaýlarda bolsa düýpden mümkin bolmaýar.

Täze döreme keseli bilen kesellän syrkawda obýektiv barlaglar geçirilende şu aşakdaky sindromlara hem üns bermeklik zerurdyr.

Goşmaça dokuma sindromy – bu bedende mikroskopyň astynda görüp bolmagy mümkin bolan çişden, ösüp giden uly çişleri öz içine alýar. Täze döremeler haýsy agzada dörän bolsa, olar şol agzanyň anatomiýasynyň we fiziologiýasynyň bozulmagyna getirip biler. Agzanyň anatomiýasynyň we fiziologiýasynyň bozulmagy çiş dörän agza näçe kiçi bolsa, şonça hem tiz ýüze çykýarlar.

Agzalaryň funksiýasynyň bozulmak sindromy – bu sindrom ähli kesellere hem mahsusdyr.

Patologik suwuklyklaryň bölünip çykmak sindromy. Adam bedeninde täze döreme keseli ýüze çykanda, çiş dörän ojakdan iriň, nem we gan akmagy mümkindir. Täze döreme keselleri, köplenç halatda, gan akmagy bilen häsiýetlenýär. Eger-de täze döreme keseli peşew we ýmit siňdiriş agzalarynda ýerleşýän bolsa, onda gan akmaklyk has ýyggy duş gelýän alamatdyr. Gan gitmeklik, köplenç halatda, syrkaw meýdana oturanda ýa-da gaýtaranda ýüze çykýar. Eger-de çiş keseli öýkende ýerleşen bolsa, onda gan akmagy üsgülewük bilen bagly bolmagy mümkindir. Käbir halatlarda syrkawlarda göze görnüp duran gan akma, agyr derejeli ganazlyk ýüze çykýar. Şu ýagdaýda peşew we ýmit siňdiriş agzalaryny barlamak zerurdyr.

Howply täze döremeleri anyklamakda häzirki zaman ýöriteleşdirilen barlag işlerine şu aşakdakylar degişlidir:

1. Laboratoriýa barlaglary.
2. Çiş bilen bagly bolan markýorlary barlamak.
3. Rentgen, KT, MRT barlaglary.
4. Ultrases barlaglary.
5. Radioizotop barlaglary.
6. Endoskopiýa barlaglary.
7. Morfologiýa barlaglary.

7.2. Täze döreme keselleriniň barlaghana barlaglary

Onkologiýa amalyýetinde keseli anyklamak üçin ulanylýan laborator barlaglary üç topara bölünýär. Birinji topar – adam bedeninde kanser keseliniň barlygyny gönüden-göni görkezýän usullar, olara morfologiýa barlag usullary degişli. Ikinji topar – bedende çiş keseliniň barlygyny görkezýän ýöriteleşdirilen, onkomarkýorlary anyklaýan testler degişlidir. Bu testler, öz gezeginde, biohimik we immunologik testlere bölünýär. Üçünji toparyna ganyň düzümindäki mahsus däl üýtgemeleri kesgitleýän barlaglar degişlidir. Olara ganazlygy kesgitleýän üýtgemeler, leýkositleriň sanynyň köpelmegi ýa-da azalmagy, trombositleriň sanynyň azalmagy, eritrositleriň çökmek tizliginiň çaltlaşmagy degişli bolup, bu üýtgemeler kanser keseliniň öte geçen görnüşlerinde has aýdyň ýüze çykýarlar.

Biohimik testlere şu aşakdakylar degişlidir:

1. Geksokinaza testi – bu test 1961-nji ýylda S. A. Neýfah tarapyndan hödürlenilip, ganyň düzümindäki geksokinaza fermentiniň işjeňligini barlamaklyga esaslanylandyrylandyr, soňra bolsa aşgazan şiresinde geksokinazanyň işjeňligini barlamaklyk hem lukmançylyk amalyýetine girizildi.

2. Kanser keselini ýüze çykarmak üçin çökündi reaksiýasy – bu reaksiýa 1964-nji ýylda W. P. Korotkoroçko tarapyndan hödürlenilip, bu usul ganyň suwuk bölegindäki immunoglobulinleri bellibir pH şertlerde çökerip, soňra bolsa olary distillirlenen suwda eretmekden ybaratdyr. Immunoglobulinleriň çökündisi kanser keselinde distillirlenen suwda eremeyär.

3. Ýakşyň reaksiýasy – şöhle ýa-da tutuşlaýyn melaninuriýada peşewde melanin pigmentiniň metabolitleriniň ýüze çykmagy. Bu test melanoma keselini kesgitlemäge ýardam berýär.

4. Bens-Jonsuň belogy – peşewde Bens-Jonsuň patologik beloklarynyň ýüze çykmagy. Bu test mieloma keselinde ýüze çykýar.

7.2.1. Çişler bilen bagly bolan serologik markýorlar

Çişler bilen bagly bolan markýorlar – näsagyň bedenindäki suwuklyklaryň düzüminde (ganda, peşewde, kistalaryň suwuklyklarynda, assit suwuklyklarynda we beýleki materiallarda) onkologik keseller dörende mukdaryny köpeldýän maddalardyr. Köplenç ýagdaýda, çişler bilen bagly bolan markýorlar, çiş dokumasy ýa-da onuň daşyndaky sagdyn dokumalar tarapyndan işlenip çykarylýan, gurluşy çylşyrymly bolan uglewod ýa-da lipid goşundysy bolan beloklardyr. Çişler bilen bagly bolan markýorlaryň mukdary radioimmunologik, immunoferment we hemilýuminessent (degişli antitelalaryň kömegi bilen) barlaglarynyň esasynda anyklanylýar. Edebiýat çeşmelerinde köp sanly çiş markýorlary ýazylyp beýan edilen, emma onkologiýa amalyýetinde keselleri anyklamak maksady bilen olaryň diňe 20-25-si ulanylýar.

Häzirki wagtda bu markýorlary kadalaşdyrmak üçin ulanylýan bellibir umumy kabul edilen klassifikasiýasy ýok. Olary himiki düzümi, dokuma we agza degişliligi, ýerine ýetirýän işi we gelip çykyşy boýunça birnäçe toparlara bölýärler. Emma amaly lukmançylykda olary haýsy çişleri anyklamakda netijeliligine baglylykda toparlara bölýärler. Çişler bilen bagly bolan markýorlary haçanda olaryň bellibir çiş toparlaryna degişliligi ýa-da duýgurlygy 100% bolanda göwnejaý hasap edýärler. Emma häzirki wagta çenli şeýle markýor anyklanylmady. Şu güne çenli belli bolan markýorlaryň mukdary sowuklama kesellerinde, howply däl täze döremelerde hem ýokarlanýar, emma markýorlaryň mukdary, sowuklama kesellerinde howply täze döremelerde anyklanylýan mukdaryndan pes derejede bolýar. Şonuň üçin markýoryň bellibir çiş toparyna degişliligi 90%, duýgurlygy 50%-den ýokary bolanda olary çiş markýorlar hökmünde hasaplaýarlar.

AFP (a-fetoprotein)

a-fetoprotein göwreliligiň üç aýlygynda çaga düwünçegi tarapyndan, göwreliligiň 13-nji hepdesinden soň çaganyň bagry tarapyndan işlenip çykarylýan embrional belok. Bu test 1963-nji ýylda rus alymy G. I. Abelýew tarapyndan hödürülenip, ol syrkaawyň plazmasynda, «alfa-1-fetoprotein» diýlip at berlen embriospesifik belogyny presipitasiýa reaksiýasy arkaly ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Onkologiýa amalyýetinde bu test bagryň ilkinji gepatosellýullar kanserini anyklamakda netijelidir. Bu belogyň mukdarynyň ýokarlanmagy bagryň ilkinji gepatosellýullar kanseri ýüze çykan näsaglaryň 90%-de anyklanylýar. AFP-iň mukdarynyň ýokary derejesi ýumurtgalygyň embrional çişlerinde, teratomalarynda; ýumurtganyň seminoma däl çişlerinde we käbir beýleki embrional çişlerde hem anyklanylýar.

Adamyň horion gonadotropini

Adamyň horion gonadotropini (B-AHG) çaga ýoldaşynyň we onuň üpürjiginiň dokumalary, trofoblastyň köpelyän öýjükleri tarapyndan işlenip çykarylýan glikoprotein tebigatly gormondyr. Ganda bu gormonyň mukdary göwrelilikde, ýatgynyň we ýumurtgalygyň horiokarsinomasynda, düwmeli köpürjikde, gipofiziň adenomasynda köpelyär.

Markýor hökmünde bu gormon ýatgynyň we ýumurtgalygyň trofoblast çişlerini anyklamakda we olaryň bejergisiniň netijeliligine gözegçilik etmekte, keseliň gaýtalanmagyny anyklamakda ulanylýar. Şeýle-de horiokarsinoma keseli B-AHG-niň derejesi pes bolan ýagdaýynda, ganyň plazmasynda beýleki markýor, trofoblastiki β -globulini anyklamak bilen hem tassyklanylýar.

CA 19-9

Ganda bu markýor uglewoddan doýgun ýokary molekulyly musiniň düzüminde bolýar. Seýrek duş gelyän Lewis (a-/b-) gan toparly adamlarda CA 19-9 işlenip

çykarylmaýar. CA 19-9 embrionyň aşgazan-içege ulgamynyň örtüji dokumalary tarapyndan işlenip çykarylýan onkofetal çiş markýorlaryna degişli bolup, uly adamlarda bu markýoryň diňe yzy anyklanylýar. Markýor bedenden öt bilen çykarylýar, şol sebäpli onuň mukdarynyň ganda ýokarlanmagyolestaz bilen bagly bolmagy hem mümkindir.

Bu markýor adenogen çişleri (gyzylödegiň, aşgazanyň, aşgazanasty mäsiniň, kolorektal, öt haltasynyň, öt ýollarynyň howply täze döremelerini), olaryň bagyrdaky metastazlaryny, bejergisiniň netijelerini we gaýtalanmak mümkinçiliklerini anyklamakda ulanylýar.

CA 72-4

CA 72-4 musin görnüşli ýokary molekulaly glikoprotein göwredäki çaganyň aşgazan-içege ulgamynyň nemli bardasynyň öýjüklerinde anyklanylýar. Ganda bu belogyň mukdary mäs öýjüklerinden dörän howply täze döremelerde: kolorektal kanserinde, süýt mäsleriniň, aşgazanyň, pankreasyň, endometriýanyň, öýkeniň kanserlerinde, esasan, musinoz görnüşinde ýokarlanýar.

Onkologiýada CA 72-4 aşgazanyň kanseriniň, ýumurtgalygyň musinoz kanseriniň, kolorektal kanseriniň bejergisiniň netijeliligini çaklamakda we keseliň gaýtalanmak mümkinçiligini anyklamakda ulanylýar.

Erkeklik mäsiniň antigeni (PSA)

PSA – glikoprotein, esasan, prostatanyň epitelial öýjükleri tarapyndan işlenip çykarylýar we tohum suwuklygyna hem-de gana goşulýar. Ganyň plazmasynda PSA iki görnüşde, ýagny erkin we protaza bilen bagly ýagdaýda bolýar. Onkologiýada keseli anyklamakda PSA-nyň iki görnüşiniň mukdaryndan hem-de erkin we umumy PSA-nyň gatnaşygyndan ugur alynýar.

Ganyň düzümünde PSA-nyň mukdary prostatanyň howply däl giperplaziýasynda, kanserinde, instrumental barlaglarynda, infarktynda, biopsiýa alnanda ýokarlanýar.

Onkologiýada PSA prostatanyň kanseriniň skringing barlaglarynda, howply däl giperplaziýasyny we kanserini aýyl-saýyl etmekde hem-de bejerginiň netijeliligine gözgeçilik etmekde ulanylýar.

Kanser-embrional antigeni (CEA)

Kanser-embrional antigeni (CEA) – bu antigen glýukoproteid bolup, ol plazmanyň düzümünde, içegede, aşgazanasty mäsde we embrionyň, täze doglan çaganyň bagrynda bolýar. Kanser-embrional antigeni (CEA) göwredäki çaganyň aşgazanynyň we içegeleriň nemli bardasy tarapyndan işlenip çykarylýar. Çaga doglandan soň bu belogyň işlenip çykarylmasy peselýär. CEA-nyň mukdary ganda anyklanylýar. Bu antigen mäs öýjüklerinden dörän howply täze döremelerde (kolorektal kanserinde, süýt mäsleriniň, aşgazanyň, pankreasyň, prostatanyň, endometriýanyň, ýatgynyň boýunjygynyň, ýumurtgalyklaryň kanserlerinde) we bagryň (gepatit, bagyr sirrozy), içegeleriň (başly kolit, Kronuň keseli) kesellerinde, autoimmun kesellerinde ýokarlanýar.

Onkologiyada CEA mäs öýjüklerinden dörän howply täze döremeleriň bejergisiniň netijeliligini çaklamakda we keseliň gaýtalanmak mümkinçiligini anyklamakda ulanylýar. CEA mäs öýjüklerinden dörän howply täze döremeleriň gematogen metastazlaryny ir anyklamakda iň bir duýgur barlaglaryň biridir. Esasan hem, mäs öýjüklerinden dörän howply täze döremeleriň süňklere, bagra we öýkenlere berýän metastazlarynda onuň ýokary mukdary anyklanylýar.

Peşew haltasynyň kanseriniň antigeni (UBC)

Peşew haltasynyň kanseriniň antigeni UBC (Urinary Bladder Cancer) – 8 we 18 sitokeratinleriň (örtüji dokuma öýjükleriniň aralyk mikrobölejikleri) ereýän bölegi. Öýjükleriň proliferasiýasynda we olaryň howply täze döremelere öwrülip başlanlarynda sitokeratinleriň (esasan hem, 8 we 18) işlenip çykarylyşy güýçlenýär, şonuň üçin peşew haltasynyň kanserini anyklamakda, peşewde olaryň mukdaryny markýor hatarynda kesgitlemek maslahat berilýär.

Peşewde UBC antigeniň mukdary peşew haltasynyň kanserinde, peşew ýollarynyň beýleki kesellerinde we peşew haltasynyň instrumental barlaglaryndan soň ýokarlanylýar. Bu markýory tebigaty belli bolmadyk gematuriyada, peşew ýollarynyň näsazlyklarynda, peşew haltasynyň kanseri güman edilende we peşew haltasynyň kanseriniň bejergisiniň netijeleri derňelende ulanylýarlar.

UBC antigeniň duýgurlygy peşew haltasynyň kanseri ilkinji gezek anyklananda 60-87%, degişliligi 95%-e deň bolýar. Peşewde UBC antigeniň mukdary peşew haltasynyň kanseriniň derejesine we çiş öýjükleriniň köpeliş (proliferasiýa) tizligine bagly bolýar. Peşew haltasynyň kanseriniň ýaýran görnüşinde UBC antigeniň mukdary ýokary bolýar, ýüzleý görnüşinde bolsa pes derejede kesgитlenýär. Peşew halta kanseri bejerilenden soň, 90% näsaglarda bu markýor anyklanylmaýar, eger-de kesel gaýtalansa, näsaglaryň 70%-inde markýoryň mukdary ýokarlanan bolýar.

7.3. Şöhle anyklaýyş usullary

7.3.1. Rentgen barlag usullary

Rentgen barlaglary adam bedenindäki agzalaryň we dokumalaryň rentgen şöhlelerini geçirip bilijilik ýa-da saklap bilijilik ukybyna esaslandyrylandyr. Rentgen barlaglary iki sany uly topara bölünýär. Olaryň birinji toparyna rentgen şöhleler arkaly seretmek, ýagny skopiýa diýilýär. Bu usul adam agzalaryny, şol sanda içki agzalaryny hem rentgen enjamynyň ekranynda görmeklikdir.

Rentgen barlaglarynyň ikinji topary grafiýa diýlip atlandyrylyp, bu usul adam agzalaryny, şol sanda içki agzalaryny hem ýörite plýonkalarda surata düşürmeklikdir. Bu usullar öz gezeginde, kontrast maddalar diýlip atlandyrylýan rentgen şöhlelerini saklap bilýän ýörite maddalaryň kömegi bilen hem-de şol maddalar ulanylmazdan geçirilip bilner.

1-nji surat. Rentgen barlag enjamy

Kontrast maddalar ulanylmazdan geçirilýän barlaglara döş kapasasynyň rentgen barlaglary degişli bolup, bu barlaglar adam göwresiniň dürli ýagdaýlarynda geçirilip bilner. Mysal üçin, eger-de adam dik duran wagtynda barlag rentgen şöhlesiniň adamyň içinden keseligine geçirilip ýerine ýetirilse, onda bu usula ortoskopiýa diýilýär. Eger-de adam ýatan bolsa, rentgen şöhlesi bolsa adamyň arkasyndan keseligine geçirilip barlanylsa, onda bu usula trohoskopiýa diýilýär. Şeýle hem adam ýatan wagtynda rentgen şöhlesini adamyň gapdalyndan keseligine geçirip barlanylsa, onda bu usula lateroskopiýa diýilýär. Ýokarda agzalyp geçilen barlaglaryň hemmesine bilelikde kopproýeksion barlaglar diýilýär. Mundan başga-da kontrast maddalar ulanylmazdan geçirilýän barlaglara tomografiýa degişlidir. Bu gatlaklaýyn surata düşürilmegidir. Garyn boşlugy, peşew ýollary, skelet, kelleçanak rentgen usuly bilen barlananda kontrast maddalary ulanylmazdan barlanyp bilner.

Bedende geçirilýän rentgen barlaglarynyň köpüsi kontrast maddalaryň kömegi bilen geçirilýär. Kontrast maddalar suwuk hem-de gaz şekilli maddalara bölünýärler.

Suwuk kontrast maddalaryň kömegi bilen arteriýalaryň (arteriografiýa), wenalaryň (flebografiýa), başga damarlaryň (angiografiýa), limfoulgamlarynyň (limfografiýa), bronhlaryň (bronhografiýa), tüýkülik mázleriniň (sialografiýa) rentgen barlaglary geçirilýär.

Gaz şekilli kontrast maddalar köp halatlarda tebigy boşluklaryň rentgen barlaglary geçirilende ulanylýar. Bu boşluklara garyn boşlugy, garyn arka boşlugy, plewra boşlugy degişlidir. Mundan başga-da gaz şekilli kontrast maddalar gyzyldökde, aşgazanda, içegede, peşew haltada, döş kapasasynyň ortaky böleginde rentgen barlaglary geçirilende ulanylyp bilner.

Eger-de haýsy hem bolsa bir agzanyň rentgen barlagy diňe bir kontrast maddalaryň kömegi bilen geçirilse, onda oňa ýönekeý kontrastlama diýilýär. Eger-de rentgen

barlaglar iki ýa-da ondan-da köp kontrast maddalaryň kömegi bilen geçirilse, oňa utgaşdyrylan kontrastlama diýilýär.

Rentgen barlaglary geçirilende şu aşakdaky rentgen alamatlary kesgitlenilip bilner:

1. Agzanyň ölçegleriniň üýtgemegi (ulalmagy ýa-da kiçelmege);
2. Agzanyň görnüşiniň üýtgemegi;
3. Agzanyň ýerleşýän ýeriniň üýtgemegi;
4. Agzalaryň nemli bardajyklaryndaky gasynlaryň ölçeginiň we görnüşiniň üýtgemegi;
5. Içi boş agzalaryň diwarynyň galyňlygynyň üýtgemegi;
6. Içi boş agzalaryň peristaltikasynyň (hereketiniň) bozulmagy;
7. Içi boş agzalaryň dykylyp galmagy (böwetlenmege);
8. «Tagma» alamaty – içi boş agzalaryň diwarynda ýara bolanda, kontrast maddalar şol ýara bolan ýere girip, jaýyň diwaryndaky tagmany ýatladýar;
9. «Dolduryş kemçiligi» alamaty – içi boş agzanyň diwarynda çiş bolanda, şol çişin duran ýerine kontrast maddalar barman, şol ýeri kemter bolup galýar.

Ýokarda görkezilen alamatlardan başga-da ýöriteleşen rentgen alamatlary ýüze çykaryp bolýar. Mysal üçin, «syçan guýruk» alamaty. Eger-de turba şekilli içi boş agza çiş bilen gysylan bolsa, onda ýokardan gelen kontrast madda şol ojakdan inçejik, syçanyň guýrugyna meňzeş ýoljagaz bilen geçýär. «Golaklyk alamaty» – bu alamat bronhlar çiş bilen dykylanda ýüze çykýar. Bronhogrammada kontrast madda çişin dörän ýerine çenli baryp, şol ýerde hem kesilip, ondan aşak ýaýramaýar. «Golskneht – Ýakobson» alamaty syrkawy dürli taraplara öz okunyň daşynda aýlamak arkaly ýerine ýetirilýän ýöriteleşdirilen rentgen barlagy bolmak bilen, bu usul öýken dokumalarynyň maýyşgaklygyny, bronhlaryň geçirijilik ukybyny hem-de diafragmanyň (döş kapasasy bilen garyn boşlugynyň arasyndaky bardanyň) hereket ediş ukybyny barlamak üçin niýetlenendir.

Şeýlelik bilen, rentgen barlaglary onkologik syrkawlary barlagdan geçirmek çäreleriniň arasynda iňňän bir zerur hem-de aýrylmaz usul bolmak bilen, esasy anyklaýyş orunlarynyň biri.

7.3.2. Ultrases barlag usullary

Ultrases barlaglary (USB) – agzalary we dokumalary ultrases tolkunlarynyň kömegi bilen barlamak. Bu barlaglar onkologiýa amalyýetinde wajyp usullaryň biridir, sebäbi bu usul adam bedeni üçin zyýansyz, elýeter, birnäçe gezek geçirmek mümkin, arzan we ýönekeý. Onuň netijesinde doly we dogry maglumatlary almak bolýar. Bu usul agzalaryň we dokumalaryň ultrases tolkunlaryny yzyna serpidirmekligiň, olaryň dykyzlygyna baglylykda, aýratynlygyna esaslanandyr. Ultrases barlaglarynyň köme-

gi bilen operasiýalaryň göwrümini, ýörite şöhle we himiobejergileri meýilleşdirmek, amal edilýän bejergileriň netijelerine gözegçilik etmek, gaýrüzülmelerini, keseliň gaýtalanmagyny anyklamak bolýar. Bu barlag ýöriteleşdirilen enjamlaryň, ýagny ehoskoplaryň kömegi bilen amala aşyrylýar. Ehoskoplar bir wagtyň özünde ultrases tolkunlaryny goýberip we olary yzyna kabul edip ýazýarlar.

Enjamyň ýöriteleşdirilen gurallary, ýagny datçikler bellenen tekizlikde adamyň endamynda hereket edip, ultrases tolkunlaryny barlanýan agza ýa-da dokuma ugrukdyrýar. Şol wagt ehoskopyň ekranynda barlanýan agzanyň nokatlardan we çyzyklardan durýan şekili peýda bolýar. Adam bedenindäki boşluklary hem ýörite datçikleriň (endoezofageal, endowaginal, endorektal) kömegi bilen barlagdan geçirip bolýar.

Häzirki zaman ultrases enjamlarynda her bir agzanyň we dokumanyň ýagtylygy, onuň yzyna gaýtarýan şöhlesiniň ýygylgyna, ýagny dokumalaryň akustiki garşylygyna bagly bolýar. Garşylyk näçe ýokary boldugyça (sünk, ýag dokumalary), ultrases tolkunlarynyň serpilmek derejesi ýokary bolýar we ehoskopyň ekranynda aýdyň görünýär. Suwuklyklardan serpilýän ultrases tolkunlary pes bolýar we olar ehoskopyň ekranynda garaňky görünýärler.

Ultrases barlaglary özüniň ýönekeýligi, çaltlygy we adam bedeni üçin howpsuzlygy bilen tapawutlanýarlar. Ol bagry, aşgazanasty mäzi, böwregi, göwüs mázlerini, ýumurtgalyklary hem-de beýleki agzalary we dokumalary barlamakda giňden ulanylýar. Özüniň görkezijilik ukyby boýunça ol kompýuter tomografiýasyndan pesde dursa-da, içki agzalaryň täze döremelerini 0,5 *sm* ululygyndan başlap görkezip bilýär. Tehniki tarapdan ýönekeýligi, adama zyýansyzlygy, bu usuly onkologiýa amalyýetinde giňden ulanmaga mümkinçilik berýär.

Onkologiýa amalyýetinde ultrases barlaglarynyň önünde goýulýan meseleler:

1. Agzalarda we dokumalarda patologiki ojaklary, olaryň ýerleşýän ýerini dogry kesgitlemek.
2. Şol ojaklaryň häsiýetini (çiş, başga patologiyá), eger-de çiş bolsa onuň morfologiki tebigatyny kesgitlemek.
3. Howply täze döremeleriň ýaýraýyş derejelerini (TNM ulgamy boýunça) kesgitlemek.
4. Limfa düwünlerinde we beýleki agzalarda metastazlary anyklamak.
5. Adam bedenindäki boşluklarda suwuklyklary, howply täze döremeleriň gaýrüzülmelerini anyklamak.
6. Näsagda bar bolan goşmaça keselleri anyklamak.
7. Ultrases barlaglarynyň gözegçiliginde kiçi anyklaýyş we bejeriş operasiýalaryny amal etmek.
8. Şöhle bejergisinden ön çişin çäklerini bellemek.

Bu öňde goýlan meseleleriň yzygiderligini, näsaga ön geçirilen barlag usullarynyň maglumatlaryna esaslanyp, barlag geçirýän lukmanyň özi kesgitleýär.

7.3.3. Taze döreme keselleriniň kompýuter tomografiya (KT) we magnet rezonans tomografiya (MRT) barlaglary

Şöhle anyklaýyş usullarynyň arasynda KT we MRT barlaglary aýratyn orun eýeleýärler. Olar lukmançylyk amalyýetinde, esasan hem, onkologiya kesellerini anyklamakda giňden ulanylýar we uly ähmiýete eýedir. Bu barlag usullary gün-günden kämilleşýär.

Howply taze döremeleriň ösüşiniň destruktiv häsiýete eýe bolmagy onuň ýaýraýyş derejelerini, çäklerini anyklamakda we operasiýalaryň göwrümini kesgitlemekde KT barlaglaryny örän gerekli edip goýýar (2-nji surat).

Köp gatlakly aýlawly kompýuter tomografiya (KGAKT) barlaglary çişleriň ýerleşýän ýerlerini, onuň çäklerini, möçberini, gurluşyny kesgitlemekde aýratyn ähmiýete eýe bolup durýar. Şeýle-de KGAKT barlaglarynda rentgen barlaglarynda görünmeýän möçberi kiçi bolan destruksiya ojaglaryny hem anyklamak bolýar.

2-nji surat. Kompýuter tomografiya enjamy

Kompýuter tomografiyasý (KT) patologik ojagyň anatomik we patologik gurluşynyň gatlaklaýyn şekilini almaklyga mümkinçilik döretdi. Bu bolsa rentgen barlag usulynyň anyklaýyş mümkinçiliklerini örän ýokary derejä galdyrdy. 2001-nji ýylda 4 aýlawly, 2004-nji ýylda 16 aýlawly KT (KGAKT) enjamynyň işlenip düzülmeği we lukmançylyk amalyýetine ornaşdyrylmagy patologiki ojaglaryň gatlaklaýyn şekilini almakdan başga-da, olaryň 2-ölçegli (2D), 3-ölçegli (3D) görnüşde, gatlaklaryň galyňlygy 1,25 mm bolan köp gatlaklaýyn, göwrümleýin şekilleriniň döredilmegine mümkinçilik berdi.

MRT barlaglarynda kesimleriň sanynda çäklenmeler ýok, onuň kömegi bilen bir barlagda birnäçe anatomik agzalary barlagdan geçirmek, taze döremeleriň köp kesimli

şekillerini almak, olaryň ýerleşýän ýerlerini, hakyky ölçeglerini, görnüşlerini doly dikeltmek we goňşy dokumalara gatnaşygyny anyklamak mümkin bolýar. Ondan başga-da MRT barlaglarynda limfa düwünleriniň ýagdaýyny, olardaky metastazlary doly we dogry anyklap bolýar.

Anyklaýyş usullarynyň netijeliligini gowulandyrmak üçin KT we MRT barlaglaryny kontrast maddalary damardan goýbermek arkaly amal edip bolýar, bu bolsa angiografiýa barlag usulyny aradan aýyrýar.

7.3.4. Radioizotop ýa-da radionuklid barlag usullary

Bu barlaglar radioaktiw şöhlesi bilen belgilenen atumlaryň kömegi arkaly geçirilýän barlaglardyr. Bu barlag onkologiýa ylmynda wajyp usullaryň biridir, sebäbi bu usul adam bedenindäki dokumalaryň we agzalaryň funksiýalarynyň hem-de gurluşynyň sähelçe üýtgemegini hem ýüze çykaryp bilýän barlagdyr. Radioizotop barlaglary üç topara bölünýär:

Birinji topar – belgilenen atumlaryň barlag geçirilýän agzada ýa-da dokumada, şeýle hem bütin bedende ýyganan mukdaryny ölçemek bolup, bu topara radiometriýa diýilýär.

Ikinci topar – bedendäki barlanylýan agzada bellenen atumlaryň ýygnaýşyny we ýerleşişini öwrenip, bu topara skanirlemek diýilýär.

Üçünji topar – radioaktiw belgilenen atumlaryň barlanylýan agza getirilişini, ol agzada ýygnaýşyny we şol ojakdan çykarylyşyny kagyz ýüzüne grafiki geçiriliş bolup, bu topara radiografiýa diýilýär.

Radioizotop barlaglary geçirilende barlanylýan agzalaryň her biriniň özüne degişli atumlary özüne çekýänligini göz önünde tutmak zerurdyr. Mysal üçin, bagyr – belgilenen altyn ^{196}Au , galkan şekilli mäs, böwrek – bellenen ýod ^{131}I , süňkler, muskul-lar, deri – bellenen fosfor ^{32}P bilen barlanylýar. Bulardan başga-da bedenden tiz çykarylýan bellenen atumlar – tehnesiý ^{99}Tc , selen ^{75}Se , indiý In ulanylýar.

Radioaktiw derman serişdeleri iki topara bölünýär, olara tumorotrop we organotrop derman serişdeleri diýilýär. Tumorotrop derman serişdeleri diňe howply täze döremäniň dokumalarynda ýygnaýarlar, organotrop derman serişdeleri ulanylanda, olar sagdyn dokumalarda ýygnaýp, çiş dokumasynyň ýeri boş galýar. Şonuň netijesinde howply täze döremeleriň ýerleşýän ýerleri, olaryň ölçegleri we ýaýraýyş derejeleri anyklanylýar.

7.4. Endoskopiki barlag usullary

«Endoskopiýa» sözi türkmen diline içki agzalara seretmek diýlip terjime edilýär. Şol sebäpli hem endoskopiýa diýlip ýörite enjamlaryň kömegi bilen içi boş içki agzalaryň nemli bardajyklaryna hem-de adam bedeniniň tebigy boşluklaryna seredip görmeklige aýdylýar.

Endoskopiya barlaglary iki ýol bilen amala aşyrylýar. Birinji ýol – tebigy ýol. Bu ýol bilen iýmit siňdiriş agzalary, dem alyş agzalary, aýal maşgalalaryň jyns agzalary, peşew ýollary, öt ýollary barlagdan geçirilýär. Tebigy ýol bilen gyzylödegiň (ezofagoskopiya), aşgazanyň (gastroskopiya), 12 barmak içegäniň (duodenoskopiya), inçe içegäniň (intestinoskopiya), göni we «S» görnüşli içegeleriň (rektoromanoskopiya), ýogyn içegäniň (kolonoskopiya), peşew haltanyň (sistoskopiya), kekirdegiň (laringoskopiya), traheýanyň (traheoskopiya), bronhlaryň (bronhoskopiya), öt ýollarynyň (bilioskopiya), ginekologik agzalaryň (gisteroskopiya) endoskopik barlaglary geçirilýär. Bu barlag toparyna hromosistoskopiya, ýagny böwregiň funksiýasyny barlamak üçin gan damaryndan ýörite reňklenen madda goýberilip geçirilýän sistoskopiya barlagy hem degişlidir.

Ikinji ýol – emeli ýol. Bu ýol bilen garyn boşlugyna (laparoskopiya), döş kapasasyna (torakoskopiya) hem-de döş kapasasynyň ortaky bölegine (mediastinoskopiya) seredilýär.

Endoskopiya barlaglary onkologiya amalyýetinde ulanylýan esasy barlag usullarynyň biri bolmak bilen, bu usul diňe bir içki agzalara seretmek bilen çäklenmän, morfologiya barlaglary üçin material almaga hem kömek edýär. Bu bolsa howply täze döremelerini ir ýüze çykarmak üçin gerekli barlaglaryň biridir.

7.5. Morfologik barlag usullary

Morfologik barlaglary, esasan-da, howply täze döremeleriň kesel kesgitlemesini anyklamakda öndebaryjy ähmiýete eýedir. Morfologik barlaglarda howply täze döremeleriniň düzümindäki öýjükler, olaryň dokumalarynyň gurluşy öwrenilýär. Morfologik barlaglar iki topara bölünýär.

Birinji topar – gistologiya barlaglary. Dokumalaryň gurluşyny öwrenýän ylma gistologiya diýilýär. Şol sebäpli hem gistologik barlaglary geçirmek üçin dokumanyň böljelekleri zerurdyr. Morfologiya barlaglaryny geçirmek üçin material üç ýol bilen alynýar:

1. Biopsiya – syrkawyň kesellän agzasyndan ýa-da dokumasyndan ýörite morfologiya barlaglary üçin böljelekler alynýar.
2. Operasiya materialy – syrkaw operasiya edilen wagtynda kesilip alnan dokuma ýa-da agza doly suratda morfologiya barlagyndan geçirilmelidir.
3. Jeset materiallary – syrkaw aradan çykan ýagdaýynda onuň jesedi patalogo-anatomik barlaglar üçin kesilýär we patalogoanatomik barlaglar üçin kesilen jesediň içki agzalarynyň hemmesinden 1-2 böljelek morfologiya barlaglary üçin alynýar.

Gistologiya barlaglary üçin alnan materiallar gistologiya barlaghanasyna iberilende şu aşakdaky iki düzgün hökmany suratda berjaý edilmelidir:

1. Material barlaghana ýörite ugradyjy ýazgylar bilen iberilmelidir, sebäbi bu ýazgylar gistolog lukmanyny näsagyň keseli barada gerekli bolan maglumatlar bilen üpjün edýär.

2. Barlaghana iberilen materiallaryň guramagyna ýa-da çüýremegine ýol bermeli däldir.

Munuň üçin bolsa barlaghana iberilýän materiallar 3%-li formalin ergininde iberilmelidir. Erginiň göwrümi materialyň göwrüminden 30 esse köp bolmalydyr.

Ikinji topar – sitologiýa barlaglary. Öýjükleriň gurluşyny öwrenýän ylma sitologiýa diýilýär. Sitologiýa barlaglary üçin material bolup öz içinde öýjükleriň bolmagy mümkin bolan islendik biologik serişde hyzmat edip biler. Sitologiýa barlaglary üçin materiallar alty bölege bölünýär:

1. Punksiýa edilip (deşilip) alynýan material, bu usul bilen öýjügara suwuklygy alynýar we ol material aýnaja çyralyp taýýarlanylýar.

2. Bedendäki tebigy boşluklardaky suwuklyklar.

3. Adam bedeninden tebigy ýollar bilen çykýan suwuklyklar – peşew, tüýkülik, gakylyk, göz ýaşı.

4. Adam bedeninden çykýan patologik suwuklyklar – iriň, gan we nem.

5. Ýaralaryň üstünden gyrlyp alynýan grynnylar.

6. Bedendäki patologik boşluklardaky suwuklyklar.

Sitologiýa barlaglary üçin alnan materiallar barlaghana iberilende şu aşakdaky düzgünler berjaý edilmelidir:

1. Eger-de material suwuklyk bolsa, onda material ilkinji 2 sagadyň dowamynda barlaghana iberilmelidir, sebäbi ol iki sagatdan köp saklanylsa, onuň düzümindäki öýjükler zaýalanyp, öz gurluşyny üýtgedýär.

2. Eger-de material aýnaja çyralan bolsa, onda material guradylyp iberilýär we aýnajaklaryň üsti bir-birine degmeli däldir.

Sitologik nusgalar ýörite ugradyjy hatlar bilen iberilmelidir we bu hat sitolog lukmanlaryny zerur bolan maglumatlar bilen üpjün etmelidir.

7.5.1. Immunogistohimiki barlaglar

Gistologiki materiallar taýýarlanylanda çişleriň käbir görnüşleri, esasan hem, metastatiki, (differensirlenmedik) ösüp ýetişmedik çişler özleriniň morfologik aýratynlyklaryny ýitirýärler we diňe morfologiýa barlaglaryny ulanmak arkaly olary aýyl-saýyl etmeklik mümkin bolmaýar. Şeýle ýagdaýlarda immunogistohimiýa barlaglaryny geçirmeklik netijeli bolýar. Immunogistohimiýa barlaglary çişleri tapawutlandyrmaga we gistogenezi seljermäge, ondan başga-da çişleriň immunofenotipini, biologiki häsiýetini, molekulýar-biologik çaklama alamatlaryny, nyşanalaýyn (target) bejergide ulanylýan derman serişdelerine duýgurlygyny kesgitlemäge ýardam berýär. Immunogistohimiýa barlagynyň esasy maksady ýörite antitelalaryň kömegi bilen antigenleriň ýerleşýän ýerlerini kesgitlemekdedir. Immunogistohimiýa usulynyň aýratynlygy onuň ýokary duýgurlygydyr.

Şeýlelikde, çiş kesellerini anyklamak çylşyrymly hadysa bolmak bilen syrkawy hemmetaraplaýyn we doly barlamaklygy talap edýär. Çiş keselini doly anyklamak üç bölümden ybarat bolup, olaryň birinjisi bedende çiş keseliniň barlygyny ýa-da ýoklugyny, eger-de çişler anyklanylsa, olaryň agzalarda we dokumalarda ýerleşýän ýerlerini doly we dogry anyklamak bolup durýar. Ikinjisi bolsa çiş keseliniň bedende ýaýraýyş derejesini kesgitlemekdir, oňa bolsa takyklanan anyklaýyş diýilýär. Onkologiýa amalyýetinde keseli anyklamaklygyň üçünji ugry syrkawyň bejeriş usulyny we onuň bu bejergini göterip biljegini anyklamakdyr.

VIII BAP. ONKOLOGIÝADA BEJERILIŞ USULLARY

8.1. Howply täze döremeleriň bejeriliş usullary we olaryň aýratynlyklary

Täze döremeleri bejermeklik çylşyrymly mesele bolanlygy sebäpli, bejergiler ýöriteleşdirilen onkologiýa hassahanalarynda geçirilýär. Täze döreme keselleriniň bejeriş usullary iki sany uly topara bölünýär. Olaryň birinjisi hirurgiýa usuly arkaly bejermek, ikinjisi bolsa konserwatiw usullar bilen bejermeklikdir.

Konserwatiw bejergilerine şöhle bejergisi, himioterapiýa, immunoterapiýa we gormonal bejeriş usullary degişlidir. Geçirilen bejergileriň netijeleri ylmy taýdan derňelende, bejeriş usullary aýry-áýrylykda ulanylan ýagdaýlarynda bejerginiň netijeliliginiň örän pes bolýanlygy ýüze çykarylady. Mysal üçin, osteogen sarkomasy diňe hirurgiýa usuly bilen bejerilenden soň, näsaglaryň 5 ýyllyk ýaşayyş derejesi 10-12%-e, gyzylödegiň we aşgazanyň kanserinde bolsa bu görkeziji 5-8%-e deň bolýar. Şol sebäpli howply täze döremeleriň bejeriş usullary goşulyp ulanylyp başlandy we olar utgaşdyrylan we toplumlaýyn bejeriş usullary diýlip atlandyryldy. Eger-de näsagyň zaýаланан ojağyna iki bejeriş usuly gönüden-göni bellibir wagtyň dowamynda (köplenç, 1 aýyň dowamynda) yzly-yzyna täsir edýän bolsa, onda oňa utgaşdyrylan (kombinirlenen) bejergi diýilýär. Mysal üçin, hirurgiýa we şöhle bilen bejermeklik (şu usulda şöhle operasiýadan öň ýa-da soň ulanylyp bilner). Eger-de bir näsagda üç we ondan hem köp bejeriş usullary ulanylса, onda oňa toplumlaýyn (kompleksleýin) bejergi diýilýär. Mysal üçin, operasiýadan öňki şöhle bilen bejermek, operasiýa we operasiýadan soňky himioterapiýa bejergisiniň birnäçe (4-6) tapgyrlary hem-de immunoterapiýa.

Ýokarda agzalyp geçilenlerden başga birnäçe ýöriteleşdirilen bejeriş usullary bolup, olara elektrohirurgiýa, krioterapiýa, lazerohirurgiýa, immunoterapiýa we gormonoterapiýa degişlidir.

Elektrohirurgiýa – elektrik togunyň kömegi bilen ýokary gyzgynlyk döredilmegi netijesinde dokumalaryň kesilmegi. Bu usul, birinjiden, köp gan gitmeginiň önüni almak üçin ulanylýar, ikinjiden bolsa, elektrohirurgiýa ulanylanda ýaranyň üstündäki

çişiň öýjükleri (diatermoelektrokanizasiýa, diatermoelektroeksiziýa) ýanýarlar.

Kriohirurgiýa – çakdanaşa peseldilen temperaturanyň kömegi bilen (-256-260 C⁰) çišiň doňdurlyp aýrylmagy. Ýokarda görkezilen temperatura suwuk azotyň kömegi bilen alynýar we deriniň üstündäki uly bolmadyk çişleri aýyrmak üçin ulanylýar.

Lazer hirurgiýasy – dokumalaryň lazer şöhlesi arkaly döredilýän ýokary temperaturanyň kömegi bilen kesilmegi bolup, bu usul, köplenç, ýüzleý ýerleşen çişleri aýyrmak üçin ulanylýar.

Gormonoterapiýa – gormona bagly täze döremeleri bejermekde gormon serişdelerini ulanmak arkaly geçirilýän bejergi usuly.

Immunoterapiýa – bedeniň özüniň kesellere garşy durnuklylygynyň güýçlendirilmegine esaslandyrylýar. Bu usul, köplenç, çiş kesellerini bejermekligiň beýleki usullary bilen utgaşyklykda ulanylýar. Immunobejergide çişlere garşy antitelalar, immunoglobulinler we beýlekiler ulanylýar.

8.2. Bejeriş usullaryny saýlap almagyň ýollary

Täze döremeleriň bejeriliş usullaryny dogry saýlap almaklyk esasy wezipeleriň biri bolup durýar. Bu keselleriň anyklaýyş tapgyrynda bejeriş usullaryny saýlap almak çäreleri hem göz önünde tutulmalydyr. Bejerginiň netijeliligi her bir ýagdaýda, bu keseliň degişli bejeriş usulynyň saýlanyp alynmagyna bagly bolup durýar.

Täze döremeleri bejermekde, ilki bilen, bu keseliň häsiýeti göz önünde tutulýar. Häsiýeti boýunça täze döremeler howply däl, ýerinde ýaýrap ösýän we howply täze döremelere bölünýär. Howply däl täze döremeler, esasan, hirurgiýa usuly bilen bejerilýär. Ýerinde ýaýrap ösýän we howply täze döremeleriň bejeriliş usullary saýlanyp alnanda:

- täze döremeleriň ösüş görnüşleri,
- olaryň haýsy dokumadan gelip çykyşy,
- bedende we agzalarda ýerleşýän ýerleri,
- ýerli ýaýraýyş derejeleri we näsaglaryň umumy ýagdaýlary göz önünde tutulýar.

Howply täze döremeler ösüş görnüşleri boýunça ekzofit, endofit we garyşyk görnüşli 3 topara bölünýär. Täze döremeleriň endofit we garyşyk görnüşleri çalt ösmegi we degişli bejergi geçirilmedik ýagdaýynda bejerginiň netijesizligi bilen tapawutlanýarlar. Morfolog alymlary kesilip aýrylan dokumalary mikroskopyň aşagynda öwrenmek arkaly çişleriň gyrasynyň göze görünýän ýerinden gan-limfa akymalarynyň ugruna tarap çişleriň ekzofit görnüşinde 3-5 sm, gan-limfa akymalarynyň garşysyna 1-2 sm, endofit görnüşinde bolsa 7-8 sm we 3-5 sm uzaklykda çiş öýjükleriniň tapylýandygyny habar berýärler. Bu maglumatlar, esasan, täze döremeleriň bejeriş usullary saýlanyp alnanda göz önünde tutulýar. Şonuň üçin howply täze döremeleriň ekzofit görnüşinde hirurgik usulyny özbaşdak ulanmak bolar, emma endofit we garyşyk görnüşlerinde hökmany suratda utgaşdyrylan we toplumlaýyn bejeriş usullaryny amal etmeli bolýar.

Howply täze döremeler ýerli ýaýraýşy boýunça dört derejä bölünýärler. Olaryň I we II derejelerinde haýsy dokumadan ösüp çykýanlygyna baglylykda haýsy hem bolsa bir bejeriş usulyny ulanmaklyk mümkin bolýar, emma her bir ýagdaýda hem utgaşdyrylan ýa-da toplumlaýyn bejerginiň netijeli bolýandygyny unutmaly däldir.

Ýasy öýjükli örtüji dokumadan kanser, mäs öýjükli örtüji dokumadan karsinomalar döreyärler. Kanser keseli özünüň şöhle bejergisine örän duýgurlygy bilen häsiýetlenýär. Şol sebäpli kanser keselinde keseliň ýerli ýaýraýş derejesine baglylykda diňe şöhle bejergisini ulanmaklyk käbir ýagdaýlarda ýeterlik bolýar. Karsinomalaryň we sarkomalaryň şöhle bejergisine duýgurlygy gowşagrak bolýar, şol sebäpli howply täze döremeleriň bu görnüşlerine utgaşdyrylan we toplumlaýyn bejeriş usullaryny ulanmaklyk maslahat berilýär. Gemoblastozlaryň we gematosarkomalaryň ulgamlaryň kesellere degişlidigi sebäpli, görnüşlerine baglylykda, olaryň bejergisinde himio-şöhle bejergisi ulanylýar.

Howply täze döremeleriň bejeriliş usullary saýlanyp alnanda bejerginiň haýsy maksat bilen geçirilýänligine seredilýär. Geçirilýän bejergiler öňde goýulýan maksady boýunça radikal bejergi, palliatiw bejergi we alamatlary boýunça bejergilere bölünýär.

8.3. Hirurgik bejeriş usullary

Hirurgik bejergisi özbaşdak bejeriş usuly hökmünde onkologiýa amalyýetinde gitdigiçe az ulanylýar. Şonda-da bu usul çiş kesellerini bejermekde görnükli orunlaryň birini eýeleýär.

Onkologiýa hirurgiýasy esasy radikalizm bolmak bilen, bu esas keseli doly bejermeklikdir. Radikalizmiň ýollaryna bolsa ablastika we antiblastika degişlidir. Ýokarda agzalyp geçilen iki ýol umumy hirurgiýanyň aseptika we antiseptika diýen düşünjesi bilen kybapdaş bolup, olardan tapawudy aseptika we antiseptika ýokançlara (mikro-organizmlere) degişlidir, ablastika bilen antiblastika bolsa howply täze döremeleriň öýjüklerine degişlidir, ýagny:

Ablastika – bu howply täze döreme kesilip aýrylanda bedende çiş öýjükleriniň galmagyna garşy geçirilýän çäreleriň toplumydyr. Ablastikanyň usulyna zolaklylyk, bardalylyk we agzalylyk degişlidir.

Zolaklylyk operasiýa wagtynda metastazlaryň gidýän ýollaryny kesmeklikdir.

Zolaklylygy üpjün etmek üçin regional limfa mäslerini kesip aýyrmaly, agza kesilip aýrylanda ilki bilen wena gan damarlary, soňra bolsa arteriýa gan damarlary daňylmalydyr, eger-de turba şekilli agzalarda operasiýa edilse, onda şol agzalar çiş ýerleşýän ýeriniň yokarsyndan we aşagyndan daňylmalydyr.

Bardalylyk – munda bedenden howply täze döreme kesilip aýrylanda, çiş daşyny örtýän barda mümkin boldugyça zyýan ýetirmän alynmalydyr, eger-de şol barda ýyrtylsa, onda çiş öýjükleriniň töwerekdäki dokumalara düşüp, çiş tazededen döremegine getirmegi mümkindir.

Agzalylyk – munda howply täze döreme keseli bilen kesellän agza mümkin boldugyça durşy bilen aýrylmalydyr. Bu usulyň ulanylmagy agza jübüt bolanda ýa-da agza ýaşayyş üçin wajyp bolmasa mümkindir.

Ýokarda görkezilen üç usul berjaý edilende, bedende çişň täzeden döremegi ýa-da onuň metastaz bermegi minimuma çenli azalýar, emma doly suratda ýitip gitmeýär. Şonuň üçin hem radikalizmiň ikinji usuly bolan antiblastikanyň düzgünlerini berjaý etmeklik hökmandyr.

Antiblastika diýlip operasiýadan soň galan howply täze döremäniň öýjüklerini ýok etmäge gönükdirilen çäreleriň toparyna aýdylýar. Antiblastikanyň usullary üç topara bölünýär.

Birinji topar – himiki antiblastika, bu howply täze döreme kesilip aýrylandan soň, onuň aýrylan ýerindäki galan ýarany 70%-i spirt, efir ýa-da aseton erginleri bilen öllemeçlik ýa-da operasiýa geçirilen tebigy boşluga (garyn boşlugu, plewral boşlugu we ş.m.) çişe garşy ulanylýan himiodermanlary goýbermeklikdir. Operasiýa edilen ýeriň ýarasy bitenden soň, himioterapiýa bejergisini geçirmeklik degişlidir.

Ikinji topar – mehaniki antiblastika, muňa howply täze döreme kesilip aýrylandan soň, galan ýarany ýa-da operasiýa geçirilen tebigy boşlugu ýyly fiziologiki erginler bilen ýuwmaklyk ýa-da operasiýadan soňky ýarany ýyly erginlere öllenen hasa bilen süpürmeklik degişlidir.

Üçünji topar – şöhle antiblastikasy, bu operasiýadan soň operasiýa meýdanyna şöhle bejergisini geçirmeklikdir.

Operasiýanyň önünde goýlan maksadyna baglylykda amal edilýän operasiýalar üç topara bölünýär.

1. Radikal operasiýalar – bu operasiýalar syrkaýy keselden doly gutuldyrmak üçin amal edilýär. Mysal üçin, radikal mastektomiýa, göni içegäniň ekstirpasiýasy.

2. Palliatiw operasiýalar – bu operasiýalar näsagyň çekýän ejirini kemeltmek üçin amal edilýär. Mysal üçin, göwsüň howply täze döreme keselinde çiş dargap, iriňläp duran hem-de erbet ysly ýara emele gelen bolsa, onda göwsüň amputasiýa operasiýasy palliatiw maksat bilen ýerine ýetirilýär.

3. Alamatlaýyn operasiýalar – bu operasiýalar keseliň adam janyna howp salýan alamatyny ýok etmek üçin amal edilýär. Mysal üçin, çiş dargap emele gelen ýaradan gan akyp duran bolsa, şol gany saklamak üçin edilýän operasiýalar ýa-da kekirdegiň howply täze döreme keselinde çiş dem alyş ýollaryny ýapyp bogýan bolsa, aşaky traheostomiýa, alamatlaýyn operasiýalara degişlidir.

Onkologiýa amalyýetinde palliatiw hem-de alamatlaýyn operasiýalaryň arasynda uly tapawut goýulmaýar. Amal edilýän operasiýanyň göwrümüne baglylykda, operasiýalar 4 topara bölünýär.

1. Ekstirpasiýa ýa-da ektomiýa – bu operasiýalar zeperlenen agzany tutuşlygyna aýyrmakdyr. Mysal üçin, ýatgynyň ekstirpasiýasy, göni içegäniň ekstirpasiýasy, gastrektomiýa.

2. Rezeksiya – bu agzanyň kesel bölegini kesip aýyrmakdyr. Mysal üçin, içegäniň ýa-da aşgazanyň rezeksiýasy.
3. Amputasiya – bu soňy boş gutarýan adam bedeniniň agzalaryny ýa-da agzalarynyň soňky bölegini kesip aýyrmakdyr. Mysal üçin, eliň, aýagyň ýa-da ýatgynyň amputasiýasy.
4. Ekzartikulýasiya – bu eliň ýa-da aýagyň, barmaklaryň bogunlaryndan kesilip aýrylmagydyr. Mysal üçin, eliň tirsek bognundan egzartikulýasiýasy.

Ýokarda görkezilen operasiýalar ýönekeý hem-de çylşyrymly operasiýalara bölünýär. Ýönekeý operasiýalar haýsy hem bolsa bir agzada ýerine ýetirilýär. Mysal üçin, aşgazanyň ýa-da içegäniň rezeksiýasy. Çylşyrymly operasiýalar – bu birbada iki ýa-da ondan hem köp agzalarda amal edilýän operasiýalardyr. Mysal üçin, aşgazanyň hem-de dalagyň bile kesilip aýrylmagy.

Operasiýanyň göwrümi barada gürrüň edilende görnükli rus alymy, onkolog-hirurg N. N. Petrowyň aýdyp geçen «Kiçi çişe uly operasiya, uly çişe kiçi operasiya» diýen sözlerini ýatlamak ýerliklidir. N. N. Petrow şeýle diýmek bilen kiçi çişleri uly operasiýalaryň kömegi bilen bejerip bolýandygyny, uly çişleri bolsa doly suratda aýryp bolman, diňe barlag operasiýalary bilen gutarýandygyny göz önüne tutupdyr. Ýöne soňky döwürde lukmançylyk amalyýetine çylşyrymly operasiýalaryň girizilmegi bilen N. N. Petrowyň aýdyp geçen sözleri biraz üýtgedilip, «Kiçi çişe uly operasiya, uly çişe has uly operasiya» diýlip aýdylýar.

Şeýlelikde, hirurgiýa howply täze döreme kesellerini bejermekde, köplenç halatda, ýeke-täk radikal usul bolup, diňe bir özbaşdak ulanylman, eýsem howply täze döreme kesellerini bejermekligiň beýleki usullary bilen utgaşykly ulanylyp, bu keseli bejermegiň syrkawlar hem-de lukmanlar tarapyndan ykrar edilen usulydyr.

8.4. Şöhle bilen bejeriş usullary

Näsaglary şöhle bilen bejermek usuly 100 ýyldan gowrak wagt bäri ulanylýar. Rentgen şöhlesi açylandan az wagt geçenden soň, bu şöhleleriň öýjükleriň bölünmegine päsgel berýändigini ýüze çykaryldy. Bu ýagdaý bolsa şol şöhleleriň howply täze döremeleriň ösmeginiň garşysyna ulanylyp başlanmagyna esas boldy. Bu bejeriş usulynyň fiziki we tehniki tarapdan ösmegi we kämilleşmegi, bu babatda bellibir tejribäniň toplanmagy şöhle bilen bejeriş usulynyň onkologiýanyň özbaşdak pudagyna öwürilmegine sebäp boldy. Häzirki wagtda lukmançylyk amalyýetinde howply täze döreme keselini doly suratda şöhleler bilen bejermek mümkinçiligi deriniň, dodaklaryň, diliň, agyz boşlugynyň, ýatgynyň, kekirdegiň, gyzylödegiň çiş kesellerinde we onuň käbir beýleki görnüşlerinde mümkündür. Şöhle bilen howply täze döreme kesellerini bejermeklik lukmançylyk amalyýetinde özbaşdak we başga usullar bilen utgaşdyrylyp ulanylyp bilner.

Onkologiýa amalyýetinde şöhle bilen bejeriş usulynyň üç basgançagy bolup, olara şu aşakdakylar degişlidir. Birinji basgançak – näsagy şöhle bilen bejermäge taýýar-

lamak, ikinji basgançak – şöhle bilen bejergini geçirmek, üçünji basgançak bolsa şöhle bejergisi gutarandan soň näsaglara gözegçilik etmektir. Bu basgançakda şöhle bilen bejerginiň netijesini barlap görmek we bejerginiň netijesinde ýüze çykýan näsazlyklara garşy göreşmek işleri geçirilýär. Şöhle bilen bejerilende diňe bir howply täze döremäniň ösmegi togtadylman, ondan başga-da şöhle energiýasy sowuklamany bejermek, bedeniň käbir dermanlara bolan aýratyn güýçli duýgurlygyny basmak, bedeniň käbir ýerlerinde ýygnanan nemleri we başga maddalary ýaýratmak hem-de agyryny aýyrmak ukybyna hem eýedir.

Şöhle bilen bejeriş usullary iki topara bölünýär. Birinji topar daşky şöhlelendirmek diýen at bilen belli bolup, bu usulda şöhläniň çeşmesi bedeniň daşynda ýerleşýär. Bu topara distansion gammaterapiýa we rentgenterapiýa ýaly usullar degişlidir. Gammaterapiýa geçirmek üçin Luç-1, AGAT-B (3-nji surat), AGAT-R, ROKUS enjamlary ulanylýar. Rentgenterapiýa bolsa RUM-7, TUR-GO, RUM-B, RUM-17 enjamlarynyň kömegi bilen geçirilýär.

Ikinji topara içki şöhlelendirmek diýilýär, bu usulda radioaktiw şöhlesiniň çeşmesi näsagyň bedeninde ýa-da tenine degip duran görnüşde ýerleşdirilýär. Bu topar üç görnüşden ybaratdyr. Olaryň birinjisine kontakt applikasiýasy diýlip, bu görnüş radioaktiw serişdäniň deridäki çiş bilen degişip durmagydyr. Ikinji görnüş boşluklaryň applikasiýasy, bu görnüşde radioaktiw serişde haýsy hem bolsa bir agzanyň içinde ýerleşdirilýär. Mysal üçin, ol gyzylödegiň, içegäniň, ýatgynyň, peşew haltasynyň içinde ýerleşip biler. Üçünji görnüş bolsa dokumalardaky applikasiýa diýlip atlandyrylýar we bu görnüşde radioaktiw serişde iňňeler, sapaklar, monjuklar we hünjüler görnüşinde howply täze döremäniň dokumasynyň içinde ýerleşdirilýär we şol ýerde kesgitli wagtyň dowamynda galdyrylýar.

Şöhle bilen bejermeklik lukmançylyk amalyýetinde 4 görnüşde ulanylýar.

1-nji görnüşü bir gezekde şöhlelendirmek – şöhläniň göz önünde tutulýan möçberi näsaga bir gezekde berilýär. Bu görnüş klinikada seýrek ulanylýar.

2-nji görnüşü bölekleýin şöhlelendirmek – şöhläniň göz önünde tutulýan möçberi aýratyn tapgyrlar bilen birnäçe günün dowamynda berilýär.

3-nji görnüşü üznüksiz şöhlelendirmek – howply täze döremäniň dokumasy radioaktiw şöhläniň çeşmesi bilen birnäçe sagadyň, hatda birnäçe günün dowamynda bir-birine degip durýar.

4-nji görnüşü bölekleýin dowamly şöhlelendirmek – bu görnüş bölekleýin we üznüksiz şöhlelendirmegiň utgaşdyrylyp ulanylmagyny göz önünde tutýar.

Ýokarda agzalyp geçilenden başga-da şöhle bilen bejermeklik statiki we rotasion şöhlelendirmek diýlip atlandyrylýan iki topara bölünýär. Statiki şöhlelendirmekte näsag we şöhle çeşmesi hereketsiz ýagdaýda galmalydyr. Rotasion şöhlelendirmekte näsag hereketsiz ýagdaýda bolup, şöhle çeşmesi bolsa syrkawyň daşyndan aýlanýar.

Şöhle bilen bejergi geçirilende bedende ýerli hem-de umumy reaksiýalar ýüze çykýar. Ýerli reaksiýalar dokumalaryň çişip gyzarmak hem-de agyry alamatlary bilen

häsiýetlendirilýär. Umumy reaksiýalar bolsa nerw, endokrin, gan işläp çykarýan agzalaryň, ýürek-gan damar ulgamynyň funksiýalarynyň bozulmagynyň alamatlary bilen häsiýetlendirilýär.

3-nji surat. Şöhle bilen bejeriş AGAT-B enjamy

Şeýlelikde, şöhle bilen bejerilende ýüze çykýan näsazlyklara garamazdan, bu bejeriş usuly onkologiýa amalyýetinde görnükli orunlaryň birini eýeläp, howply täze döreme kesellerini bejermekde uly ähmiýete eýedir. Şonuň bilen birlikde, şöhle bilen bejermekde ýüze çykýan näsazlyklar dörände olara garşy göreşmek üçin hemme çäreleri görmelidir.

8.5. Howply täze döremeleri dermanlar arkaly bejermek

Howply täze döremeleri dermanlar arkaly bejermekligiň esasy maksady üznüksiz köpelyän öýjükleri zeperlemek ýa-da olaryň ösüşini saklamakdyr. Dürli agzalaryň we dokumalaryň bellibir himioderman serişdelerine duýgurlygy dürli-dürli bolýar. Howply täze döremeleriň metastazlary, himioderman serişdeleriniň täsirine, ilkinji döremelere seredeniňde örän duýgur bolýar.

Himioderman serişdeleriniň gowy netije berýän, bejerginiň netijesinde howply gaýrüzümleri bolmaýan görnüşlerini, olaryň oňaly mukdaryny, tapgyrlaryny we ulanylyş usulyny saýlap almak wajyp meseleleriň biridir. Himioderman serişdeleriniň mukdary her bir näsag üçin, onuň agramyna, boýunyň ölçegine baglylykda aýratyn hasaplanylýar. Bejergi monohimioterapiýa we polihimioterapiýa görnüşlere bölünýär. Polihimioterapiýa bejergisi örän ýygý ulanylýar we howply täze döremeleri bejermekligiň standarty hasap edilýär.

Howply täze döremeleri dermanlar arkaly bejermekligiň esasy ugurlary:

1. Himioterapiýa.
2. Gormonoterapiýa.

3. Bioterapiýa.

4. Alamatlary boýunça bejergi.

Himioderman serişdelerini ulanmaklygyň maksatlary:

1. Ilkinji (ýa-da induktiw) bejergi ýörite bejergi maksady bilen ulgamlayyn kesellerde, ýagny gemoblastozlary we gematosarkomalary bejermekde ulanylýar.

2. Palliatiw maksat bilen, ýagny näsaglaryň ýaşayyş şertlerini gowulandyrmak maksady bilen, howply täze döremeleriň ýerli ýaýran görnüşlerini bejermekde we näsaglary hirurgiýa usuly bilen bejerip bolmajak ýagdaýlarynda ulanylýar.

3. Neoadýuwant bejergi – bu hirurgiýa usuly bilen bejerip boljak näsaglara operasiýadan öň geçirilýär. Bu bejerginiň netijesinde: 1) Radikal operasiýalary amal etmek mümkin bolýar. 2) Kesilip aýrylan dokumanyň morfologiýa barlagynda geçirilen himiobejerginiň netijeliligini (patomorfozyň derejesini) kesgitlemek bolýar. Eger-de bejerginiň netijesi ýokary bolsa, operasiýadan soň bu bejergi dowam etdirilýär, eger-de bejerginiň netijesi pes bolan ýagdaýynda, operasiýadan soňky döwürde himiobejerginiň başga görnüşi geçirilýär. 3) Näsagyň bedeninde şu döwre çenli bar bolan mikrometastazlar ýok edilýär.

4. Adýuwant bejergi – bu operasiýadan soňky döwürde geçirilýär. Bu bejerginiň maksady keseliň gaýtalanmagynyň önüni almak we mikrometastazlary ýok etmektir.

8.5.1. Howply täze döremeleriň himioterapiýa bejergisi

«Türkmenistanyň ilatynyň aýry-aýry toparlaryny derman serişdeleri, lukmançylyk hyzmatlary we saglygy goraýyş hajatly önümler bilen mugt hem-de ýeňillikli üpjün etmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň 2009-njy ýylyň 30-njy oktyabrynda çykaran 10683-ni karary kabul edildi we ýeňilliklerden peýdalanýan raýatlaryň sanawy has hem giňeldildi. Şol sanawa onkologiki näsaglar hem girizildi. Howply täze döreme keseli anyklanyp, derman serişdeleri bilen bejergi bellenen näsaglara gerekli dermanlar hökümet tarapyndan mugt üpjün edilýär.

Himioterapiýa howply täze döreme kesellerini bejermekde mynasyp orun tutýar. Tebigy we sintetiki himiodermanlar howply täze döreme keselini bejermekde ulanylýar. Himiodermanlar, esasan hem, howply täze döreme keseliniň öte geçen görnüşlerini hem-de ulgamlayyn keselleri, ýagny gemoblastozlary we gematosarkomalary bejermekde has giňden ulanylýar.

Howply täze döreme keseline garşy ulanylýan himioderman serişdeleri 4 topara bölünýär.

1. Alkilirleýji derman serişdeleri – bu topara hloretilaminler, etilenaminler, epoksid toparlary ýa-da metansulfon turşusynyň galyndylary degişlidir. Bu toparyň giň ýaýran derman serişdelerine embihin, hlorbutin, dopan, siklofosfan, sarkolizin, melfalan, lofenal, nowembihin, miýelobromal we başgalar degişlidir.

2. Antimetabolitler – bu toparyň derman serişdeleri howply täze döreme dokumalaryndaky maddalaryň çalşygyna gatnaşýan fermentleriň iş ukybyny peseldýär. Bu

topara degişli derman serişdelerine metotreksat, merkaptopurin, ftorurasil, ftorafur, natulan, sisplatin, platidiam girýär.

3. Howply täze döremelere garşy ulanylýan antibiotikler. Bu toparyň derman serişdeleri kömeleklerden işlenip taýýarlanylýar we olar howply täze döreme dokumalarynda nuklein turşusynyň sintezini basyp ýatyrýarlar. Bu topara bruneomisin, mitomisin C, daktinomisin, rubomisin, adriamisin, karminimisin, doksorubisin, bleomisin, bleomisetin, oliwomisin degişlidir.

4. Ösümliklerden alynýan derman serişdeleri ýa-da alkaloidler. Bu toparyň has köp ulanylýan dermanlaryna kolhamin, winblastin, winkristin, windezin, tenipozid, etopozid we wepizid degişlidir.

8.5.2. Himioderman serişdeleriniň näsaglaryň bedenine goýberiliş ýollary

Himioderman serişdeleriniň näsagyň bedenine haýsy ýollar bilen goýberilişine baglylykda, himioterapiýanyň iki görnüşini tapawutlandyrylýar.

Birinji görnüşini umumy – rezorbtiv himioterapiýa. Bu görnüş himiodermanlaryň bedeniň hemme ýerinde bir deň mukdaryny (konsentrasiýasyny) göz önünde tutýar. Himioterapiýanyň bu görnüşinde himioderman serişdeleri wena damarlaryna, muskulalaryň içine goýberilýär ýa-da gerdejik görnüşinde agyzdan kabul edilýär.

Ikinji görnüşini ýerli himioterapiýa diýlip atlandyrylyp, bu görnüş himiodermanlaryň çişini ýerleşýän ýerinde ýokarlandyrylan mukdaryny (konsentrasiýasyny) döretmeklige gönükdirilendir. Himioterapiýanyň bu görnüşini, öz gezeginde, birnäçe böleklerge bölünýär:

1. Infuzion himioterapiýa – bu himioderman serişdelerini çiş keseliniň ýerleşýän ýerini gan bilen üpjün edýän arteriýa gan damaryna goýbermekdir, mysal üçin, aşgazyň howply täze döreme keselinde himioderman serişdesi çep aşgazan arteriýasyna goýberilýär.

2. Perfuzion himioterapiýa – munda howply täze döreme keseliniň ýerleşýän ýerindäki gan damarlary umumy gan aýlanyş ulgamyndan himiodermanlar bilen doldurylýar. Mysal üçin, howply täze döreme elde ýa-da aýakda ýerleşen bolsa, onda el ýa-da aýak çişini ýerleşýän ýeriniň ýokarsyndan bogulýar we daňydan aşakda galan damarlar himiodermanlar bilen doldurylýar.

3. Himioderman serişdesi çişini ýerleşýän tebigy boşluklaryna goýberilýär. Mysal üçin, ýumurtgalygyň kanseri keselinde himioderman serişdesi garyn boşlugyna goýberilýär ýa-da öýkeniň kanseri keselinde himioderman serişdesi plewral boşlugyna goýberilýär.

4. Himioderman serişdelerini howply täze döreme dokumasynyň göni içine goýbermek. Mysal üçin, göni içegäniň kanseri keselinde himioderman serişdesi türe süňküniň önündäki boşluga goýberilýär.

5. Himioderman serişdesi ýag görnüşinde ýapgy ýapmak arkaly ulanylýar. Mysal üçin, 0,5% kolhamin ýagy deriniň kanseri keselini bejermekde ýapgy görnüşinde ulanylýar.

8.5.3. Himioterapiya geçirilyän döwründe ýüze çykýan kynçylyklar

Himioterapiya geçirilyän döwründe syrkawyň bedeni tarapyndan 5 derejeli kynçylyklar ýüze çykyp bilýär:

0 dereje – syrkawyň özüni duýsunda we laborator barlaglary tarapyndan üýtgeşiklik ýok.

I dereje – syrkawyň umumy ýagdaýy az-owlak üýtgeşe-de, iş ukybyna uly zeper ýetirmeýär, laborator barlaglary tarapyndan ýüze çykýan ujypsyzja üýtgeşmeler düzgediş işlerini talap etmeýär.

II dereje – syrkawyň umumy ýagdaýyndaky üýtgeşmeler çendenaşa agyr bolmasa-da, syrkawyň işeňlik ukybyna zeper ýetirýär, laborator barlaglarynda üýtgeşiklikler bolsa düzedilmegi talap edýär.

III dereje – syrkawyň umumy ýagdaýyndaky üýtgeşmeler gaty güýçli bolup, olar bejerginiň wagtlaýynça togtadylmagyny we goşmaça bejerişler geçirilmegini talap edýär.

IV dereje – syrkawyň ýagdaýyndaky üýtgeşmeler ýaşaaýyş üçin howply bolup, olar doly suratda ýok edilenden soň, himioterapiýany diňe azaldylan möçberinde dowam etmek mümkindir.

Ýokarda agzalyp geçilen kynçylyklar olaryň döreyän wagtyna baglylykda 4 topara bölünýär:

1. *Göni kynçylyklar* himioderman serişdeleri näsagyň bedenine goýberilip durlan wagty ýüze çykýar. Bu kynçylyklar syrkawyň bedenine goýberilýän himioderman serişdelerine aýratyn duýgurlyk bolanda ýüze çykýar.

2. *Irki kynçylyklar* bejergi geçiriliş tapgyrynyň dowamynda ýüze çykýar.

3. *Giçki kynçylyklar* bejergi gutarandan soň, 6 hepdäniň dowamynda ýüze çykýar.

4. *Yza süýşürilen* kynçylyklar bejergi gutaryp, 6 hepde geçenden soň ýüze çykýar.

Himioterapiýanyň kynçylyklary şu aşakdaky agzalar we ulgamlar tarapyndan ýüze çykyp biler:

1. Gan işläp çykarýan agzalar tarapyndan – anemiya, leýkopeniya, trombo-sitopeniya, pansitopeniya.

2. Ýürek-gan damar ulgamy tarapyndan – endokardit, miokardit, ýürek agyry, arterial gan basyşynyň peselmegi ýa-da beýgelmegi.

3. İşläp çykaryş agzalary tarapyndan – dowamly bagyr ýa-da böwrek ýetmezçiligi.

4. Iýmit siňdiriş agzalary tarapyndan – agyz boşlugynyň, gyzylödegiň, aşgazanyň we içegeleriň sowuklama (gaýnaglama) hadysasy.

5. Maddalaryň çalyşmagy tarapyndan – saçyň we dynaklaryň düşmegi, deriniň soýulmagy.

I BAP. DERI ÖRTÜGINIŇ TÄZE DÖREMELERI

1.1. Deri kanseri

Deriniň kanseri onuň howply täze döremeleriniň 90%-ini tutýar, beýleki 10%-i bolsa deriniň sarkomasyndan we melanoma keselinden durýar. Deriniň täze döremeleri, esasan hem, örtüji dokumadan emele gelip, özüniň biologiýasynyň üýtgeşikligi sebäpli iki görnüşden – deriniň kanserinden we bazaliomasyndan durýar. Deriniň düzümindäki birleşdiriji dokumadan sarkomalaryň her dürli görnüşleri döräp biler, ýöne olar gaty seýrek duş gelýär. Deriniň melanoma keseli pigment öndürýän öýjüklerden emele gelýär.

1.1.1. Adamyň deri örtüginin gurluşy we pigment emele geliş hadysasy

Deriniň täze döremelerini öwrenmek üçin onuň gurluşyny we fiziologiýasyny bilmek zerurdyr.

Deriniň gurluşy. Adam derisi ýokarky örtüji (epiderma) we aşaky birleşdiriji dokuma (derma) gatlaklaryndan hem-de deri asty ýagdan durýar. Dermada hem örtüji dokumadan emele gelen, deri tüýleriniň özeni, der we ýag bölüp çykarýan mázler ýerleşýärler. Deri kanseri, köplenç, epidermiden, az halatda bolsa dermada ýerleşýän örtüji dokumadan emele gelýär.

Epiderma bilen dermanyň arasynda mikroskopda bazal gatlagy aýyl-saýyl görünýär. Deri kanseriniň kökleriniň şol gatlakdan aşak geçmegi öýjük kanseriniň (kanserin situ - c-r i.s.), inwaziw kansere geçendigini görkezýär.

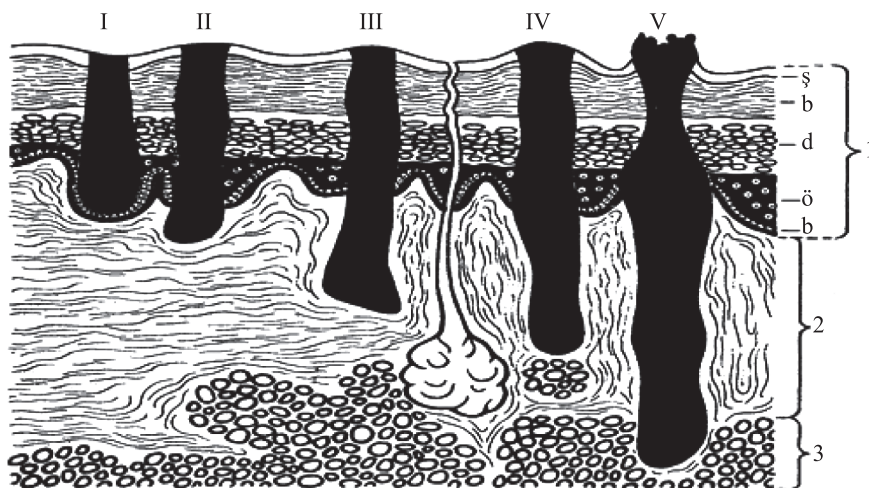
Epiderma örtüji dokumanyň öýjükleriniň 5 gatlagyndan ybarat: şahly, ýylmanak, däne görnüşli, ösüntgi görnüşli we bazal öýjükleriň gatlagy. Deriniň bazal öýjükli gatlagynda öýjükleriň bölünmesi bolup geçýär, bu hadysa ösüntgi görnüşli öýjükli gatlakda hem bolup biler. Şol sebäpli deriniň örtüji dokumasynyň şu iki gatlagy ösýän gatlaklar diýlip atlandyrylýar. Deriniň kanseri we bazaliomasy şu iki gatlakdan döreyär.

Derma iki gatlakdan durýar, ýokarky emzik görnüşli we aşaky tor görnüşli gatlaklar. Deriniň bu gatlaklarynda nerw, gan- we limfa damarjyklary bolup, olaryň iň gür ýerleşeni aşaky gatlagynda bolýar (*4-nji surat*).

Pigment öndürýän öýjükler. Epidermanyň bazal gatlagynda ortaça her 10 öýjügiň biri melanin pigmentini öndürýän öýjüklerdir. Ösüp ýetişen pigment öýjüklerine melanositler, ýetişmedigine bolsa melanoblastlar diýilýär. Adamyň ýaşynyň ulaldygça, pigment öýjükleriniň sany köpeliýär. Deriniň käbir ýerinde pigment öýjükleri-

niň tegmil görnüşli gara, goňur reňkli üşmegi ýerleşýär – olar meň, hal (newuslar) diýlip atlandyrylýar. Şol öýjükleriň işläp çykaryan melanin pigmentleri diňe bir bazal gatlagynda ýerleşmän, eýsem-de köp bolmadyk mukdarda ösüntgi görnüşli gatlagynda hem bolýar we derä goňur reňk berýär. Pigment newuslary melanositlerden emele gelýär, melanomalar bolsa melanoblastlardan döreyär.

Melanoma öýjükleriniň inwaziýa derejeleri
(W. H. Klark, 1969 ý.)

4-nji surat. Deri gatlagynyň gurluşy

- I. Melanoma bazal gatlagynyň ýokarsynda ýerleşýär.
- II. Melanomanyň öýjükleri emzik görnüşli gatлага geçen.
- III. Melanomanyň öýjükleri dermanyň tor görnüşli gatlagyna geçen.
- IV. Melanoma derma doly ösüp geçen.
- V. Melanoma deri asty ýaga ösüp geçen.

1.1.2. Deri kanseriniň epidemiologiýasy

Deri kanseri örän köp duş gelýän kesellere degişlidir. Onuň iň köp duş gelýän ýeri (her 1000000 adama, 40 adamdan gowrak), Braziliýa, Awstraliýa, Kanada, ABŞ, Argentinadyr. Günbatar Ýewropa ýurtlarynda orta derejede gabat gelýär (1000000 adama 20 adam), Afrika we Aziýa ýurtlarynda ol gaty az gabat gelýär. Türkmenistanda her bir 100000 adama 6,2 näsag duş gelýär.

Deriniň kanseri keseliniň köpelmegi adamlaryň ýaşyna bagly bolup durýar, ýaşyň ulaldygyça, ol köp gabat gelýär. Deri kanseriniň iň köp gabat gelýän wagty adamyň ýaşy 70-den geçenden soňdur.

Deriniň kanseri keseliniň dünýäniň ýüzünde deň gabat gelmeýänligi 3 kanunalaýyklyk bilen düşündirilýär.

1. Deriniň howply täze döremeleri Günorta ýurtlarda ýaşayan adamlarda köp gabat gelýär.

2. Deri kanseri akýagyž adamlarda köp gabat gelýär. Garaýagyžlarda bu kesel 6-10 esse akýagyžlara garanyňda az gabat gelýär.

3. Günorta ýurtlarda bu kesel demirgazykdan göçüp gelen adamlarda, ýerli adamlara garanyňda, köp gabat gelýär.

Deriniň kanseri keseliniň döremegi açyk howada işleýän adamlarda has ýokarydyr. Esasan hem, deri kanseri balykçylarda, oba hojalygynda işleýän adamlarda köp döreýär.

1.1.3. Deriniň kanserine sebäp bolýan ýagdaýlar

Deriniň kanseri keseliniň döremeginde Gün energiýasynyň ultramelewşe şöhesi wajyp orna eýedir. Ultramelewşe şöhleler güňortan çaglary gaty güýçlenýär, irden we öýlän, bulutly günler azalýar. Onuň adam derisine ýetirýän täsiri hem şol derejede üýtgäp durýar.

Deriniň kanseri keseli radioaktiw şöhleleriň täsiri netijesinde hem döräp biler. Asyryň başynda radioaktiw şöhleler rentgenologlarda deri kanseriniň döremeginiň esasy sebäbi bolup durýardy. Häzirki wagtda şöhlelerden goranmak çäreleri gowulaşandan soň, rentgenologlarda deri kanseriniň bu görnüşi gabat gelmeýär.

Bu keseliň döremeginde ýylylyk (termiki) we mehaniki (sürtülme) faktorlary hem uly orun eýeleýär. Deri kanseriniň bu görnüşine Hindistanda gabat gelýän mehaniki faktoryň netijesinde kelläniň saçly ýerinde döreýän «kangri» kanseri, çarwalarda gabat gelýän termiki faktoryň netijesinde döreýän «daban» kanseri mysal bolup biler. Adamlaryň işleýän ýerindäki zyýanly maddalaryň täsiri netijesinde hem deriniň kanseri döräp biler. Onuň döremegine myşýak, smola, tehniki ýaglar, her hili reňkler we gurum sebäp bolýar. Senagatyň şu maddalar bilen iş salyşýan pudaklarynda, işgärler hususy gijiýenanyň talaplaryny berjaý etmedik ýagdaýlarynda deriniň kanseri keseli ýüze çykýar. Ilkinji gezek adamlaryň işleýän işi netijesinde döreýän deriniň kanserini inlis lukmany P. Pott XVIII asyrda ýüze çykarýar. Ol pejiň turbasyny arassalaýanlaryň ýumurtgasynyň derisinde kanser keseliniň köp döreýändigini ýazyp geçýär. Onuň sebäbini bolsa deriniň gatlaklarynda gurumyň uzak wagtlaý saklanyp galyp, oňa ýetirýän zyýanly täsiri bilen düşündirýär. Häzirki wagtda deriniň kanseri keseliniň bu görnüşi tekstil, nebit, himiýa pudaklarda we tehniki ýaglar bilen işleýän işgärlerde köp gabat gelýär. Şu pudaklarda işleýän işgärleri «howply» toparlara goşup, olara aýratyn gözegçilik edilmelidir.

Deriniň kanserine getirýän keseller

Deriniň kanseri keseli deridäki üýtgeşmeleriň esasynda döreýär. Deridäki pigmentli kseroderma, Boueniň, Pejetiň keselleri, Keýriň eritroplazíýasy deriniň kanseri keselini döredip biljek oligat keseller hasap edilýär. Deridäki Boueniň we Keýriň keselleri öýjük içki kanseri (T in situ) hasap edilýär. Deriniň obligat keselleri gaty seýrek gabat gelýär we haýal ösýär.

Deridäki dowamly dermatitler, uzak wagtlaý bitmeýän ýaralar, ýara bitikleri, dowamly distrofiki we atrofiki hadysalar, kanser keselini döredip biläýjek fakultatiw

keseller hasap edilyär. Deri keselleriniň bu toparyndan garry adamlarda döreyän keratozlar, deri şahy we keratoakntomalar «howply» toparlara degişlidir. Olar 10-15% ýagdaýda deriniň kanseri keseline geçýärler.

Deriniň howply täze döremeleriniň önüni alyş çäreleri

1. Endamyň derisiniň açyk ýerlerini gün şöhlesiniň güýçli we uzak täsirinden goramak. Bu, esasan hem, garry adamlar, daýhanlar we akýagy adamlar üçin örän zerurdyr.
2. Gartaşan adamlara we deride her hili keratoz keseli bolan adamlara, elmydama derini iýmitlendirýän ýaglary, kremleri ulanmak hökmanydyr.
3. Deriniň dowamly kesellerini wagtynda anyklamak we bejermek.
4. Deridäki ýara bitiklerini mehaniki täsirlerden gorap saklamak.
5. Konserogen maddalar bilen iş salyşýan adamlaryň, hususy gigiyenanyň görkezmelelerini üznüksiz ýerine ýetirmegi zerurdyr.

1.1.4. Deri kanseriniň patalogoanatomik häsiýetnamasy

Deriniň kanseri keseli bedeniň açyk ýerlerinde ýüze çykýar, 70%-den gowragy adamyň ýüzünde, boýnunda döreyär. Onuň adamyň ýüzüniň derisinde esasy döreyän ýerleri gözüň gyralarynda, maňlaý, çekge we gulak derisindedir. Adamyň göwresinde we el, aýak derisinde 20-30% mukdarda döreyär.

Ösüş görnüşleri. Ekzofit görnüşi deriniň ýüzüne düwün görnüşinde ýa-da gyralary galyp duran ýara, ortasy çöken tümmejik görnüşinde ýüze çykýar. Endofit görnüşinde çiş deriniň ýüzi bilen çar tarapa ýaýrap ösýär. Deri asty ýaga we beýleki dokumalara geçmegi mümkin, örän çalt dargap ýara bolýar.

Gistologik gurluşy. Deri bazaliomasy (bazal öýjükli kanseri) deriniň howply täze döremeleriniň 70-75% mukdaryny tutýar. Ol güýçli reňklenen, köp mukdarda mitoz hadysasy geçip duran, deriniň bazal gatlagynyň öýjüklerine meňzeş kiçijik öýjüklerden durýar. Bazalioma köp halatda adamyň ýüzüniň derisinde duş gelýär. Ol haýal ösýär, goňşy dokumalara we agzalara ýaýraýar, metastaz bermeýär. Deride birbada birnäçe bazalioma ojalarynyň döreyän ýagdaýy hem gaty köp gabat gelýär. Bu keseliň haýal ösmegi, metastaz bermezligi, käbir alymlaryň ony howply we howply däl keselleriň arasynda duran patologiki hadysa hasap etmegine esas berýär.

Deriniň ýasy öýjükli kanseri az duş gelýär. Ol deriniň ösüntgi görnüşli gatlagynyň öýjüklerini ýada salýan mahsus däl (atipik) öýjüklerden durýar. Çiş öýjükleriniň kökleri diňe bir epiderma däl-de, derma hem ösüp geçýär.

Ýasy öýjükli kanseri deriniň kanserlerden öňki keselleriniň esasynda döreyär. Çiş, köplenç, ýeke-täk ösüp başlaýar we adam endamynyň hemme ýerinde döräp biler. Ol bazalioma seredeninde örän çalt ösüp, goňşy agzalara, dokumalara geçýär we metastaz berýär. Metastazlary, köplenç, limfa damarlary bilen ýaýraýar. Deri kanseriniň metastazlary limfa düwünlerinde 10% töweregi gabat gelýär. Beýleki agzalarda gan damarlary bilen ýaýraýan metastazlary örän az duş gelýär.

1.1.5. Deri kanseriniň ýaýraýyş derejeleri

Deri kanseriniň ýaýraýyş derejesini bellemek üçin iki görnüşli klassifikasiýalar ulanylýar. Keseliň ýaýraýyş derejesi we Halkara TNM ulgamy boýunça 1978-nji ýylda Halkara kansere garşy göreş birleşiginiň hödürlän klassifikasiýalary.

I dereje – möçberi 2 *sm*-den uly bolmadyk dermada ýerleşen, elläniňde deri bilen bilelikde gymyldaýan, metastazlary bolmadyk çiş ýa-da ýara.

II dereje – deriniň hemme ýerine ösüp geçen çiş ýa-da ýara. Golaýdaky limfa-düwünlerde bir ýa-da iki limfametastazynyň bolmagy mümkin.

III dereje – möçberi 5 *sm*-den uly, deriniň aşagyndaky ýumşak dokumalara ösüp geçen, golaýdaky limfa mázlerde birnäçe hereketli ýa-da bir hereketsiz limfametastazy bolan çiş.

IV dereje – süňke ýa-da kitirdewüğe ösüp geçen, golaýdaky limfa mázlerde limfa mázleriň hereketsiz metastazy ýa-da beýleki agzalarda metastazy bolan çiş ýa-da ýara.

TNM ulgamy boýunça klassifikasiýasy

T_{i.s} – öýjük içki kanseri (carsinoma in situ);

To – ilkinji çiş hakynda maglumat ýok;

T₁ – möçberi 2 *sm*-den uly bolmadyk ýüzleý ýa-da ekzofit görnüşli çiş;

T₂ – möçberi 2-5 *sm* bolan ýa-da ululygyna bagly bolmadyk, derma ýüzleý ösüp geçen çiş;

T₃ – möçberi 5 *sm*-den uly bolan ýa-da derma doly ösüp geçen çiş;

T₄ – beýleki dokumalara ösüp geçen çiş (süňk, kitirdewük, muskullar).

No – limfamázlerde metastaz ýok;

N₁ – golaýdaky limfamázlerde elläniňde hereketlenýän metastazlar bar;

N₂ – çişniň garşysyndaky limfamázlerde ýa-da ikitaraplaýyn elläniňde hereketlenýän metastazlar bar;

Mo – beýleki agzalarda metastaz ýok;

M₁ – beýleki agzalarda metastaz bar.

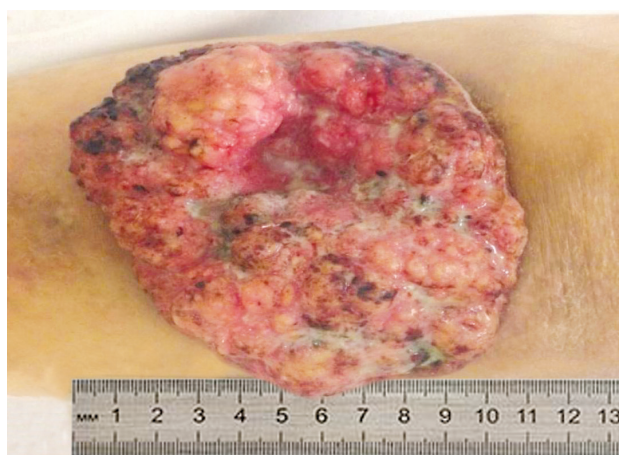
1.1.6. Deri kanseriniň kliniki alamatlary

Deriniň kanseri keseliniň ýüzleý görnüşi – bu iň köp duş gelýän görnüşidir. Ol bir ýa-da birnäçe otluçöpüň kellejigi ýaly, agyryсыz düwünlerden dörap, soň bir-biri bilen birleşýär we sarymtyl ýa-da agymtyl-sary reňkli, elläniňde gaty çiş bolup, deriniň ýüzüne çykýar. Wagtyň geçmegi bilen çiş ulalýar we elläniňde agyryly, gyralary galyp duran gaty düwne öwrülýär. Düwnüň ýokarsyndaky deri tekiz bolup, onda inçejik gan damarlary tor görnüşinde görünýär. Soňra düwnüň ortasyndaky deri ýarylyp ýara bolýar we kesmek emele gelýär. Kesmek aýrylanda gan çykýar we ýara emele gelýär. Şeýle düwünler tegelek görnüşli bolýar we olary «tegelek ýaralar» (*ulcus rodens*) diýip atlandyryýarlar. Şu görkezilen düwün, köplenç halatda, bazaliomada duş gelýär (5-nji surat).

5-nji surat. Deriniň bazal öýjükli kanseri

Deriniň kanseriniň ýaýrap ösýän görnüşi gyalary tekiz bolmadyk, düwün görnüşli, kesmekli, çuňňur ýaradan durýar. Çişň bu görnüşi çalt ösýär-de, goňşy agzalary we dokumalary zaýalaýar. Gistologiýa gurluşy boýunça şeýle ýaralar, deriniň kanseriniň ýasy öýjükli görnüşine gabat gelýär (6-njy surat).

6-njy surat. Deriniň ýasy öýjükli kanseri

Deriniň kanseriniň ösüntgi görnüşi – bu örän az duş gelýär. Ol gaty, deriniň ýüzüne çykyp duran, derrew ganaýan, aşagy ullakan düwün görnüşinde bolýar. Düwnüň ýokarsy tekiz bolman, kesmekler bilen örtülen bolýar we reňkli kelemi ýada salýar. Deri kanseriniň bu görnüşi hem ýasy öýjükli kanserlerde gabat gelýär.

1.1.7. Deriniň howply täze döremeleriniň anyklanylş usullary

Deri kanserini seretmek we ellemek arkaly bilmek bolýar ony hökman sitologiýa ýa-da gistologiýa barlaglary arkaly takykklamalydyr.

Sorag – jogap barlagy. Näsaglar endamynyň derisinde ýaranyň, çişň ýa-da deriniň ýüzüne çykyp duran düwnüň birnäçe ýyllaryň dowamynda bardygyna arz edýärler. Ol täze döremeler wagtal-wagtal agyrýar we gijeýär. Geçirilen bejergileriň kömek etmändigini, ýaranyň ýa-da çişň ýuwaşjadan ösýändigini aýdýarlar.

Keseliň taryhy bilen tanşanyňda çişň haçan dörändigini, onuň haçan ýara bolandygyny, onuň dörän ýerine ultramelewşe şöhleleriň, kanserogen maddalaryň täsirini anyklamaly.

Obýektiw barlaglar. Deri çişlerini ulaldygy aýnanyň kömegi bilen anyklamak örän ýeňildir. Ulaldygy aýnadan seredeniňde onuň galyp duran gyralary, deridäki ulan damarjyklar, ýaranyň ortasyndaky dargan ýeri, kesmejikleri mese-mälim bolup görünýär. Çişi ýa-da ýarany elläniňde onuň gatylygy bildirýär. El bilen barlap bolýan limfa düwünleri barlamaly. Limfa düwünlerinde metastaz bolan ýagdaýynda, olar ulan, gaty, hereketi peselen we biraz agyryly bolýar.

Ganyň, peşewiň barlaghana barlaglary. Deriniň kanseri keseli anyklananda ganyň Wassermanyň reaksiýasy boýunça barlagy hökmany barlaglaryň biri bolup durýar. Ganyň, peşewiň umumy barlaghana barlaglarynda üýtgeşme bolmaýar. Esasy barlaglaryň biri öýkeniň rentgen barlagy hem-de täze döremäniň sitologiýa we gistologiýa barlaglarydyr.

Sitologiýa barlagy üçin materialy ýarany gyrmak, oňa aýnalygy degirmek we iňne bilen deşip sormak ýoly bilen alynýar. Barlag üçin alnan material iki sany barlag aýnalygynyň arasynda sürtemek arkaly taýýarlanylýar. Gistologiýa barlagy esasy barlagdyr. Onuň üçin material ýerli anesteziýa ýoly bilen çişden ýa-da ýaradan kesilip alynýar.

1.1.8. Deri kanseriniň bejeriliş usullary

Deri kanserini bejermekde hirurgiýa, krioterapiýa, lazeroterapiýa, şöhle we derman bilen bejermek usullary ulanylýar. Haýsy usulyň ulanylmalydygy, keseliň ýerleşýän ýerine, ösüş görnüşlerine, ýaýraýyş derejesine, gistologik görnüşine we çişň töweregindäki deriniň ýagdaýyna baglydyr. Deriniň kanseri adamyň kellesiniň, ýüzüniň derisinde ýerleşen bolsa, onuň bejergiden soňky berjek görkünü hem göz öňünde tutmalydyr, emma ol bejerginiň radikallygyny peseltmeli däl.

Şöhle bejergisi. Uly bolmadyk çişlerde rentgen, radioterapiýa usuly ulanylýar. Şöhläniň 50-70 Greý möçberi berlende 95% näsagda doly bejergi alynýar. Deriniň kanseriniň ýaýrap ösýän görnüşinde hem-de ol gözüň gyralarynda, burunda, gulakda ýerleşen bolsa, bejerginiň netijeleri pes bolýar, sebäbi goňsy agzalara erbet täsir edýänligi üçin, doly möçberde şöhle berip bolmaýar. Ullakan çişlerde şöhle usulynyň iki görnüşü goşulyp ulanylýar. Ilki bilen 40-60 Greý gammaterapiýa berilýär. Onuň netijesinde çişň uly bölegi dargaýar we galan çiş rentgenterapiýa usuly bilen bejerilýär ýa-da hirurgiýa usuly bilen kesilip aýrylýar.

Hirurgiýa bejergisi, köplenç halatda, el-aýagyň we göwräniň derisiniň kanserinde ulanylýar. Çiş ýa-da ýara gyrasyndan 1-2 sm daşlykdan kesilip aýrylýar. Eger-de çiş

sünke, kitirdewüge ýa-da uly nerwlere, uly gan damarlaryna ösüp geçen bolsa, onda amputasiýa operasiýasy edilýär. Ýaralardan, ýara bitiklerinden emele gelen çişler diňe hirurgiýa usuly bilen bejerilýär.

Dermanlar bilen bejeriş usullary beýleki usullary ulanmak bolmaýan ýagdaýynda ulanylýar ýa-da beýleki usullar bilen goşulyp ulanylýar. Dermanlar damardan, etiň içine goýberilýär we ýara ýapgy görnüşinde ulanylýar.

Utgaşdyrylan bejergi usuly. Haçanda hirurgiýa usuly, şöhle usuly bilen ýa-da olar dermanlar bilen goşulyp ulanylanda, utgaşdyrylan usul diýilýär. Bu usul ýerli ýaýran çişlerde ulanylýar we gowy netije berýär.

Bejerginiň netijeleri

Köplenç, bejergiden soň gowy netijeler alynýar. Deri kanseriniň I–II derejelerinde näsaglaryň köpüsi 5 ýyl we ondan hem artyk ýaşayarlar. Bejerginiň netijesi III–IV derejelerde, esasan hem, ýasy öýjüklü kanserlerde gaty pesdir.

1.2. Deriniň melanomasy

Melanoma deriniň we pigment meňleriniň melanositlerinden döreyär. Melanoma, deriniň kanserinden 10 esse az duş gelýär. Ol howply täze döreme keseliniň 1-2%-ni tutýar. Bu kesel aýal maşgalalarda, erkek adamlardan köp duş gelýär. Aýal maşgalalarda melanoma baldyryň, dabanyň we bilegiň derisinde 3 esse köp duş gelýär. Deri melanomasy 30-39 ýaş arasynda köp gabat gelýär we ýaşıň ondan ulaldygyça keselçilik köpelip ugrayar.

1.2.1. Melanomanyň epidemiologiýasy

Dünýäniň köp ýurtlarynda mundan 20-30 ýyl ozalam deri melanomasy örän seýrek keselleriň biridi. Geçen döwürde deriniň melanoma keselçiligi köpeldi we yzygi der ösýär. Dünýäde bu keseliň ýyllyk ösüsi 5%-e deň bolup (ABŞ-4%, RF-3,9%), öýken kanserinden soň, ähli howply täze döremeleriň arasynda iň bir köp duş gelýänidir.

Deri melanomasy Günorta ýurtlarda, esasan hem, akýagyz adamlarda köp duş gelýär. ABŞ-da akýagyz adamlarda ol 7-10 esse, garaýagyzlara garanynda köp gabat gelýär. Gazagystanda, Gyrgyzystanda we Türkmenistanda deri melanomasy bilen Ýewropadan göçüp gelen adamlar ýerli adamlara garanynda 3-4 esse köp keselleýärler. Melanomanyň döremegi, adamlaryň açyk howada, Günüň aşagynda geçirýän wagtynyň dowamlylygyna baglydyr.

Melanoma keseline getirýän ýagdaýlar

Deri melanomasy melanositleriň we melanoblastlaryň howplaşmagy netijesinde döreyär. Melanositler deriniň bazal perdesindäki örtüji dokumanyň ösüji gatlagyndaky öýjükleriň arasynda ýerleşýär. Ähli adamlarda melanositleriň mukdary deň bolup, bugdaýreňk, garaýagyz adamlarda melanositleriň göwrümi uly bolýar we olarda epidermisiň ähli gatlaklarynyň öýjükleri melanin bilen doly reňklenlen bolýar.

Meňleriň melanoma öwrülmegine olara zeper ýetmegi, ultramelewşe şöhleleriň uzak wagtlap täsir etmegi we bedende gormonlaryň üýtgemegi sebäp bolýar. Soňky iki faktoryň netijesinde melanoma sagdyn deride hem döräp biler.

Näsaglaryň 40%-i meňleriň melanoma öwrülmeginiň alamatlaryny, olar duýdansyzlykda kesilenden ýa-da sapak bilen olaryň düýbi daňlandan soň başlandygyny aýdýarlar. Günorta ýurtlarda, esasan hem, adamyň derisiniň açyk ýerlerinde melanomanyň köp duş gelmegi, onuň gün şöhlesiniň täsiri netijesinde döreyändiginiň subutnamasydyr.

Melanomanyň endokrin agzalarynyň täsiri sebäpli döremegi, onuň ýaş çagalarda gabat gelmeýänligi, ýetginjeklerde we göwreli aýallarda meňleriň ösüp başlaýandygy bilen düşündirilýär. Ondan başga-da bedende gormonal näsazlyklar ýüze çykanda meňleriň ösüşiniň togtayan we olaryň düýpden ýitip gidýän wagty hem bolýar.

Deri melanomasynyň etiopatogenezi häzirki wagta çenli doly işlenip düzülmedik. Howply täze döremeleriň ösüşinde häzirki zaman molekulýar nazaryýetiniň esasynda kadaly öýjükleriň genotipiniň fiziki, himiki we biologiki kanserogen agentleriniň täsiri netijesinde zaýalanmasy durýar. Bu zaýalanmalar genetiki (genleriň mutasiýasy, hromosom abberrasiýasy, hromosomlaryň tutuşlygyna üýtgemegi, genleriň mukdary) we epigenetiki (DNK-nyň ferment ulgamynyň zaýalanmagy) häsiýetde bolup bilerler. DNK-sy zaýаланан öýjükler zygider, üznüksiz köpelmek, çişleri emele getirmek, metastaz bermek häsiýetlerine eýe bolýar. Kadaly ýagdaýda öýjükleriň proliferasiýasyna gözegçilik edýän we çişleriň ösmegini saklaýan p53 geniniň zaýalanmagy adamlaryň howply täze döremelerine getirýär. Bu geniň mutasiýasy ähli howply täze döremelerde, şol sanda melanomada hem anyklanylýar. Şol bir wagtyň özünde deri melanomasynyň ösmeginde, metastazlarynyň ýaýramagynda p15, p16 we beýleki genleriň zaýalanmagynyň ähmiýeti barada hem maglumatlar bar.

Deri melanomasyna getirýän keseller

Melanoma, esasan hem, dogabitdi we soň emele gelen pigmentli meňlerden, Dýubreýiň melanozyndan döreyär. Pigmentli meňleriň 90%-i adamlaryň derisinde gabat gelýär. Deriniň haýsy gatlagynda ýerleşýändigine baglylykda pigmentli meňler, epidermo-dermal, aralyk, derma içindäki we garyşyk görnüşlere bölünýärler. Melanoma öwrülmek mümkinçiligi aralyk meňlerde gaty ýokarydyr. Olar gara-goňur, gara-mele ýa-da gara reňkli, ýüzüniň derisi guran, tüýsüz, uly bolmadyk, deriniň yüzüne biraz çykyp duran meňlerdir. Aralyk meňler ululygy birnäçe *mm*-den 1 *sm*-e çenli bolup, olar kelläniň, boýnuň, aýanyň, dabanyň we göwräniň derisinde köp duş gelýär. Garyşyk meňlerden melanoma az döreyär, beýleki meňlerden bolsa kähalat gabat gelmegi mümkin.

Halkyň arasynda meňleri operasiýa edip aýyrmak howply diýen düşünje bar, ýöne bu düşünje ýalňyşdyr. Häzirki wagtda meňleri umumy anesteziýa arkaly gyrasyndan 0,5-1 *sm* süýşüp kesmek, onuň doly aýrylmagy hasap edilýär we ol melanoma keseliniň öňüni alyş çäreleriniň biri bolup durýar. Her bir kesilip aýrylan meňiň gistologiya

barlagy geçirilmelidir. Pigment meňlerini ýerli anesteziýa bilen kesip aýyrmaklyk maslahat berilmeyär. Dabanyň, dyrnak asty deriniň we göni içegäniň daşyndaky derisiniň meňlerini operasiýa usuly bilen kesip aýyrmak maslahat berilýär, sebäbi bu ýerde döreyän meňler aralyk meňler bolup, olara örän köp zeper ýetýär.

1.2.2. Deri melanomasynyň patologoanatomik häsiýetnamasy

Näsaglaryň 50%-inde melanoma aýagyynyň derisinde, 20-30%-inde göwrede, 10-15% möçberinde eliň derisinde, kelle-boýun derisinde bolsa 10-20% näsaglarda duş gelýär. Melanomanyň ösüşi goňşy dokumalara geçmek, limfa we gan damarlary arkaly metastaz bermek bilen geçýär. Ol ähli tarapa ösýär; deriniň ýokarsyna, onuň gatlaklary bilen çar tarapa we çuňlugyna aşakda ýatan dokumalara we agzalara ösýär. Deri melanomasynyň esasy biologik aýratynlyklarynyň biri onuň limfa akymlyry boýunça çalt ýaýramagy we limfa düwünlerinde metastazlaryň ösüp başlamagy, dokumalaryň içine ýaýrap, deride, ýumşak dokumalarda metastazlarynyň döremegi hem-de başga agzalara (bagyr, öýken, kelle beýnisi) metastaz bermekligi bolup durýar.

Metastazlar. Melanoma çalt we köp metastaz berýär. Köplenç, ol limfa mázlere metastaz berýär. Metastazly limfa mázler dykyz, ýumşakdan-gaty bolup, olaryň möçberi 1-2 *sm*-den ullaňan konglomeratlar görnüşinde bolýar.

Metastazlar deride hem köp duş gelýär. Olar birnäçe, kiçiräk, deriden sähelçe ýokary galyp duran, goňur, gara reňkli düwünlerden durýarlar. Melanomanyň ýakynyn da ýerleşýänligi sebäpli, olara satellitler diýilýär. Melanomanyň metastazlary gan damarlary bilen ähli agzalara dargap bilerler, ýöne olar, köplenç, beýnide we böwregüsti mázde duş gelýär. Olar bir ýa-da birnäçe hem bolup bilerler. Melanomanyň metastazlary gan bilen ýaýranda melanuriýa ýüze çykýar.

1.2.3. Deri melanomasynyň ýaýraýyş derejeleri

I dereje – möçberi 2 *sm* bolan melanoma çiş, diňe deride ýerleşýär.

II dereje – möçberi 2 *sm*-den uly bolan, deriasty ýaga ýaýrap başlan melanoma çiş.

III dereje – möçberine bagly bolmadyk, deriasty ýaga we ýorkalara ýaýran, hereketi peselen melanoma çiş. Regional zolakda limfametastazlaryň bolmagy mümkin.

IV dereje – möçberine bagly bolmadyk satellitleri bolan ýa-da birnäçe limfamázlerde we beýleki agzalarda metastazy bolan melanoma çiş.

1.2.4. Deri melanomasynyň kliniki alamatlary

Melanoma, ilki bilen, deriniň ýokarsyna çykyp duran gara tegmil görnüşinde ýüze çykýar. Ol ösdügiçe ekzofit görnüşe geçýär we wagtyň geçmegi bilen dargap ýara bolýar. Ol kähallatlarda birnäçe düwün görnüşinde döreyär. Onuň derisi ýuka we tekiz bolýar, ýöne kähallatlarda ol düwürçekli bolmagy hem mümkin. Ekzofit çiş, köplenç, aşagy ýogyn bolýar, kähallatlarda ol inçe bolup kömelek ýaly bolýar.

Çişiň gara reňki, onuň derisiniň ýylmanaklygy we dargama howpy melanomany aňladýar. Gara reňk çişde melaniniň mukdaryna bagly bolup, meň bilen melanomany aýyl-saýyl etmekde kynçylyk döredýär. Melanomada onuň reňki hemme ýerinde bir-meňzeş bolup görünýär, ýöne ulaldygy aýna bilen seredeniňde onuň merkezinde has gara bolup, gyalarynda agymtyl reňk bolýar, kähatlarda, tersine, pigment gyalarynda ýerleşip, ortasy agymtyl bolýar. Derinin reňki ýitip, ol ýukalýar we örän tekiz bolýar. Onuň sebäbi epiderma çişniň üstüne çekilýär we ýukalýar, netijede, deriniň suraty ýitýär, deri edil aýna ýaly tekiz, ýylmanak bolýar. Melanomanyň bu aýratynlygy, esasan hem, onuň pigmentsiz görnüşinde has aýan görünýär we keseli anyklamaga kömek edýär.

Çişin dargamagy – bu keseliň soňky derejelerinde bolýar. Çişin gaty, ýöne örän gowşak dokumadan durýanlygy sebäpli, oňa sähelçe zeper ýetse (adamyň geýiminiň degmesi, ters hereket we ş.m.), ol ýyrtylyp ýara bolýar we ganap başlaýar. Ýaranyň üstünde kesmek emele gelýär, ýöne ol çalt gaçyp, wagtal-wagtal ganap durýar. Melanoma zeper ýetmese-de, soňky derejelerinde dargap ýara bolýar.

Şeýle-de deri melanomanyň ösüş işjeňliginiň güýçlüligi, onuň ýokary, aşak we çar tarapa ösmegine mümkinçilik döredýär. Häzirki wagtda deri melanomasyny üç görnüşe bölýärler (Amerikan patalogoanatomy W. H. Klark, 1969):

1. Ýerli ýaýraýan melanoma-pigment meňi;
2. Düwün görnüşli melanoma;
3. Howply lentigo-melanoma.

Melanomanyň ösüşi iki tapgyra bölünýär:

1. Radial ösüş tapgyry örän haýal geçýär. Bu tapgyr ýerli ýaýraýan melanomada 7-10 ýyl, lentigo-melanomada 10-20 ýyl dowam edýär. Deri melanomasynyň radial ösüş tapgyrynda howply melanomanyň haýal ösmegi, emma melanotiki öýjükleriň progressiw ösmegi epidermisiň çäklerinde ýa-da dermanyň emzik görnüşli gatlagynda (mikroinwaziýa) çiş emele getirmesizden bolup geçýär. Melanomanyň bu ösüş tapgyrynda çişniň gorizontall ýaýramagy melanotik öýjükleriň uly bolmadyk tegelek görnüşli daş-töweregine ýaýramagynyň hasabyna amala aşýar.

2. Dikligine (wertikal) ösüş tapgyrynda melanoma örän çalt ösüp başlaýar we çalt MTS berýär. Ýerli ýaýraýan melanomanyň 60%-inde gabat gelip, olarda ekzofit görnüşü emele gelýär. Wertikal ösüş düwün görnüşli melanomada, howply lentigo-melanomada 20% ýagdaýda gabat gelýär. Wertikal ösüş melanomanyň akymyny agyrlaşdyrýar.

Melanoma deri gatlaklary boýunça näçe aşak ösdügiçe, onuň howplulyk derejesi ýokary bolýar. Deriniň gatlaklaryna ösüşi, operasiýa usuly bilen çiş aýrylandan soň, okulýar mikroskopyň aşagynda kesgitlenilýär. Melanomanyň deriniň gatlaklary boýunça çuňlugyna ösüşini derejelere bölmekde 1969-njy ýylda W. H. Klark tarapyndan hödürlenen melanoma çişiniň çuňlugyna ýaýraýyş derejeleri giňden ulanylýar:

- I. Melanoma bazal gatlagynyň ýokarsynda ýerleşýär (in situ).
- II. Melanomanyň öýjükleri emzik görnüşli gatлага geçen.
- III. Melanomanyň öýjükleri dermanyň tor görnüşli gatlagyna baryp ýeten.
- IV. Melanoma derma doly ösüp geçen.
- V. Melanoma deriasty ýaga ösüp geçen.

Keseliň bejergisiniň netijesini kesgitlemekde Breslaunyň (1970 ý.) usuly bilen melanoma çişiniň galyňlygyny kesgitlemek uly orun eýeleýär. 1970-nji ýylda A. Breslow deri melanomasynyň mikroderejelerini kesgitlemekde okulary mikroskopyň kömegi bilen gistologiki materiallarda melanoma çişiniň epidermisiň däne görnüşli gatlagyndan iň çuň giden inwaziýa nokadyna çenli çişniň galyňlygyny kesgitledi we aşakdaky 4 derejäni hödürledi: çişniň galyňlygy 0,76 mm; 0,76 – 1,5 mm; 1,5 – 3 mm. we 3 mm-den ýokary. Melanoma çişiniň galyňlygy 0,76 mm we ondan kiçi bolan ýagdaýynda metastazlaryň seýrek döreýänligini, bejerginiň netijeleriniň gowy bolýanlygyny hem-de näsaglaryň 8 ýyl ýaşajylygyny 98%-e deň bolanlygyny belläp geçýär. Çişniň galyňlygy 0,76 mm bolanda çiş radial ösüşde bolýar, emma olaryň 15%-inde wertikal ösüşniň başlandygy anyklanylýar we näsaglaryň 10%-inde regional limfadüwünlerinde MTS anyklanylýar. Melanomanyň galyňlygynyň ösdügiçe, onuň howplulyk derejesi hem artýar.

1.2.5. Deri melanomasynyň anyklanylş usullary

Keseli anyklamakda näsagyň arzyny, keseliň ösüş taryhyny we obýektiv barlaglaryň netijelerini göz önünde tutmaly. Näsaglar pigmentli meňleriň ulalmagyna, onuň ýara bolup kesmeklemegine, ganjymak suwuklygynyň çykýanyna, gijemegine, agyrynyň emele gelmegine arz edýärler.

Pigmentli meňniň döräp, ulalyp başlamagy ýa-da dogabitdi meňniň reňkiniň üýtgäp, ösüp başlamagy näsagda melanoma keseliň döränligini görkezýär. Kesel kesgitle-nende pigmentli meňleriň möçberiniň ulalmagyna, onuň bir ýeriniň ýa-da tutuşlygyna deriniň ýokarsyna ösüp başlamagyna, reňkiniň üýtgemegine, ýara bolup gan akmagyna üns bermeli. Melanoma dörende onuň gyrasyndaky deri gyzaryp, onda çişniň kök-leriniň görünmegi mümkin, kähallatlarda satellitler ýüze çykýar. Çişniň gyzyp, gijäp başlamagy hem näsagy biynjalyk edýär.

Näsaglarda melanoma keseli güman edilende olar saglyk öýlerinde barlag edilip başlanmaly. Olaryň ganynyň umumy barlagy geçirilýär, onda eritrositleriň çöküş he-reketi çaltlanýar. Öýkeniň rentgen barlagyny geçirmeli, onuň netijesinde keseliň me-tastazlarynyň bardygy ýa-da ýokdugy kesgitenilýär. Melanoma keseli anyklananda radioizotop barlagy, termografiýa, Ýakşyň reaksiýasy, sitologiýa we gistologiýa barlaglary ýaly ýöriteleşdirilen barlaglar geçirilýär.

Siaskopiýa deriniň täze döremelerini anyklamakda ulanylýar. Esasan, pigment meňlerinde bolup geçýän üýtgeşmeleri anyklamaga we hasaba almaga mümkinçilik berýär. Siaskopiýa deriniň täze döremelerini üç göwrümlü (3D) tekizlikde ýüze çykarýar (7-nji surat). Dermanyň papilýar gatlagyndaky melaniniň mukdary (konsentrasiýasy) reňkli gamma SIÝA skanerde kesgitenilýär. Siaskopiýada alnan ähli mag-lumatlar enjamyň arhiwinde saklanylýar we deridäki hemme täze üýtgeşmeleri köne materiallar bilen deňeşdirmäge mümkinçilik döredýär.

Radioizotop barlagy. Radioizotop barlagynda radioaktiv fosfor (^{32}P) ulanylýar. Ony 30 ml suwa garyp näsaga içirmeli. Şondan soň 2, 24, 48 sagadyň dowamyn-

7-nji surat. Siaskop

da, ýörite enjamlaryň kömegi bilen izotopyň pigmentli çişlere we sagdyn dokumalara ýygananan mukdary kesgitlenilýär. Fosfor öýjükleri çalt köpelyän dokumalara 3-4 esse köp ýygnanýar, ol başga-da gan öýen ýerlere, meňlere köp ýygnanýar. Ol bolsa bu usulyň netijeliligini peseldýär.

Termografiya. Melanomada bolup geçýän metaboliki hadysalaryň netijesinde çişň gyzgynlygy deriniň beýleki ýerinden ýokary bolýar. Bu bolsa deride gyzgyn ojaklaryň emele gelmegine getirýär we termografiýada ýagty tegmil görnüşinde ýüze çykýar. Bu tegmil meňlerde öýjükleriň çalt köpelyändigini görkezýär.

Ýakşyň reaksiýasy. Melanoma keselinde näsagyň ganynda melanogen köpelyär we peşew bilen (melanuriya) bölünip çykýar. Kislorodyň täsiri bilen onuň okislenmesi bolup geçýär we peşewiň reňki garalýar. Melanuriya keseliň başlan wagtynda seýrek duş gelýär. Ol hemişe melanomanyň soňky derejelerinde ýüze çykýar. Ondan başga onuň şöhle bejergisi geçirilýän wagtynda bolmagy mümkin.

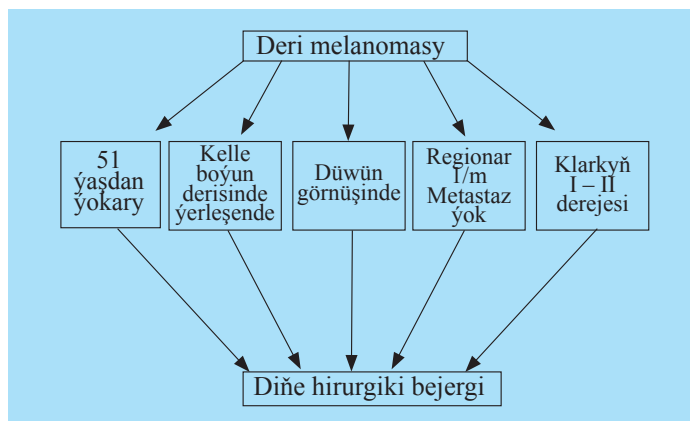
Morfologiya barlaglary melanoma keselini doly anyklaýan usuldyr. Ol keseliň ýaýramagyndan ätiýaç edilip, diňe hassahana şertlerinde ulanylýar. Sitologiya barlagy üçin materialy diňe ýara bolan çişden almak bolýar. Onuň üçin barlag geçirilýän aý-najygy ýara sürtemek ýeterlikdir. Sanjym enjamynyň kömegi bilen pigmentli çişleri deşip material almak diňe ekzofit görnüşli düwünlerde, başga barlag usuly bolmadyk ýagdaýynda, eger-de näsaga 72 sagadyň dowamynda operasiya meýilleşdirilýän bolsa mümkindir. Başga ýagdaýda pigmentli çişlere ýara düşürmek bolmaýar. Melanomanyň limfämazlerindäki metastazlaryny iňne bilen deşmek we ondan sitologiya üçin material almak bolýar.

1.2.6. Deri melanomasynyň bejeriş usullary

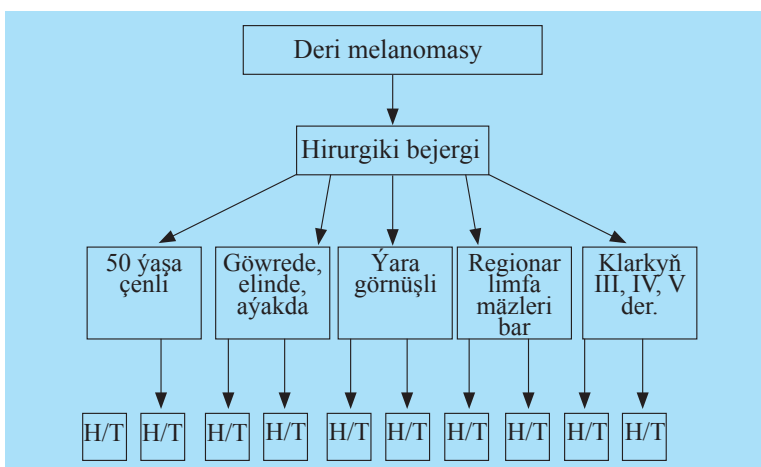
Deri melanomasyny bejermeklik çylşyrymly meseleleriň biri bolup durýar. Ilkinji ojagy we melanomanyň metastazlaryny bejermekde bellibir görkezmeler ýok. Bu ugurdan dürli lukmançylyk merkezlerinde ylmy-barlag işleri dowam edýär. Türkmenistanyň OYKM-de geçirilen ylmy-barlag işleriniň netijesinde deri melanomasynyň

hirurgik we toplumlaýyn bejeriş usullaryny saýlap almaklygyň algoritmleri düzüldi (2-3-nji çyzgylar). Häzirki wagtda olar ylmy-kliniki merkeziniň we welaýat onkohas-sahanalaryň iş amallarynda giňden ulanylýar.

Ikinji ojagyň bejerilişi. *Hirurgiýa usuly* I-II derejelerde ulanylýar. Operasiýa hökman umumy narkoz bilen geçirilmeli. Çişň gyrasyndan 5 sm daşlykda skalpel bilen ýa-da elektrik togunyň kömegi bilen çiş kesilip aýrylmalydyr. Ony adamyň ýü-züniň derisinde daş keşbiniň üýtgemezligi üçin 2 sm daşlykda kesmek bolar.

2-nji çyzgy. Deri melanomasynyň hirurgiýa bejergisiniň algoritmi

3-nji çyzgy. Deri melanomasynyň toplumlaýyn bejergisiniň algoritmi

Deri aşagyndaky ýag we ýorka bilen bilelikde tutuşlygyna kesilip aýrylmalydyr. Barmaklaryň, eliň, aýagyň melanomasynnda köp halatda amputasiýa operasiýalary ulanylýar. Operasiýa wagtynda ablastikanyň düzgünleri doly berjaý edilmelidir. Keseliň ýaýramagynyň önüni almak maksady bilen pigment çişleri sagdyn dokumalaryň içinde galdyrylyp kesilip alynýar.

Limfamázleriň metastazlary operasiýa usuly bilen kesilip aýrylýar. Öňki wagtlarda keseliň ýaýramagynyň önüni almak maksady bilen metastazy bolmadyk limfa mázler hem kesilip aýrylýardy. Geçirilen barlaglar onuň netijesiniň ýokdugyny ýüze çykardy. Şol sebäpli häzirki wagtda diňe metastaz bolan ýagdaýynda limfa mázler operasiýa ýoly bilen aýrylýar.

Şöhle bejergisi ýeke-täk bejeriş usuly görnüşinde melanoma keselinde ulanylmaýar. Sebäbi gistologiýa barlagy geçirilmese, onuň melanomadygyny doly takyklyk bolmaýar, şonuň üçin pigmentli meňlere hem şöhle berilýän wagty bolýar. Ony hirurgiýa usuly bilen goşup, toplumlaýyn bejeriş usuly hökmünde, radikal operasiýa edip bolmajak ýerlerde ulanylýarlar.

Utgaşdyrylan usul. Bu usul melanomanyň uly ýara bolan ýagdaýynda, satellitler ýüze çykanda, çalt ösýän görnüşinde hem-de onuň uly operasiýalary edip bolmaýan ýerlerde (adamyň ýüzüniň, aýasynyň, dabanynyň derisinde) ýerleşende ulanylýar. Bejergi ilki rentgenterapiýadan başlanýar we 2-3 hepdeden soň operasiýa edilýär.

Himioterapiýa. Bu usul melanomanyň ýaýran görnüşlerinde, kähallatlarda operasiýadan soň, çişň gaýtalanýan görnüşlerinde (residiwde) ulanylýar. Melanomanyň ýaýran görnüşlerinde imidazonon arboksamid (DTIK), platinanyň dermanlary ulanylanda gowy netijeler berýär. Ondan başga-da nitrozomoçewina, daktinomis, metilnitrozomoçewina ýaly himiopreparatlar ulanylýar. Himioterapiýa bir dermandan ýa-da birnäçe dermandan utgaşdyrylan görnüşinde ulanylýar.

Immunoterapiýa. Bu usul soňky döwürde ulanylyp başlandy. Ol melanomanyň residiwinde, deride metastazlary döwründe, köplenç ýagdaýda, himioterapiýa usuly bilen goşup ulanylýar. Ilki BSŽ waksini ulanylyp başlandy. Ol çişň özüne ýa-da onuň daş-töweregine sanjylýar. Soňky döwürde immunoglobulinler (intron A) ulanylýar. Bu bejergi köp halatda çişň aýrylyp gitmegine getirýär. Immunoterapiýada, köplenç, bedeniň umumy reaksiýasy döreýär, şol sebäpli ol lukmançylyk amalyýetinde giňden ulanylmaýar.

Bejerginiň netijeleri

Bejerginiň netijeleri keseliň anyklanan derejesine bagly bolýar. Bu keseliň köp halatlarda I derejede anyklanylýanlygy sebäpli, 60-65% näsaglar 5 ýyldan köp ýaşaýarlar. Bejerginiň netijesi II we soňky derejelerde erbetleşip başlaýar.

Iň soňky döwrüň edebiýat çeşmelerini derňeýän awtorlar deri melanomasynyň çaklama faktorlarynyň agramyny kesgitlep, olary esasy faktorlara, goşmaça faktorlara we täze potensial peýdaly faktorlara bölýärler.

I. Esasy faktorlardan:

1. Çiş bilen bagly bolýanlary: çişň galyňlygy, ýaýraýyş derejesi, çişň üstündäki deriniň we limfa düwünleriň ýagdaýy;
2. Näsagyň bedeni bilen bagly bolýanlary: näsagyň ýaşı, jynsy we çişň ýerleşýän ýeri;

3. Bejergi bilen bagly bolan faktora radikal hirurgiýa bejergisini görkezýärler.

II. Deri melanomasynyň akymyny we bejerginiň netijesini kesgitlemekde goşmaça faktorlardan:

mitozlaryň ýygylgy, çişň ýara bolmagy, regressiýasy, inwaziýa derejesi, çişdäki limfositar infiltrasiýany, ösüş tapgyryny, öýjük tipini we ösüş görnüşini görkezýärler.

III. Täze potensial faktorlardan: ýadrojygy düzüjiler, çişň supressor genleri (p16, p53), proliferatiw markýorlary (PCNA, Ki-67), angiogenez, adgeziw molekulalary (ICAM-1, CD44), ösüş faktorlary, syworotkanyň belogy S100b, ganda aýlanan melanoma öýjüklerini görkezýärler.

II BAP. DAÝANÇ-HEREKET ULGAMYNÝŇ TÄZE DÖREMELERI

2.1. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleri

BSGG-niň kesgitlemesinde ýumşak dokumalar süňk ulgamyndan, retikuloendotelial ulgamyndan we içki agzalaryň daýanç dokumalaryndan başga, örtüji dokumalara degişli bolmadyk hemme dokumalary öz içine alýar.

Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň gelip çykyşyna seretmezden, kliniki alamatlarynyň, keseliň akymynyň, anyklaýyş we bejeriş usullarynyň birmeňzeşligi sebäpli, olar bir topara birikdirilip öwrenilýär. Garynarka boşlugynyň, gursagara boşlugynyň we içki agzalaryň daýanç dokumalarynyň täze döremeleri, öz ýerleşiş aýratynlyklarynyň, anyklaýyş we bejeriş usullarynyň üýtgeşikligi sebäpli, bu topara goşulmaýar.

Ýumşak dokumalara deriasty ýaglar, muskullaryň içindäki ýaglar, ýorkalar, skelet we ýylmanak muskullar, gan, limfa, nerw damarlary, sinowial dokumalar degişli bolup durýar. Şeýle-de bu çişler embrional dokumalardan döräp bilýär, sebäbi adam bedeninde dürli görnüşdäki embrional öýjükler we ösüp ýetişmedik (differensirlenmedik) mezenhimial öýjükleriň toplумы saklanyp galýar. Mysal üçin, embrional fibroma (miksoma), ýagny embrional birleşdiriji dokumadan emele gelýär. Ýetişen dokumalardan bolsa çişler, daşky gurşawyň fiziki, himiki, biologik we gormon agentleriň täsiri netijesinde döreyärler. Mysal üçin, ýumşak dokumanyň fibrosarkomasy güýçli radiasion täsirden, radioterapiýadan soň döräp bilýär.

Ýumşak dokumalarda howply we howply däl täze döremeleriň köp görnüşleri duş gelýär. Olaryň howply däl täze döremeleri gelip çykýan dokumalarynyň adynyň yzyna «oma» goşulmasyny, howply täze döremeleri bolsa, «sarkoma» sözüni goşmak arkaly atlandyrylýar.

Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň ilkinji gistogenetiki klassifikasiýasy BSGG tarapyndan 1969-njy ýylda hödürlendi, 2002-nji ýylda täzedan seredildi we dünýäniň hemme ýurtlarynda bu klassifikasiýa ulanylýar.

2.1.1. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň halkara gistogenetiki klassifikasiýasy

I. Ýorka dokumalarynyň täze döremeleri:

A. Fibromalar: 1) gaty fibroma; 2) ýumşak fibroma (fibromioma);

B. 3) dermatofibroma; 4) ellastofibroma.

Fibromatozlar: 1) ýara bitiginiň fibromatozy; 2) keloid; 3) düwün görnüşli fassait; 4) şöhlenden soňky fibromatozlar; 5) garyn içi fibromatozlar (abdominal desmoidler); 6) howply fibromatozlar (ekstraabdominal desmoid).

Ç. Dermatofibrosarkomalar.

D. Fibrosarkomalar.

II. Ýag dokumalarynyň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri: 1) lipomalar (şol sanda fibrolipoma, angioliipoma we başg.); 2) muskullaryň içindäki lipomalar; 3) gibernoma; 4) lipoblastomatoz; 5) diffuz lipomatozlar.

B. Howply täze döremeleri: 1) liposarkoma.

III. Muskul dokumalarynyň täze döremeleri:

A. Ýylmanak muskullaryň täze döremeleri: 1. Howply däl täze döremeleri: a) leýomioma, b) angioleýomioma, ç) epitelioid leýomioma (leýomioblastoma);

2. Howply täze döremeleri a) leýomiosarkoma.

B. Skelet muskullarynyň täze döremeleri: 1) howply däl täze döremeleri– rabdomioma, 2) howply täze döremeleri– rabdomiosarkoma.

IV. Gan damarlarynyň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri: 1. Gemangiomalar: a) howply däl gemangioepitelioma, b) kapillýar gemangioma, ç) wenalaryň gemangiomasy, d) kawernaly gemangiomalar e) muskullaryň içindäki gemangiomalar;

2. Ulgamlaýyn gemangiomalar – dogabitdi arterio-wenaly ýa-da onsuz gemangiomatozlar; 3. Howply däl gemangioperisitoma; 4. Angioliipoma (damar leýomiomasy).

B. Howply täze döremeleri; 1) howply gemangioperisitoma, 2) howply gemangioendotelioma.

V. Limfa damarlarynyň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri; 1) limfangiomalar – a) kapillýar limfangioma,

b) kawernaly limfangioma, ç) halta görnüşli limfangioma; 2) limfangiomioma,

3) ulgamlaýyn limfangiomatoz.

B. Howply täze döremeleri: 1. Howply limfangioendotelioma (limfangiosarkoma).

VI. Sinowial dokumalaryň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri: 1) sinowioma.

B. Howply täze döremeleri: 1) sinowial sarkoma.

VII. Mezoteliýa dokumalarynyň täze döremeleri:

A. Howply däl mezotelioma.

B. Howply mezotelioma.

VIII. Nerw dokumalarynyň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri: 1) zeper ýetmäniň newrinomasy (amputasiýadan soňky newrinoma); 2) newrofibroma; 3) newrilemmoma (Şwannoma); 4) neýrofibromatoz (Reklingauzeniň keseli).

B. Howply täze döremeleri: 1) howply Şwannoma (neýrogen sarkomasy, neýrofibrosarkoma), 2) newroektodermanyň täze döremeleri.

IX. Simpatik ganglileriň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri: 1) ganglionewrinoma.

B. Howply täze döremeleri: 1) gangliosarkoma.

X. Mezenhima dokumalarynyň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri: 1) mezenhimoma.

B. Howply täze döremeleri: 1) howply mezenhimoma.

XI. Ekstragonad germinogen täze döremeler:

A. Howply däl täze döremeleri: 1) teratoma (dermoid haltajygy).

B. Howply täze döremeleri: 1) teratokarsinoma; 2) embrion karsinomasy.

XII. Gistogenezi näbelli bolan täze döremeler:

A. Howply däl täze döremeleri: 1) däneöýjükli çiş (däneöýjükli mioblastoma),

2) ýumşak dokumalaryň hondromasy, 3) ýumşak dokumalaryň osteomasy,

4) miksoma.

B. Howply täze döremeleri: 1) kiçi öýjükli alweolýar sarkoma, 2) howply däne öýjükli sarkoma, 3) ýumşak dokumalaryň hondrosarkomasy, 4) ýumşak dokumalaryň osteosarkomasy, 5) ýumşak dokumalaryň gigant öýjükli howply täze döremesi, 6) howply fibroksantoma, 7) Kapoşanyň sarkomasy.

Ç. Ýorkalaryň we bardalaryň ýagty öýjükli sarkomalary.

XIII. Ýumşak dokumalaryň çiş däl, emma täze döremelere meňzeş hadysalary:

A. Ksantomalar topary.

B. Gangliomalar.

Ç. Süňkleşen miozitle.

D. Proliferatiw miozitle.

XIY. Ýumşak dokumalaryň klaslara girmeyän täze döremeleri

Ýokardaky klassifikasiýanyň awtorlary soňky 10–20 ýylyň içinde ýumşak dokumanyň çişleriniň morfologiýasyny öwrenmekde, esasan hem, molekulýar biologiýasyny öwrenmekde uly özgerişleriň bardygyny belleýärler.

Ýumşak dokumalaryň sarkomalarynyň ýaýraýyş aýratynlyklary boýunça klassifikasiýasy BSGG tarapyndan kabul edilmedi, emma birnäçe alymlar bu babatda öz klassifikasiýalaryny hödürlediler. Oňa seretmezden, şu güne çenli bu sarkomalaryň görnüşleriniň köplügi, ösüş aýratynlyklarynyň köpdürlüligi sebäpli, olary bir kada getirmek mümkinçiligi başa barmady.

2.1.2. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň epidemiologiýasy

Ýumşak dokumalarda 70-den gowrak ilkinji täze döremeler emele gelýär, şolardan 1/3 bölegini ýumşak dokumalaryň sarkomalary tutýar. Ýumşak dokumanyň

sarkomasy howply täze döremeleriň arasynda seýrek duş gelýän kesel hasap edilýär, ol howply täze döreme keselleriniň 0,2 – 2,6%-ni tutýar. Soňky ýyllaryň statistiki hasabaty boýunça ýumşak dokuma sarkomalary boýunça keselleýjileriň we ölümçiligiň ýokarlanýandygy anyklanyldy. Birnäçe alymlaryň ýazmagyna görä, bu kesel çagalaryň howply täze döreme keselleriniň arasynda 5-nji orunda durýar we 15%-i, uly adamlarda bolsa 1–2,5%-ni tutýar. 2000-nji ýylda ýumşak dokumalaryň sarkomasy bilen keselleýjilik her 100 000 adama 2,14-e deň boldy. ABŞ-da 2003-nji ýylda ýumşak dokumalaryň sarkomasy bilen 11120 näsag hasaba alnypdyr, bu bolsa HTD keselleriniň 0,8%-ni tutýar. Russiýada soňky 10 ýylyň içinde şu kesel bilen keselleýjilik 4500-den 5000 adama çenli köpelişdir. Ýumşak dokumalaryň sarkomasy keseli bilen keselleýjilik her 100 000 adama erkek adamlarda 1,7-ä, zenanlarda 1,6-a deň.

Türkmenistanda ýumşak dokumalaryň sarkomasy aýratyn kesel görnüşinde sere-dilmeýär we beýleki onkologiki keselleriň hataryna goşulýar. Howply täze döremeleriň arasynda ýumşak dokumalaryň sarkomasy bilen keselçiligiň pesligine garamazdan, bu kesel, esasan, çagalarda we ýaş oglan-gyzlarda duş gelýär. Ýumşak dokumalaryň sarkoma keseli özüniň ösüş aýratynlygy, kliniki akymy, bejerginiň netijeliligi boýunça beýleki howply täze döremelere seredeniňde has agyr geçýär we tiz metastaz berip, näsaglary heläk edýär.

Ýaş we jyns aýratynlyklary. Ýumşak dokumalaryň sarkomalary erkek adamlarda aýal maşgalalara seredeniňde köp duş gelýär. Olaryň köpüsi 30-60 ýaşynda bolup, bu keseliň 100-den bir bölegi 30 ýaşdan aşakdaky adamlaryň paýyna düşýär.

Ýumşak dokumalaryň sarkomalaryny döredýän ýagdaýlar henize çenli doly öwrenilmedik. Gemangioendoteliomalaryň döremegine torotrastyň we winilhloridiň getirýändigini ýüze çykaryldy. Radioaktiw maddalaryň ähmiýeti uly däl.

Geçirililen barlaglaryň netijeleri ýumşak dokumalaryň sarkomalarynyň aýaklarda 26%, ellerde 12%, döş kapasasynyň zolagynda 8%, kelle-boýnunda 5%, retroperitoneal zolakda 23% we wiseral agzalarda 26% duş gelýändigini görkezýär.

Köp näsaglar bu keselden öňinçä zeper ýetmeleriň bolandygyny görkezýärler, emma onuň sarkomalaryň etiopatogenezi bilen bagly dälidigi ýüze çykaryldy. Egerde ýumşak dokumalara zeper ýetmeginiň netijesinde bu kesel döreýän bolsa, onda ýer titremesinden ýa-da beýleki tebigy heläkçiliklerden soň, sarkomalaryň köpelmegi mümkindir. Bu ýagdaý şeýle hadysalaryň bolan ýerlerinde hem öňküligine saklanyp gelýär. Sarkomalar ýumşak dokumalaryň howply däl täze döremeleriniň ýa-da beýleki keselleriň netijesinde seýrek döreýärler.

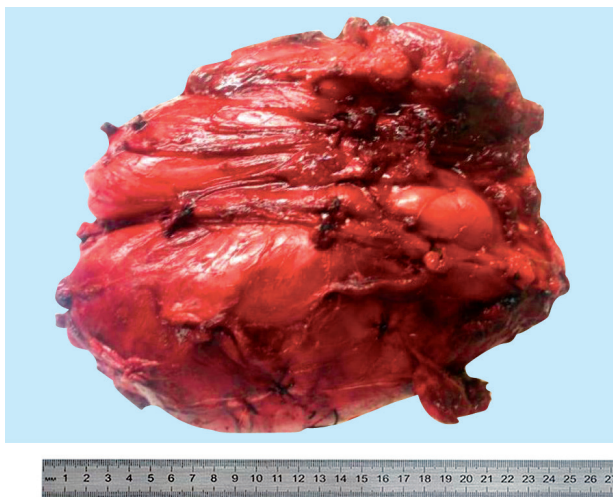
2.1.3. Ýumşak dokumalaryň howply täze döremeleriniň ösüş aýratynlyklary we kliniki alamatlary

Ýumşak dokumalaryň sarkomalary goňşy dokumalary gysýar we ösüp geçmegi netijesinde olary zaýalaýar. Bu sarkomalaryň köpüsi uly muskullaryň içinden ösüp çykýarlar we olaryň gabygynyň içi bilen muskullaryň boýuna ösýärler. Sarkomalara zeper ýetende ýa-da fizioterapiýa bejergisi geçirilende, olaryň ösüşi güýçlenýär.

Muskullaryň gabygy zaýalanyp ýarylandan soň, olar gapdallaýyn ösüp, goňşy dokumalary zaýalap başlaýarlar. Ýumşak dokumalaryň sarkomalary, adatça, ýeke bolýar, emma olaryň käbir görnüşlerinde birden birnäçe çişler döreyär.

Käbir halatlarda sarkomalaryň düwün görnüşli ösýänleriniň daşynda gabyk bar ýaly bolup görünýär, emma mikroskop bilen barlananda olaryň hemmesiniň daşy gabyksyz bolýar (8-9-njy suratlar). Daşyndaky gabygy goňşy dokumalaryň gysylmagy netijesinde emele gelýär we oňa hakyky däl gabyk diýilýär. Şol sebäpli ýumşak dokumalaryň sarkomalary, daşyndaky dokumalara, gan, nerw damarlaryna we süňklere ösüp geçýärler.

Köplenç ýagdaýda, çiş magistral gan we nerw damarlaryny gysýar we ýerinden üýtgedýär, kadaly anatomiýasyny bozýar, ýöne ýokarda agzalan üýtgeşmeler düýpli gaýrüzümelere getirmeýär, periferiýada arteriýanyň pulsasiýasy, nerw ulgamynyň funksiýasy saklanýar. Esasy bellemeli ýagdaýlaryň biri uly magistral gan damarlary ýa-da nerw sütüni çişň içinde bolmaýar, çiş damarlary gysyp ýerinden üýtgedýär. Eger-de ýumşak dokumanyň çişü süňküň golaýynda dörese, el-aýaklaryň distal böleginde periost we süňk dokumasy ikilenji zeperlenýär. Şular ýaly ýagdaý çişü süňke doly ösüp destruksiýa bermegi bilen häsiýetlenýär. Çişü üstündäki deride üýtgeşiklik bolmaýar, haçanda çiş uly ölçeglere ýetende, şeýle-de derä golaý baranda deri

8-nji surat. Ýumşak dokumanyň fibrosarkomasy

ýukalýar, deriniň suratlary ýitýär we deriastyndaky gan damarlary görünýär. Ýumşak dokumanyň sarkomasy ýokarlygyna ösende, çiş derä ösüp, deride ganjaryp duran ýarly ekzofit çişü emele getirýär.

Ähli howply täze döremeler ýaly, sarkomalar hem gan we limfa damarlary arkaly ýaýraýar. Ýumşak dokumalaryň sarkomalarynyň metastazlary, esasan, gan damarlary arkaly ýaýraýarlar we olaryň metastazlary öýkende, bagyrda, süňklerde döreyärler. Bu agzalarda metastazlar, sarkomalar operasiýa usuly bilen bejerilenden soň köp ýüze

çykarylýar, bejerilmedik näsaglarda olar az duş gelýär. Limfamäzlerinde sarkomalaryň metastazlary 8-10% näsaglarda döreyärler.

Ýumşak dokumalaryň howply täze döremeleriniň ösüş aýratynlyklary köpdürlüligi bilen häsiýetlenýär. Kähalatlarda olar birnäçe ýyllap üýtgemän durýarlar, bejerilen dessine täzedan ösüp başlaýarlar we birden ösüşini togtadýarlar ýa-da hemme ýerlere ýaýraýarlar, başga bir ýagdaýda bolsa täzedan ösmän, derrew öykene metastaz berýärler. Bu sarkomalaryň ösüş tizligi esasynda Gordon we Taylor (1940), olary 4 topara bölýärler:

9-njy surat. Ýumşak dokumanyň fibrosarkomasynyň kesilen görnüşi

1. Çalt ösýän görnüşi – birnäçe aýyň dowamynda ullakan çiş emele gelýär – 8,9%;
2. Hemişe ösüşde bolýan görnüşi – çiş döränden ýuwaşjadan ösüp başlaýar – 71,9%;
3. Böküp ösmegi – ýuwaş ösýän çiş zeper ýetmeden ýa-da öz-özünden birden çalt ösüp başlaýar – 4,8%;
4. Ýuwaş ösýän görnüşi – dörän gününden başlap, ýuwaşjadan çişň möçberi ulalyp başlaýar – 14,4%.

Ýumşak dokumalaryň sarkomalarynyň çalt ösýän we hemişe ösüşde bolýan görnüşleri, howplulyk derejesi ýokary bolan sarkomalarda duş gelýärler (sinowial sarkoma, angiosarkoma, muskullaryň sarkomalary) we olar çalt metastaz berýärler. Beýleki iki görnüşiniň bolsa, sarkomalaryň hemmesinde hem duş gelmegi mümkin.

Ýumşak dokumalaryň sarkomalary tegelek, togalak, agyrysysz çiş bolup döräp, olaryň möçberi 2-3 sm-den 20-25 sm-e çenli baryp ýetýär. Olaryň çäkleri, daşynda gabgygy bar bolup duýulsa mälum bolýar, ýaýrap ösen ýagdaýynda belli bolmaýar. Çişň üstündäki deri biraz gyzgyn bolýar, ullakan çişlerde deriasty wenalar ulalyp görünýärler we deri gögümtil reňkde bolýar. Deride infiltrat ýa-da ýara bolmagy mümkin. Ýumşak dokumalaryň sarkomalarynyň hereketi çäkli bolýar, kähalatlarda olar he-

reketsiz bolýarlar. Bu alamat çişleriň howplulyk derejesini aňladýan alamat bolmak bilen, ol çişniň beýleki dokumalara ösüp geçendigine şaýatlyk edýär. Ýumşak dokumalaryň sarkomalary ulalyp, ayak-elleriň, göwräniň görnüşiniň üýtgemegine getirýär, olaryň dörän ýerlerinde agram duýulýar we bogunlaryň hereketi bozulýar. Näsaglaryň 3-den bir bölegi agyra arz edýärler, agyry hemme ýagdaýlarda çişden soň döreyär. Näsaglaryň umumy ýagdaýy, kesel beýleki agzalara ýaýraýança kanagatly ýagdaýynda galýar. Çişler dargap başlanda näsagyň bedeninde intoksikasiýa alamatlary ýüze çykýar. Kähalatlarda endamyň gyzgynynyň ýokarlanyp, ganda leýkositoz ýüze çykmagy mümkin.

Ýumşak dokumalaryň sarkomalary gematogen ýoly bilen, esasan, öýkene metastaz berýärler, limfogen metastazlary 15 – 20% ýagdaýda anyklanylýar.

2.1.4. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň anyklanylş usullary

Näsaglary barlamak, ilki bilen, çişniň ýüze çykyş aýratynlyklaryny näsaglardan sorap bilmekden başlanýar. Çişniň dokumalara zeper ýetmegi netijesinde ýüze çykandygyny görkezýän näsaglardan, zeper ýetme bilen çişniň döremeginiň arasyndaky geçen wagtyň dowamlylygyny anyklamaly. Soňra çiş elläp görüp, onuň möçberini, gatylygyny, hereketini, üstündäki deriniň ýagdaýyny, limfa düwünleriň ýagdaýyny kesgitlemeli.

Aşakdaky görkezilen alamatlar ýüze çykarylanda sarkomalaryň ösýändigini güman etmek bolar:

1. Ýuwaşjadan ulalýan çişniň bolmagy;
2. Çişniň hereketiniň çäkliligi;
3. Uly muskullaryň içinden ösüp çykýan çişler;
4. Dokumalara zeper ýetmeginden köp wagt geçenden soň dörän çişler.

Howply däl täze döremelerden tapawutlylykda, sarkomalaryň hereketi çäkli bolup, olar hemişe ösüşde bolýar. Çişleriň gatylygy ýa-da ýumşaklygy esasynda, olaryň häsiýetini kesgitlemek mümkin bolmaýar, sebäbi fibroma, neýrofibromalar ýaly çişler gaty bolup, lipo, limfo, angiosarkomalar ýa-da sarkomalar dargap başlanda ýumşak bolýarlar. Çişleriň çäkleriniň anyklygy hem olary tapawutlandyrmakda aýdyň maglumatlar berip bilmeýär. Sarkomalar goňşy dokumalary gysanda, olar daşynda gabyk bar ýaly bolup duýulýar.

Dokumalara zeper ýetmegi netijesinde emele gelýän çişlerden aýratynlykda, sarkomalar hemişe ösüşde bolýanlygy we zeper ýetme bilen çişniň döremeginiň arasyndaky wagtyň dowamlylygy bilen tapawutlanýarlar. Dokumalaryň sowuklamagy netijesinde emele gelýän çişler ýiti başlanmagy we kähalatlarda möçberiniň kiçelmegi sebäpli, sarkomalardan tapawutlanýarlar.

2.1.5. Ýöriteleşdirilen barlag usullary

Şöhle barlaglaryna rentgen, ultrases (USB), kompýuter tomografiýasy (KT) we ýader magnit rezonans tomografiýasy (MRT) barlaglary degişlidir.

Şöhle barlag usullary

Rentgen barlaglary. Toplumlaýyn şöhle barlaglarynyň esasyalarynyň biri rentgen barlag usulydyr. Ýumşak dokumanyň çişlerini rentgen usuly bilen anyklamakda rentgen şekilindäki kölegäniň dykzlygynyň uly ähmiýeti bolýar. Rentgen kölegeleri özüniň dykzlygy boýunça muskul dykzlygyna we ýag dykzlygyna bölünýär. Düzgün boýunça çişni rentgen barlagy umumy rentgenografiýadan başlanýar. Ýumşak dokumalaryň rentgen barlagyny «ýumşak» rentgen şekili bilen amala aşyrmaly. Ýumşak dokumalardaky çişni rentgen kölegesi, köplenç, sinowial sarkomada, fibrosarkomada, rabdomiosarkoma we liposarkomada gowy bildirýär, angiosarkomada, klassifisirlenmedik sarkomalarda we neýrosarkomada pes görünýär.

Ýumşak dokumanyň çişinde kalsifikatlaryň bolmagy çişni heklenmegi bilen bagly bolup durýar. Çişni kalsifikasiýalanmagy, köplenç ýagdaýda, sinowial, angio we klassifisirlenmedik sarkomalarda duş gelýär. Rentgenogrammadaky süňkleriň ikenji zeperlemegi ýumşak dokumanyň sarkomasyny süňkleriň ilkinji sarkomalaryndan tapawutlandyrmakda we bejerginiň meýilnamasyny dogry çözmekde, hirurgiki bejerginiň göwrümini kesgitlemekde-de uly ähmiýeti bardyr.

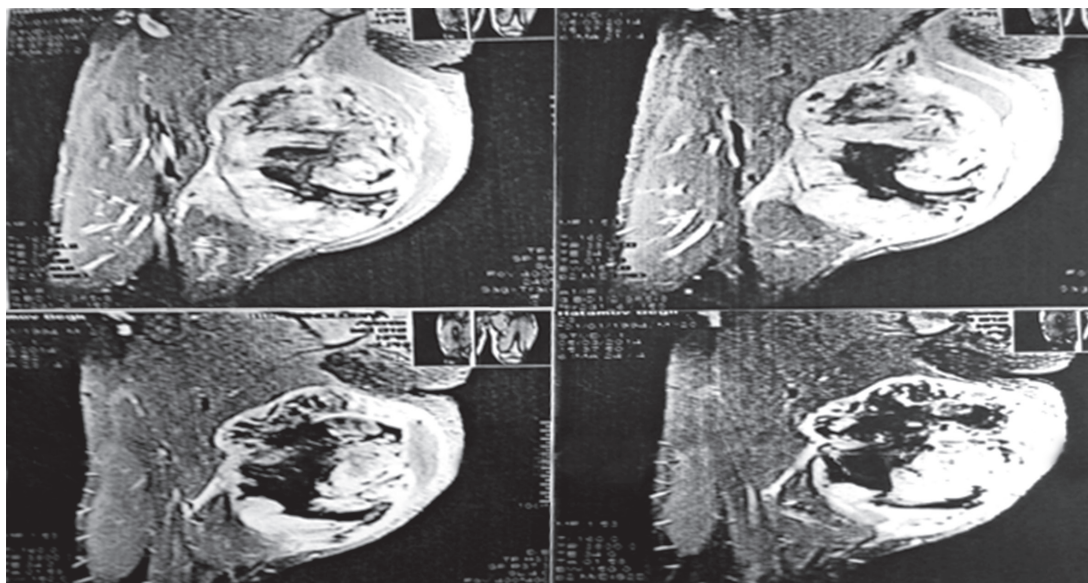
Ýumşak dokumanyň sarkomalary rentgen usuly bilen kesgitlenende rentgen alamatlary kliniki alamatlar bilen bilelikde seredilýär, şonda ýumşak dokumanyň sarkomasynyň gistogenezi anyklap bolýar. Alymlaryň ýazmagyna görä, anyklaýyş tapgyrynyň ilkinji basgançagynda, diňe rentgen barlagynyň netijesinde näsaglaryň 70,9%-inde ýumşak dokumanyň sarkomasyny anyklap bolýar.

Ýumşak dokuma çişleriniň angiografiýasy. Alymlar ýumşak dokumalaryň sarkomasynyň howplaşma derejesi bilen çişni waskulýarlaşmagynyň arasynda arabaglanyşygyň bardygyny ýazýarlar. Mysal üçin, çişni düzüminde gan damarlary näçe köp bolsa, çişni howplaşma derejesi hem şonça köp bolýar we tersine, çişde gan damarlary az boldugyça, çiş ýokary differensirlenen bolýar. Ýumşak dokuma sarkomalarynyň gan damarlary öz gurluşy boýunça embrional gan damarlaryna ýakyn bolýar, sebäbi çiş damarlary adaty arteriýa, wena we kapillýarlara meňzeş däl, olarda dartyлма, ýygryлма, elastiki häsiýetleri bolmaýar, olar turba ýaly ýa-da giň boşluklary emele getirýärler. Boşluklar gan bilen doly bolýar. Ol damarlar çişni daşyny tor ýaly gurşap alýarlar, bellibir tertibi bolmaýar. Damarlara rentgen kontrast jisim goýberilende entek arterial fazasynda çişden çykýan wena damarlarda-da kontrast madda görünýär. Beýle diýildigi çiş dokumasynnda arteriýa – wenez şuntlaryň bar diýildigi ýumşak dokumanyň çişindäki tor ýaly gan damarlary özüniň elastiki, ýygryлма – dartyлма häsiýetiniň bolmanlygy sebäpli, gan akmagy haýallaýar, netijede, çişde kontrast jisimleri toplanyp galýar, bu bolsa angiogrammada çişni kontrast jisimleri bilen diffuz şekilini berýär. Ýumşak dokuma sarkomasynyň angiografiki derňewinde, çişni takyk ölçeglerini, ýerleşýän ýerini we çuňluguny, şeýle-de käbir derejede howplaşmak derejesini anyklap bolýar.

Ultrases barlaglary. Ýumşak dokumanyň ultrases barlagy bilen (USB) çiş, onuň gurluşyny, ölçegini, goňşy dokumalara, gan, limfa, nerw damarlaryna gatnaşygyny, ýerleşýän ýerini anyklap boýar. Kistozly çişleriň daşynda haltasy bolup, içinde

suwuklyk bardygyny anyklap bolýar. Solid çişlerinde kalsinozly ýa-da fibrozly ojaklary anyklanylýar, haltada suwuklyk bolmaýar, diňe geterogen dokumalar görünýär. Şeýlelikde, ýumşak dokuma çişiniň USB-sinde iki sany alamaty: çişniň gurluşy we konturlary keseli dogry kesgitlemek üçin örän wajyp maglumatlary berýär. Goşmaça datçigiň kömegi bilen çişniň gurluşynyň hereketini we elastikligini kesgitlemek ýumşak dokumanyň çişleriniň häsiýetlerini (sarkoma ýa-da howply däl çiş) dogry kesgitlemäge uly ýardam edýär.

Kompýuter tomografiýasy çişleriň ýaýraýyş aýratynlyklaryny, olaryň köklerini, nerw we gan damarlaryna ýetiren täsirini, süňkleriň ýagdaýyny anyklamaga kömek edýär.

10-njy surat. Ýumşak dokumanyň fibrosarkomasynyň MRT suraty

MRT barlagy. Magnit-rezonans tomografiýasy (MRT) ýumşak dokumanyň kesellerini anyklamakda özüniň artykmaçlygy bilen häsiýetlenýär. MRT barlagy ýumşak dokumanyň, muskullaryň içinde kiçijik patologiki ojaklary, dürli patologiki üýtgeşmeleri, USB-de anyklap bolmaýan ýagdaýlary ýüze çykaryp bilýär. MRT barlagynyň esasy aýratynlyklarynyň biri näsaga minimal şöhle täsiri ulanylýar. Ýumşak dokumanyň MRT barlagy sowuklama sebäpli ýumşak dokumadaky üýtgeşmeleri (abses, flegmona, alawlama infiltraty), çatalba we çigin öwürümlerinde nerw sütünleriniň gysylma sindromyny anyklap bolýar. Sarkomalaryň ýerli ýaýran derejelerini, çişniň gaýtalanmagyny, şöhle we himiýoterapiýanyň täsiriniň netijelerini kesgitlemekde MRT barlagy iň bir netijeli anyklaýyş usuly hasaplanýar. Şonuň üçin MRT barlagy çişni hemmetaraplaýyn öwrenmäge ukyplydyr, çişde kistoz komponentini, gan öýen ýerlerini, ýag goşuntgylaryny, çişniň dargaýan ýerlerini doly anyklap bilýär. Ýumşak dokumalaryň kesellerini aýyl-saýyl etmekde bu usulyň ähmiýeti örän ýokarydyr.

Ýumşak dokumanyň MRT barlagynda diňe bir çiş däl-de, eýsem çişň gistogenezi-ni, çişň goňşy agzalar bilen gatnaşygyny, çişň inwazisiniň derejesini, şeýle-de gan damarlar bilen baglanyşygyny kesgitlemekde-de ähmiýeti uludyr. MRT barlagynyň ýumşak dokumalarynyň patologiýasyny kesgitlemekde ýokary mümkinçiliginiň (1 mm-e çenli) bolanlygy sebäpli, çişň haltasyny, ýalan haltasyny (pseudokapsulasy-ny) takyk anyklap bilýär (10-njy surat).

Haçanda ýumşak dokumanyň sarkoma çişleriniň ösüş depgini ýokary bolanda çişň daşynda ýumşak dokumanyň perifokal infiltrasiýasy bolýar, infiltrasiýa çişň hakyky ölçegini ulaldyp görkezýär we el bilen barlananda çiş uly görünýär. Şolar ýaly infiltrasiýa ýagdaýynda MRT barlagyny damar içine kontrast goýberip geçirýärler. Şeýlelikde, agzasaklaýjy operasiýa meýilleşdirilende MRT barlagy kontrast goýbermek arkaly geçirilýär we çişň hakyky ölçegi takyk kesgitlenilýär. Kontrast jisiminiň intensiw ýygnanmagynyň derejesi boýunça geçirilen himioterapiýanyň netijesini anyklap bolýar. Ýumşak dokumanyň MRT barlagynda çişň gurluşynyň we konturlarynyň esasynda 90% ýagdaýda çişň häsiýetini (howply däl ýa-da howply sarkoma) anyklap bolýar, şeýle-de çişň goňşy dokumalar, gan damarlary bilen aragatnaşygyny angiografiýa usulyny ulanman kesgitläp bolýar.

Morfologiýa barlag usullary

Trepanbiopsiýa. Trepanbiopsiýa diýlip ýöriteleşdirilen troakara meňzeş enjamyň kömegi bilen çuň ýerleşen çişlerden çiş dokumasynyň bölejigini, çişň sütünjigini almak usulyna aýdylýar. Bu usul bilen diňe sitologiýa barlagy däl-de, gistologiýa, immunogistohimiýa barlaglaryny hem geçirip bolýar, sebäbi biopsiýa edilip çiş dokumajygy alynýar.

Insizion ýa-da açyk biopsiýa usuly. Insizion – açyk biopsiýa diýlip çiş dokumasynyň bölejigini morfologiýa barlagy üçin hirurgiki usul bilen almaklyga aýdylýar. Insizion biopsiýa hirurg lukmany tarapyndan amal edilýär.

Morfologiýa barlagy. Täze döremeleriň hemme görnüşlerine morfologiýa barlaglaryny geçirmek hökmanydyr. Sitologiýa barlaglaryny geçirmek üçin material çişleri iňňe bilen deşip, olardan sorulyp alynýar. Sitologiýa barlagy üçin material çişleriň gýralarynyň gaty yerinden alynýar, sebäbi çişleriň ortasynyň dargap başlan bolmagy mümkindir. Bu usul örän ýönekeý bolup, ol 90-95% näsaglarda keseli anyklamaga kömek edýär.

Gistologiýa barlaglary üçin material trepanbiopsiýa we kiçi operasiýalar arkaly kesilip alynýar, eger-de çiş ýara bolan bolsa, onda konhotom bilen çiş ýarasynyň gyrasyndan almak bolar.

2.1.6. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň bejeriliş usullary

Ýumşak dokumalaryň sarkomalarynyň bejeriş usullary şu günki güne çenli onkolog lukmanlary kanagatlatdyрмаýar we täze usullary öwrenmeklik dowam edýär. 1970–1990-njy ýyllarda ýumşak dokumalaryň sarkomalaryny bejermekde birnäçe üstünlikler gazanyldy. Bu üstünlikler şöhle bejergisiniň kämilleşmegi we derman be-

jergisinde doksorubisiniň we iofosfamidiň ulanylyp başlanmagy bilen bagly boldy. 1990–2000-nji ýyllarda biohimiýanyň, immunogistohimiýanyň we molekulýar biologiyanyň ösmegi bilen ýumşak dokumalaryň sarkomalarynyň bejergisinde birnäçe öňegidişlikler gazanyldy. Şu günki gün ýumşak dokumalaryň sarkomasynyň standart bejergisi ýok, ýöne köp alymlaryň ýazmagyna görä, köp komponentli toplumlaýyn bejerginiň gerekdigi belleniýär.

Hirurgiýa bejergisi – bu usul esasy usul bolup galýar. Operasiýalaryň göwrümi sarkomalaryň görnüşlerine, ýerleşen ýerlerine, ýaýraýyş aýratynlyklaryna bagly bolup durýar. Çiş kesilip aýrylanda ol ýumşak dokumalaryň içinde tutuşlygyna, umumy narkoz bilen aýrylmalydyr. Ýumşak dokuma sarkoma keselleriniň el-aýaklarda ýerleşýän görnüşleriniň hirurgik bejeriş usullary iki topara bölünýär: agzasaklaýjy we maýyp edýän operasiýalar. Maýyp edýän operasiýalara amputasiýalar we ekzartikulýasiýalar degişlidir. Häzirki wagtda ýumşak dokumanyň sarkomalarynda amputasiýalar 10% näsaglara, esasan, çiş nerw – gan damarlaryna we süňke ösüp geçen ýagdaýlarynda amal edilýär. Amputasiýa operasiýasy palliatiw bejergi görnüşinde gan akýan, dargap başlan, güýçli agyry döredýän çişlerde hem ulanylýar. Ýumşak dokumalaryň sarkomalarynyň beýleki ýerli ýaýran görnüşlerinde agzasaklaýjy operasiýalaryň dürli görnüşleri amal edilýär. Ýumşak dokumalaryň sarkomasy çiş muskul fasial-futlýar toplumda aýrylanda radikal hirurgik bejergisi hasaplanylýar. Kesim çişni gyrasyndan azyndan 2 sm daşlykda bolmaly, eger-de operasiýa wagty çişni gabygy ýarylsa, operasiýa radikal hasap edilmeýär. Sebäbi şolar ýaly operasiýalardan soň, keseliň gaýtalanmagy 33-63%-e çenli ýokarlanýar, çişni gaýtalanmagy radikal operasiýalardan soň 14%-e deň bolýar.

Şöhle bejergisi hirurgiýa bejergisine goşmaça usul görnüşinde ulanylýar. Kiçi çişlerde şöhle bejergisi operasiýadan soň çişni täzeden ösmeginiň önüni almak üçin geçirilýär. Şöhle bejergisi 60-70 Greý möçberinde, az mukdarda geçirilýär. Uly çişlerde şöhle bejergisi operasiýadan öň geçirilse netijeli bolýar, ol çişleriň çäklerini belli edýär, onuň möçberini kiçeldýär we çişni aýyrmakda ýeňillik döredýär. Operasiýalardan öň geçirilýän şöhle bejergisi uly mukdarda 3-4 gün umumy mukdary 20 Greý möçberde geçirilýär we 5-nji güni operasiýa amal edilýär. Emma şöhle bejergisi operasiýadan öň geçirilen ýagdaýynda, operasiýa wagtynda ýaradan gan akmagynyň güýçlenmegi, ýaranyň bitmeginiň kynlaşmagy mümkindir.

Ýumşak dokumalaryň sarkomalarynda hirurgiýa usuly bilen utgaşdyrylan şöhle bejergisiniň esasy maksady: çişni biologik işjeňligini peseltmek, çişni gaýtalanmagyny we implatasion – uzakdaky metastazlaryny azaltmak; operasiýadan öň çişni möçberini kiçeldip, radikal operasiýalary amal etmek üçin şert döretmek; çişni daşyndaky perifokal sowuklama hadysalaryny azaltmak; çişni daşynda «ýalan gabygy» emele getirmek; çiş bilen kadaly dokumanyň arasynda aýdyň araçägi döretmek bolup durýar.

Himioterapiýa bejergisi soňky döwürde giňden ulanylýar, ol çişleriň täzeden döremek we metastaz bermek howpunyň önüni alýar. Himioterapiýa serişdeleriniň, sarkomalarda iň netijelisi adriamisindir. Onuň diňe özüni ulananynda, näsaglarda keseliň gaýtalanmagynyň 30% önüni alýar. Köplenç ýagdaýlarda, bu netijeliligi ýokar-

landyrmak üçin himioterapiýa serişdeleriniň birnäçesini goşup, polihomioterapiýa görnüşinde ulanylýar.

Bejerginiň netijesi

Toplumlaýyn bejergi (operasiýa, şöhle we himioterapiýa) ulanylyp başlanandan soň, onuň netijeliligi örän ýokarlandy. Bejergi geçirilen näsaglaryň 70-80%-i 5 ýyl we ondan hem köp ýaşaýarlar. Bejerginiň netijeliligi howplulyk derejesi pes bolan çişlerde gowy bolýar. Diňe operasiýa edilen näsaglarda 5 ýyllyk netije 30%-e deňdir.

2.2. Süňk ulgamynyň täze döremeleri

Süňklerde howply we howply däl täze döremeler duş gelýär. Olar hakyky süňklerden, kitirdewük süňklerden we süňkleriň düzümindäki ýumşak dokumalaryndan döreyärler. Süňkleriň köp görnüşli dokumalardan durýanlygy sebäpli, olarda täze döremeler özüniň gistogenezi boýunça gaty köpsanly bolýarlar. Süňk ulgamynda döreyän howply täze döremeler ilkinji we ikilenji süňk sarkomalaryndan hem-de metastaz çişlerden durýarlar. Häzirki wagtda süňkleriň täze döremeleriniň Bütindünýä gistologik klassifikasiýasynda, ol çişleriň 32 görnüşü bardyr. Bu klassifikasiýa BSGG tarapyndan ilkinji gezek 1972-nji ýylda hödürlendi, 2002-nji ýylda täzeden seredildi (Halkara № 6 gistologik klassifikasiýa. Süňk täze döremeleriniň gistologik klassifikasiýasy, Ženewa, 1972-nji ýyl).

2.2.1. Süňk ulgamynyň kliniki anatomiýasy

Adam süňkleri öz görnüşleri boýunça birnäçe toparlara bölünýärler: turba şekilli süňkler, ýasy süňkler, garyşyk we howa geçiriji süňkler. Süňk ulgamy hakyky süňklerden we kitirdewük süňklerden durýar. Turba şekilli süňkler diafizden (ortaky bölegi) ýokarky we aşaky metafizden we epifizden durýarlar. Süňkleriň daşky gatlagy – periost ýorka ýaly gaty dokumadan durýar we süňkleriň bogun meýdanjyklaryndan başga ýerlerini gürşap alýar. Ol gan, limfa we nerw damarlaryna baýdyr. Periostyň aşagynda hakyky süňk gatlagy bolýar. Turba şekilli süňkleriň içinde süňk ýiliginiň kanaly bolup, ol hakyky süňkden endoost gatlagy arkaly bölünýär. Hakyky süňk gatlagynda gan, limfa we nerw damarlary bolmaýar, gan we limfa aýlanyşygy onuň kiçijik deşijeklerinden periost bilen endoostyň arasynda bolup geçýär. Şol sebäpli howply täze döremeleriň öýjükleri şu deşiklerde saklanyp galýarlar we süňklerde metastazlary emele getirýärler.

2.2.2. Halkara № 6 gistologik klassifikasiýasy Süňk täze döremeleriniň gistologik klassifikasiýasy

I. Süňk emele getirýän dokumalaryň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri

1. Osteoma.
2. Osteoid-osteoma we osteoblastoma (howply däl osteoblastoma).

B. Howply täze döremeleri

1. Osteosarkoma.
2. Ýukstakortikal osteosarkoma (paraostal osteosarkoma).

II. Kitirdewük emele getirýän dokumalaryň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri

1. Hondroma.
2. Osteohondroma (süňk-kitirdewük ekzostozy).
3. Hondroblastoma (howply däl hondroblastoma, epifiziň hondroblastomasy).
4. Hondromiksoid fibromasy.

B. Howply täze döremeleri

1. Hondrosarkoma.
2. Ýukstokortikal hondrosarkoma.
3. Mezenhimadan döreyän hondrosarkoma.

III. Gigant öýjükli çiş (osteoblastoklastoma)

IV. Süňk ýiliginden döreyän täze döremeler:

1. Ýiungiň sarkomasy.
2. Süňkleriň retikulosarkomasy.
3. Süňkleriň limfosarkomasy.
4. Miýeloma.

V. Damarlaryň täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri

1. Gemangioma.
2. Limfangioma.
3. Glomus çiši (glomangioma).

B. Ortalyk täze döremeleri

1. Gemangioendotelioma.
2. Gemangiopersistoma.

Ç. Howply täze döremeleri

Angiosarkoma.

VI. Birleşdiriji dokumalardan döreyän başga täze döremeleri:

A. Howply däl täze döremeleri

1. Desmoplastik fibroma.
2. Lipoma.

B. Howply täze döremeleri

1. Fibrosarkoma.
2. Liposarkoma.
3. Howply mezenhimoma.
4. Differensirlenmedik sarkoma.

VII. Beýleki täze döremeleri:

1. Hordoma.
2. Uzyn süňkleriň adamantinomasy.
3. Newrilemmoma (Şwannoma, newrinoma).
4. Neýrofibroma.

VIII. Klassifikasiýa girmeyän täze döremeler

IX. Täze döremelere meňzeş keseller:

1. Süňkleriň solitar kistasy (ýönekeý ýa-da süňkleriň bir kameraly kistasy).
2. Süňkleriň aneürizmal kistasy.
3. Ýukstaartikulýar (bogun töwereginiň) kistasy (süňkden daşky ganglion).
4. Süňkleriň metafiziniň zaýalanmagy (süňkleşmedik fibroma).
5. Eozinofil granulýomasy.
6. Fibroz displaziýalary.
7. Ossifissirlenen miozitler.
8. Giperparatireoidizmiň «goňur çiş».

Süňkleriň howply täze döremelerini derejeleri we TNM ulgamy boýunça klaslara bölmek olaryň biologik we ösüş aýratynlyklary esasynda şu günlere çenli başa barmaýar. Emma klinikada ulanmak üçin olary ýerli we ýaýran görnüşlere bölmek bolar.

2.2.3. Süňkleriň howply täze döremeleriniň epidemiologiýasy

Süňkde döreyän sarkomalar köp duş gelyän kesellere degişli däldir. Biziň ýurdumyzda olar aýratyn kesel görnüşinde hasaba alynmaýar. Şol sebäpli keselçiligiň dogry görkezmeleri ýok. Daşary ýurtly alymlaryň (J. Stein 1995 ý.) görkezijileri boýunça her 100000 adamdan 1-3 adam keselleýär we ähli howply täze döremeleriň 1-2%-ni tutýar.

Ýaşy we jyns aýratynlyklary: Süňk sarkomalary, esasan, ýaş adamlarda 20-25 ýaşyna çenli, 60% erkek, 40% aýal jynsynda döreyär.

Süňkleriň sarkomasyna getirýän ýagdaýlar. Kähalatda näsaglar keseliň döremesini zeper ýetmeler bilen baglanyşdyrýarlar. Emma zeper ýetmeleriň bu keseliň döremesinde aýratyn ähmiýeti ýokdur. Eger-de süňke zeper ýetmegiň netijesinde sarkomalar döreyän bolsa, onda ýer titremesinden ýa-da uruşlardan soň bu kesel köpçülikleýin ýagdaýda duş gelderdi.

Tejribede süňkleriň howply täze döremelerini ionizirleýji şöhleleriň täsirinde döretmek bolýar. Klinikada hem bu keseller öň şöhle bejergisi geçirilen näsaglarda köp duş gelyär. Şöhle bejergisinden soň sarkomalar diňe süňkleriň şöhle düşen zolaklarynda 10-15 ýyldan soň emele gelyär.

Süňkleriň sarkomasyna getirýän keseller

Hondromalary, ekzostozlary, fibroz displaziýany we Pedjetiň keselini 10-15% ýagdaýda sarkoma geçýän keseller hasap edilýär. Bu keselleriň sarkomalara ösüp geçmegine zeper ýetmeler, fizioterapiýa, şöhle bejergisi, Gün energiýasy ýardam edýär. Sarkoma öwürmek howpunyň barlygy sebäpli, şeýle keselli näsaglar ortoped-traumatolog lukmanlaryň gözegçiliginde durmaly we her ýylda barlagdan geçmelidirler. Gerek bolan ýagdaýynda olar operasiýa usuly bilen bejerilmelidir.

2.2.4. Süňk sarkomalarynyň patologik anatomiýasy

Süňk sarkomalary daşy gabyksyz, ýumşak we elastik, ortalary käýerinde ýumşak (çiş dokumalarynyň dargamagy), käýerinde gaty (reaktiw süňk emele gelmesi, hekiň toplanmagy) çişler bolup, keseniňde goňrumtyl-ak (ostesarkoma), agymtyl-gök (hondrosarkoma), gara-gyzyl (Ýuingiň sarkomasy), goňur-gyzyl (osteoblastoklastoma) reňkli ortalaryna gan öýen dokumalardan durýar (*11-nji surat*). Bu çişler hemme süňklerde duş gelýär, emma 70% ýagdaýlarda olar dyzçanak bognuny emele getirýän süňkleri zaýalaýar. Beýleki turba görnüşli we ýasy süňklerde sarkomalar az duş gelýär.

Ösüşiň we metastaz bermeginiň aýratynlyklary. Süňk sarkomalary ilki metafizde döräp, diafize we epifize tarap ösýärler. Adatça, olar bogun kitirdewüginde geçmeyär. Bu çişler süňkleriň merkezinden ýa-da gyrasyndan döräp, endoosty zaýalap, süňk ýiligine geçýär ýa-da periosty zaýalap, daşky ýumşak dokumalara ösüp geçýärler. Sarkomalar süňki zaýalandan soň, süňküň döwürmegi mümkin. Süňkleriň döwürmegi süňk sarkomalarynda 15-20% ýagdaýda duş gelýär.

Süňk sarkomalarynyň metastazlary, esasan, gan damarlary arkaly ýaýrap, köplenç, öykende ýerleşýärler. Beýleki agzalarda we limfa mázlerinde metastazlar az duş gelýärler. Ýuingiň sarkomasy öykenden başga-da, köplenç, beýleki süňklere metastaz berýär, retikulosarkoma bolsa öykene, süňklere we limfamázlerine hem metastaz berýär.

11-nji surat. Çigin süňküniň hondrosarkomasy

2.2.5. Sũnk sarkomalarynyň kliniki alamatlary

Sũnk ulgamynyň täze döremelerine 3 sany kliniki alamat mahsusdyr: agyry, ele bildirýän çiş we çiş dörän ýerindäki bognuň hereketiniň bozulmagy.

Agyry keseliň başynda düşnüksiz häsiýetde bolup, çiş ösdügiçe güýçlenýär we hemişelik ýagdaýa geçýär. Bu agyry, esasan hem, gijelerine güýçlenýär, beýleki sũnk kesellerinden tapawudy zaýаланан sũnkde dynç, hereketsiz ýagdaýynda hem agyry aýrylmaýar. Çişni eliňe bildirmegi ilkinji alamatlara degişli däl, ol keseliň dörän ýerine, häsiýetine, ösüş aýratynlyklaryna bagly bolýar. Osteogen sarkomasynynda çiş, agyry başlandan 2-3 hepdeden soň, hondrosarkomada 2-8 aýdan soň eliňe bildirýär.

Bogunlaryň hereketiniň bozulmagy. Bu alamat agyrynyň derejesine, çişni ululygyna, onuň ýerleşýän ýerine bagly bolup durýar. Näsaglar agyry döreyänligi sebäpli ýa-da çalt ösýän çişni herekete päsgel bermegi netijesinde agsap başlaýarlar.

Beýleki alamatlary: çişni üstündäki deriniň gyzarmagy, deri astyndaky damarlaryň ulalmagy, gyzgynyň galmagy, elläniňde agyry döremegi keseliň giçki alamatlaryna degişlidir. Näsaglaryň 30%-e çenlisi zeperlenen sũnküň patologik döwürmesi sebäpli hassahanalara ýüz tutýarlar.

Keseliň soňky derejelerinde çişni derä ösüp geçmegi, onuň ýara bolup dargamagy, çişden gan akmaklygy ýaly alamatlary ýüze çykýar.

Sũnk ulgamynyň täze döremeleri güman edilen näsaglardan ilki bilen arz-şikaýatlary soralyar. Sorag edilende agyrynyň, çişni dörän wagty, onuň aýratynlyklaryny, zeper ýetme bilen baglanyşygyny, geçirilen barlaglary we bejergileri sowallar arkaly öwrenmeli. Agyry ýerini, çişni elläp görmeli, ol ýeriň derisiniň ýagdaýyna we beýleki üýtgeşmelere üns bermeli.

2.2.6. Sũnkleriň täze döremeleriniň anyklanylyş usullary

Gan-peşew derňewlerinde EÇT-niň ýokarlanandygyny, leykositozy, ganyň biohimiýa barlagy bolsa aşgarly fosfotazanyň ýokary derejesini ýüze çykarýar.

Rentgen barlaglary sũnk sarkomalaryny anyklamakda esasy barlag usuly bolup, iki tarapdan geçirilýär. Sũnkleriň rentgen suratynda patologik hadysa üç görnüşde ýüze çykýar: osteoliz, osteoskleroz we periostal reaksiýalary. Osteoliz sũnk sarkomalarynyň başlangyjynda ilki osteoparoz meýdançasý görnüşinde bolup, soňra ol meýdança ereýär-de, gyalary nätekiz zaýаланан osteoliz ojagyna öwrülýär. Osteoliz ojagy (*12-nji surat*) sarkomalaryň görnüşine baglylykda birmeňzeş (gomogen) ýa-da inçejik bir-biri bilen birleşen sũnk sapajyklaryndan duran meýdanjyklar görnüşinde ýüze çykýar. Sũnklerdäki metastazlardan tapawudy ilkinji sũnk sarkomalarynyň zaýаланан ojaglary ýeke bolup, sekwestrleriň ýoklugy bolsa olary sũnkleriň sowuklama kesellerinden tapawutlandyryar. Sũnkleriň ilkinji sarkomalarynda çişleriň bogunlardan geçmeýänligi sebäpli, beýleki sũnkler zaýаланмаýар. Osteoskleroz rentgen suratlarynda sũnkleriň zaýаланан ýeriniň çişmegi, onuň gatlaklarynyň nätekiz galňamagy görnüşinde ýüze çykýar (*13-nji surat*).

12-nji surat. Süňk sarkomasynyň rentgen suraty, osteoliz ojagy

Periostal reaksiýalary süňkleriň zaýаланан ýerinde periostyň galňamagy, onuň gatlaklara bölünmegi we daşky dokumalara çüýler ýaly uzamagy görnüşinde ýüze çykýar.

Süňk keselleriniň rentgen görnüşleriniň köpdürlüligi sebäpli, süňk sarkomalaryny aýyl-saýyl etmek örän çylşyrymly bolup durýar. Şu sebäpli keseli anyklamagyň kyn ýagdaýynda süňkleriň tomografiýasyny, angiografiýasyny geçirmek zerurdyr.

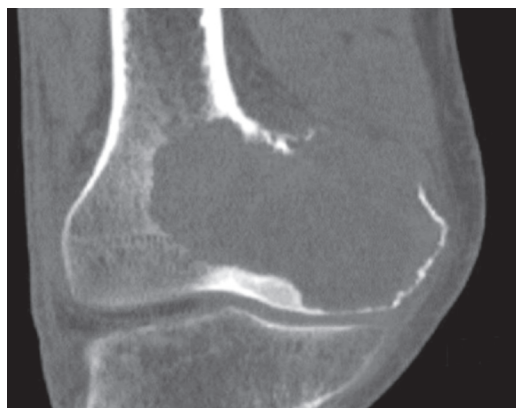
13-nji surat. Çigin süňküniň hondrosarkomasynyň rentgen suraty, osteoskleroz

Süňk sarkomalarynyň ösüşiniň destruktiv häsiýete eýe bolmagy, onuň ýaýraýyş derejelerini, çäklerini anyklamakda we operasiýalaryň göwrümünü anyklamakda KT barlaglarynyň ulanylmagyny örän gerekli edip goýýar. XX asyryň II ýarymynda ylmyň we tehnikanyň ösmegi lukmançylyk amalyýetine täze ýokary maglumat beriji KT, MRT, PET-KT anyklaýyş usullarynyň girizilmegine getirdi.

Köpgatlakly aýlawly kompýuter tomografiýa (KGAKT) barlaglary zaýаланан ojagyň ýerleşýän ýerlerini, onuň çäklerini, möçberini, gurluşyny, zaýаланан ojakda süňküň çişmegini, süňkleriň kortikal gatlagynyň ýagdaýyny kesgitlemekde aýratyn

ähmiýete eýe bolup durýar (14-nji surat). Şeýle-de KGAKT barlaglarynda rentgen barlaglarynda görünmeýän, möçberi kiçi bolan destruksiýa ojaklaryny hem anyklamak bolýar.

Kompýuter tomografiýasy (KT) patologik ojagyň anatomik we patologik gurluşynyň gatlaklaýyn şekilini almaklyga mümkinçilik döretdi. Bu bolsa rentgen barlag usulynyň anyklaýyş mümkinçiliklerini örän ýokary derejä galdyrdy. 2001-nji ýylda 4 aýlawly, 2004-nji ýylda 16 aýlawly KT (KGAKT) enjamynyň işlenip düzülmegi we lukmançylyk amalyýetine ornaşdyrylmagy patologiki ojaklaryň gatlaklaýyn şekilini almakdan başga-da olaryň 2 ölçegli (2D), 3 ölçegli (3D) görnüşde (15-nji surat), gatlaklaryň galyňlygy 1,25 mm bolan köpgatlaýyn, göwrümleýin şekilleriniň döredilmegine mümkinçilik berdi.

14-nji surat. But süňküniň osteoblastoklastoma keseliniň KT şekili, süňküş kortikal gatlagynyň ýyrtylmagy

MRT barlag usuly süňkleriň täze döreme keseliniň barlagynda, olaryň ýumşak dokumalara ýaýran çäklerini anyklamakda aýratyn orunda durýar. MRT barlaglary çişň ýumşak dokuma bölekleriniň çäklerini, olaryň gan, nerw damarlaryna gatnaşy-

15-nji surat. But süňküniň osteoblastoklastoma keseliniň 3D KT şekili

gyny doly anyklaýar we gerekli maglumatlary berýär. Bu barlag usulyny süňkleriň çiş keselleriniň agressiw, daşky dokumalara infiltrasiýa berýän görnüşlerinde ulanmaklyk maslahat berilýär. Emma şeýle ýagdaýlarda näsaglara diňe maýyp ediji operasiýalary etmeklik mümkin bolýar. Şol sebäpli süňkleriň täze döremelerinde bu barlag usuly seýrek ulanylýar, sebäbi soňky döwürde lukmançylyk amalyýetine ornaşdyrylan KGAKT barlag usullary 3D göwrümde (*15-nji surat*) süňkleriň kista görnüşli kesellerinde operasiýalaryň göwrümini kesgitlemekde örän gerekli maglumatlary berýär.

Süňkleriň radioizotop barlaglary radioaktiw stronsiý bilen geçirilýär. Süňk çişleri bu elementi 5-10 esse köp özüne siňdirýär, esasan hem, täze süňk emele getirýän çişler (osteogen sarkomasy), Ýuingiň sarkomasy, süňkleriň retikulosarkomasy bu serişdäni özüne az siňdirýärler, ondan başga-da radioaktiw stronsiniň dargamagy 64 güne çekýär. Süňkleriň uzak wagtlap şöhlelenmegi sebäpli, bu usul giňden ulanylmaýar.

Sitologiýa we gistologiýa barlaglary keseli doly anyklamak üçin geçirilýär. Bu barlaglar üçin material süňk çişlerini ýöriteleşdirilen iňneler arkaly (trepanbiosiýa) deşmek bilen alynýar. Bu usul bilen alynýan materialyň azlygy sebäpli, köp halatda morfologiýa barlaglary üçin material operasiýa ýoly bilen, açyk biopsiýa usuly arkaly alynýar.

2.2.7. Süňkleriň täze döremeleriniň bejeriliş usullary

Süňk çişleriniň köpdürlüligi sebäpli, bejeriş usullaryny kesgitleniňde olaryň gistologik gurluşyny, biologik aýratynlyklaryny, ýerleşen ýerlerini, daşky dokumalara gatnaşygyny, rentgen görnüşlerini göz önünde tutmaly.

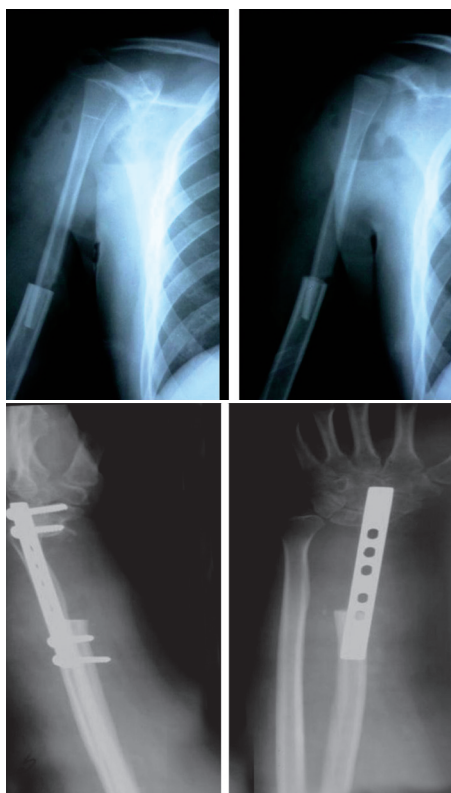
Häzirkî döwürde süňk sarkomalary hirurgiýa, şöhle, himioterapiýa we toplumlaýyn usullar bilen bejerilýär.

Hirurgiýa usuly bilen süňkleriň howply däl täze döremeleriniň hemmesi, sarkomalar bolsa gistologiýa gurluşyna baglylykda bejerilýär. Hirurgiýa usuly iki topara bölünýär: 1. Zaýаланан süňkleri saklamak ýoly bilen geçirilýän operasiýalar, 2. Maýyp ediji operasiýalar – amputasiýalar we ekzartikulýasiýalar.

I topar. Zaýаланан süňkleriň ekskoleasiýasy operasiýasy – bu operasiýalar uly bolmadyk, daşky ýumşak dokumalara ýaýramadyk howply däl çişlerde, zaýаланан süňkleriň diwarlarynyň 3 bölegini saklap boljak ýagdaýlarda amal edilýär. Bu operasiýalarda arassаланан ojaklaryň göwrümi uly, süňkleriň döwürmek howpy ýokary bolan ýagdaýlarynda süňkleriň zaýаланан ýerlerini auto- we allosüňkler, sement bilen doldurmak, her dürli metal şaýlary bilen berkitmek arkaly amal edilýär. Arassаланан ojaklar allo-, autosüňkler bilen doldurylanda süňkleriň reparasiýasynyň ýokarlanýanlygy barada maglumatlar bar. Bu süňkler arassаланан ojagyň berkligini saklamakda ýardam berýär we 1-2 ýylyň dowamynda dargap aýrylýar, olaryň ýerini täze emele gelen süňk dokumasy tutýar. Sement bilen doldurylanda süňklerde reparasiýa hadysasy geçmeýär, wagtyň geçmegi bilen çişniň daşyndaky galan sagdyn süňkler zaýаланyp, patologiki döwürleriň döremegi, bogunlaryň kitirdewükleriniň zeperlenmegi mümkin. Şol sebäpli arassаланан ojaklary sement bilen doldurmaklyk diňe çişleriň kiçiräk göwrümlerinde we uly ýaşly adamlarda maslahat berilýär.

Edebiyat çeşmeleriniň berýän maglumatlarynda ekskohleasiýa operasiýasyndan soň keseliň gaýtalanmagy 20-50%-e ýetýär. Onuň sebäbini, esasan, çiş öýjükleriniň daşky ýumşak dokumalara ýaýramagy, olaryň doly aýrylman, zaýаланan ojakda galýanlygy bilen düşündirýärler. Şonuň üçin barlagçylaryň köpüsi ekskohleasiýa operasiýasyndan soň keseliň gaýtalanmagyna keseliň ösmeginiň dowamy hökmünde seredýärler. Barlagçy hünärmenleriň bir topary süňkleriň ekskohleasiýasy operasiýalaryndan soň keseliň gaýtalanmagynyň önüni almak maksady bilen, zaýаланan ojaklary sagdyn süňk diwarlaryna çenli doly gyryp aýyrmaklygy, arassalanan ojaklary her dürli antiseptiki suwuklyklar bilen ýuwmaklygy, termiki arassalamaklygy ündeýärler. Süňkleriň täze döreme keselinde zaýаланan ojaklaryň ekskohleasiýa operasiýalarynyň radikal geçen ýagdaýynda süňkleriň arassalanan ojaklarynyň doly bitmegi, olaryň funksional ýagdaýlarynyň doly dikelmegini gazanmak bolýar.

2. Süňkleriň gyrasynyň rezeksiýasy – süňkleriň zaýаланan ýeriniň gyrasyndan kesilip aýrylmagy. Bu operasiýada süňkleriň bitewüligi bozulmaýar.

16-njy surat. Çigin süňküniň proksimal böleginiň, şöhle süňküniň distal böleginiň segmentar rezeksiýasyndan soňky rentgen suratlary

3. Süňk segmentiniň rezeksiýasy – süňkleriň zaýаланan tarapyny tutuşlygyna kesip aýyrmak. Süňkleriň rezeksiýasynda olaryň zaýаланan ýeri giňden, daşyndaky arassa dokumalaryň içinden kesilip aýrylýar. Süňkleriň segmentar rezeksiýalaryndan

soň aýrylan süňkleriň ýerine allotransplantantlary, autotransplantantlary we endoprotezleri goýmak arkaly zaýalanan süňkleriň bitewüligini saklap bolýar (16-njy surat).

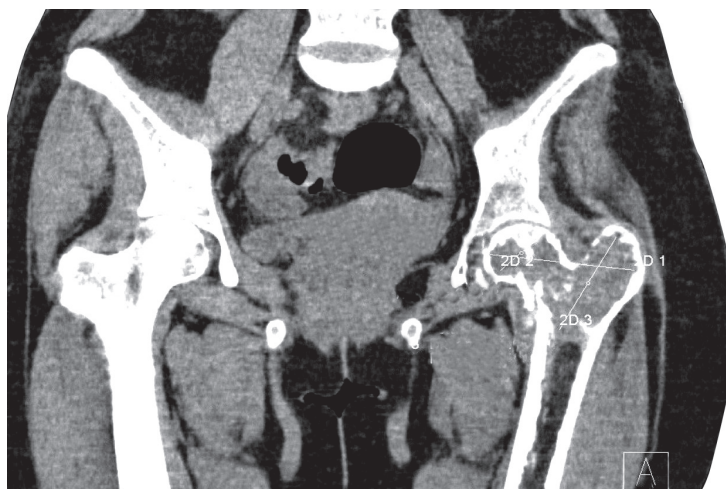
Edebiýat çeşmeleriniň berýän maglumatlarynda allo- we autotransplantantlar köp hassahanalarda şu güne çenli ulanylýar.

Häzirki döwürde näsaglaryň 90%-inde uzyn süňkleriň segmentar rezeksiýasy operasiýalaryndan soň agzanyň bitewüligini we işini saklamak maksady bilen endoprotezler ulanylýar. Endoprotezleri ulanmak operasiýalary soňky 20 – 30 ýylyň dowamynda giňden ulanylyp başlandy. Köp awtorlaryň pikirine görä, zaýalanan süňkleri endoprotezler bilen çalyşmaklyk näsaglarda funksional we psihologiki netijeleri gowulaşdyrýar, emma bejerginiň netijesine täsir etmeýär.

Endoprotezleri ulanmak operasiýalaryna esasy garşylyk implantantlaryň daşyna oňaýly ýumşak dokuma gatlagyny döredip bolmaýanlygynda bolýar, bu bolsa operasiýalardan soň infeksiion gaýrüzülmeleriň sanyny köpeldýär we funksional näsazlyklara getirýär.

Soňky döwürde agzasaklaýjy operasiýalary amal etmek maksady bilen süňkleriň kista görnüşli kesellerinde, hirurgiýa bejergisi 3D formatly KT barlaglarynyň esasynda operasiýalaryň göwrümini kesgitlemek arkaly amal edilip başlandy. Köpgatlakly aýlawly kompýuter tomografiýa barlaglarynyň (KGAKT) ulanylmagy patologiki ojağa köptaraplaýyn häsiýetnama bermeklige, amal edilmeli operasiýalaryň göwrümlerini kesgitlemeklige ýardam berýär. KT barlaglarynda zaýalanan ojagyň ölçegi, gurluşy, daşky dokumalara gatnaşygy kesgitlenilýär.

Patologiki ojagyň dikligine, keseligine, çuňlugyna ölçegleri alynýar (17-nji surat). Zaýalanan süňküň diwarlarynyň kadaly ýerleriniň galyňlygy, çişň daşky dokumalary zaýalanan ýerleri *mm*-de ölçenilýär.

17-nji surat. But süňküniň zaýalanan ýeriniň KT ölçegleri

Zaýalanan ojagyň kesilip aýrylmaly böleginiň KT modeli (18-nji we 19-njy suratlar) operasiýadan öň döredilýär. KT ekranynda zaýalanan ojagyň kesilip aýrylmaly

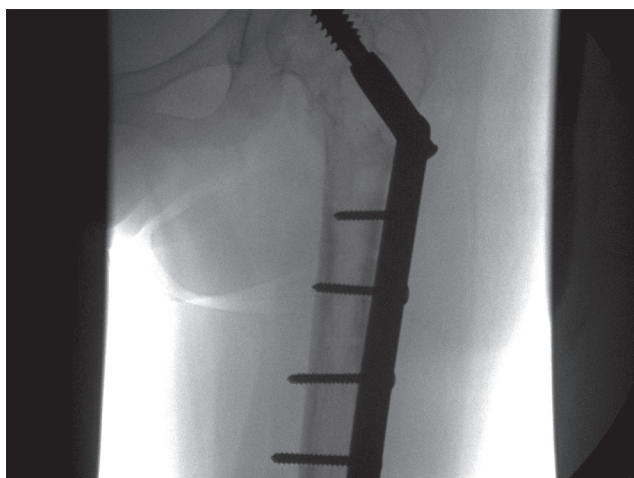

ýeri doly hasaplanyp aýrylýar. KGAKT barlag usullary 3D göwrümde ulanylanda hirurgik kesimi patologik ojagyň haýsy tarapyndan amal edilmelidigi hem meýilleşdirilýär. Bu maksat bilen patologiki ojagyň deňinde näsagyň derisinden zaýalanan ojaga çenli aralyk hasaplanylýar we zaýalanan sünke iň ýakyn ýerinden operasiýa kesimi başlanylýar.

II topar. Amputasiýalar, ekzartikulýasiýalar – bular adamyň el-aýak sünklerinde sarkomalar döwründe ulanylýar. Olar haçanda sarkomalar sünkleriň çäginden çykyp uly gan, nerw damarlaryny we ýumşak dokumalary zaýalanda, bogunlara ýakyn ýerleşende amal edilýär.

18-nji surat. KT ekranynda amal edilen wirtual operasiýanyň göwrümi

19-njy surat. KT ekranynda amal edilen wirtual operasiýanyň netijesi

Olardan başga-da sünk sarkomalary çigin bognuna ýakyn ýerleşende gollaryň pilçe ara rezeksiýasy, pilçe ara amputasiýasy we çanaklyk bognuna ýakyn ýerleşende ýada çanaklyk sünkleri zaýalanda aýaklaryň ýanbaş sünkleriň arasyndan, göwreden aýrylmagy operasiýalary degişlidir.

Şöhle bejergisi – bu süňkleriň howply täze döreme kesellerinde ulanylýar. Özbaşdak usul görnüşinde süňk sarkomalarynyň bejergisinde seýrek ulanylýar. Bu usul hirurgiýa, himioterapiýa usullary bilen utgaşdyrylan ýagdaýynda köp ulanylýar we ýokary netijeleri berýär. Şöhle bejergisi Ýuingiň sarkomasynyň, süňkleriň retikulo-sarkomasynyň bejergisi örän netijelidir.

Himioterapiýa – bu usul süňk sarkomalarynyň bejergisinde beýleki usullar bilen utgaşdyrylan görnüşinde ulanylýar. Soňky döwürde bu usul täze himioterapewtik serişdeleriniň döredilmegi bilen giň gerim aldy. Süňk sarkomalarynyň bejergisinde adriomisin, adrioblastin, doksirubisin ýaly çişleriň garşysyna ulanylýan antibiotikler we winblastin, siklofosfan, platinanyň dermanlary giňden ulanylýar.

Bu usullar özbaşdak ulanylanda bejerginiň netijeleri ýokary dældigi sebäpli, soňky döwürde süňk sarkomalarynyň bejergisinde olaryň goşulyp ulanylýan usullary işlenip düzüldi. Täze toplumlaýyn bejergi usullarynyň netijesinde näsaglaryň 60-70%-i 5 ýyl we ondan hem artyk gözegçilikde durýarlar.

III BAP. DEM ALYŞ AGZALARYNYŇ TÄZE DÖREMELERI

3.1. Kekirdegiň täze döremeleri

Kekirdegiň kanseri barada doly düşünje almak üçin ilki onuň anatomiýasy we fiziologiýasy bilen tanyş bolmak zerurdyr.

Kekirdek boýun içinde ýerleşmek bilen, onuň aşaky we ýokarky çäkleri bardyr. Ýokarky çägi kekirdek üsti kitirdewügiň gyrasy bilen geçýän göni çyzyk. Aşaky çäkleri – ýüzük şekilli kitirdewügiň aşak etegi bilen geçýän kese çyzyk. Kekirdegiň bölümleri: 1. Gasynüsti (ýokarky), 2. Gasynly (ortaky), 3. Gasynasty (aşaky). Kekirdegiň bölekleri: kekirdek üsti – kitirdewügiň kekirdek tarapyň üsti, kekirdek bilen kekirdek kitirdewükleriniň gasynlarynyň kekirdek tarapy, kekirdege girelgäniň gasynlary, kekirdegiň garynjyklary. Ses gasynlary: öňdäki we yzdaky komissuralar, gasynasty bölümiň öň we yz gapdal diwarlary.

Kekirdek şertli üç bölege bölünýär, onuň sebäbi bu agzanyň nemli bardajygynyň we onuň astyndaky bardajyklaryň gurluşynyň, gan we limfa aýlanyşygynyň aýratynlyklary we şonuň bilen baglylykda bolsa çişleriniň kliniki akymynyň aýratynlygy bilen baglydyr. Mysal üçin, ses gasynynyň yzynda ýerleşen çişleriň tiz ösüp, çalt ýaýraýanlygy bellidir. Kekirdegiň girelgesinde ýerleşen çişler ýokaryk we öňe ýaýraýarlar. Kekirdegiň orta böleginde ýerleşen çişler, köplenç, öňe, öň komissura we garşysyndaky gasynlara ýaýraýarlar. Kekirdegiň aşak bölegindäki çişler aşak, traheýa ýaýraýar.

Kekirdek, esasan, iki işi ýerine ýetirýär: Birinjisi we esasysy dem alşa gatnaşmak, ikinjisi bolsa ses emele getirmek.

Kekirdegiň kanseriniň epidemiologiýasynda aýratyn üýtgeşiklik bolman, ol keselçiligiň görkezijileriniň pesligi bilen häsiýetlendirilýär. Keselçilik ortaça her 100000 adama 3 näsag bolmak bilen, ähli howply täze döremeleriň takmynan 1,6 – 1,8%-ini tutýar. Bellemeli hadysanyň biri bolsa aýal we erkek adamlaryň keselçiliginde uly tapawut bolup, aýal – erkek keselçiliginiň gatnaşygy 1:10, 1:12-ä deňdir. Oba ilaty bilen şäher ilatynyň arasyndaky gatnaşygy alnyp göründe, şäherdäki iki kesellä, obada bir keselli düşýär. Dünýäniň köp ýurtlaryndaky keselçilik derňelip göründe, kekirdegiň kanseri dürli ýurtlarda umumy onkologik keselçiligiň 0,8-den 5%-ne çenli aralykda bolup durýar.

3.1.1. Kekirdegiň kanserine getirýän keseller

Bu keseller iki topara bölünýär: A) Kansere öwürlmäge ukyby ýokary derejeli bolan keseller (obligat keseller); papilloma, pahidermiýa, diskeratozlar (leýkoplakiýa, leýkokeratoz). B) Kansere öwürlmäge ukyby pes derejeli bolan keseller (fakultatiw keseller); kontakt fibromasy, kekirdegiň ýara yzlary, (dowamly mahsus däl keselleri – inçekesel, sifiliden galan yzlar), ýanykdan galan yzlar.

Papilloma we papillomatoz kekirdegiň howply däl çişleriniň 40%-ni düzýär. Bu keseller dürli barlagçylaryň gelen netijeleri boýunça 7-20% ýagdaýda kansere öwürülýärler. Onuň üçin 1 ýyldan 20 ýyla çenli wagt geçýär. Olar islendik ýerde ýerleşip bilerler. Olar, köplenç, agymtyl-çal, käwagt bolsa gyzylymtyl üzüm salkymyna meňzeş ösüntgiler şekilinde nemli bardajykda ýerleşýärler.

Pahidermiýa. Ses ösüntgileriniň arasynda ýerleşen epidermoid ösüntgiler şekilinde bolýar. Bu kesel simmetrik ýagdaýda bolanda kansere geçip bilýär.

Diskeratozlar. Leýkoplakiýa – agymtyl dowamly tegmil şekilinde bolup, üsti büdür-südü, ses gasynlarynda ýerleşýär. Sesiň üýtgemegi we üsgürmek bilen ýüze çykýar.

Leýkokeratoz – nemli bardajygyň şahalanmagy, çalymtyl-ak reňkli tegmil bolup, köplenç, ses gasynynda, ön komissurada ýerleşýär we olaryň göwrümi gaty uly bolmaýar. Şonuň üçin olary endolaringial aýyrmak bolýar.

Kontakt fibromasy – köplenç, erkek adamlarda duş gelip, esasan, çilim çekmek we dowamly sowuklama hadysalary bilen bagly bolup, ses gasynlarynyň zyznda ýerleşýär.

Kekirdegiň fibromasy – olar gaty we ýumşak bolup bilýärler, ses gasynlarynyň önünde ýerleşýärler we kansere öwürlmek ukyby örän ujypsyzdyr. Hirurgiýa we konserwatiw usullar bilen bejerilýär.

3.1.2. Kekirdegiň täze döremeleriniň klassifikasiýasy

Örtüji (epitelial) dokumalardan emele gelýän çişler. Howply däl täze döremeleri: ýasy öýjükli papilloma, oksifil adenoma we başgalar. Howply täze döremeleri: *carsi-*

noma in situ, ýasy öýjükli kanseri, werrukoz (ýasy öýjükli kanseri), ik öýjükli (ýasy öýjükli) kanseri, adenokarsinoma, adenokistoz karsinoma, karsinoid, ösüp ýetişmedik (differensirlenmedik) kanseri we başgalar.

3.1.3. Kekirdegiň howply täze döremeleri

Kekirdegiň howply täze döremeleri ýokarky dem alyş ýollarynyň çiş keselleriniň 40-60%-ni tutýar. Bu kesel, esasan hem, erkek adamlarda duş gelýär we olar näsaglaryň 80-95%-ni düzýär.

Soňky döwürde kekirdegiň HTD-si dünýäniň ähli döwletlerinde-de has köp ýüze çykarylýar. Kekirdegiň HTD-si bilen bagly bolan keselleýjilik her 100000 adama Russiýada 4,5, Azerbaýjanda 3,2, Ermenistanda 3,9, Gruziýada 3,5 duş gelýär. Kekirdegiň HTD-si bilen bagly bolan ölümlilik hem ýokary derejede saklanyp gelýär. Bu görkeziji hem Russiýa döwletinde 2,8-e, Ukrainada 2,7-ä, Belarusda 2,6-a, Ermenistanda 2,4-e, Türkmenistanda hem 2,4-e deň.

Türkmenistanda kekirdegiň howply täze döremelerinden bolan keselleýjilik we ölümçilik soňky 43 ýylda (1960 – 2002-nji ý.) peselmäge ýygyn edýär we 2003-nji ýylda her 100000 adama keselçiligiň we ölümçiligiň görkezijileri 0.8-e barabar boldy. Erkek adamlar kekirdegiň HTD-si bilen aýallara göre 19 esse köp keselleýärler we bu gatnaşyk ulalmaklyga ýygyn edýär. Erkek adamlarda we aýallarda kekirdegiň HTD-si bilen keselleýjiligiň in ýokary derejeleri 60-69 hem-de 70 we ondanam ýokary ýaş toparlarynda, in az derejesi bolsa 30 ýaşa çenli adamlarda duş gelýär.

Kekirdegiň kanseri, köplenç, howply täze döremelere getirýän keselleriň esasynda döreyär, emma onuň döremeginde daşky gurşawyň kanserogen maddalary: nebit önümleri, benzol, temmäki tüssesi ýaly maddalar örän uly ähmiýete eýedir.

Kekirdek kanseri, köplenç, 35-65 ýaşly adamlarda duş gelýär. Carsinoma in situ – kliniki düşünje bolman, ol morfologik düşünjedir, sebäbi bu kekirdegiň kanseriniň başlangyç görnüşi bolmak bilen, diňe epitelial öýjükleriň içinde ýerleşip, hiç hili kliniki alamatlarynyň ýoklugy bilen häsiýetlendirilýär. Bu görnüşli kanseri, köplenç, leýkoplakiýanyň ýa-da papillomanyň esasynda döräp, olaryň kiliniki alamatlary bilen ýüze çykmagy mümkin. Carsinoma in situ, köplenç, ses gasynynyň öňki üçden bir böleginde we seýrek kekirdegiň garynjygynda ýerleşýär.

Eger kanser ösüp giden bolsa, onda onuň üç görnüşi bolýar: ekzofit ýa-da papillýar; endofit-ýara-infiltratiw; garyşyk kanseri. Ekzofit kanseri düwünli ýa-da papillýar ösüntgileriniň bardygy bilen häsiýetlendirilýär, bu çişin anyk çäkleri bolýar we daş-töweregindäki dokumalara az ösüp geçýär, şol sebäpli hem bu kanser howpsuz akymy bilen häsiýetlendirilýär. Infiltratiw-endofit kanseri daş-töweregindäki dokumalara çalt ösüp geçýänligi, anyk çäkleriniň ýoklugy, tiz ösýänligi we basym ýara öwrülýänligi bilen häsiýetlenýär. Bu has ýokary howplulygy bilen tapawutlanýan çişdir. Garyşyk görnüşli kanseri öz içine endofit we ekzofit çişleriň gurluş we häsiýet alamatlaryny almak bilen, bu iki görnüşiň aralygyndaky kanseridir.

Çişiň ösüş häsiýeti, onuň kliniki görnüşi we ýerleşýän ýeri, bu keseliň kliniki akymyny häsiýetlendirýär. Mysal üçin, kekirdege girilýän ýerde ýerleşýän çişler, alamatlarynyň ýoklugy bilen häsiýetlenýärler. Olar diňe ägirt uly çişler emele gelen-de, düwünmek ýa-da ýuwdunanyňda agyry bilen ýüze çykmagy mümkin. Bu ýagdaý näsaglaryň 60%-niň lukmanlara giç, kesel ötüşenden soň ýüz tutmagyna sebäp bolýar. Eger-de çiş ses birleşdirjilerde ýerleşen bolsa, onda keseliň alamatlary has ir ýüze çykyp, sesiň durnukly gyrylmagy bilen häsiýetlendirilýär. Çişiň ösmegi bilen ses gyrylmasy has anyk ýüze çykýar we çiş öňdäki komissura ösüp geçende üsgürmek ýüze çykýar. Kekirdegiň gasynasty böleginde çiş ýerleşende, çişniň kiçiligine garamazdan, näsagda dem almaklyk kynlaşýar. Çişiň ulalmagy bilen onuň ses gasynlaryna ýaýramagy netijesinde näsagda ses gyrylmagy ýüze çykýar. Bu ýagdaýlaryň hemmesi, kanseriň infiltratiw görnüşinde has güýçli ýüze çykýar. Çişiň ösmegi bilen näsagda üsgürmeklik has güýçlenýär we gakylyk gopup başlaýar, gakylykda gan ýüze çykýar. Näsagyň agzyndan çüýrüntginiň ysy ýaly ýakymсыз ys gelip başlaýar. Çişleriň köpüsi kekirdegiň kitirdewükleriniň şekiliniň üýtgemegine getirýär. Kekirdek palpasiýa edilende, onuň kitirdewükleriniň şekilini tapawutlandyrmak mümkinçiligi ýok bolany üçin, onuň üsti tekizlenýär. Çiş ulaldygyça, näsagyň ýuwdunmasy kynlaşyp, ol agyryly bolýar. Agyrylar gulaga ýaýrap başlaýar. Çiş öz töweregindäki dokumalara näçe köp ýaýradygyça, bu alamatlar has ýiti duýlup, näsaglaryň çekýän ejirini has köpeldýär.

3.1.4. Kekirdegiň HTD-siniň ýaýraýş derejesi boýunça klassifikasiýasy

I dereje. Kekirdegiň bir anatomik böleginiň daşyna çykmaýan we çişni ýerleşen tarapyň hereket edişini çäklendirmeyän çiş. Metastazlar ýok.

II dereje. Kekirdegiň bir anatomik böleginiň içinde ýerleşip, şol ýerleşen tarapyň hereketini çäklendirýän çiş. Metastazlar ýok.

II b dereje. I we II derejä barabar bolan çiş bolup, çişni ýerleşen tarapynda ýeke-täk hereket edýän limfometastaz bar.

III a dereje. Kekirdegiň bir anatomik böleginden daşary çykýan ýa-da I we II derejeli çişe kybapdaş bolup, çişni ýerleşen tarapynda kekirdegiň hereket etmegine ýa-da onuň hereketiniň çäklenmegine getirýän çiş.

III b dereje. I, II a we III a derejeli çişlere barabar bolan çiş, ýöne çişni ýerleşýän tarapynda hereketi çäklenen bir ýa-da hereketi çäklenmedik köp limfometastazlar bar, şol sanda şeýle metastazlar garşydaş tarapda hem bolmagy mümkin.

IV a dereje. Kekirdekden daş çykyp, goňşy agzalara: kekirdek bokurdagyna, agyz bokurdagyna, galkan şekilli mäze we başga ýumşak dokumalara ösüp geçen çiş. Metastazlary ýok.

IV dereje. Kekirdegiň islendik ululykdaky çiş, ýöne hereket etmeyän we daş giden metastazlary bar.

T – ilkinji çişň ýagdaýy

T	Gasynüsti zology	Gasyn zology	Gasynasty zology
Ti.s.	Carsinoma in situ	Carsinoma in situ	Carsinoma in situ
To	Ilkinji çiş kesgitlenmeyär.	Ilkinji çiş kesgitlenmeyär.	Ilkinji çiş kesgitlenmeyär.
T1	Çiş bir zologyň çäklerinde ýerleşýär.	Çiş bir zologyň çäklerinde ýerleşýär.	Çiş bir zologyň çäklerinde ýerleşýär.
T2	Çiş kekirdek üsti kitir-dewügiň kekirdek tarapy bilen çäklenen.	Çiş bir zologyň çäklerinde ýerleşýär.	Çiş gasynasty zolak bilen çäklenen.
T3	Çiş kekirdegiň çäklerinde	Çiş bir ýa-da iki ses birleşdirijisi bilen bagly	Çiş kekirdek bilen çäklenen.
T4	Çiş kekirdekden daşary ýaýraýar. Çişň daşyny kesgitlemek mümkin däl.	Çiş kekirdekden daşary ýaýraýar. Çişň daşyny kesgitlemek mümkin däl.	Çiş kekirdekden daşary ýaýraýar. Çişň daşyny kesgitlemek mümkin däl.

N – limfa düwünleriniň ýagdaýy:

No – limfa düwünler ulalmadyk;

N₁ – çişň ýerleşen tarapynda hereket edýän limfa mázler bar;

N₂ – hereket edýän limfa mázler garşydaş tarapynda ýa-da iki tarapynda;

N₃ – hereket etmeýän limfa mázler;

Nx – limfa mázleriň ýagdaýy belli däl.

M – başga agzalardaky metastazlar:

M – daşa giden metastazlar;

Mo – daşa giden metastazlar ýok;

M₁ – daşa giden metastazlar bar;

Mx – daşa giden metastazlary kesgitlemek mümkin däl.

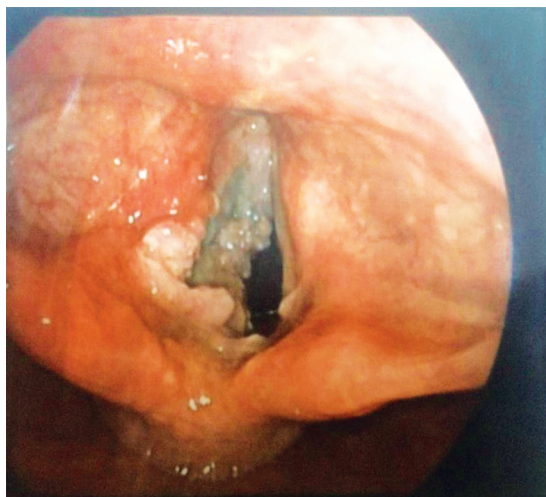
3.1.5. Kekirdegiň täze döremeleriniň anyklanlyş usullary

Kekirdek barlag üçin ýeňil agza bolmagyna seretmezden, kesele uçran näsaglaryň 68-75%-i lukmanlara keseliň ötüşen derejesinde ýüz tutýarlar. Bu bolsa kekirdegiň HTD-si bolan näsaglara geçirilen bejergi usullarynyň netijelerini peseldýär, syr-kawlaryň ömrüni gysgaldýar.

Bu keseliň ýiti kliniki alamatlary olaryň lukmanlara tiz ýüz tutmagynyň sebäbi bolmagyna garamazdan, keseli ir ýüze çykarmak örän kyn, sebäbi bu näsaglaryň 3/1-de ilkinji şikáyat bokurdagynyň agyrmagy bolany üçin, näsaglar, köplenç, terapewt lukmanyna ugradylýar. Näsaglaryň şikáatlary, köplenç, çişň ýerleşýän ýerine bagly. Mysal üçin, eger çiş kekirdegiň başlanýan ýerinde ýerleşse, oňa ol bokurdakda bir zat bar ýaly bolup duýulýar. Kekirdegiň ortasynda ýerleşen çiş demgysma getirýär. Aşak ýerlerde ýerleşen çiş ýuwduňmanyň we iýmit geçmäniň bozulmagyna getirýär. Obýektiv barlaglarda kekirdegiň şekiliniň üýtgemegine we palpasiýa edilende kitir-

demäniň ýüze çykýanlygyna üns berilýär. Soňra bolsa göni we göni däl laringoskopiýa edilýär we biopsiýa alynýar. Keseliň gutarnykly kesgitlemesi morfologiýa barlaglaryndan soň goýulýar.

Fibrolaringoskopiýa – bu döwrebap we ýokary derejede maglumat beriji usullaryň biridir. Bu usul şeýle hem öz ýeňilligi we howpsuzlygy bilen tapawutlanýar. Fibrolaringoskopiýa usuly kekirdek garynjygynyň, ses perdeleriniň aşak bölümüniň çişlerini anyklamakda, gös-göni täze döremelerden biopsiýa almakda uly ähmiýeti bardyr (20-nji surat). Şeýle-de bu usul ýönekeý hem howpsuz bolanlygy sebäpli, näsaglara barlagy birnäçe gezek gaýtalap bolýar. Bu bolsa bejergi usullarynyň netijesini her tapgyrdan soň kesgitlemek üçin örän ähmiýetlidir.

20-nji surat. Fibrolaringoskopiýa. Kekirdegiň kanseri

Mikrolaringoskopiýa soňky 10-15 ýylyň içinde dörän ýokary hilli anyklaýyş usullarynyň biridir. Bu usul kekirdegiň HTD-sini anyklamakda, şeýle hem bejergi netijesinde täze döremäniň kiçeliş derejesini kesgitlemekde ulanylýar. Mikrolaringoskopiýa usuly täze döremeleriň ýaýraýyş derejelerini öwrenmäge we radikal bejergi geçirmeklige kömek edýär.

Rentgenotomografiýa usuly kekirdegiň, kitirdewügininiň üýtgemelerini kesgitlep, HTD-siniň ýaýraýyş derejelerini anyklaýar. Kekirdegiň, kitirdewügininiň, kekirdek gapajygynyň, kekirdek gapajygynyň oň boşlugynyň rentgenotomografiki görkezijilerini we olaryň ýumşak dokumalara infiltrasiýasyny anyklamak bolýar. Bu görkezijiler kekirdegiň HTD-siniň derejesini kesgitlemekde we bejeriş usullaryny seljermekde wajyp orun tutýar.

Kompýutertomografiýa ýokary derejede maglumat beriji usullaryň biri. Kompýuter tomografiýa usuly ýokary derejede maglumat berijiligi sebäpli, kekirdegiň kitirdewüginde we onuň daşyndaky ýumşak dokumalardaky örän kiçi üýtgeşmeleri hem kesgitleýär. Kekirdegiň HTD-siniň ölçeglerini, ösüş görnüşini, ýaýraýyş derejelerini örän takyk kesgitlep, keseliň derejesini anyklamakda we bejeriş usullaryny seljermekde uly ähmiýeti bar.

Sitologiýa barlagy kekirdegiň HTD-siniň esasy anyklaýyş usullarynyň biri bolup durýar. Göni däl laringoskopiýa ýa-da fibrolaringoskopiýa edilip, sitologiýa barlagy üçin material alynýar. Ylmy çeşmeleriň maglumatlarynda, kekirdegiň HTD-sinde sitologiýa usuly näsaglaryň 80-90%-de keseli anyklaýar. Bu usulyň wajyplygyny, esasan hem, HTD-siniň oň ýanynda bolup geçýän kesellerde we HTD-siniň ýaňy başlan döwründe geçirilen sitologiýa barlagynyň netijesi bejeriş usullaryny öz wagtynda geçirmeklige kömek edýär.

Gistologiýa barlagy kekirdegiň HTD-sini anyklamakda uly orun tutýar. Bejergiden öňki geçirilen barlag usullary HTD-ni tassyklamakda, olaryň morfologiki gurluşyny anyklamakda hem-de bejergi usullaryny seljermekde örän uly ähmiýete eýedir. Kekirdegiň HTD-siniň morfologiki gurluşy, onuň ýaýraýyş derejeleri, HTD-niň ýumşak dokumalara infiltrasiýasy, bejeriş usullaryň netijelerine we näsagyň bejergiden soňky ýaşajylygyna täsir edýär.

Regionar limfa mázlerde kekirdegiň HTD-siniň metastazlary bolan ýagdaýynda, kesel has agyr kliniki akymy bilen tapawutlanýar we onuň geljekki netijelerini erbetleşdirýär. Regional limfa mázlerindäki metastazlaryň esasy anyklaýyş usuly palpasiýa, punksiýa we sitologiýa barlagydyr. Näsagyň boýnunyň ähli bölümleri gowy palpasiýa edilýär, ulalan limfamázleriniň ölçegleri, çäkleri, gyalary, daş-töweregi, gurluşy, dykzlygy kesgitlenilýär. Alnan maglumatlar esasynda boýun limfamázlerinde bolajak keselleriň arasynda tapawutlandyryma geçirilýär. Soňra ulalan limfamázler talaba laýyklykda punksiýa edilip, alnan materiallar sitologiýa barlagyna iberilýär. Näsaglaryň 75-80%-de palpasiýa, punksiýa we sitologiýa barlaglaryň netijesinde kesel kesgitlenmesi tassyklanylýar. Ultrases barlagy hem regionar limfamázlerindäki metastazlary anyklamakda soňky döwürde giňden ulanylýan anyklaýyş usullarynyň biri bolup durýar. Bu anyklaýyş usulyň kömegi bilen näsaglaryň 20-25%-de palpasiýa edilmeýän metastazlar hem boýun limfamázlerinde ýüze çykarylýar.

3.1.6. Kekirdegiň kanseriniň bejeriliş usullary

Kekirdegiň kanseri, esasan, üç usul bilen bejerilýär: 1. Şöhle bejergisi, 2. Hirurgiýa usuly bilen bejermek. 3. Utgaşdyrylan bejergi.

Şu usullaryň arasynda, köplenç, şöhle bejergisi birinji ýerde durýar, sebäbi şöhle bejergisi ulanylanda kekirdegiň ýerine ýetirýän işleri öňkiligine galýar. Şonuň bilen birlikde hirurgiýa usuly bilen bejerilende we şöhle terapiýasynda uzaga giden netijeler deň bolýar.

Kekirdegiň kanseri operasiýa arkaly bejerilende üç görnüşli operasiýa ýerine ýetirilýär: 1. Kekirdegiň dürli görnüşdäki rezeksiýasy. 2. Kekirdegi doly aýyrmak – laringektomiýa. 3. Utgaşdyrylan we giňeldilen operasiýalar.

Himioterapiýa kekirdegiň kanserinde giňden ýaýran usullara degişli däldir, sebäbi çişe garşy ulanylýan serişdeleriň kekirdegiň ýasy öýjükli kanserine ýeterlik täsiri ýokdur.

Özbaşdak şöhle bejergisinden distansion gamma terapiýany görkezmek bolar. Bu usulyň netijeleri ýeterlik derejede ýokarydyr. Mysal üçin, näsaglaryň 80-90%-i birinji

derejeli kanserlerden soň 5 ýyl ýaşayarlar. II derejeli kanserlerde bu görkeziji 55-75%-e barabardyr we III derejeli kanserlerde 20-50%-e çenli peselýär.

Kekirdegiň kanseri hirurgiýa arkaly bejerilenden soň, näsagyň sesini dikeltmek meselesi döreyär. Bu bejerginiň netijeleri bolsa şöhle bejergisinden ýokary däldir.

3.2. Öýken kanseri

Öýken kanseri özüne mahsus bolan aýratynlyklary bilen bellidir. Bu aýratynlyklar iki dürlüdir, olaryň birinjisi epidemiologik aýratynlyklar, ikinjisi bolsa kliniki aýratynlyklar. Epidemiologik aýratynlyklaryň esasy ünsi özüne çekýänleri onuň dünýä ýüzi boýunça keselçiligiň köpelmegidir. Mysal üçin, ozalky Russiýa döwletiniň çäklerinde 1913-nji ýylda öýkeniň kanseri her bir 100000 adamda 1,6 näsag duş gelýärdi. Bu san 1961-nji ýylda ykdysady taýdan ösen ýurtlaryň köpüsünde, şol sanda Russiýada hem 20-den 50 gezege çenli köpeldi.

Häzirki wagtda öýken kanseri howply täze döremeleriň arasynda ozalky eýeleýän 4-nji we 5-nji yerlerinden 1-nji orna geçdi. Keselçiligiň köpelyändigine N. P. Napalkowyň 1981-nji ýylda çap eden makalasy şaýatlyk edýär. Ol şu aşakdaky maglumatlary berýär, ýagny ozalky Sowet döwletiniň çäklerinde 1970-nji ýylda öýkeniň kanseri bilen kesellän näsaglaryň sany 50389 boldy, 1974-nji ýylda bu san 61820-ä ýetdi, 1979-njy ýylda 72989-a çenli köpeldi. Bu sanlar standartlaşdyrylan görnüşe geçirilende, onda olar şu aşakdaky ýaly görünýär:

1962-nji ýylda her bir 100000 adama 14,1 näsag, 1970-nji ýylda 20,8 näsag, 1974-nji ýylda 24,5 näsag we 1978-nji ýylda 28,6 näsaga barabar boldy. Epidemiologik aýratynlyklara ykdysady taýdan ösen ýurtlarda öýkeniň kanseriniň has köp duş gelýändigini goşsa bolar, mysal üçin, Ýewropanyň ösen döwletlerinde, şol sanda Angliýada we Uýelsde öýkeniň kanseri has köp duş gelýär. Bu keseliň epidemiologik aýratynlyklarynyň üçünjisi onuň şäher ilatynyň arasynda oba ilaty bilen deňeşdireniňde has köp duş gelýänligidir. Öýkeniň kanseriniň esasy aýratynlyklarynyň ýene biri bolsa onuň erkek adamlaryň arasynda aýallar bilen deňeşdireniňde 3-den 25 essä çenli köp duş gelýänligidir. Bu san soňky döwürde biraz azaldy we 1:3-den 1:11-e barabar boldy.

Öýken kanseriniň epidemiologiýasy Türkmenistanda özbaşdak aýratynlyklary bilen häsiýetlendirilýär we olar şu aşakdakylardan ybaratdyr: 1990-njy ýyly çenli keselçilik Türkmenistanda ortaça 100000 adamda 7-9 näsaga barabar boldy. Emma soňky 10 ýylyň içinde bu san 13-16-a baryp ýetdi. Ýene-de bir gyzykly zat, ol bolsa öýkeniň kanseriniň türkmen aýallarynyň arasynda seýrek duş gelýän keselleriň biriligidir. Mysal üçin, bu kesel türkmen aýallarynyň arasynda erkek adamlar bilen deňeşdireniňde 30 esse az duş gelýär. Aýallar bilen erkek adamlaryň arasyndaky tapawut diňe bir Türkmenistanda däl, eýsem bütin dünýäde erkek adamlaryň çilimi köp çekýänligi bilen baglydyr. Soňky döwürde bu tapawudyň biraz ýakynlaşmagy aýallaryň arasynda çilim çekýänleriň sanynyň köpelyänligi bilen düşündirilýär.

3.2.1. Öýken kanseriniň patologik anatomiýasy

Öýkende köpsanly täze döremeler emele gelýär. Olaryň birleşdiriji dokumalaryndan döreyän howply we howply däl täze döremeleri örän seýrek duş gelýär. Öýkeniň iň köp duş gelýän howply täze döremesi öýken kanseridir. Öýken kanseri diňe bronhial epiteliýadan döreyär. Kanseriň döreyän bronhlarynyň diametrine baglylykda kanserleriniň hemmesini üç topara bölýärler:

1. *Merkezi kanseri*. Bu kansere baş bronhda, paý bronhda we segmentar bronhda döran kanserler degişlidir. Merkezi kanseriň üç görnüşi bardyr, olar endobronhial kanseri – bu bronhyň nemli bardajygyndan döreyän kanseri; peribronhial kanseri – bu bronhyň daşynda halkaşekilli ýaýrap, ony gurşap alýar; şahalanýan kanseri keseliň haýsy ýerden döreyändigine garamazdan, çiş bronh agajy arkaly ýaýrap gidýär.

2. *Çetki ýa-da gyra kanseri* – çiş segmentar bronhlardan aşakdaky bronhlar we bronhiollardan döreyär, öz gezeginde bu kanseriň hem üç görnüşi bolýar:

tegelek – şar şekilli kanseri; pnewmoniya, ýagny öýken sowuklamasy şekilindaki kanseri; öýkeniň depejigindäki kanseri – Penkostyň çiş.

3. *Öýken kanseriniň atipiki görnüşleri*. Bu görnüşler çiş daş-töweregindäki agzalara ýa-da dokumalara ösüp geçen ýagdaýda ýüze çykýarlar we onuň kliniki alamatlary öýkeniň adaty kanseriniň alamatlaryna meňzeş bolmaýar, köplenç, ol alamatlar zeper ýeten agzanyň ýa-da ulgamyň – dokumasynyň patologiyasynyň alamatlaryny berýärler.

Çişin ýerli ýaýramasynyň 5 görnüşli atipiki kanseri bar, olar: öýkeniň milliýar karsinomatozy; plewral görnüşi – çiş plewra ösüp geçýär; mediastinal görnüşi – çiş gursagara ösüp geçýär; diafragmal görnüşi – çiş diafragma ösüp geçýär; perikardial görnüşi çiş – ýüregiň daşyndaky barda ösüp geçýär.

Çişin beren metastazlarynyň häsiýetine baglylykda öýken kanseriniň 5 atipiki görnüşi bar: mediastinal görnüşi; aşgazan – içege görnüşi; bagyr görnüşi; beýni görnüşi; süňk görnüşi.

Öýken kanseri gematogen, linfogen we implantasiýa ýollary bilen ýaýraýar.

3.2.2. Öýken kanseriniň gistologik görnüşleri

Gistologik gurluşlary boýunça öýkeniň kanserlerini 3 topara bölýärler:

1. Differensirlenen – ösüp ýetişen kanseri; bularyň öz gezeginde iki görnüşi bar: adenokarsinoma – mäs dokumasyndan döreyän kanseri; ýasy öýjükli kanseri – ýasy öýjükli dokumadan döreyän kanseri, bu bolsa öz gezeginde keratozlanýan we keratozlanmaýan diýen iki bölege bölünýär.

2. Differensirlenmedik, ýagny ösüp ýetişmedik kanseri. Olar kanseriň öýjükleriniň göwrümi we görnüşi bilen kesgitlenilýär. Mysal üçin: ownuk öýjükli kanseri, iri öýjükli kanseri, şüle öýjükli kanseri, ik şekilli öýjükli kanseri. Kanseriň bu görnüşleri özüniň ýokary derejeli howplulygy bilen tapawutlanýarlar.

3.2.3. Öýken kanseri keseline getirip biläýjek ýagdaýlar

1. Çilim çekmek. Bu zyýanly endik adamlaryň arasynda giň ýaýran endikleriň biri bolup, öýkeniň kanseri bilen kesellän näsaglaryň 99%-i çilim çekýänler we şolaryň 80%-i çilimi 20 ýyldan gowrak çekýänler. Temmäkiniň görnüşleriniň arasynda oňat ysly çilimler, bu babatda has howply bolup durýar. Sebäbi temmäkiniň bu görnüşi öýkende ownuk öýjükli kanseriň döremegine ýardam edýär. Bu bolsa kanseriň iň howplusynyň biri bolup durýar.

2. Daşky gurşawyň, transport serişdeleriniň tüssesi bilen hapalanmagy.

Bu barada Sankt-Peterburgyň alymlary şu aşakdaky barlaglary geçirdiler, olar öz şäherleriniň dürli etraplarynda köçäniň ugrundaky garyň üstündäki gurumyň mukdaryny şol etrapda öýkeniň kanser keselçiligi bilen deňeşdirip gördüler, şonda öýken kanseriniň keselçiliginiň garyň ýüzündäki gurumyň mukdaryna göni baglydygyny ýüze çykardylar.

3. Onizirleýji şöhleler-radioaktiw şöhleleriň çeşmesi bolan uran alynýan şahtalarda işlän işgärleriň öýken kanseri bilen köp keselleýänligi ýüze çykaryldy. Howply çiş keselleri bilen keselçiligiň köpelmegi, esasan, ýer ýüzünde tebigy radiasiýanyň köpelmegi bilen baglydyr.

4. Öýkeniň kanserini döredip biläýjek keseller: bronhlaryň adenomasy, dowamly bronhitler, bronhoektatik keseli, dowamly pnemoniýa, öýkeniň inçekeseli, gamartomasy we başgalar.

3.2.4. Öýken kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

I dereje – uly bolmadyk endo- ýa-da peribronhial kanseri ýa-da diametri 2 *sm*-den uly bolmadyk çiş. Metastaz ýok.

II dereje – uly bolmadyk endo- ýa-da peribronhial kanseri, ýagny çişň diametri 5 *sm*-den uly bolmadyk, bronhopulmonal zolakda 1-2 ulalan limfa mázler bar.

III dereje – öýkendäki çiş töweregindäki agzalarynyň we dokumalaryň birine ösüp geçen bolmagy mümkin (diafragma, perikarda, plewra ýa-da gursagara). Bronhopulmonal zolakda 3 we ondan köp limfa mázlerinde metastaz bolup biler.

IV dereje – öýkendäki çiş töweregindäki agzalaryň we dokumalaryň ikisine we ondan hem köprägene ösüp geçen bolmagy mümkin. Gursagaradaky we bronhlarynyň töweregindäki limfo mázlerdäki metastazlar konglomeratlary emele getirip, olar hereket etmeyärler. Metastazlar uzakda ýerleşen limfa mázleriň toplumyna we içki agzalara ýaýran bolmagy mümkin.

TNM ULGAMY BOÝUNÇA HALKARA KLASSIFIKASIÝASY

T – ILKINJI ÇIŞ

Ti.s. – carsinoma in situ; – öýjük içindäki howply täze döreme

To – gakylygyň sitologik barlagy netijesinde ýüze çykarylan ýa-da görünmeýän çiş;

T_x – ilkinji çişä häsiýetlendirmek üçin doly maglumatlar ýok;

T₁ – ilkinji çişäň diametri 3 sm-e çenli;

T₂ – ilkinji çişä 3 sm-den uly, öýkeniň atelektazy bilen ýa-da bronhyň dykylmagy bilen bagly;

T₃ – çişäň islendik göwrümi, ýöne goňşy anatomik dokumalara ýa-da agzalara ösüp geçen.

N – limfa mázleriniň ýagdaýy (21-nji surat):

No – töweregindäki limfa mázlerde metastazlar ýok;

N₁ – peribronhial ýa-da öýkeniň kökündäki limfa mázlerde metastazlar bar;

N_x – daş-töwerekdäki limfa mázleriniň ýagdaýyny kesgitlemek üçin gerek bolan maglumatlar ýok.

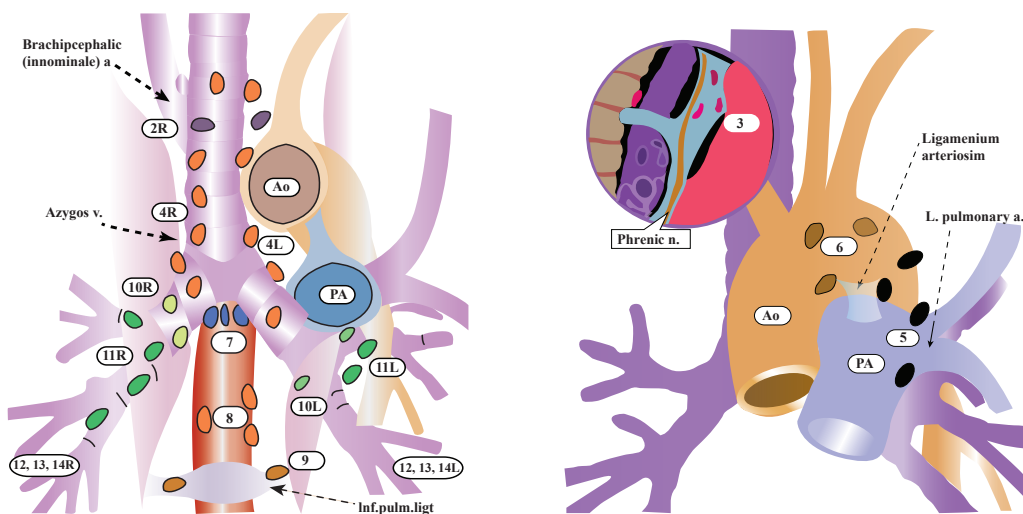
M – daşa giden metastazlar:

Mo – daşa giden metastazlaryň alamatlary ýok;

M₁ – daşa giden metastazlar bar;

M_x – daşa giden metastazlaryň bardygyny ýa-da ýokdugyny kesgitlemek üçin gerek bolan maglumatlar ýok.

Öýken kanseriniň metastaz berýän regional limfa düwünleri

21-nji surat. Öýkeniň limfa düwünleri

3.2.5. Öýken kanseriniň kliniki alamatlary

1. Üsgürmeklik merkezi kanseriň esasy alamatlarynyň biri bolup, ol, köplenç, agşamara we gijelerine azar berýär. Näsag üsgürüp, öýkeniň içindäki bar zady çykar-maga çalyşýar. Öýkeniň çetki kanserinde üsgürmeklik köp azar bermeyär, emma onuň biraz gakylyk gopmagy bilen häsiýetlendirilmegi mümkin.

2. Demgysma – ol öýkeniň köp böleginiň çiş bilen ýapylmagy ýa-da öýkeniň belli bir böleginiň atelektaz bolmagy bilen bagly. Onuň üç derejesi bar: 1. Ýeňil görnüşi, ol agyr fiziki zähmetde (öz göwresini basgançaklar bilen ýokary göterende) ýüze çykýar; 2. Orta dereje – ol agyr bolmadyk fiziki zähmetde (ýatan ýerinde eýläk-beýläk agdarylsa) ýüze çykýar 3. Agyr derejesi – demgysma rahat ýatan wagtynda biynjalyk edýär.

3. Gan gitme – näsag üsgüren wagty onuň gakylygynda gan tegmilleriniň bolmagy mümkin ýa-da onuň agzyndan köpürjikli al reňkdäki gan gelmegi mümkin.

4. Agyry – öýken parenhimasynda agyry nerw reseptorlary ýok, şol sebäpli hem agyry ýok, agyry çiş daş-töweregindäki goňşy agzalara ýa-da ulgamlara ösüp geçende ýüze çykmagy ýa-da reflektor agyry bolmagy mümkin. Agyrasy, köplenç, öýken çişiniň ýerleşen tarapynda bolýar, kähalatda ters tarapynda bolmagy hem mümkin we has seýrek döş kapasasynyň iki tarapyna hem ýaýrap biler. Käwagt ýüregiň üstünde stenokardiýa meňzeş agyry bolmagy mümkin.

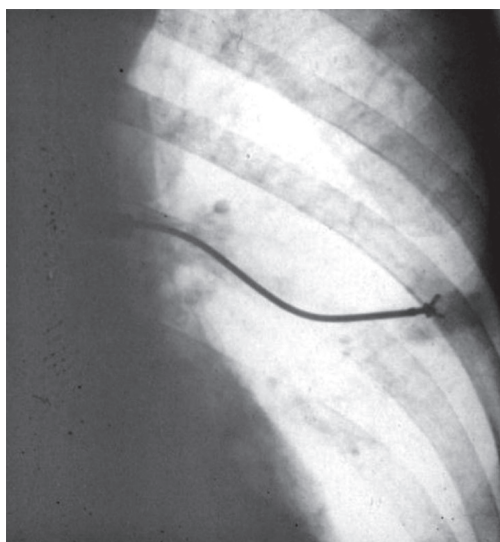
5. Bedeniň gyzgynynyň artmagy – ol kanseriň intoksikasiýasynyň netijesinde, ýa-da perifokal sowuklamasynyň netijesinde bolup, takmynan, 38°C töwerekleri gyzdyrmaklyk bolýar.

3.2.6. Öýkeniň ýöriteleşdirilen barlaglary

Öýkeniň ýöriteleşdirilen barlaglaryna rentgen, endoskopik, radioizotop we sitologik barlaglar degişlidir.

I. Rentgen barlaglary:

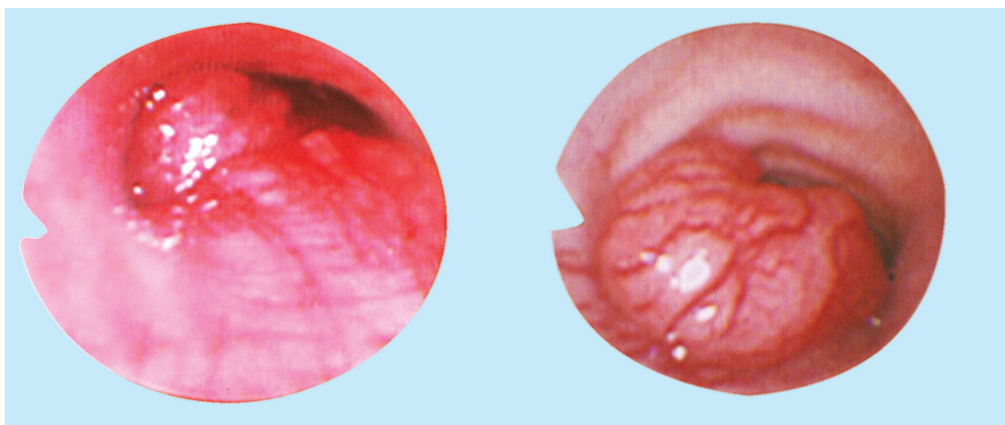
1) Döş kapasasynyň agzalarynyň hemmetaraplaýyn rentgenoskopiýasy we rentgenografiýasy; 2) Tomografiýa: bronhografiýa (22-nji surat), kompýuter tomografiýasy, MRT.

22-nji surat. Rentgen bronhoskopiýa barlagy

II. Endoskopik barlaglar:

1). Bronhoskopiýa (23-nji surat); 2) mediastinoskopiýa; 3) torakoskopiýa.

23-nji surat. Bronhoskopiýa barlagy, endobronhial kanseri

III. Öýkeniň radioizotop barlaglary.

IV. Sitologik barlaglar:

1) Gaklygyň sitologik barlaglary (jogap alnyp bilinmedik ýagdaýynda) 5 gezege çenli); 2) Plewral boşlugyndaky suwuklygyň sitologik barlaglary; 3) Endoskopik (bronhoskopiýa) barlaglar wagtynda biopsiýa etmeklik; 4) Bronhlaryň ýuwundysyny sitologik barlaglar etmeklik.

3.2.7. Öýken kanseriniň bejeriliş usullary

I. Hirurgiýa bejeriş usuly. Öýken jübüt hem-de ýaşayşa zerur agza bolanlygy üçin, operasiýa arkaly bejermekligiň gerek ýa-da gerek däldegi üç alamatlar arkaly kesgitlenilýär: 1) Kanser keseliniň ýaýraýyş derejesi; 2) Näsagyň umumy ýagdaýy; 3) Öýkeniň galdyrylýan böleginiň funksional ýagdaýy.

Ediljek operasiýanyň göwrümi çişň ýerleşýän ýeri we onuň ýaýraýyş derejesi bilen kesgitlenilýär. Ýokarda görkezilenler kesgitlenilenden soň, üç sany operasiýa ýerine ýetirilip bilner: 1) Pulmonektomiýa; 2) Bilobektomiýa; 3) Lobektomiýa.

Öýkende başga keseller ýa-da howply däl täze döremeler bolsa, onda segmentektomiýa ýa-da pana şekilli rezeksiýa edilip bilner, emma bu göwrüm öýken kanseri üçin radikal operasiýa bolup bilmez.

II. Şöhle bejeriş usuly. Bu özbaşdak bejergi hökmünde operasiýa we himioterapiýa garşy görkezmeler bar bolsa geçirilýär, emma şöhle bejerişi utgaşdyrylan ýa-da toplumlaýyn bejergi usullarynyň biri bolup hem hyzmat edip biler. Şöhle bejergide, esasan, telegammaterapiýa ulanylýar. Öýken kanseriniň şöhle bejergisinde köp meýdançalaryň üsti bilen bir gezeklik mukdary 2 Grey we umumy mukdary 60-70 Greye çenli şöhle berilýär. Esasan hem, merkezi kanseri bejerilende şöhle bejergisi has köp ulanylýar.

III. Himioterapiya bejergisi: Bu usul özbaşdak bejeriş usuly hökmünde operasiya we şöhle bejergilere garşy görkezmeler bar bolsa geçirilýär ýa-da operasiya we şöhle bejerişde utgaşdyrylyp ulanylyp bilner. Himioterapiyada ulanylýan derman serişdeleri, esasan hem, öýkendäki çişň gistologik gurluşyna baglylykda seçilip alynýar. Eger-de näsagda ýasy öýjükli kanseri bolsa, onda, köplenç, siklofosfan, metotreksat, winblastin, winkristin derman serişdeleri ulanylýar. Bu görnüşli kanserlerde oňat täsir edýän derman serişdelerine wepazid hem-de platinanyň dermanlary hem degişlidir. Máz şekilli kanserini bejermekde bolsa 5-ftorurasil, florafur, TIO-tef, Benzo-tef derman serişdeleri ulanylýar. Näsagda ösüp ýetişmedik (differensirlenmedik) kanseri bar bolsa, onda ýokarda agzalan derman serişdelerini we olaryň üstüne täze döremelere garşy ulanylýan antibiotikleriň birini goşmaklyk maslahat berilýär. Olara D-aktinomin, adriamisin, adrioblastin, doksorubisin, farmorubisin degişlidir.

Öýkeniň kanseriniň önüni almak özüňe bagly we şu aşakdaky çäreleri berjaý etmek zerurdyr: 1) Çilim çekmekden ýüz öwürmek; 2) Arassa howadan dem almak; 3) Radioaktiw şöhleleri bilen iş salşylanda, ondan goraýyş serişdelerini ulanmak.

IV BAP. IÝMIT SIŇDIRIŞ AGZALARYNYŇ TÄZE DÖREMELERI

4.1. Dodaklaryň kanseri

Dodaklaryň kanseri diýen düşünje dodagyň gyzyl jähaginiň çäklerinde ýerleşen, epitelial dokumadan döreyän howply täze döremeleri öz içine alýar. Eger-de çişler agyz boşlugy tarapdan dörese, onda onuň dodagyň çäklerinde ýerleşenligine garamazdan, gistologik gurluşy üýtgeýär. Dodagyň gyzyl jähaginiň çäklerinde ýerleşen kanseriň gistologik gurluşy ýasy öýjükli kanseri bolmagy bilen olaryň esasy bölegi, 85-95%-i şahalanan we diňe 5-15%-i şahalanmaýan ýasy öýjükli kansere degişlidir. Dodagyň kanseriniň esasy böleginiň aşaky dodakda ýerleşýänligi sebäpli, köplenç, diňe aşaky dodagyň kanseri göz önünde tutulýar (*24-nji surat*).

24-nji surat. Aşaky dodagyň kanseri

Bu kesel köp ýaýran kesellere degişli bolmak bilen, dürli ýyllarda dodagyň kan- seri bilen keselçilik köp ýurtlarda 100000 adamda 5-6 näsaga deň boldy.

4.1.1. Dodak kanserine getirýän keseller

Kansere geçmäge ýokary derejeli ukyby bolan (obligat) kesellere dodaklaryň siňňil şekilli zeperlenmesi, çäklendirilen giperkeratoz we Manganottiniň heýliti de- gişlidir.

Kansere geçmäge pes derejeli ukyby bolan (fakultativ) kesellere werrukoz, leýkoplakiýa, keratoakantoma, deriniň şahjagazy, papilloma, ýara şekilli gyzył wol- çanka, şöhleden soňky heýlit degişlidir.

Metastaz bermeklik – munda, esasan, limfa ýollary arkaly metastazlar ýaýraýar. Metastazlar ilki bilen eňegasty mázlerde, soňra bolsa boýnuň ýüzündäki mázlerde ýüze çykýarlar. Limfa damarlarynyň köpsanly anastomazlary bolany üçin, metastaz- lar, köplenç, iki taraplaýyn bolýarlar.

4.1.2. Dodak kanseriniň derejeleri boýunça klassifikasiýasy

I dereje – çişler 1 *sm*-e çenli diňe nemli we nemasty bardajyk bilen çäklenen, metas- tazlar ýok;

II a dereje – çişler 2 *sm*-e çenli, dokumanyň içine 1 *sm*-e çenli ösüp gidýär, metastaz- lar ýok;

II b dereje – çişniň göwrümi I we II a derejelerdäki ýaly, ýöne çişniň ýerleşen tarapynda bir hereket edýän regionar limfamáz metastazy anyklanylýar;

III a dereje – çişniň diametri 3 *sm*-e çenli, dodagyň dokumalaryna, agzyň burçuna ýa- -da ýaňaga ýaýraýar, metastazlar ýok;

III b dereje – çişniň göwrümi I-II, III a derejelerdäki ýaly, ýöne iki taraplaýyn hereket edýän ýa-da bir taraplaýyn hereket etmeýän regionar limfa máz metastazlary anyk- lanylýar;

IV a dereje – çişler bütin dodagy alýar we eňeğiň dokumalaryna we süňklerine ýaýraýar, metastazlar ýok;

IV dereje – islendik göwrümdäki çişler, hereket etmeýän limfa düwün metastazlary ýa-da daşa giden metastazlar anyklanylýar.

TNM ULGAMY BOÝUNÇA HALKARA KLASSIFIKASIÝA

T – ilkinji çişler:

T_{is} – carcinoma in situ; – öýjük içindäki howply täze döreme;

T_0 – ilkinji çişler kesgitlenmeýär;

T_1 – çişler dodagyň çäklerinden çykmaýar, diametri 2 *sm*-den uly däl;

T_2 – çişler dodagyň çäklerinden çykmaýar, diametri 2-4 *sm*;

T_3 – çişler dodagyň çäklerinden çykmaýar, diametri 4 *sm*-den uly;

T_4 – çişler goňşy dokumalara (süňke, dile, boýnuň derisine) ýaýraýar.

N – regional limfa mázler:

N_0 – regional zolakdaky limfa mázlerde metastazlar ýok;

N_1 – çişň ýerleşen tarapynda hereket edýän limfa mázler anyklanylýar;

N_2 – çişň ýerleşen tarapynyň garşysynda ýa-da iki tarapynda hereket edýän limfa mázler anyklanylýar;

N_3 – hereket etmeýän limfa máz metastazlary;

N_x – limfa mázleriň ýagdaýyny kesgitlemek mümkin däl.

M – daşa giden metastazlar:

M_0 – daşa giden metastazlar ýok;

M_1 – daşa giden metastazlar bar;

M_x – daşa giden metastazlary kesgitlemek mümkin däl.

4.1.3. Dodak kanseriniň kliniki alamatlary

Dodagyň kanseri irki derejelerinde, köplenç, alamatsyz geçýär. Örän seýrek dodakda kiçiräk düwnüň bardygyny ýüze çykarmak mümkin. Onuň üsti ýukajyk gabyjak bilen örtülip, ol gaçýar we täzeden döreyär. Kanseriň çişleri, köplenç, dodagyň ortaky çyzygyndan çeträde ýerleşýärler. Dodagyň kanseri ilki görnüşde: birinjiden, ol hal şekilindäki garamtyl-goňur görnüşde, ikinjisi bolsa dodagyň ýarylmagy görnüşinde bolup biler. Dodagyň kanseriniň birnäçe kliniki görnüşleri bolýar: papillýar, siňnil şekilli we endofit görnüşli. Kesel, esasan, sitologiýa barlaglary arkaly kesgitlenilýär. Ýaradan ýa-da çişlerden tegmiller, punksiýa we biopsiýa alnyp, morfologiýa barlagy geçirilýär.

4.1.4. Dodak kanseriniň bejeriliş usullary

Dodak kanseriniň I derejesi hirurgiýa ýa-da şöhle usuly bilen bejerilýär. Hirurgiýa bejergisinde göze görünýän çişlerden 1,5 sm daşlykda dörtburç ýa-da trapesiýa şekilli rezeksiýa edilýär (Pana şekilli rezeksiýa etmek bolmaýar). Şöhle bejergisi ulanylanda dokumanyň içine radioaktiw inňeleriň kömegi bilen ýa-da ýakyn aralykdaky rentgenoterapiýa bilen bejermeklik dogrudyr. Bir gezekdäki şöhläniň mukdary 4-5 Greý, umumy mukdary bolsa 60 Greýe barabar bolmaly.

Dodak kanseriniň II derejesinde, köplenç, şöhle, ýagny ýakyn aralykdaky rentgenoterapiýa bejergisi geçirilýär.

Dodak kanseriniň III derejesinde kanserinde utgaşdyrylan şöhle bejergisi ulanylýar, ýagny gammaterapiýa dokumanyň içindäki terapiýasy bilen utgaşdyrylýar. Limfa mázlerde metastazlar bolanda boýnuň ýüzündäki ýaglary fassiýa-fustlýar aýyrmaklyk operasiýasy geçirilýär.

4.2. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň täze döremeleri

Bu kesel agyz boşlugynyň agzalarynda döreyän dürli görnüşli ýasy öýjükli howply täze döremeleridir. Bu kesel öz ýygylygy boýunça kekirdegiň kanserinden soň ikinji ýeri eýeleýär. Ozalky SSSR halklarynyň arasynda agyz boşlugynyň nemli bardajygynyň kanseri dürli ýyllarda 100000 adama 1,9 we 2,7 näsaga çenli boldy. Agyz boşlugynyň howply täze döremeleri bilen erkek adamlaryň aýallardan has köp keselleýändigini bellidir. Agyz boşlugynda ýerleşen agzalaryň arasynda kanser keseli dilde has köp duş gelip, bu keseliň 55%-ni özüne alýar. Ýaňaklaryň nemli bardajygynyň kanseri – 12,9%-ni, agzyň düýbünüň kanseri – 8,9%-ni, kentlewük – 6,2%-ni, kiçi dil – 1,5%-ni düzýär.

Agyz boşlugynda ýerleşen çişleriň gelip çykyşy boýunça köpdürli dokumalardan emele gelýänligi sebäpli, biz diňe howply täze döremelere getirýän keselleri sanap geçmegi makul bildik. Olar iki topara bölünýär: a) kansere öwürilmäge ýokary derejede ukyby bolan keseller (obligat), bu kesellere diňe Boueniň keseli degişlidir; b) kansere öwürilmäge ukyby pes derejeli bolan (fakultativ) keseller, olara, werpikoz, leýkoplakiýa, papillomatoz, gyzyl wolçankanyň başly we giperkeratoz görnüşleri, şöhle stomatiti degişlidir.

Agyz boşlugynyň nemli bardajygynyň kanseriniň akymynyň üç döwri bolýar:

1-nji döwür – başlangyç döwri, bu döwürde agyz boşlugynda dürli adaty bolmadyk duýgular, kiçiräk düwünjikler, jaýryjaklar, agymtyl tegmiller, ýarajyklaryň ýüze çykýarlar. Bu döwürde üç anatomik görnüşli çişler emele gelýär: ýara, düwün we papillýar.

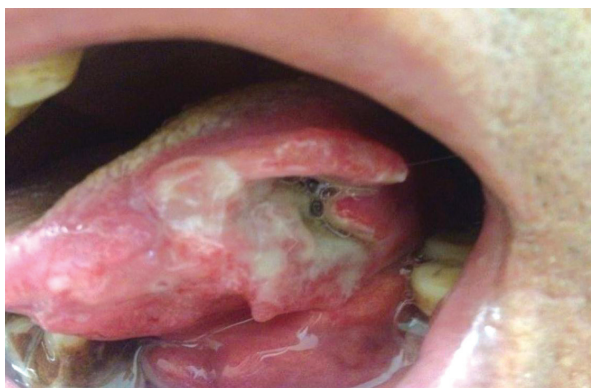
2-nji döwür – ösen döwri, köpsanly kliniki alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Olaryň esasysy dürli hilli agyrylardyr. Agyry, köplenç, ýüregedüşgünç bolup, kellä, gulaklara we çekgä ýaýraýar. Ýygy duş gelýän alamatlaryň biri bolan agyzdan gelýän ýakymсыз ys, çişniň dargaýanlygynyň şaýatnamasydyr. Bu döwürde iki görnüşli çişler bolýar: Endofit görnüşi – papillýar kanseri we başly kanseri. Ekzofit görnüşi – ýaraly infiltrativ we infiltrativ kanseri.

3-nji döwür – öte geçen döwri, agyz boşlugynyň kanseri tiz ösüp, daş-töweregindeki agzalara çalt ýaýraýar, şol sebäpli hem bu çişler has howply çişlere degişlidir. Bu howply täze döremeleriň iň howplusy diliň kanseridir.

Diliň kanseri, köplenç, diliň gapdallarynyň (25-nji surat) orta böleginde ýerleşýär, kähalatlar kanser diliň kökünde ýerleşmegi mümkin. Diliň aşagynda has köp, diliň ujunda seýrek ýerleşýär. 1,5-3% ýagdaýda diliň kanseri kiçi sülekey mázlerinden döreyär we adenokarsinoma degişlidir. Diliň yzky böleginde howply ýasy limfomalaryň bolmagy mümkin.

Agyz boşlugynyň düýbünüň kanseri – bu agyz boşlugyndaky ýasy öýjükli kanserleriň 20%-ni öz içine alýar. Şonuň bilen birlikde kiçi sülekey mázleriniň içinden adenokarsinomalar döreyärler.

Ýañagyň nemli bardajygynyň kanseri – bu gistologik gurluşy boýunça diliň we agyz boşlugynyň düýbünüň kanseriniň gurluşy ýalydyr. Köplenç, ýañak dodakdan, deriden ýa-da bokurdakdan ösüp geçen çişler bilen zaýalanýar. Näsaglarda düzgün boýunça metastazlar bolmaýar.

25-nji surat. Diliň gapdalynyň kanseri

Kentlewügiň nemli bardajygynyň kanseri. Kentlewügiň gaty böleginde, köplenç, kiçi sülekey mázlerinden adenokarsinomalar döreyärler. Bu ýerde seýrek garyşyk çişleriň bolmagy mümkindir. Kentlewügiň ýumşak böleginde kiçi sülekey mázleriniň kanseri seýrek döreyär. Şol sebäpli hem kentlewügiň kanseri, köplenç, ýasy öýjükli kanserdir.

Aşaky we ýokarky äňleriň nemli bardajyklarynyň kanseri. Bu köplenç, ýasy öýjükli kanser bolmak bilen, örän ir ýüze çykýar, sebäbi bu çişler, köplenç, dişlere ösüp geçmek bilen dişagyry görnüşinde bildirýärler. Şol sebäpli hem bu ýagdaýda kesel nädogry anyklanyp, dişleriň goparylmagyna getirmegi hem mümkindir. Şonda kanseriň çişleri dişiň çukurjygyna ösüp geçip, soňra bolsa äniň süňküne ýaýraýar (26-njy surat). Bu keseliň öte geçenliginiň alamatydyr. Bu çişler duluga, kentlewüge, agyz boşlugynyň düýbüne ösüp geçip biler. Regional zolakda metastazlar has ir ýüze çykýarlar.

26-njy surat. Ýokarky äniň kanseri

4.2.1. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň täze döremeleriniň ýaýraýyş derejesi boýunça klassifikasiýasy

I dereje – çişleriň ölçegi 1 *sm*-e çenli. Çiş nemli we nemasty bardajykda ýerleşen. Metastazlary ýok.

II a dereje – çişleriň ölçegi 2 *sm*-e çenli, aşagynda ýerleşen dokumalaryň içine 1 *sm*-e çenli ösüp geçen. Metastazlary ýok.

II b dereje – çişler I ýa-da II derejelerdäki ýaly ululykda, çişň ýerleşen tarapyndaky regionar limfamäzlerinde ýeke-täk hereket edýän metastaz bar.

III a dereje – çişleriň ölçegi 3 *sm*-e çenli. Diliň kanserinde çişň bir gapdaly diliň ortaky çyzygyna ýetýär ýa-da agyz boşlugynyň düýbünüň nemli bardajygyna ösüp geçýär. Agyz boşlugynyň nemli bardajygynyň kanseriniň beýleki görnüşlerinde çişň ýerleşýän ýerine baglylykda goňşy anatomik zoloklaryň haýsy hem bolsa birine ösüp geçýär. Metastazlary ýok.

III b dereje – çişler göwrümi boýunça I, II a, III a derejelerdäki ýaly bolup, regional zolakda iki taraplaýyn hereket edýän metastazlar ýa-da çişň ýerleşen tarapynda hereketi çäklenen metastazlary bar.

IV a dereje – çişler anatomik zolagy tutuşlygyna zaýalaýar, daş-töweregindäki hemme ýumşak dokumalara we ýüz skeletiniň sünklerine ýaýraýar.

Metastazlar kesgitlenilmeýär.

IV dereje – islendik derejede ýaýran ilkinji çişler, hereket etmeýän we daşa giden metastazlary anyklanylýar.

TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çişler:

T_{is} – carsinoma in situ;

T_1 – çişleriň ölçegi 2 *sm*-e çenli;

T_2 – çişleriň ölçegi 2-den 4 *sm*-e çenli;

T_3 – çişleriň ölçegi 4 *sm*-den uly;

T_4 – çişler sünke, muskullara, derä, boýna we başga ýerlere ýaýraýar.

N – regionar limfa mäsler:

N_0 – regionar limfa mäslerde metastazlar ýok.

N_1 – çişň ýerleşen tarapynda hereket edýän limfa mäs metastazlary bar;

N_2 – iki taraplaýyn ýa-da çişň ýerleşen tarapynyň garşysynda hereket edýän limfa mäs metastazlary bar;

N_3 – hereket etmeýän limfa mäs metastazlary bar;

N_x – limfa mäsleriň ýagdaýyny kesgitlemek mümkin däl.

M – daşa giden metastazlar:

M_0 – daşa giden metastazlar tapylmaýarlar;

M_1 – daşa giden metastazlar bar;

M_x – daşa giden metastazlar barada ýeterlik maglumatlar ýok.

Eger-de bu klassifikasiýa operasiýadan soň üýtgedilse, onda harplaryň önünde «p» harpy goýulýar. Mysal üçin, operasiýadan öň $T_1N_2M_0$ bolan bolsa, operasiýa wagtynda gursagara limfa mäslerde metastazlar tapylan bolsa, onda $pT_1N_2M_1$ ýazylýar.

Agyz boşlugynyň nemli bardajygynyň kanserinde kesel, esasan, kliniki alamatlarynyň we morfologik barlaglarynyň esasynda kesgitlenilýär. Gosmaça barlaglar bolsa keseliň ýaýraýyş derejesini kesgitlemek üçin ulanylýar.

4.2.2. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň täze döremeleriniň bejeriliş usullary

Agyz boşlugynyň nemli bardajygynyň bejergisinde, onuň ýerleşýän ýerine garamazdan, köplenç, hirurgiýa bejergisi ýa-da utgaşdyrylan bejergi ulanylýar. Bu usullaryň, entek köp derňewlere sezewar edilmelidigine garamazdan, hirurgiýa usulynyň ýeke-täk radikal usuldygyna güwä geçmek bolar. Operasiýalar diňe çişleri aýyrmakdan başlap, giňeldilen we utgaşdyrylan operasiýalary öz içine alýar. Hirurgiýa usulynyň ulanylyşy, esasan, çişli ýerleşen ýerine we keseliň ýaýraýyş derejesine baglydyr. Düşli etinde ýerleşen çişlerde käbir hirurglar çişleri aýyrmak bilen çäklenseler, başga hirurglar äňi rezeksiýa edýärler. Diliň kanserinde, köplenç, diliň rezeksiýasy edilýär. Agyz boşlugynyň düýbünüň kanserinde, dulugyň nemli bardajygynyň kanserinde, kentlewügiň kanserinde giňeldilen operasiýalar amal edilýär.

Şöhle bejergisi. Köplenç ulanylýan usul utgaşdyrylan şöhle bejergisidir. Daşky şöhlelendirmegi içki şöhlelendirmek bilen utgaşdyrylanda, daşky şöhläniň mukdary 40-45 Greýe çenli ýetirilýär, içki şöhlelendirişden bolsa, ortaça, 30 Greý berilýär.

Bejerginiň netijeleri

Bejergide has oňat netijeler şöhle bejergisi hirurgiýa bejergisi bilen utgaşdyrylanda alynýar. Limfa mázlerindäki metastazlar boýun ýaglarynyň fassiýa futlýar aýrylmagy bilen bejerilýär. Utgaşdyrylan bejergiden soň näsaglaryň 30%-i 5 ýyl ýaşayýarlar.

4.3. Gyzylödegiň täze döremeleri

Gyzylödegiň kanseri – bu agzanyň iň agyr keselleriniň biri bolup, ähli howply täze döreme keselleriniň arasynda hem agyr görnüşleriniň biridir. Onuň sebäbi howply täze döremeleriň başga görnüşlerinde, näsag diňe bir agzada şu keseliň barlygy zerarly ejir çekýän bolsa, gyzylödegiň howply täze döreme keselinde, ol ondan başga-da bedenine iýmit ýetmezçiliginiň täsiri netijesinde onuň çekýän ejiri has hem güýçlenýär.

4.3.1. Gyzylödegiň kliniki anatomiýasy

Gyzylödek turba şekilli agza bolup, ol agyz boşlugyny aşgazan bilen birleşdirýär. Gyzylödek YII boýun oňurganyň deňinden başlanýar. Umuman, gyzylödegiň uzynlygy ortaça 23–30 sm barabardyr. Gyzylödek üç bölege: boýun, döş we garyn böleklerine bölünýär. Döş bölegi öz gezeginde ýokarky, ortaky we aşaky böleklerden durýar. Gyzylödegiň üç ýerinde kadaly (fiziologik) daralmalar bar. Olaryň birinjisi bokurdagyň gyzylödege geçýän ýerinde; ikinjisi IV–V oňurgalaryň deňinde bolup, oňa çep baş bronh direlip durýar; üçünjisi gyzylödegiň döş kapasasyndan garyn boşlugyna geçýän ýerinde ýerleşip, ol garyn – döş germewindäki gyzylödegiň deşigine gabat gelýär. Gyzylödegiň diwarynda 4 bardajyk bardyr. Olaryň birinjisi içki – nemli bardajyk diýlip

atlandyrylýar; ikinjisi – nemasty bardajyk; üçünjisi muskul bardajygy we dördünji serrozly bardajyk. Gyzylödegiň hemme tarapynda serrozly barda bolmaýar, ol onuň öňünde we iki tarapynda bolýar, şol sebäpli hem gyzylödegiň yz tarapynyň diwary diňe üç bardajykdan ybaratdyr.

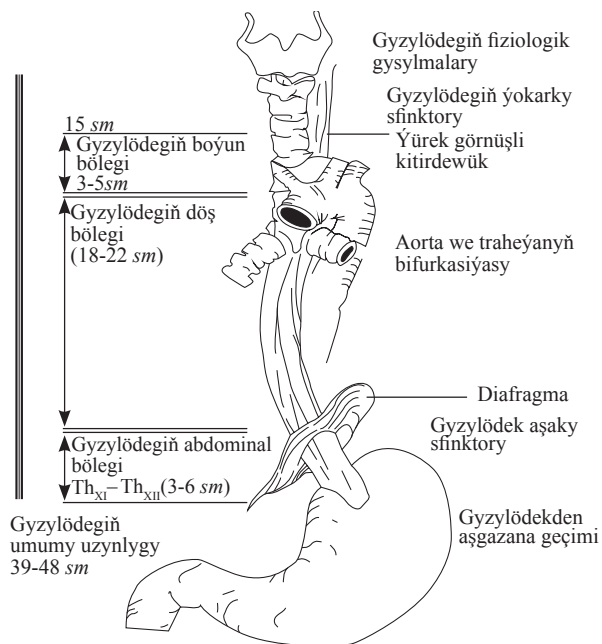
Gan aýlanyşygy gyzylödegiň ýokarky bölegi 2–3 sany truncus thyrocervicalisiň şahajyklaryndan, ortaky bölegi bolsa bronhial şahajyklardan, käwagt bolsa gapyrga ara damarlardan amala aşyrylýar.

Aşaky bölegi bolsa 2–5 sany ortadan gaýdýan şahajyklardan, diafragmanyň içindeki we abdominal bölegi bolsa çep aşgazan arteriýadan gan bilen üpjün edilýär.

Gyzylödegiň limfatiki ulgamy agza içindeki limfatiki birleşmelerden, döş limfatiki akaryndan we limfatiki düwünlerden durýar. Esasy limfatiki akary gyzylödegiň diwarlaryndan başlap, goňşy agzalary bilen, ýagny öýken, aşgazan, traheýa, galkangörnüşli mäs bilen baglanyşykly akýar.

Gyzylödegiň innerwasiýasyny, esasanam, ekstramural (agzadaşy nerwi) we intramural (agza içi nerwi) bölekler üpjün edýär. Wegatatiw nerw ulgamy tekiz we kese ýatan muskullary, mäsleriň we damarlaryň hereketiniň işini üpjün edýär. Gyzylödegiň nerw innerwasiýasy garyşyk görnüşlidir, ýagny afferent (duýujy) we efferent (hereketlendiriji) nerw şahalarydyr. Simpatiki we parasimpatiki nerw ulgamlary muskullary hereketlendirende bir-birine gapma-garşy täsir edip, gyzylödekden iýmit geçmekligi üpjün edýärler.

Gyzylödegiň anatomiýasy, gan, limfatiki we nerw ulgamlarynyň gurluşy onuň kanseriniň metastazlaryny anyklamakda we operasiýanyň göwrümünü hem-de hilini meýilleşdirilende esasy bolup durýar.

27-nji surat. Gyzylödegiň anatomiýasy

4.3.2. Gyzyłödegiň howply täze döremelerine getirýän ýagdaýlar we keseller

Bu keseli döretmäge ukyply bolan ýagdaýlar özüniň köpdürlüligi bilen häsiýetlenýär – olaryň köpüsi iýmitleniş bilen bagly bolup, olara gyzgyn nahar iýip, gyzgyn çay içmek, ýokary konsentrasiýaly spirtli içgileri içmek, çilim çekmek, ownuk süňkli balyklary iýmek, nahary gyşaryp iýmek, gök önümleri we miweleri az iýmeklik degişlidir.

Gyzylödegiň howply täze döremesine getirýän keseller – dowamly ezofagit ýa-da gyzyłödegiň sowuklamasy, leýkoplakiýa, aneurizma, gyzyłödegiň operasiýadan ýa-da ýanykdan soňky daralmasy, gyşarmasy we gyzyłödegiň ýaralarydyr.

Diwertikulalar, köplenç, gyzyłödegiň howply täze döremeleriniň ojagy bolup biler. Eger-de diwertikulanyň içinde köp halatlarda iýmit galsa, ol howplaşma hadysasynyň tizleşmegine gönüden-göni sebäp bolup biler. Diwertikulanyň içinde galan iýmitler dargap başlasa, onda ol ýerde ýokanç bakteriýalar toplanyp zaýalanýarlar we dowamly ezofagitleriň döremegine sebäp bolýarlar. Ýokarda getirilen ýagdaýlar gyzyłödegiň ýaralanmagyna alyp barýar we gyzyłödekde ýara döredýärler.

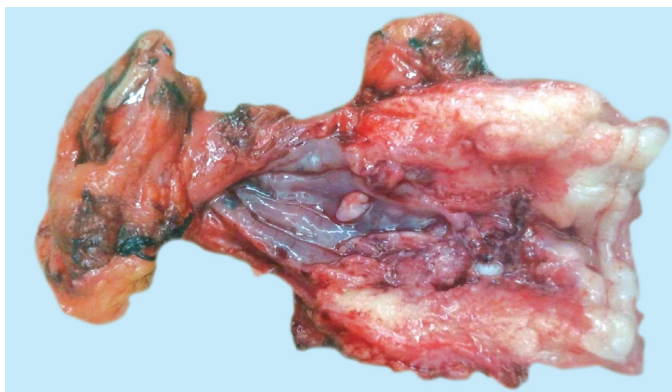
Gyzylödegiň distal böleginde adenokarsinomanyň ýüze çykarylmagy, köplenç, gastroezofageal reflýuks bilen baglanyşykly bolýar. Ýagny aşgazanyň saklaýan suwuklyklary gyzyłödege pürkülýär we onuň nemli bardasyny gyjyndyryp, metaplaziýa we displaziýa getirýär. Şeýle ýagdaýda döreyän patologik üýtgeşmeler «Berrettanyň gyzyłödegi» diýlip atlandyrylýar.

Gyzylödegiň kanseri onuň howply däl kesellerinden hem döräp bilýärler. Olar polipler – aýaklyja nemasty bardajykda emele gelýän mäsli örtükdir. Polipler gyzyłödegiň dürli ýerlerinde bolup bilýär. Onuň üstüniň örtügi, ýagny nemli bardajygy zaýalanyp ýara, ýagny baş emele getirip biler. Ýaralanan polipiň gyrasyndan hemişe howply täze döremeleriň öýjükleri tapylýar. Şonuň üçinem polipleri anyklanan dessine aýyrmaklyk maslahat berilýär. Häzirki döwürde endoskopiki enjamlar bilen polipleri aýyrmaklygiň ýaýran usullaryň biri bolmak bilen, ol usul ýönekeýligi, howpsuzlygy we arzanlygy bilen tapawutlanýar. Emma aýrylan polipde howplaşma alamatlary ýüze çykan bolsa, onda endoskopiki polipektomiýa keseliň düýpli bejeriş usuly bolup bilmez.

Köplenç, gyzyłödekde papillomalar hem gabat gelýär. Olar ýekeleýin hem-de köpçülikleýin bolýarlar. Olar gyzyłödekde uly bolmadyk çiş emele getirýärler. Papillomalaryň üstleri örän ýokary differensirlenen ýasy öýjükler bilen örtülen we olar agyz boşlugynyň, artbujak deşiginiň hem-de deridäki ösüntgilere meňzeş bolýarlar. Şonuň üçinem köp halatlarda papillomalaryň howplaşan öýjüklere geçýänligi sebäpli, bu kesel howply täze döremäniň önüsyndaky obligat kesel hasap edilýär.

4.3.3. Gyzyłödegiň kanseriniň patologik anatomiýasy

Gyzylödegiň kanseri onuň döş böleginde köp duş gelýär. Esasan hem, onuň ortaky böleginde – 40-70%-e, aşaky böleginde bolsa 25-40%-e deň bolýar. Gyzyłödegiň

28-nji surat. Gyzylödegiň ýara bolan kanseri

boýun böleginde, ýokarky döş böleginde we garyn böleginde kanser keseli 5-10% ýagdaýda duş gelýär. Gyzylödegiň kanseri ekzofit ösüş görnüşinde gyzylödegiň içine kömelek, düwürtişek ýaly bolup ösüp çykýar, endofit ösüş görnüşinde gyzylödegiň diwarlary boýunça ýaýrap, ösüp gidýär (28-nji surat), garyşyk ösüşi bolsa kanseriň ekzofit we endofit ösüşleriniň ikisiniň hem alamatlaryny özünde saklaýar.

Gistologik gurluşy – gyzylödegiň nemli bardasy köpgatlakly ýasy örtüji dokuma bilen örtülendir, şol sebäpden hem 85-90% ýasy öýjükli howply täze döremeler emele gelýär, 10-14%-i mázlerden döreyän howply täze döremeler – adenokarsinomalar we 1-2% ýagdaýda birleşdiriji dokumalaryndan her dürli sarkomalar döreyärler.

4.3.4. Gyzylödegiň howply täze döremeleriniň ýaýraýş derejeleri

I dereje – howply täze döreme gyzylödegiň diwarlaryna 3 sm möçberinde ýaýrap, nemli bardajyga we nemasty bardajyga ösüp geçýär. Hiç ýerde metastaz ýok.

II dereje – howply täze döreme gyzylödegiň diwaryna 3-5 sm möçberinde ýaýraýar we muskul bardajygyna çenli baryp ýetýär, regional zolakda 1 limfa mázde metastaz bolup biler.

III dereje – howply täze döreme gyzylödegiň diwarynyň 5 sm köp bölegine ýaýraýar we diwaryň 4 bardajygyna hem ösüp geçýär. Regional zolakda 2-3 limfa mázlerde metastaz bolmagy mümkin.

IV dereje – howply täze döreme gyzylödegiň daş-töweregindäki dokumalara we agzalara ösüp geçýär, regional zolakdaky limfa mázlerde metastazlaryň konglomeraty bar, olar yralanynda hereket etmeyärler, uzakda ýerleşýän limfa mázlerde we içki agzalarda hem metastazlar bolup biler.

Gyzylödegiň howply täze döremeleriniň TNM ulgamy boýunça Halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çiş:

Tx – ilkinji çiş häsiýetlendirmek üçin ýeterlik maglumatlar ýok;

To – ilkinji çiş ýüze çykarylmaýar;

Ti.s. – carsinoma in situ;

T₁ – çiş gyzylödegiň, nemli we nemasty gatlaklarynyň çäklerinde ýerleşen;
T₂ – çiş gyzylödegiň muskul gatlagyna ýaýraýar;
T₃ – çiş gyzylödegiň ähli gatlaklaryna ýaýran;
T₄ – çiş gyzylödegiň goňşy dokumalaryna ösüp geçen we başga agzalarda metastazlary bar (bellik: çişň ýaýraýyş derejesi klinika, endoskopiýa we rentgen alamatlary bilen kesgitlenilýär).

N – limfa mázleriň ýagdaýy:
(Gyzylödegiň boýun bölegi üçin)

N₀ – limfa mázlerinde metastaz ýok;
N₁ – limfa mázleriniň metastazlary bir taraplaýyn hereket edýär;
N₂ – limfa mázleriniň metastazlary iki taraplaýyn hereket edýär;
N₃ – limfa mázlerinde hereket etmeýän metastazlar bar.

(Gyzylödegiň gursak bölegi üçin)

N₀ – limfa mázlerde metastaz bardygy baradaky alamatlar mediastinoskopiýa ýa-da operasiýa wagtynda ýüze çykarylmaýar;

N₁ – limfa mázleriniň metastazlarynyň alamaty mediastinoskopiýa ýa-da operasiýa wagtynda ýüze çykarylýar;

N_x – regional limfa mázleriniň ýagdaýyny kesgitlemek mümkin däl.

M – uzakda ýerleşýän metastazlar:

M₀ – uzaga giden metastazlaryň alamatlary ýok;

M₁ – uzaga giden metastazlar bar;

M_x – uzaga giden metastazlar barada doly maglumatlar ýok.

4.3.5. Gyzylödegiň howply täze döremeleriniň kliniki alamatlary

Bu kesel howply täze döremeleriň arasynda kliniki alamatlara baý bolan patologiýa hökmünde tapawutlanýar. Onuň ilkinji we esasy alamaty disfagiýadyr (gyzylödekden iýmit geçmeginiň we ýuwduňmagyň kynlaşmagy).

Disfagiýa – dis – bozulmak, aagus – ýuwduňmak diýen iki sözden durup, ýuwduňmagyň bozulmagy diýlip terjime edilýär. Ýöne klinikada disfagiýa, köplenç, gyzylödek boýunça iýmitiň geçmeginiň bozulmagy diýlip düşündirilýär. Şeýlelikde, disfagiýa – bu ýuwduňmak we gyzylödek boýunça iýmitiň geçmegi bilen bagly bolan alamatlaryň toplumu bolup, ýuwduňmak wagtynda oňaýsyzlygy, ýakymсыzlygy, agyryny, ýuwutmaklygyň düýbünden mümkin dældigini, iýmit geçmeli wagtyndaky oňaýsyzlygy, ýakymсыzlygy, agyryny we iýmit geçmegiň doly ýa-da bölekleyin bozulmagyny öz içine alýar. Ýokarda aýdylyşy ýaly, disfagiýa, köplenç halatda, gyzylödek boýunça iýmit geçmeginiň bozulmagy diýlip düşünilýär, bu ýagdaýyň esasy sebäbi ýuwduňmaklygyň bozulmagy çiş gyzylödegiň boýun böleginde ýerleşende ýüze çykýar. Emma gyzylödegiň çiş boýun böleginde näsaglaryň diňe 5%-de duş gelyär. Iýmit geçmeginiň bozulmagy bolsa, çişň ýerleşýän ýerine bagly bolmazdan, näsaglaryň hemmesinde diýen ýaly gabat gelyär. Şol sebäpli hem mundan beýläk disfagiýa diýlende gyzylödek boýunça iýmit geçmeginiň bozulmagy göz önünde tutuljakdyr.

Gyzylödek boýunça geçýän iýmitleriň görnüşi boýunça disfagiýanyň 4 derejesi bardyr. Adamlaryň iýýän iýmitleri bolsa 4 görnüşe bölünýär: gaty, goýy, ýarym suwuk we suwuk iýmitler.

I dereje – diňe gaty iýmitler geçmeýär.

II dereje – gaty we goýy iýmitler geçmeýär.

III dereje – gaty, goýy we ýarym suwuk iýmitler geçmeýär.

IV dereje – hiç hili iýmit geçmeýär.

Disfagiýalar funksional we organiki diýen iki topara bölünýär.

Funksional disfagiýa – bu gyzylödegiň diwarynda organiki üýtgeşmeler bolman, gyzylödegiň diwarynyň muskul bardasynyň ýygrylmagy netijesinde ýüze çykýar. Bu köplenç halatda, ahalaziýa ýa-da kardiospazm diýen kesellerde ýüze çykyp, ol gyzylödegiň wagtal-wagtal ýapylmagy, bu hadysanyň bolsa näsagyň nerw ulgamynyň ýagdaýyna baglylygy bilen häsiýetlendirilýär, ýagny gyzylödek adam gaty gynananda, begenende ýa-da gaharlananda ýapylýar. Bu ýagdaýda gyzylödegiň ýapylmagynyň önümi derman serişdeleriniň kömegi arkaly almak ýa-da şol serişdeler bilen bejermek mümkindir.

Organiki disfagiýa – gyzylödegiň ýapylmasy onuň diwaryndaky organiki üýtgeşmeleriň netijesinde ýüze çykýar. Ol üýtgeşmeler iki topara bölünýär:

1. Strukturalar – daralmalar, olar ýaradan, ýanykdan (himiki ýanyk, gaýnan suwdan emele gelen ýanyk) operasiýadan soň ýara bitikleriniň netijelerinde bolýar. Bu disfagiýalar hemişelikligi we durnuklylygy bilen häsiýetlenýärler, ýagny olar derman serişdeleriniň kömegi bilen aýrylmaýar we geçýän iýmit önümi hem hemişe bir görnüşde bolýar.

2. Çiş disfagiýasy – olar howply we howply däl täze döremeleriň täsiri netijesinde bolup, öz gezeginde iki topara bölünýär: a) obturasion disfagiýa – çiş gyzylödegiň öz diwarynda bolup, onuň deşigini ýapýar; b) kompression disfagiýa – çiş gyzylödegiň daşynda bolup, ol gyzylödegi daşyndan gysýar. Gursagara mázlerde ýa-da ýabak (çarşak) görnüşli mázlerde metastaz bolanda ýüze çykýar. Çiş disfagiýasy hemişelikligi we güýjelmegi bilen tapawutlanýar.

Käbir halatda gyzylödekde çiş bolanda funksional disfagiýa ýüze çykmagy mümkin. Ol üç görnüşde ýüze çykýar:

1. Näsagyň bir gezek düwünmegi – ol adamyň özüni doly sagat duýýan wagtynda ýüze çykýar we näsag ol ýagdaýy iýmiti doly çeynemänligi bilen baglanyşdyrýar. Bu ýagdaý näsag ýyly çay, süýt we başga suwuklyk içen mahaly bolýar we soňra näsagy 4-6 aýyň dowamynda biynjalyk etmeýär. Soň bolsa bu ýagdaý täzedan gaýtalanyp, näsagy ýygy-ýygandan biynjalyk edýär;

2. Adaty bolmadyk (paradoksal) disfagiýa – bu bölekleýin disfagiýanyň aýratyn bir görnüşi bolup, onuň aýratynlygy gyzylödekden gaty iýmitiň geçmegi bilen baglydyr. Näsagyň gyzylödeginden gaty iýmit geçende, ol uly bolmadyk çiş ýa-da ýarajygy darap geçip, onda güýçli agyrynyň ýüze çykmagynyň sebäpkäri bolýar. Onuň netijesinde gyzylödegiň diwary ýygrylyp ýapylýar we soň iýmit düýbünden geçmeýär, bu ýagdaý ýönekeý reflektor hadysadyr.

3. Öňünden ýöreýän disfagiýa – näsag iýmit iýmek barada pikir edip başlanda gyzyldök ýapylýar we iýmeklik näsaga başartmaýar. Bu ýagdaý çişniň ýa-da ýarajygyň näsag tarapyndan her gezek iýmit iýlende gyjyndyrylýandygy bilen bagly bolup, ol şertli reflektor hadysasydyr. Derman serişdeleri ýa-da ýyly suwuklyklar iýmitiň geçmegine kömek edýär. Ýokarda häsiýetlendirilip geçilen funksional disfagiýalaryň görnüşleri gyzyldödegiň howply täze döremeleriniň irki görnüşlerine degişli alamatlardyr, sebäbi olar çiş entek gyzyldödegi ýapyp ýetişmänkä ýüze çykýar.

Iýmitiň regurgitasiýasy – gyzyldök gusmagy – bu näsagyň iýmiti iýen badyna gusmagy. Bu ýagdaý gyzyldödegiň çişiniň yokarsyna ýygnan iýmitiniň gyzyldödegiň diwarynyň gysylmagy netijesinde yzyna gaýtmagy bilen baglydyr.

Gipersaliwasiýa – sülekeyiň köp mukdarda bölünip çykmagy. Bu ýagdaý gyzyldödegiň iýmit geçirişiniň doly togtan wagtynda, iýmitiň geçirijiligini aňsatlaşdyrmak maksady bilen bedeniň uýgunlaşmak mehanizmleri tarapyndan ýerine ýetirilýän hadysadyr.

Näsagyň agzyndan ýakymsyz ysyň gelmegi, gan gitmeklik, agyrynyň ýüze çykmagy. Agyry, köplenç halatlarda, iýmit iýmek bilen bagly bolýar. Eger-de agyry özbaşdak bolsa we iýmit iýmek bilen bagly bolmasa, onda ol keseliň öte geçenligi bilen baglydyr. Näsaglarda, köplenç, kütäk agyry bolup, ol çişni ýerleşýän yerinden, takmynan, 5 sm aşakda ýüze çykýar. Meselem, çiş gyzyldödegiň boýun böleginde bolsa, onda agyry gursak süňküniň yokarky üçden biriniň aşagynda ýerleşýär. Käbir halatlarda agyry stenokardiýa görnüşinde bolup, ol ýüregiň töwereklerinde ýerleşýär.

Eger-de gyzyldödegiň çiş iýme ýzyna gaýdyjy nerwi basýan bolsa ýa-da oňa ösüp geçýän bolsa, onda sesiň guryk çykmagy – disfoniýa (ses baglaýjylaryň bir tarapyň ysmazlygy) ýa-da sesiň düýpden çykmazlygy – afoniýa (ses baglaýjylaryň iki tarapyň hem ysmazlygy) anyklanylýar.

Eger-de gyzyldödegiň çiş bronha ösüp geçen bolsa, onda näsagda üsgülewük peýda bolýar. Eger-de üsgülewük näsag bir zat iýende ýa-da içende köpelse, onda ol ezofagobronhial fistulanyň alamatydyr.

Näsagda gyzyldök iýmiti doly geçirmeýän bolsa we birden iýmit oňat geçip başlasa, onda oňa oňatlaşmanyň nädogry sindromy diýilýär, sebäbi iýmitiň gowy geçip başlamagy çişni dargamagy bilen baglydyr. Bu bolsa çişden gan akyp, hatda näsagyň heläk bolmagyna hem getirmegi mümkindir.

4.3.6. Gyzyldödegiň howply täze döremeleriniň anyklanylş usullary

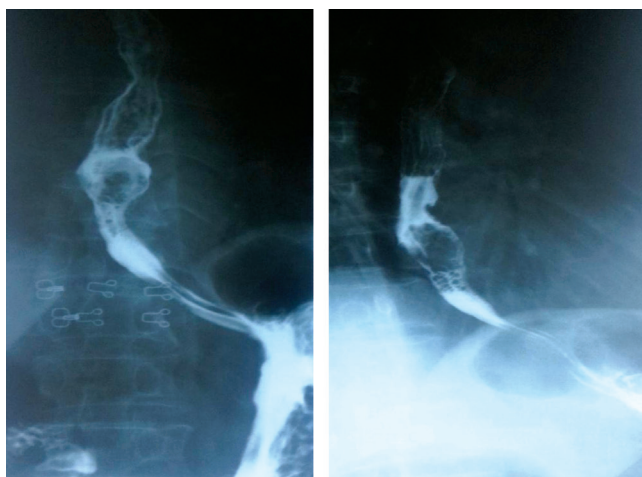
Barlaghana barlaglary

Umumy kliniki barlaglary (ganyň umumy derňewi, peşewiň umumy derňewi, ganyň biöhimiýa barlaglary). Çiş markýorlaryny (SCC – ýasy öýjükli kanseri anyklamak üçin, CEA, CA 19-9, CA 72-2 – mäs öýjükli kanseri anyklamak üçin) anyklamak.

Rentgen barlag usullary

1. Bariniň sulfatynyň kömegi bilen gyzyldödegiň kontrastly rentgenoskopiýasy we rentgenografiýasy (*29-njy surat*). Rentgen barlagy çişni möçberini, gyzyldödegiň

geçirijiligini, goňşy agzalar bilen arabaglanyşygyny, ýerleşýän ýerini kesgitlemekde kömek berýär.

29-njy surat. Gyzylödegiň howply täze döremesiniň rentgen suraty

2. Gyzylödegiň nemli bardasynyň pnewmorelyefi – ýokarda görkezilen barlagdan soň, bariniň sulfaty yzyna gaýdandan ýa-da aşgazana geçenden soň, gyzylödegiň içine howa goýberilmek arkaly geçiriýär. Gyzylödege howa geçirilenden soň, onuň gatlaklarynyň arasynda galan bariniň sulfatynyň yzlarynyň arasyny ölçäp, gyzylödegiň keseli anyklanylýar.

3. Gyzylödegiň tomografiýasy – gatlaklaýyn rentgen barlagy.

4. Pnevnomediastinografiýa – gursagara howa goýbermek arkaly rentgen barlagy.

5. Pnevnomediastinotomografiýa – ýokarda agzalan barlagyň gatlaklaýyn geçirilmeği.

6. Respirator poligrafiýasy – näsagy bir durkunda iki gezek – dem doly içine dartylanda we dem doly goýberilende rentgende surata düşürmek. Bu usul gyzylödegiň çişiniň hereket edýänini barlamak üçin ulanylýar.

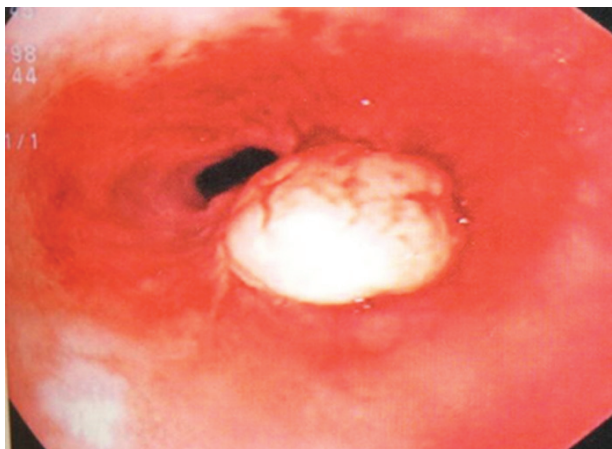
7. Rentgenokinografiýa – köp kadrly rentgen barlaglary.

8. Gyzylödegiň kompýuter tomografiýasy – bu barlag çişiniň ýaýran metastazlaryny anyklamakda kömek edýär.

Endoskopiýa barlaglary

Fibroezofagoskopiýa barlagynda endoskop enjamy arkaly gyzylödegiň patologic hadysalary görülýär. Fibroezofagoskopiýada çiş hadysasynyň görnüşini (*30-njy surat*), ýerleşýän ýerini, ölçeglerini, howply täze döremeleriň ösüş görnüşlerini we olaryň göni däl alamatlaryny anyklamak bolýar.

Mediastinoskopiýa barlagynda gyzylödegiň täze döremeleriniň gursagara boşlugynyň limfa mázlerindäki metastazlaryny, çişiniň gursagara boşlugyna ýaýraýyş derejelerini anyklamak bolýar.

30-njy surat. Endoskopiýa barlagy – gyzylödegiň ekzofit görnüşli kanseri

Radioizotop barlaglary

1. Radiometriýa – näsagyň 1 kg agramyna 1 mikrokýuri möçberinde bellikli 32P-fosfor içmäge berlip, ýörite sanaýjynyň kömegi bilen gyzylödegiň böleklerinde aýratyn 32P ýygmanyşy barlanylýar. Alnan netije hasap edilende şu aşakdaky maglumatlar göz önünde tutulmalydyr. Ýagny kadada gyzylödegiň gursak böleginiň ortaky üçden birinden alnan netijeler 100% hasap edilip, şondan ýokary gitdigiçe azalyp, gyzylödegiň boýun böleginde 85%-e barabar bolýar we aşak gitse bolsa köpelip, gyzylödegiň garyn böleginde 140%-e barabar bolýar. Gyzylödegiň hemme keselleri göz önünde tutulanda, 32P onkologiýa degişli däl kesellerde 70-130% möçberinde ýygnanýar. Howply däl täze döremelerde 300-450% möçberinde ýygnanýar.

2. Operasiýadan soňky ýa-da jesetdäki radiometriýa – bu barlag näsagyň bedeninden operasiýa wagtynda aýrylan ýa-da jeset kesilende alnan gyzylödegi fotoplýonkanyň üstünde ýerleşdirilip, ýörite tagtajyga berkidip, sowadyjyda goýulýar we 24 sagatdan soň ýüze çykarylýar hem-de fotoplýonkanyň gyzylödegiň haýsy böleginiň gabadynda kölege köp ýa-da uly bolsa, şol ýerde hem çiş barlygy anyklanylýar.

Morfologiýa barlag usullary

1. Endoskopiýa wagtyndaky biopsiýa.

2. Eksfoliatiw sitodiagnostika.

a) Gyzylödegi ýörite rezin turbajygyň kömegi bilen ýuwup, şol ýuwundyny sitologiýa barlagyndan geçirmek.

b) Näsag daşky gurşaw bilen bagly bolan rezin armytjygy ýuwutmaly we şol armytjyk aşgazana düşenden soň çişirilmeli we yzyna çekilip alynmaly. Şol armytjygyň gyzylödegiň nemli bardasyndan syrýp alan materialyny sitologiýa barlagyndan geçirmek.

3. Elektrozofagografiýa – gyzylödegiň diwarynyň bioelektrik potensialyny kagyz ýüzüne ýazmak – gyzylödegiň peristaltikasynyň bar ýerinde bioelektrik potensiallar bar, peristaltika ýok ýerinde bolsa olar ýok. Peristaltika bolsa täze döremäniň ýerleşýän ýerinde bolmaýar.

4.3.7. Gyzylödegiň kanseriniň bejeriliş usullary

Hirurgiýa bejergisi

1. Palliatiw operasiýalar. Olara gastrostoma degişlidir. Ol operasiýa gyzylödek iýmiti doly geçirmeýän ýagdaýynda näsagy iýmitlendirmek üçin amal edilýär. Näsagyň iýmitlenmegi ýola goýlandan soň, onuň ýagdaýy gowulaşýar we käbir ýagdaýda çişe garşy bejergi geçirmäge mümkinçilik döreyär. Näsagyň iýmitlenmegini ýola goýmak üçin seýrek ezofagofundoanastomoz operasiýasy hem amal edilýär, käbir halatlarda bolsa gyzylödegiň öwrülip geçiji plastikasy amal edilýär. Plastik material görnüşinde aşgazanyň uly egrelmesi ulanylyp, ol döş süňküniň öňünden deriniň aşagyndan geçirilýär we boýnuň ýüzünde gyzylödegiň boýun bölegi bilen birikdirilýär.

2. Radikal operasiýalar. Çişň ýerleşýän ýerine baglylykda olar bir tapgyrly we iki tapgyrly operasiýalara bölünýärler. Radikal operasiýalar şöhle bejergisi bilen utgaşdyrylyp amal edilýär. Şöhle bejergisi operasiýadan öň her gün ojaklaýyn bir gezekde 2,0 Greýden, hepdede 5–6 gezek berilýär. Bu näsaglara operasiýadan öňki şöhle bejerginiň umumy mukdary 30 Greý berlip, soňra onkolog lukmanyň gözegçiliginde iki hepde arakesme berilýär.

Bir tapgyrly operasiýalar haçanda täze döreme gyzylödegiň aşak böleginde ýerleşýän bolsa amal edilýär. Eger-de çiş gyzylödegiň gursak böleginiň aşaky üçden birinde ýerleşýän bolsa, onda Lýusyň operasiýasy amal edilýär. Ol operasiýa laparatomiyadan başlanýar. Onuň maksady garyn boşlugynyň agzalaryny barlap görmek we aşgazany baglaýjylardan boşatmak we gyzylödegiň garyn bilen gursak boşluklarynyň arasyndaky bardanyň deşigini giňeltmekdir. Soňra garyn boşlugynyň ýarasy dikilýär. Näsagyň sag tarapyndan başınji gapyrgadan torakotomiýa edilip, sag öýkeni galdyryp, aragursak açylýar we gyzylödegiň çişli ýeri rezeksiýa edilýär. Aşgazan sag plewra boşlugyna çekilip alnyp, diafragmanyň deşigine berkidilýär we aşgazan bilen gyzylödegiň galyndysynyň arasyna-da anastomoz döredilýär. Anastomoz sag plewra boşlugynda ýerleşýär.

Eger-de gyzylödegiň çişi onuň garyn böleginde ýerleşýän bolsa, onda Gerlogyň operasiýasy amal edilýär. Bu operasiýa aşgazanyň proksimal böleginiň we gyzylödegiň distal böleginiň rezeksiýasy bolup, ol laparatomiyany we torokotomiýany bir kesim bilen amal edilip, soňra bolsa diafragmatomiýa edilýär we aşgazanyň hem-de gyzylödegiň galan bölekleri çep plewra boşlugynda bir-biri bilen birleşdirilýär.

Operasiýalar hökmany garyn boşlugynyň we gursagaranyň limfodisseksiýasy bilen ýerine ýetirilýär. Bu bolsa haçanda limfadüwünlerde metastaz bolan ýagdaýynda hem näsaglaryň ýaşajylygyny uzaldýar.

Iki tapgyrly operasiýa – Dobromyslow-Torekiň operasiýasy çiş gyzylödegiň gursak böleginiň ortasynda ýerleşende ýerine ýetirilýär. Onuň birinji tapgyryna gyzylödegiň ekstirpasiýasy diýilýär. Ol laparatomiyadan başlanýar. Onuň maksady garyn boşlugynyň agzalaryny barlap görmek we metastaz tapylmasa, gastrostomiýa etmek. Soňra bolsa sag tarapdan torokotomiýa edilip, gyzylödek doly aýrylýar we boýunda

ezofagostomiya goýulýar. Birinji tapgyr gastrostomiya we ezofagostomiya goýmak bilen tamamlanýar. Ikinji tapgyry 4-6 aýdan soň, eger-de syrkawda residiw ýa-da metastaz bolmasa edilýär. Bu tapgyra gyzylödegiň plastikasy diýilýär. Plastik material hökmünde aşgazan, ýogyn we inçe içegeler ulanylýar. Olar gursak süňküniň öňünden deriniň aşagyndan geçirilýär we boýnuň ýüzündäki ezofagostoma bilen birikdirilýär.

Soňky döwürde Dobromyslow-Torekiň operasiýasy ulanylmakdan aýryldy, onuň ýerine Lýusiň birtapgyrly operasiýasy amal edilýär.

Gyzylödegiň hirurgiýa bejergisinden soňky gaýrüzülmeleri iki topara bölünýär. Olaryň birinjisi – somatiki gaýrüzülmeler, olara pnewmoniya, plewropnewmoniya, plewritler, ýürek-damar ýetmezçiligi, ikinjisi bolsa – hirurgik gaýrüzülmeler, ýagny anastamozyň bozulmagy, onuň gysylmagy, adekwat işlemezligidir. Hirurgiýa bejergisi meýilleşdirilende bu gaýrüzülmelere garşy göreş çäreleri göz önünde tutulýar.

Şöhle bejergi ilkinji çişe täsir edip, ol özbaşdak bejergi hökmünde diňe hirurgiki bejergi geçirip bolmajak näsaglara ulanylýar. Gyzylödegiň kanserinde özbaşdak şöhle bejergisi II tapgyrda geçirilýär. Näsaglara her gün ojaklaýyn bir gezekde 2,0 Greý, hepdede 5 – 6 gezek berilýär. Bu näsaglara şöhle bejergisiniň umumy mukdary her tapgyrda 30 – 35 Greý berlip, umumy mukdary 60 – 70 Greýe ýetirilýär.

Bejerginiň netijeleri

Bejergi geçirilmedik wagtynda näsaglar 1 ýylyň dowamynda heläk bolýarlar. Konserwatiw usullar bilen bejerilende näsaglar 1 ýyldan 5 ýyla çenli ýaşayarlar we operasiýadan soň olaryň 5 ýyllyk ýaşajylygy I – II derejelerde 60%-e, III derejede 27,0%-e, IV derejede 5,84%-e deň bolýar.

4.4. Aşgazanyň täze döremeleri

Aşgazanyň örtüji we birleşdiriji dokumalardan gurlandygy sebäpli, onda bu dokumalardan döräp biljek howply we howply däl täze döremeleriň hemme görnüşiniň ýüze çykmagy mümkindir. Aşgazanyň birleşdiriji dokumalaryndan fibromalar, angiomas, leyomiomas, limfangiomas we olaryň howply görnüşleri döreyärler. Bu täze döremeler aşgazanyň epitelial däl täze döremeleri diýlip aýratyn bir topara bölünýärler we aşgazanyň howply täze döremeleriniň 2% töwregini düzýärler. Aşgazanyň täze döremeleriniň iň köp gabat gelýäni aşgazan kanseri bolup durýar. Aşgazanyň kanseri onuň nemli gatlagyndan döreyär. Aşgazanyň täze döremelerini çuňňur öwrenmek üçin, ilki bilen, onuň anatomo-fiziologik aýratynlyklaryny öwrenmek zerurdyr.

4.4.1. Aşgazanyň kliniki anatomiýasy

Halkara anatomik nomenklatura boýunça aşgazanda kardial bölegi, düýbi, göwresi we pilorik bölekleri bar. Aşgazanyň kliniki anatomiýasynda ony üç bölege bölmeklik makul bilinýär: ýokarky kardial bölegi, ortaky bölegi – göwresi we aşaky – pilorik bölegi. Mundan başga-da aşgazanda uly egrem we kiçi egrem bolup, uly

egrem aşak tarapynda, kiçi egrem bolsa ýokary tarapynda ýerleşýär. Aşgazan gan bilen aşgazan we aşgazan iç-ýag arteriýalarynyň kömegi bilen üpjün edilýär. Aşgazandan limfanyň akyp gidişiniň aýratynlygy onuň kanser keselinde berýän metastazlarynyň aýratynlygyny üpjün edýänligi sebäpli, onuň limfa ulgamynyň häsiýetnamasyny «Aşgazanyň metastaz berşi» diýen böleginde ýazmagy makul bildik. Aşgazanyň diwary 4 gatlakdan durýar. Aşgazanyň iň içki gatlagynda nemli bardajyk we onuň aşagynda nemasty bardajyk ýerleşýär. Bularan başga-da muskul gatlagy we iň daşky ýorka gatlagy bardyr.

Aşgazanyň nemli bardajygy silindr şekilli örtüji dokumadan durup, ol mähli dokumalara degişlidir. Bu dokuma biri-birinden birleşdiriji dokumalar arkaly çäklenýän mäjzagazlary emele getirýärler. Ol mäjzagazlar 35 mln çenli bolýarlar. Ol mäjzagazlar aşgazanyň hususy mäjzagazlary diýlip atlandyrylýar. Aşgazan mähleri duz turşusyny, pepsinogeni we gastromukoidleri işläp çykarýar. Duz turşusy pepsinogeni pepsine öwürýär, helikobakteri pilori bedenjikleriniň ösüşini saklaýar, uly molekulýar beloklary kiçi molekulýar gurluşa geçirýär. Gastromukoidler aşgazynyň nemli bardajygyny içinden örtýär, ony fiziki we himiki zeperlenmelerden goraýar. Aşgazan suwuklygy onuň pH+ derejesini saklaýar. Aşgazanyň pH+ derejesi pese gaçyp başlandan helikobakteri pilori bedenjikleri köpelip başlaýar, olaryň işläp çykarýan fermentleri iýmitiň düzümindäki kanserogen maddalarynyň boşamagyna getirýär we aşgazanda her dürli keselleriň döremegine sebäp bolýar. Aşgazanda döreyän dürli näsazlyklar gastroduodenal, gastroezofageal reflýukslaryň döremegine getirýär. Gastroduodenal reflýuksyň netijesinde 12 barmak içegäniň suwuklygy aşgazana geçýär we onuň PH+ derejesiniň peselmegine getirýär. Bu bolsa gastromukoidleriň eremegine, helikobakteri pilori bedenjikleriniň ösmegine, onuň netijesinde aşgazanyň nemli bardasynda kanserogen maddalaryň gönüden-göni öz täsirini ýetirmegine sebäp bolýar. Şeýle ýagdaýyň näsaglaryň durmuşynda gaýtalany durmagynyň netijesinde aşgazanyň nemli bardasynda metaplaziýa, displaziýa hadysalary emele gelýär. Aşgazanyň nemli bardasy wagtyň geçmegi bilen inçe içegäniň, soňra bolsa ýogyn içegäniň nemli bardasynda öwrülýär. Bu bolsa aşgazanda kanser keseliniň döremegine täsir edýär. Onuň netijesinde döreyän howply täze döremelere aşgazan kanseriniň içege (intestinal) görnüşi diýilýär. Aşgazan kanseriniň içege görnüşi, esasan, gartaşan adamlarda duş gelýär.

Aşgazan kanseri ýaş adamlarda, hatda ýetginjeklerde hem döräp bilýär. Onuň bu görnüşine aşgazan kanseriniň diffuz görnüşi diýilýär. Aşgazan kanseriniň bu görnüşiniň genetik kesel bolmagy mümkin, sebäbi ol diffuz polipoz keselli näsaglarda duş gelýär. Aşgazan kanseriniň diffuz görnüşi, köplenç, A(II) gan toparly adamlarda duş gelýändigini hem onuň şaýatnamasydyr.

4.4.2. Aşgazan kanseriniň epidemiologiýasy

Aşgazanyň kanseri howply çişleriň arasynda keselleýjilikde 4-nji orunda durýar. Aşgazan kanseri bilen her ýyl dünýäde 798 000 (9,9%) adam keselleýär we şolardan 628 000-si 1 ýylyň dowamynda ýogalýar. Bütün dünýä boýunça aşgazan kanserinden ölümçilik 2-nji orny eýeleýär. Köp ýyllaryň dowamynda aşgazanyň kanseri

howply täze döremeleriň arasynda birinji ýeri eýeläp geldi, emma soňky 20–25 ýylyň dowamynda bu keseliň sanynyň azalmagy we öýkeniň, göwsüň howply täze döremeleriniň köpelmegi, bu keseliň öz ýerini ýokarda agzalan täze döremelere bermegine sebäp boldy.

Aşgazanyň kanseri keselini döredip bilýän ýagdaýlar:

I. Adamyň iýmitlenişi:

1. Iýmitlenişiň kadalaryny bozmak;
2. Gowrulan iýmitleri köp iýmek;
3. Aýy, turşy we duzly zatlary köp iýmek;
4. Himiki usullar bilen gaplanan önümleri köp iýmek;
5. Gowrulan däneleri (gowurga, patrak, nohut) köp iýmek;
6. Alkogolly içgileri köp içmek;
7. Çilim çekmek;
8. Agzyňda çüýrük dişleriň bolmagy.

II. Tebigy ýagdaýlar:

Daş-töwerekde, suwda, howada, iýmit önümlerinde magniniň, sinkiň, misiň we kobaltnyň ýetmezçiligi.

III. Aşgazanyň howply täze döremelerine getirýän keseller:

1. Dowamly gastrit. Köpsanly barlaglaryň netijesinde alymlar, aşgazanyň kanseri, köplenç, dowamly atrofiki gastritlerde döreyändigini subut etdiler.

Rus alymy A. I. Sawiskiý (1947), A. B. Melnikow (1954), aşgazanyň kanseriniň 25-den 75%-e çenlisiniň gastritden döreyändigini subut etdiler. Soňky döwürde geçirilen ylmy-barlag işleriniň netijeleri aşgazan kanseriniň döremeginde helikobakteri pilori bedenjikleriniň uly ähmiýetini anyklady.

2. Aşgazanyň ýara keseli. Bu keseliň esasynda aşgazanda kanser keseli 2-den 25%-e çenli döräp bilýär. Şu babatda kalleoz ýaralar has hem howply hasap edilýär.

3. Aşgazanyň polipleri we polipozy. Bu keseliň kansere geçmegi köp lukmanlaryň gözegçiliginiň netijesinde 3-den 60%-e çenli baryp ýetýär.

4.4.3. Aşgazan kanseriniň patologik anatomiýasy

Çişiň ýerleşýän ýeri – aşgazanyň piloroantral böleginde 60–70%, kiçi egrelmede 10–15%, aşgazanyň kardial böleginde 8–10%, aşgazanyň öňki we yzky diwarlarynda 2–5%, aşgazanyň tutuş zaýalanmagy 1%. Rus alymy T.I. Požariýskiý aşgazanyň kanseriniň iki görnüşini ýüze çykardy, olaryň biri düwün şekilli, ikinjisi bolsa ýaýran görnüşli. 1926-njy ýylda nemes alymy Borrmann aşgazanyň kanseriniň 4 görnüşini hödürledi: 1) polipoz kanseri – aşgazan boşlugyna ösüp çykýar; 2) gyralary galyp duran ýara şekilli kanser, ol daş-töweregindäki dokumalardan anyk çäklenýär; 3) giň krater görnüşindäki kanser, onuň anyk çäkleri ýok we krateriň gyralarynda güýçli ösen täze döremäniň dokumasynyň barlygy we ol dokumanyň töweregindäki dokumalara çuňňur ornaşandygy bilen tapawutlanýar, 4) aşgazanyň köp ýerine ýaýrap, diwarlaryna çuňňur ornaşýan ýara düşmedik kanseri, diffuz – infiltrasiýaly karsinoma.

Bulardan başga-da S. A. Holdin (1952), B. B. Serow (1970), B. P. Nefedow (1977) we başga-da birnäçe awtorlaryň klassifikasiýalary aşgazanyň kanserini 3 görnüşe bölmeklige mümkinçilik berýär we şu ýagdaý klinikada has makul bilnen ýagdaý hasap edilyär.

1. Esasan, ekzofit ösýän täze döremeler.
2. Esasan, endofit ösýän täze döremeler (*31-nji surat*).
3. Ekzo-endofit ösýän garyşyk täze döremeler.

31-nji surat. Aşgazanyň endofit kanseri

Aşgazanyň nemli bardajygyny örtýän dokuma örtüji mázli dokuma bolanlygy üçin, aşgazanyň çişleri, esasan, adenokarsinoma, ýagny örtüji máz dokumalaryndan emele gelýän kanserdir. Olar üç topara bölünýärler:

1. Differensirlenen (ösüp ýetişen) adenokarsinoma.
2. Az differensirlenen (doly ösüp ýetişmedik) adenokarsinoma.
3. Differensirlenmedik (düýpden ösüp ýetişmedik) adenokarsinoma.

Bulardan başga-da aşgazanda ýasy öýjükli kanser bolup biler. Onuň sebäbi metaplaziýa we ýasy öýjükli dokumanyň gyzylödegiň nemli bardajygyndan aşgazana geçmeginiň netijesidir.

Aşgazanda deň derejede mázli dokuma bilen ýasy öýjükli dokumadan durýan kanseriň bolmagy mümkin, bu garyşyk täze döreme bolup, oňa adenoakantoma diýilýär. Ýasy öýjükli kanseri we adenoakantoma aşgazanyň seýrek duş gelýän täze döremelerine degişlidir. Aşgazanda döräp biljek täze döremeleriň içinde ýene biri bolsa onuň sarkomasydyr, ol aşgazanyň täze döremeleriniň 1-2%-ni öz içine alýar.

4.4.4. Aşgazan kanseriniň ýaýraýş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

I dereje. Täze döremäniň möçberi 3 *sm*-e çenli bolup, ol nemli we nemasty bardajyga ýaýraýar. Metastaz ýok.

II dereje. Täze döreme aşgazanyň bir anatomik böleginiň ýarysyna çenli ýaýraýar. Regional zolakda 1-2 ulalan limfa mázler bolmagy mümkin.

III dereje. Täze döreme aşgazanyň bir anatomik böleginiň ýarysyndan köp ýerine ýaýraýar, ýöne anatomik bölegini tutuşlygyna almaýar. Region zolakda 3 we ondan köp ulalan limfamázleriň bolmagy mümkin.

IV dereje. Täze döreme bir anatomik bölegiň çäginde çykýar we goňşy dokumalara ýaýramagy mümkin. Regional zolakda limfa mázleriň metastazy konglomerat görnüşinde, limfa mázleriň uzakda ýerleşýän toparlarynda metastazlaryň bolmagy mümkin hem-de metastazlar içki agzalarda bolup biler.

Aşgazan kanseriniň TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji täze döreme:

T_x – ilkinji täze döremäni häsiýetlendirmek üçin ýeterlik maglumatlar ýok;

T₀ – ilkinji çiş tapylmaýar;

T i.s. – öýjüklerdäki täze döreme, carsinoma in situ;

T₁ – ilkinji täze döremäniň möçberi 3 sm-e çenli;

T₂ – täze döreme aşgazanyň bir anatomik böleginiň ýarysyna çenli ýaýraýar;

T₃ – täze döreme aşgazanyň bir anatomik böleginiň ýarysyndan köpüsine ýaýraýar; ýöne onuň çäklerinden çykmaýar;

T₄ – täze döreme aşgazanyň bir anatomik böleginiň çäklerinden çykyp, goňşy dokumalara ýaýraýar.

N – limfamázleriň ýagdaýy:

N – limfatik mázler. Aşgazanyň daş-töweregini gurşap alýan limfa mázleri palpasiýaedip bolmaýanlygy sebäpli, olaryň ýagdaýy rentgen, USB, endoskopiýa; gistologiýa barlaglaryndan soň kesgitlenilýär. Oňa çenli olar

N_x – belligi bilen bellenilýär;

N_{xa} – aşgazanyň daşyny gurşap alýan mázlerde metastaz bar;

N_{xb} – çep aşgazan, bagyr, dalak arteriýalarynyň ugrunda we aşgazan-ýogyn içege birleşdirijisiniň gatyndaky limfamázlerde metastaz bar;

N_{xc} – ýogyn we inçe içegeleriň içýagynda hem-de paraortal limfamázlerde metastazlar bar.

M – başga agzalardaky metastazlar:

M₀ – başga agzalarda metastazlar ýok;

M₁ – başga agzalarda metastazlar bar;

P – Ilkinji täze döremäniň ýaýraýşynyň kliniki-patologoanatomik derejeleri.

Içi boş agzalara degişli:

P₁ – çiş aşgazanyň diwarynyň nemli bardajygyna ýaýraýar;

P₂ – çiş nemasty bardajyga ýaýraýar;

P₃ – çiş muskul bardajygyna çenli ýaýraýar;

P₄ – çiş aşgazanyň diwarynyň 4 bardasyny hem zaýalaýar;

G – täze döremäniň öýjükleriniň ösüp ýetişiş (differensiasiýa) derejesi gistologiýabarlaglary netijesinde kesgitlenilýär:

G_1 – differensiasiýanyň ýokary derejesi;

G_2 – differensiasiýanyň orta derejesi;

G_3 – differensiasiýanyň pes derejesi, differensirlenmedik kanseri;

Gx – differensiasiýanyň derejesi kesgitlenmändir.

4.4.5. Aşgazan kanseriniň kliniki alamatlary

Aşgazanyň kliniki alamatlaryny şertli iki topara bölmek bolar: 1. Irki alamatlary. 2. Giçki alamatlary.

Irki alamatlara degişli alamatlar köp mukdarly bolup, olary hem üç topara bölmek bolar. Birinji topar – sagat aşgazanda döreyän kanser, bu ýagdaýda kanseriň alamatlaryndan öň näsag aşgazan tarapyndan hiç hili şikaýatlar barada arz etmeýär. Ikinji topar – aşgazanyň kanseri, onuň ýarasynyň esasynda dörände, olardan öň näsag ýaranyň alamatlaryndan ejir çekýär. Üçünji topar – aşgazanyň kanseri gastritiň we polipleriň esasynda döräp biler, onda näsagda gastritiň alamatlary bolýar. A. I. Sawiskiý (1940), aşgazanyň kanseriniň irki alamatlaryny, aşgazan kanseriniň kiçi alamatlarynyň sindromy diýip atlandyryp, bu sindromda alamatlaryň 5 toparynyň bardygyny nygtap geçýär. Ol toparlara şu alamatlar degişlidir:

1. Näsagyň umumy ýagdaýynyň üýtgemegi, bu topara sebäpsiz gowşaklyk, tiz ýadamaklyk we iş ukybynyň peselmekligi degişlidir.

2. Aşgazanyň diskomfort hadysalary, bu topara azajyk nahar iýlende aşgazanyň çişmek duýgusy, tiz doýmaklyk, aşgazanyň tiz dolmak duýgusy, esasan hem, näsag iýmit iýip oturan wagty iýýän naharyndan lezzet almaýar we nahar iýip bolandan soň kanagatlanmaýar.

3. Näsagyň işdäsiniň kemelmegi.

4. Näsagyň horlanmagy, köplenç, näsagyň özi horlanýandygyny duýmaýar, ýöne onuň töweregindäkiler näsagyň eliniň, ýüzüniň we deriniň başga göze görünýän bölekleriniň aksowuldygyny belleýärler. Şu ýagdaýda näsag öz umumy agramynyň 2–5%-ni ýitirýär.

5. Näsagyň ruhy dünýäsiniň üýtgemegi – onuň keýpi ýok, daş-töweregindäkilere ünsi ýok, köplenç, aglaýar ýa-da gaharlanýar, ukusy gaçýar. Netijede, näsag mende kanser bolýarmy diýip pikir edip başlaýar, onda kanserofobiýa döreyär.

Ýokarda görkezilen alamatlara aşgazan kanseriniň kiçi alamatlarynyň sindromy diýilmeginiň sebäbi olar, köplenç, şeýle ujypsyz bolup, oňa näsaglar köp üns bermeyärler, emma daş-töweregindäkiler bu ýagdaýy belläp geçýärler.

Ýene-de bir belläp geçmeli zat, ol hem ýokarda agzalan alamatlaryň hemmesi, hemme näsaglarda bolman, olaryň 1-2-3 topary bir näsagda bolup biler. Käbir halatda bolsa bu alamatlaryň düýbünden bolmazlygy hem mümkin.

Aşgazanyň kanseriniň giçki alamatlary, köplenç, täze döremäniň ýerleşýän ýerine bagly bolýar, mysal üçin, aşgazanyň antral böleginiň kanseri piloriki bölek ýapylan

wagtyndaky alamatlaryň köpüsi iýmitiň aşgazandan içegä geçmeginiň kynlaşmagy bilen bagly bolýar.

Eger-de kanser aşgazanyň kardial böleginde ýerleşýän bolsa, onda alamatlaryň köpüsi iýmitiň gyzylödekden aşgazana geçmeginiň kynlaşmagy bilen bagly bolýar. Täze döreme aşgazanyň göwresinde ýerleşse, onda, köplenç, näsagyň umumy ýagdaýynyň üýtgemegi bilen bagly bolan alamatlar ýüze çykýar.

Aşgazan kanseriniň esasy alamatlary

1. Agyry köplenç, näsag iýmitlenenden soň ýüze çykyp, köp wagtlap dowam edýär. Käbir halatda näsaglar agyryny aýyrmak üçin iýen iýmitini gaýtarjak bolup jan edýärler.

2. Näsagyň işdäsinin üýtgemegi – köplenç halatda, näsagda işdä bolmaýar, emma işdäniň üýtgemegi netijesinde näsagyň gözüne tagamly naharlar görünmän, tagamsyz, käbir halatlarda bolsa iýmesiz zatlar görünýär, bu zatlary näsagyň küýsemegi mümkin. Köplenç, näsag et önümlerini iýmekden ýüz öwürýär.

3. Gägirmek we gaýtarmak – eger-de çiş kardial bölümünde ýerleşse, onda näsag gaýtarmaga iýmit iýen wagtynda başlaýar we näsagyň agzyndan diňe iýen iýmitiniň ysy gelýär. Eger-de çiş antral bölümünde ýerleşse, onda näsag nahardan 12-24 sagatdan soň gaýtarýar we näsagyň agzyndan çüýrük we ýakymsyz ys gelýär.

4. Gan akmak – aşgazan çişinden gan akanda onuň gaýtaran wagty «goýy kofe» şekilli zat dökülýär ýa-da onuň uly täreti gara bolýar.

5. Näsagyň umumy ýagdaýynyň üýtgemegi – gowşaklyk, ýadawlyk, iş ukybynyň üýtgemegi, deriniň aksowult ýa-da ýer reňkinde bolmagy.

Ýokardakylardan başga-da çişin ýerleşýän ýerine görä, alamatlary bolup biler, mysal üçin, antral böleginiň kanseri, köplenç, pilorostenozyň alamatlaryny berýär, kardial böleginiň kanseri – disfagiýa bilen häsiýetlendirilýär we aşgazanyň göwresiniň kanserinde, esasan hem, näsagyň, umumy ýagdaýynyň üýtgemeginiň alamatlary bolýar.

4.4.6. Aşgazan kanseriniň metastazlarynyň ýaýraýyş aýratynlyklary

Aşgazan adam bedeniniň merkezinde ýerleşýändigini sebäpli, onuň kanseriniň metastaz bermegi özbaşdak, aýratyn hem-de täsin hadysadyr. Ilki bilen, aşgazanyň metastazlary gün şöhlesi ýaly hemme taraplara ýaýrap bilýär:

1. Aşaklygyna – metastazlar garyn boşlugyna we kiçi çanaklygyň agzalaryna ýaýraýar;
2. Ýokarlygyna – metastazlar gursak we gursagara agzalara ýaýraýar;
3. Öňe – metastazlar garnyň öňki diwaryna we göbege ýaýraýar;
4. Yza – metastazlar garyn arka boşluga ýaýraýar;
5. Sag tarapa – metastazlar bagra ýaýrap bilýärler;
6. Çep tarapa – metastazlar dalaga ýaýraýar.

Ikinjiden, aşgazandan limfanyň akyp gitmek ulgamy A. B. Melnikow tarapyndan

hödürlendi (1960) we ol 4 sany howzuň üsti bilen amala aşyrylýar. Her bir howuz öz içine 4 topar limfatik mäsleri alýar.

1-nji howuz – limfany aşgazanyň piloroantral böleginiň uly egreme direlýän ýerinde ýygnaýar. Bu howzuň limfamäsleriniň 1-nji topary aşgazan-ýogyn içege birleşdirijisiniň gatynda, aşgazanyň uly egrelmesi tarapynda ýerleşýär. 2-nji topary aşgazanasty mäziň kellejiginiň aşagynda ýerleşýär. 3-nji topary inçe içegäniň içýagynda ýerleşýär. 4-nji topary bolsa, garyn boşlugynyň aňyrsynda – paraortal zolakda ýerleşýär.

2-nji howuz – limfany aşgazanyň piloroantral böleginiň kiçi egreme direlýän ýerinde ýygnaýar. Bu howzuň limfamäsleriniň 1-nji topary aşgazan-bagyr birleşdirijisiniň gatlagynda, onkibarmak içegäniň ýokarky kese böleginiň üstünde, pilorosyň aňyrsynda ýerleşýär. 2-nji topary kiçi içýagda, kiçi egrelmäniň gutarýan ýerinde ýerleşýär. 3-nji topary bagyr – onkibarmak içege birleşdirijisinde ýerleşýär. 4-nji topara, bolsa bagryň derwezesindäki limfamäsleri degişlidir.

3-nji howuz – iň uly howuz bolup, limfany aşgazanyň ýokary kiçi egreme birleşýän böleginden, gyzylödegiň garyn böleginden, aşgazanyň kardial böleginiň öňki we yzky diwarlaryndan ýygnaýar. 1-nji topar limfamäsler kiçi egrelme boýunça zynjyr şekilli ýerleşýärler. 2-nji topar limfamäsler aşgazan-aşgazanasty mäs birleşdirijisiniň üstünde ýerleşýär. 3-nji topar limfamäsler aşgazanasty mäziň ýokary gyrasy bilen onuň guýrugyna degişli zolakda ýerleşýär. 4-nji topar limfamäsler bolsa gyzylödegiň diafragmadan aşaky we ýokarky bölekleriniň töwereklerinde ýerleşýär.

4-nji howuz – aşgazanyň uly egrelmesiniň dik duran böleginiň yzky we öňki diwarlaryndan limfa ýygnanýar. Onuň 1-nji topary aşgazan-içege birleşdirijisiniň aşgazan asty mäziň guýrugynyň arkasyndan geçýän böleginde ýerleşýär.

2-nji topar limfamäsleri aşgazanyň gysgajyk arteriýalarynyň ugrunda ýerleşýär.

3-nji topar limfamäslerine dalagyň derwezesinde ýerleşýän limfamäsler degişlidir. A. B. Melnikow dalagyň özüni limfamäsleriň 4 topary hasap edýär.

Bulardan başga-da adam bedeninde aşgazanyň kanserine has mahsus bolan metastatik nokatlar bolup, olara şu aşakdakylar degişlidir:

1. Wirhowyň metastazy – ol boýnuň çep tarapynda bukawlyk süňküniň üstünde ýerleşýär.

2. Şinisleriň metastazy – ol kiçi çanakda, aýallarda yzky Duglas boşlugynda, erkeklerde bolsa peşewhalta bilen göni içegäniň arasynda ýerleşýär. Bu metastazy göni içegäniň barmak bilen barlamak arkaly ýüze çykarmak mümkin.

3. Krukenbergiň metastazy – bu aýallaryň ýumurtgalygyndaky metastazlar.

4. Göbeğiň töweregindäki metastazlar – doganlar Meri we Jozefiň metastazlary – göbeğiň bitmedik wenalarynyň üsti bilen döremegi mümkin.

4.4.7. Aşgazan kanseriniň anyklanylyş usullary

Barlaghana barlag usullary

Ganyň umumy derňewi, biohimiýa barlaglary (Dis- we gipoproteneimiýa, AlAT we AsAT derejesiniň ýokarlanmagy), Gregerseniniň reaksiýasyny anyklamak (täretde gizlin gany anyklamak), Çiş markýorlary: CEA, SA 19-9, AFP.

Şöhle barlag usullary

Rentgen barlaglary birnäçe görnüşlere bölünýärler:

a) Bariniň şulfatynyň kömegi bilen kontrast barlagyny geçirmek arkaly rentgenoskopiýa we rentgenografiýa etmek. Anyklaýyşda ýalňyşlyk goýbermezlik üçin bu usul näsagyň 4 sany ýagdaýynda geçirilýär:

- Näsag dik duran ýagdaýynda – onda aşgazanyň antral bölegi barlanylýar.
- Näsag ýüzin ýatanda – aşgazanyň öň diwary barlanylýar.
- Näsag arkan ýatanda – aşgazanyň yzky diwary barlanylýar.
- Näsag başaşak ýagdaýynda – aşgazanyň kardial bölegi, gazly düwme we düýbi barlanylýar.

b) Aşgazany goşa kontrastyň kömegi bilen barlamak – onuň içine bariniň sulfatyny we howany goýbermek;

ç) Aşgazany üçem kontrastynyň üsti bilen barlamak – bu aşgazanyň içine bariniň sulfatyny, howany goýbermek we garyn boşlugyna howa goýbermek arkaly geçirilýär;

d) Pariýetografiýa – garyn boşlugyna howa goýberilenden soň aşgazany rentgen-tomografiýa etmeklik.

MRT barlagy – aşgazan kanseriniň ýaýraýyş derejelerini, onuň goňşy agzalara gatnaşygyny, limfamäzlere, bagra metastazlaryny anyklamak maksady bilen geçirilýär.

Ultras es barlaglary – aşgazan kanseriniň limfamäzlere, bagra metastazlaryny anyklamak maksady bilen geçirilýär.

Endoskopiýa barlag usullary

Aşgazanyň endoskopik barlaglary iki görnüşden durýar:

a) Fibroezofagogastroskopiýa.

b) Laparoskopopiýa.

ç) Aşgazanyň diwarlarynyň bioelektrik potensiallaryny ýazmak – elektrodларыň biri ezofagogastroskopyň kömegi bilen aşgazanyň içine goýberilýär, beýlekisi bolsa garnyň ýüzünde ýerleşýär. Aşgazanyň peristaltikasy bar ýerinde bioelektrik potensiallary bar, hereketiň ýok ýerinde bolsa olar ýok. Çişiň ýerleşýän ýerinde bioelektrik potensiallar döremeyär, sebäbi ol ýerde peristaltika ýok.

Morfologik barlaglar

a) Endoskopiýa barlaglarynda alnan materiallar:

- dokumanyň bölejigi,
- tegmil tagmalar;

b) aşgazan ýuwlanda ýuwundy suwuny sitologiýa barlagyna sezewar etmeklik.

4.4.8. Aşgazan kanseriniň bejeriliş usullary

Radikal operasiýalar

Aşgazan kanseri, esasan, hirurgiýa usuly bilen bejerilýär. 1881-nji ýylyň 29-njy ýanwarynda *Theodor Billroth* aşgazanyň rezeksiýasyny birinji bolup amal edýär.

1897-nji ýylda *Karl Schlatter* birinji gezek gastroektomiýa operasiýasyny ýerine ýetirýär. Aşgazanyň kanserini bejermekde, esasan, hirurgiýa usuly ulanylýar. Aşgazan kanseriniň hirurgiýa bejergisinde metastazlaryň ýaýraýan limfa düwünlerini aýyrmaklyk radikal bejerginiň esasyny düzýär. Aşgazan kanseri boýunça IV Halkara Kongresde limfodisseksiýa D2 aşgazan kanseriniň hirurgiki bejergisiniň standarty diýlip kabul edildi. (*4th International Gastric Cancer Congress, New-York, 2001*).

Aşgazan kanseriniň hirurgiýa bejergisinde 3 görnüşli radikal we 3 palliatiw operasiýalar amal edilýär.

1. Eger-de aşgazanyň antral böleginde ekzofit täze döremeler bar bolsa, onda aşgazana şubtotal-distal rezeksiýa edilýär. Munda çep aşgazan arteriýasynyň şaha berip başlan ýerine çenli uly egrilik aýrylýar. Kiçi egrilik tarapyndan bolsa kardial bölegiň 6-dan 1 ýa-da 7-den 1 bölegi galdyrylýar. Aşgazanyň galan bölegi inçe içegäniň başlangyjy bolan onkibarmak içege bilen birikdirilýär, bu ýagdaýa Bilrot – I usuly boýunça aşgazan bilen içege aralykda anastomoz goýmaklyk diýilýär. Eger-de aşgazan bilen anastomoz inçe içegäniň halkalarynyň arasynda bolsa, onda bu usula Bilrot – II usuly bilen anastomoz goýmaklyk diýilýär. Şu ýagdaýda içegäniň kör gutaran bölegi bolmazlygy üçin, Braun usuly bilen içegara anastomozy goýulýar.

2. Eger-de aşgazanyň kardial böleginde howply täze döreme bar bolsa, onda aşgazana subtotal-proksimal rezeksiýa edilýär. Bu bolsa aşgazanyň aşak böleginiň 6-dan 1 ýa-da 7-den 1 bölegi galdyrylyp, aşgazan-gyzylödek anastomozy arkaly aşgazan-içege ulgamynyň ýollarynyň bitewüligi dikeldilýär.

3. Aşgazanyň islendik böleginde endofit çiş bar bolsa ýa-da aşgazanyň göwresinde islendik görnüşli çiş bar bolsa, onda gastrektomiýa operasiýasy amal edilýär. Bu ýagdaýda aşgazan aýrylandan soň, gyzylödek bilen inçe içege arasynda anastomoz goýulýar.

Palliatiw operasiýalary

1. Aşgazanyň antral böleginde howply täze döreme bolup, ol iýmitiň aşgazandan onkibarmak içegä geçmegine päsgel berýän bolsa, onda aýlawly gastroenteroanastomoz goýulýar. Onuň üçin inçe içegäniň halkasy aşgazana iki usul bilen getirilýär. Olaryň birinjisine ýogyn içegäniň öňündäki ýa-da öňdäki gastroenteroanastomoz diýilýär. Munuň üçin, inçe içegäniň halkasy uly içýagda edilen penjireden geçirilip, aşgazanyň öň diwary bilen anastomoz edilýär. Bu usuly tehniki tarapdan hirurglar aňsatlyk bilen ýerine ýetirýär we bu anastomozyň ahyrky netijesi hem oňat bolýar. Emma çiş aşgazanyň öň diwaryny baglan bolsa, onda ýogyn içegäniň zyndaky ýa-da yzky gastroenteroanastomoz goýulýar. Bu ýagdaýda inçe içegäniň halkasy ýogyn içegäniň içýagynda edilen penjireden geçirilip, içýag haltasynyň içinde aşgazanyň yzky diwary bilen anastomoz edilýär. Bu operasiýany amal etmeklik hirurglar üçin tehniki taýdan kyn we soňky netijesinde ýogyn içegäniň içýagynda ýerleşen limfamázleriň ulalyp, iýmitiň geçmegine gaýtadan päsgel bermegi mümkin.

2. Eger-de çiş aşgazanyň kardial böleginde ýerleşip, iýmitiň gyzylödekden aşgazana geçmesine päsgel berýän bolsa, onda näsagy emeli ýol bilen iýmitlendirmek üçin gastrostoma goýulýar. Ol hem öz gezeginde iki usul bilen amala aşyrylýar. Olaryň

birinjisi – aşgazanyň öň diwarynda edilen deşige polietilen ýa-da rezin turbajygyny berkitmek. Ikinjisi bolsa şol turbajyklary aşgazanyň diwaryndan ýasamak. Ikinji usul ulanylýan turbajygyň materialy tebigy material bolanlygy üçin, fiziologik taýdan maksada laýyk we edilýän talaba dogry gelýän hasap edilýär.

3. Eger-de aşgazanda uly bolmadyk dargan we gan gitmegine sebäp bolýan çiş bolup, daşa giden metastazlar ýüze çykarylan bolsa, onda gan gitmegini duruzmak üçin aşgazanyň rezeksiýasy edilýär we oňa aşgazanyň palliatiw rezeksiýasy diýilýär. Eger-de aşgazandaky çiş has uly bolsa, onda rezeksiýa derek gastroektomiýa edilýär we oňa palliatiw gastroektomiýa diýilýär.

Aşgazan kanseriniň konserwatiw usul bilen bejergisi giň gerim alan däldir. Şöhle bilen bejeriş birnäçe sebäplere görä köp ulanylmaýar. Olaryň birinjisi aşgazanyň kanseri mäs şekilli bolup, onuň ionizirleýji şöhlelere güýçli durnuklylygy bar. Ikinjiden bolsa, aşgazanyň töwereginde bagyr, dalak we gün bulaşyklygy ýaly ionizirleýji şöhlelere has duýgur ulgamlar bolup, olaryň şöhlelenmegi bedene uly zeper ýetirýär. Üçünjiden, aşgazan hereket edýän agza bolanlygy sebäpli, oňa şöhläni göni düşürmek kyn bolýar, şol sebäpli şöhle bejergisini çiş diňe aşgazanyň kardial bölümünde ýerleşende amal edip bolýar.

Soňky döwürde aşgazan kanseriniň bejergisinde himioterapiýa giň gerim alýar. Köp barlagçy alymlar aşgazan kanseriniň bejergisini himioterapiýa bejergisinden başlamaklygy maslahat berýärler. Operasiýalardan öňki himioterapiýanyň 2-3 tapgyry aşgazan kanseriniň metastazlarynyň ýaýramaklygynyň önüni alýar we kanseriň infiltrasiýasyny ýok edýär. Bu bolsa radikal operasiýalary amal etmeklige uly ýardam berýär. Operasiýalardan soň geçirilýän himioterapiýa tapgyrlary näsaglaryň 5 ýyllyk ömrüni uzaldýar.

4.5. Ýogyn içegäniň täze döremeleri

Onkologlar ýogyn içegäni we göni içegäni aýratyn öwrenýärler. Bu BSGG (1980) tarapyndan kabul edilen Halkara keseller klassifikasiýasyna gabat gelýär. Ýogyn içegäniň uzynlygy 1-den 2 metre çenli bolup, onuň giňligi kör içegede 6-8 *sm*, aşak gaýdýan böleginde we «S» görnüşli içegede 4 *sm*-e çenli kiçelýär. Öz funksiyasynyň we gurluşynyň aýratynlygynyň esasynda ýogyn içegäni sag we çep bölege bölýärler. Sag böleginde suw, nahar duzy, käbir fermentler we beýleki himiki maddalar gana sorulýar, çep bölegi iýmit siňdirişe gatnaşmaýar. Ýogyn içegäniň çep böleginiň esasy funksiyasy täret emele getirmek we ony çykarmakdyr.

Täze döremeler ýogyn içegäniň düzümindäki hemme dokumalardan döräp bilýärler. Onuň nemli bardasyndaky örtüji dokumadan üpürjikli we adenomatoz polipler ýaly howply däl, adenokarsinoma, solid we nemli kanseri ýaly howply täze döremeleri emele gelýär. Nemasty bardasyndan, muskul we serroz gatlaklaryndan lipoma, gemangima, leyomioma we başga-da köpdürli birleşdiriji dokumalaryň täze döremeleri we olaryň sarkomalary döräp bilerler. Birleşdiriji dokumalardan emele gelýän täze döremeler durmuşda örän seýrek duş gelýär, şol sebäpli biz diňe örtüji dokumanyň täze döremelerini öwreneris.

4.5.1. Ýogyn içegäniň kanseriniň epidemiologiýasy

Ýogyn içegäniň kanseri Demirgazyk Amerikada, Awstraliýada, Günbatar Ýewropa ýurtlarynda giňden ýaýrap, ol ýerlerde her 100000 adamdan 40 adamda duş gelýär. Günorta Amerikada, Afrikada we Aziýa ýurtlarynda bu keseliň döremegi her bir 100000 adamdan 6-synda mümkindir diýlip hasaplanylýar.

Ýogyn içegäniň kanseriniň döremek mümkinçiligi uly ýaşly adamlarda bolup, iň ýokary keselçilik 70 ýaşdan uly adamlarda örän ýokarydyr. Bu kesel erkek adamlarda, aýal maşgalalara seredeninde, esasan hem, şäher ilatynyň arasynda köp duş gelýär.

4.5.2. Ýogyn içegäniň kanserine getirýän ýagdaýlar

Ýogyn içegäniň kanseriniň döremegi nesle geçýän kesellere we iýmitiň düzümine bagly bolýar. İçegäniň içindäki iýmit galyndylaryndan, bakteriýalaryň fermentleriniň täsiri astynda emele gelýän kanserogen maddalaryň täsiri, bu keseliň döremeginde aýratyn ýeri eýeleýär. İçegedäki mikroorganizmleriň işläp çykarýan fermentleri beloklaryň, fosolipidleriň, ýaglaryň we öt kislotalarynyň, bilirubiniň, holesteriniň çalyşma reaksiýalaryna gatnaşýarlar. Olaryň täsiri netijesinde aminokislotalardan ammiak bölünip çykýar, nitrozaminler, uçýan fenollar emele gelýärler, ilkinji öt kislotalary, ikilenji öt kislotalaryna öwürülýärler. Ikilenji öt kislotalarynyň kanserogen täsiri netijesinde öýjüklerde mutasiýa hadysasy bolup geçýär.

Fermentleriň täsiri içegede öt kislotasy köpelende örän güýçlenýär. Iýmitiň düzüminde et-ýag önümlerini köp ulanýan adamlarda, öt köp bölünip çykýar we içegede öt kislotasy köpeliýär, bu bolsa ýogyn içegäniň kanseri keseliniň ykdysady taýdan ösen ýurtlarda ýaşayan adamlarda köp duş gelýänliginiň sebäbini düşündirýär.

Gök-bakja önümleri köp ulanylanda, olaryň düzümindäki A, C witaminler kanserogenezi hadysasyny saklaýarlar. Olaryň düzümindäki sellýuloza, gemiselýulloza, pektinler metobolik hadysalara gatnaşmaýarlar, onuň netijesinde kanserogen maddalar emele gelmeýär. Ondan başga-da bu önümler içegäni derrew dolduryp, onuň işlegine getirip, täret bolmagyny çaltlandyrýarlar. Olaryň öt kislotasyny özüne baglap, içegeden alyp çykmagy, içegede kanserogen maddalaryň mukdaryny azaldýar.

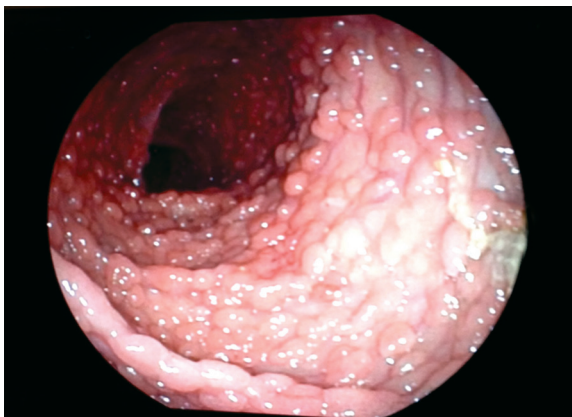
Ýogyn içegäniň kanseriniň döremeginde genetiki faktorlaryň hem ähmiýeti bardyr. Oňa ýogyn içegäniň kanseriniň, näsaglaryň gandüşer garyndaşlarynyň arasynda, polipozly näsaglarda duş gelmegi şaýatlyk edýär.

4.5.3. Ýogyn içegäniň kanserine getirýän keseller

Ýogyn içegäniň kanseri köp halatlarda, poliplerden emele gelýär. Ýogyn içegede sowuklama polipleri (ojaklaýyn atrofiýa hadysasy netijesinde döreyän gipertrofiki sowuklamalar) ýa-da hakyky adenomatoz we üpürjikli polipler bolýar.

Adenomatoz polipler obligat kesellere degişli bolup, olar bir ýa-da birnäçe bolup bilerler. Bu polipler, köplenç, göni içegede döräp, ýogyn içegede az duş gelýärler. Polipler togalak, güberip çykýan ösüntgiler bolup, olaryň inçe ýa-da ýogyn aýajyklary bolýar. Polipleriň möçberi birnäçe millimetrden 3–4 *sm*-e ýetýär. Polipleriň möçberi

näçe uly, sanynyň köp boldugyça, olaryň kansere öwürlmek mümkinçiligi ýokarlanýar. Käbir maşgalalarda aşgazan-içege ulgamynda, nesilden-nesle geçýän polipoz keseli bolýar (32-nji surat).

32-nji surat. Kolonoskopiýa – ýogyn içegäniň diffuz polipozy

Ýogyn içegäniň diffuz (maşgala) polipozy, nesle geçýän kesel bolup, olar 100% ýagdaýda kansere öwürülýärler. Bu polipler dogabitdi bolýar ýa-da soňra döräp, ýaş adamlarda hem kansere öwürlip bilýärler (32-nji we 33-nji suratlar).

33-nji surat. Ýogyn içegäniň diffuz polipozy – kesilip aýrylan içege

Üpürjikli polipler, ýara görnüşli kolitler, Kronanyň keseli, inçekesel granulýomasy, operasiýalardan soňky infiltratlar (meselem, appendektomiýadan soňky) fakultativ kesellere degişlidirler. Bu keselleriň netijesinde, ýogyn içegäniň nemli bardasynda elmydama giperplastik hadysalar bolup geçýär. Polipler, olaryň görnüşine seretmezden, anyklanan dessine hirurgiýa usuly bilen bejerilmelidir. Ýogyn içegäniň beýleki fakultativ keselleri degişli lukmanlarda hasapda durup, konserwativ usul bilen bejerilmelidir.

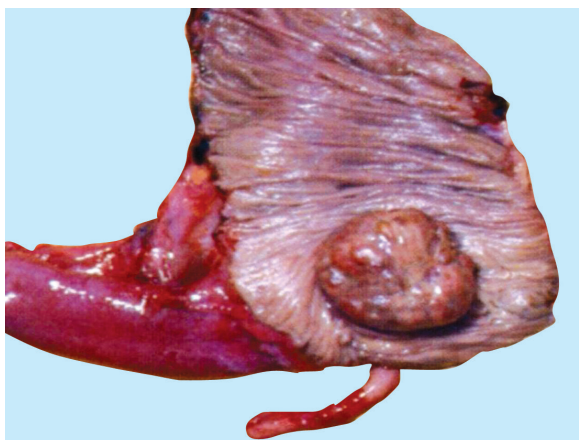
4.5.4. Ýogyn içegäniň kanseriniň önüni alyş çäreleri

Ilkinji önüni alyş çäreleri, et-ýag önümlerini azaldyp, iýmitiň düzümine, A, C witaminlerine baý bolan gök-bakja önümlerini goşmakdan durýar. İkilenji çärelere ýogyn içegäniň kanseri keseline getirýän keselleri wagtynda anyklap, bejergi işlerini geçirmekdir.

4.5.5. Ýogyn içegäniň kanseri keseli

Ýogyn içegede kanser keseli, täretiň uzak saklanýan ýerlerinde köp duş gelýär. Çişler, köplenç, 40% ýagdaýda «S» görnüşli içegede, 25% kör içegede duş gelýärler. 4–8% ýagdaýda birnäçe çişni döremegi mümkin hasaplanylýar.

Olar ösüş görnüşleri boýunça ekzofit we endofit görnüşli bolýar. Ekzofit çişler içegäniň içine polip görnüşinde ösýärler (*34-nji surat*) we olaryň ýogyn aýaklylary içegäniň hemme gatlalaryna ösüp geçýärler. Çişler ösüp ulalyp, reňkli kelemi ýadyňa salýar, wagtyň geçmegi bilen, olaryň ýokarsy çüýräp aýrylýar we okara görnüşine gelýär. Şeýle çişleriň gyralary galyp durup, ortasy çukur bolýar we çüýrän dokumalardan durýar. Inçe aýakly polip görnüşli çişler, köplenç, nemli we nemasty gatlary zaýalayar. Täretiň hemişe zeper ýetirip durmagy netijesinde, olaryň daş-töwereginde sowuklama hadysasy döreyär we ýara emele gelýär. Şol sebäpli ýogyn içegäniň kanseriniň ýara görnüşleri, kähalatlarada ekzofit çişlerden hem emele gelýärler.

34-nji surat. Kör içegäniň ekzofit kanseri

Endofit çişler içegäniň gatlalarynyň ugry bilen ösüp, hemme gatlalaryny zaýalayar we içegäni gursap alýar. Bu bolsa içegäniň gysylmagyna getirýär. Endofit çişler uzak wagtyň dowamynda ösme ýara bolýarlar we çişni ýara görnüşini emele getirýärler (ýaraly-infiltrat görnüşü). Ýogyn içegäniň sag tarapynda ekzofit çişler, çep tarapynda bolsa endofit çişler köp duş gelýär. Endofit ösüşde çişler içegäni doly gursap alyp, onuň geçirijiligini bozýarlar. Şol sebäpli kanseriň bu görnüşinde kähalatlarada keseliň ilkinji alamaty içege geçirmezligi bolýar.

Ýogyn içegäniň kanseri gistologik gurluşy boýunça 70–75%-i adenokarsinoma-lar, beýlekileri bolsa solid we nemli kanser bolýarlar. Bu keseliň soňky iki görnüşi örän howply geçýär.

Ýogyn içegäniň kanseri, onuň nemli bardasyndan döräp, içegäniň daşyna we ugruna garşy ösüp başlaýar. Olar içegäniň çäklerinden çykyp, garynarka boşlugyna, öňki garyn diwaryna inçe içegelere we beýleki garyn boşlugynyň agzalaryna ösüp geç-ýärler. Onuň metastazlary, köplenç, limfa akymy bilen ýaýrap, ilki içegäniň gyrasyn-daky limfa düwünlerine, soňra içýagdaki, aortanyň gyrasyndaky limfa düwünlerine geçýärler. Limfa metastazlary ýogyn içegäniň çep tarapynyň solid we nemli gurluşy bolan, endofit çişlerinde köp duş gelyär. Gan damarlary bilen ýaýraýan metastazlar bagyrda, öýkende, böwregüsti mázlerde bolýar. Metastazlar implantasion ýol bilen ýaýrap, garyn boşlugynyň ýuka perdesini zaýalaýar.

4.5.6. Ýogyn içegäniň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

I dereje – uly bolmadyk, gyralary mälim bolan, hereketli, içegäniň nemli we nem asty bardasynda ýerleşen çiş ýa-da ýara. Limfa düwünlerde metastazlar ýok.

II dereje – içege boşlugynyň ýarysyna çenli tutýan içegäniň çäklerinden çyk-maýan çişler. Ol hem ikä bölünýär: II a dereje – limfa düwünlerde metastazlar ýok; II b dereje – 1-2 sany limfa düwünlerde metastazlar bar.

III dereje – içege boşlugynyň ýaryndan köp ýerini tutýan, içegäniň seroz gatla-gyna ösüp geçen çişler. Ol hem ikä bölünýär: III a dereje – limfa düwünlerde metastaz-lar ýok, III b dereje – 3 we ondan köp limfa düwünlerde metastazlar bar.

IV dereje hem iki topara bölünýär: IV a dereje – içegäniň daşyndaky agzalara ösüp geçen çiş, IV b dereje – ilkinji kanseriň ölçegine garamazdan, başga agzalarda metastazlar bar.

TNM ulgamy boýunça Halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çişniň ýagdaýy:

T i.s. – öýjük içki kanseri;

To – ilkinji çişniň tapylmadyk ýagdaýy;

Tx – ilkinji çişniň ýagdaýyny kesgitlemäge maglumatlar ýeterlik däl;

T₁ – içegäniň nemli we nemasty bardasynda ýerleşen çişler;

T₂ – muskul gatlagyna ösüp geçen çişler;

T₃ – serroz gatlagyna ösüp geçen çişler;

T₄ – daşky agzalara ösüp geçen çişler.

N – limfa düwünleriň ýagdaýy:

No – limfa düwünlerde metastaz ýok;

Nx – limfa düwünleriň ýagdaýyny kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok;

N₁ – regional zolakdaky limfa düwünlerde metastaz bar;

N₂ – uzakda ýerleşen limfa düwünlerde metastaz bar.

M – başga agzalardaky metastazlar:

Mo – başga agzalarda metastazlar ýok;

Mx – başga agzalaryň metastazlaryny kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok;

M₁ – başga agzalarda metastazlar bar.

Ýogyn içegäniň kanseri keseliniň ýaýraýyş derejesini kesgitlemekde
Günbatar döwletlerinde Dukesiň hödürlän klassifikasiýasy ulanylýar:

Dukes A – içegäniň daşky gatlagyna ösüp geçmedik çişler;

Dukes B – içegäniň daşky gatlagyna ösüp geçen çişler;

Dukes Ç – limfa düwünlere metastaz beren çişler;

Dukes D – başga agzalara metastaz beren çişler.

4.5.7. Ýogyn içegäniň kanseriniň kliniki alamatlary

Ýogyn içegäniň kanseriniň kliniki alamatlary örän köpsanlylygy we köpdürlüligi bilen häsiýetlenýär. Esasy alamatlary içegäniň işiniň bozulmagy we içegeden gan akmaklyk bolup, näsaglar içiň gatamasyna, içiň geçmesine ýa-da bu alamatlaryň gezeleşip ýüze çykmagyna arz edýärler. Näsaglarda uly meýdana çykmak duýgusynyň döräp, meýdan bolmazlygy ýa-da uly meýdany saklap bilmezligi ýaly alamatlaryň biynjalyk etmegi mümkin. Içege böwetlenmegi ýüze çykanda oňa mahsus bolan alamatlar döreyär. Içegeden gan akmaklyk, köplenç, içegäniň aşak böleklerine mahsus bolýar. Gan akmaklyk güýçli ýa-da ýuwaşdan hemişelik bolýar, içegäniň sag böleginden akýan ganyň reňki garalan, aşak böleklerinden gan akanda, onuň reňki arassa bolýar. Gan tärete goşulyp çykýar, emma täretsiz arassa ganyň çykmagy hem mümkindir. Beýleki alamatlardan içegeden täret bilen hapa nem, iriň çykmagy bolýar. Çanaklykda agyry döremegi, çiş hadysasynyň nerwlere, çanaklyk süňklerine geçmeginiň we täret geçende çişe degip geçmeginiň netijesinde ýüze çykýar. Näsaglaryň horlanmagy, işdäsinin kesilmegi we ş.m. bedeniň umumy näsazlyklaryny görkezýän alamatlar keseliň ýaýran derejelerine ýetenligine şaýatlyk edýär. Olardan başga-da ýogyn içegäniň kanseriniň bagra, öykene beren metastazlarynyň, çişniň dargamagynyň, içegäniň deşilmeginiň alamatlaryny kesgitlemek bolar. 5–10% näsagda kesel anyklananda bagyrda metastazlar tapylýar. Alamatlarynyň ýüze çykmagynyň esasynda ýogyn içegäniň kanseri keselini 3 döwre bölmek bolar:

1. Keseliň gizlin geçýän döwri;
2. Içege näsazlygynyň ýüze çykan döwri;
3. Näsagyň bedeninde umumy näsazlyklaryň ýüze çykmagy.

Keseliň gizlin geçýän döwründe näsaglarda, garyn diwarynyň käýerlerinde hiç zat bilen bagly bolmadyk gysga wagtlyk agyry döremegi, içiň çişip ses etmegi, täretiň durnuksyz bolmagy mümkindir. Olardan başga-da bu döwürde näsaglarda hiç zat bilen bagly bolmadyk ysgynsyzlyk, işdäniň kemelmeği, horlanmak ýaly alamatlar ýüze çykýar.

Çişniň ösüp içegäniň funksiýasyna zeper ýetirip başlamagy bilen, içege näsazlygynyň ýüze çykýan döwri başlanýar. Bu döwürde keseliň alamatlary çişniň ýogyn içe-

gäniň haýsy bölüminde ýerleşýändigine bagly bolýar. Bu alamatlaryň ösmegi netijesinde näsagyň bedeninde umumy näsazlyklar peýda bolýar.

Ýogyn içegäniň sag böleginiň kanseriniň kliniki alamatlary

Ilkinji alamatlarynyň biri näsagyň içinde agyry bolup, ol 90% näsaglarda ýüze çykýar we köplenç, garyn diwarynyň sag tarapynda ýerleşýär ýa-da näsaglar bellibir ýeri görkezip bilmeýärler. Agyrynyň derejesi we häsiýeti her näsagda bir hili bolýar, emma, köplenç, bu kütäk, hemişelik agyry bolýar. Näsagyň içinde agyry haçanda çiş içegäniň daşyna ösüp geçende ýa-da çiş dörän ýerinde sowuklama hadysasy ýüze çykanda döreyär. Kähalatlarda agyry ýiti köriçegäniň, holesistitiň agyrysyna meňzeýär. Şeýle agyrylar, kör içegäniň çişiniň inçe içegä ösüp geçmegi netijesinde, Bauginiň gatlasynyň ýapylmak funksiýasynyň bozulmagy netijesinde döreyär. Bu bolsa kör içegäniň içindeki maddalaryň yzyna inçe içegä geçmegi sebäpli, onuň gysylmagyna getirýär we agyry döredýär. Näsaglarda şu görnüşli agyrylar dörän ýagdaýynda, olar appendisit, holesistit ýaly kesellerden aýyl-saýyl edilmelidir.

Anemiýa (ganazlyk) 65–70% näsaglarda ilkinji alamatlar görnüşinde ýüze çykýar. Anemiýanyň döremegini, diňe bir çişden gan akmagy bilen däl-de, çişniň ösüp dargama önümleriniň gana sorulmagy netijesinde bedeniň zäherlenmegi we beloklaryň, elektrolitleriň çalyşma reaksiýalarynyň bozulmagy bilen baglanyşdyrýarlar.

Ýokarda görkezilen alamatlardan başga-da, bedeniň zäherlenmesi netijesinde döreyän ysgynsyzlyk, çalt ýadamaklyk, işdäniň kemelmegi ýaly alamatlaryň, näsaglaryň gyzgynyň ýokarlanmagynyň döremegi mümkindir. Gyzgynyň ýokarlanmagy ilkinji alamatlaryň biri bolmagy hem mümkindir. Näsaglarda tebigaty näbelli uzağa çekýän gyzgynyň ýokarlanmagy bolanda, onuň ýogyn içegäniň kanseri keselinde bolmagynyň mümkinçiligini ýatda saklamalydyr. Ýogyn içegäniň sag tarapyň kanserinde az duş gelýän alamatlara ýürek bulanmak, gägirmek, için çişmegi, seýrek gusmaklyk, agyz boşlugynda erbet duýgy ýaly almatlar degişlidir.

İçegäniň sag tarapyň kanseri keseliniň esasy alamatlarynyň biri, ele bildirýän çiş bolup, ol 70–80% näsaglarda duş gelýär. Ekzofit çişler ele ýeňil bildirýär, endofit çişleri ellemek kyn bolýar. Çişler elläniňde gaty, ýüzi nätekiz, sowuklama hadysasy ýok bolan ýagdaýynda agyrsyz bolýarlar. Ýogyn içegäniň kese böleginiň çişleri elläniňde gowy hereket edýär, beýleki bölekleriniň çişleriniň hereketi çäklenen bolýar.

Ýogyn içegäniň çep böleginiň kanseriniň kliniki alamatlary

Ýogyn içegäniň çep böleginiň kanseriniň ilkinji alamatlaryna täretiň hereketiniň bozulmagy, tärete gan goşulmagydyr. Onuň derejesi käbir näsaglarda hemişelik içgata bolup, dowamly kolitlerden aýratynlygy derman serişdeleri ýa-da berhiz ulanylanda haýry degmeýär. Beýleki näsaglarda içgatamada içegä suwuklyk ýygnanyp, täretiň eremegine getirýär we onuň netijesinde içgeçme başlanýar we bu ýagdaý gaýtalanyp durýar. Näsaglary iç çişme, için jugurdap ses etmesi, içinde agram duýmak ýaly alamatlar biynjalyk edýär.

Çişniň ösüp içegäni gysmagy netijesinde dowamly (doly däl) içege böwetlenmek hadysasy döreyär. Näsaglary täretiň saklanmagy, içinden ýel çykmazlygy, agyry döräp için çişmesi ýaly alamatlar biynjalyk edýär. Kähalatlarda näsaglarda doly içege

böwetlenmesi bolýar we içinde güýçli agyry döräp, meýdan bolmaýar, ýel çykmaýar. Garyn diwary gatap, onuň kä ýerleri çişip başlaýar. Garyn boşlugynyň ýuka perdesine zeper ýetmegi sebäpli, Şyotkiniň alamaty döreýär. Doly ičege böwetlenmesi, kanser keseliniň irki derejelerinde seýrek duş gelýär. Bu ýagdaý, köplenç, çişler ösüp ičeğäni gysandan soň ýüze çykýar. Oňa seretmezden ičege böwetlenmegi, ýogyn ičeğäniň kanseri keseliniň öte geçenligini aňlatmaýar. Ičege böwetlenmegi, köplenç, çiş «S» görnüşli ičegede ýerleşende döreýär, emma bu ýagdaý ičeğäniň beýleki böleklerinde hem duş gelip biler.

Ýogyn ičeğäniň çep böleginiň kanseri keseline mahsus bolan alamatlaryň biri tärete gan goşulmagydyr. Adaty ýagdaýda bolmaýan bu alamat gaty täretiň ičeğäniň çiş gysan ýerini ýaralap geçmegi netijesinde döreýär. Täretiň düzüminde gan göze görünýän ýagdaýy näsaglaryň 3\1 böleginde duş gelýär, beýleki näsaglarda ony mikroskopyň aşagynda (Gregerseniniň täretäki gizlin gany anyklaýan reaksiýasy) görmek bolýar. Ondan başga-da täretiň düzüminde nem iriň ýaly suwuklyklaryň bolmagy mümkindir.

Çişniň ýerleşen ýerinde agyry döremegi, çişniň ele bildirmegi, bedeniň umumy näsazlyklaryny görkezýän alamatlar ýogyn ičeğäniň çep böleginiň kanseri keselinde seýrek duş gelýär.

Ýogyn ičeğäniň kanseriniň kliniki görnüşleri

Kliniki alamatlarynyň döremek aýratynlyklaryna baglylykda ýogyn ičeğäniň kanserini: toksiki-anemiýa, enterokolit, dispepsiýa, ičege böwetlenmegi, sowuklama meñzeş we çişli görnüşleri ýaly 6 görnüşe bölýärler.

Toksiko-anemiýa görnüşinde çalt ýadamak, gyzgynyň ýokarlanmagy, işdäniň kemelmegi, horlanmak ýaly alamatlar döreýär. Näsaglaryň derisiniň reňki agymtyl bolup, ýokary ganazlyk ýüze çykýar. Ýogyn ičeğäniň kanseri keseliniň bu görnüşü çiş kör ičegede we ýogyn ičeğäniň ýokary galýan böleginde dörände mahsusdyr. Ýogyn ičeğäniň sag böleginde ičegeäki suwuklyklaryň we çişniň alyş-çalyş maddalarynyň gana sorulýandygy sebäpli, näsagyň gan işläp çykaryjy ulgamynyň zäherlenmegi we çişni ýara bolup, ondan gan akmagy netijesinde ganazlyk döreýär. Şeýle alamatlaryň netijesinde näsaglarda gan keselleriniň, dowamly sepsisiň, endokarditiň, reumatizmiň bolmagy güman edilýär. Keseli anyklamak üçin degişli barlag işlerini geçirmek zerurdyr.

Enterokolit görnüşine ičege näsazlyklarynyň ýüze çykmagy mahsusdyr. Näsaglary uzak wagtlap iç gatamanyň, iç geçmeklige öwrülmeği, içiň çişip ses etmegi, iče-geden gan, nem, iriň çykmagy ýaly alamatlar biynjalyk edýär. Bu alamatlar näsaglarda dowamly dizenteriýa, dowamly kolit keselleriniň bolmagyny güman etdirýär. Keseliň uzak dowam etmän, ösüşiniň çalt güýçlenmegi, alamatlarynyň hemişeligi we näsaglaryň ýaşynyň 45-den ýokarylygy, ičeğäniň kanseri keseliniň netijesidigine göz ýetirmäge kömek edýär.

Dispepsiýa görnüşine aşgazan-ičege ulgamynyň funksiýasynyň bozulmagy, içinde agyry döremegi, gägirmek, ýürek bulanmak, gusmak, işdäniň kesilmegi, içinde agram duýgusy we içiň çişmesi mahsusdyr. Şeýle alamatlary bolan näsaglarda holesis-

tit, 12 barmak içegäniň ýarasy, bedeniň iýmitten zäherlenmegi ýaly keselleri güman etmek bolar. Bu alamatlar uly ýaşly adamlarda ýüze çykanda kanser keselini anyklamak üçin degişli barlaglary geçirmek zerur bolup durýar.

Içege böwetlenme (obturasiýa) görnüşi içegäniň funksiýasynyň bozulmagyndan başlaýar. Näsaglaryň içinden bellibir ýerde ýerleşmedik kütäk agyry döräp, ol wagtyň geçmegi bilen güýçlenip başlaýar we ýiti agyra öwrülýär. Için ýöremegi, ýel çykmany kynlaşýar, näsaglaryň içi çişip ses edip, dowamly içege böwetlenmeginiň alamatlary peýda bolýar. Agyrynyň döremegi çaltlanýar we onuň dowamlylygy uzalýar. Iň soňunda içde agyry döräp, hemişelik ýagdaýa geçýär we doly içege böwetlenmesine öwrülýär. Şeýle kliniki alamatlar ýüze çykanda, ony içege düwülmeginden aýyl-saýyl etmek zerurdyr.

Sowuklama meňzeş görnüşi garyn boşlugynyň agzalarynyň sowuklama kesellerine meňzeş alamatlary bilen ýüze çykýar. Bu näsaglarda garyn boşlugynyň ýuka perdesiniň gyjynmagy netijesinde emele gelýän agyry, garyn diwarynyň muskulalarynyň gatamagy, gyzgynyň galmagy, gan derňewlerinde leýkositleriň köpeliş, EÇT-niň ýokarlanmagy bolýar. Bu hadysalarda ýiti peritonit keseli, aşgazan-ičege ulgamynyň deşilmegi, appendisit, holesistit ýaly keselleri güman etmek bolar.

Çiş görnüşinde garyn boşlugynda eliňe bildirýän çiş tapylýar, köphalatda beýleki alamatlar bolmaýar. Bu çiş lukmançylyk barlagy geçirilende atanlykda tapylýar. Näsaglardan sorag edilende birnäçe aý ozal içegeler tarapyndan näsazlyklaryň dörändigini, emma olara näsaglaryň üns bermändigini anyklamak bolýar. Garyn boşlugynda ele bildirýän çiş tapylanda ony kör içege infiltraty, inçekesel granulýomasy, sifilis, garyn boşlugynyň beýleki agzalarynyň we garynarka boşlugyň çişlerinden aýyl-saýyl etmek zerurdyr.

4.5.8. Ýogyn içegäniň kanseriniň anyklanylş usullary

Onkologiýanyň iň bir çylşyrymly meseleleriniň biri hem keseli wagtynda anyklamak bolup durýar. Köp awtorlaryň berýän maglumatlarynda, kolorektal kanseri bilen näsaglaryň, 70-90%-i hassahana keseliň T3-T4 derejelerinde gelip düşýärler. Bu maglumatlar keseli anyklamagyň oňaýly ýollaryny we usullaryny tapmaklygyň gerekdigini subut edýär.

Ilki bilen näsaglaryň arz-şikayatlary we keseliň ösüş taryhy bilen tanyşmaly. Keseliň alamatlarynyň häsiýetini, dörän wagtyny, näsaglarda bar bolan içege kesellerini kesgitlemeli. Näsaglaryň arz-şikayatlary bilen tanşanynda:

- garyn boşlugynyň düşnüksiz kütäk agyrysy, garynyň çişmesi;
- için gatamasy, täretiň doly çykmanyk duýgusy, içegeleriň çişip ses etmegi;
- täretiň düzüminde gan, nem, iriň bolmagy, ganazlygyň alamatlary;
- aşgazanda kesel ýok bolsa-da, işdäniň kemelmegi, ýürek bulanmasy, ysgynsyzlyk, garynyň çişmesi;
- sebäbini anyklap bolmaýan gyzgynyň ýokarlanmagy;
- garyn boşlugynda ele bildirýän çiş ýaly alamatlar bolan ýagdaýynda ýogyn içegäniň kanseri keseliniň bolmak mümkinçiligi has ýokary bolýar.

Näsaglar gözden geçirilende deri örtüginin reňkiniň agymtyl bolmagy, garyn diwarynda üýtgeşiklik (bir ýeriniň çişip durmagy, içegäniň hereketiniň bildirmegi) ýüze çykarylmagy mümkin. Garyn diwaryny elläp göreninde näsaglary arkan, çep, sag egnine ýatyryp, durzup barlagdan geçirmeli. Ýogyn içegäniň sag böleginde ýerleşen ekzofit çişler, keseliň irki derejelerinde hem ele gowy bildirýärler. Ýogyn içegäniň kanseri keseli güman edilen näsaglaryň göni içegesini barmak bilen barlap görmek hökmäny barlaglaryň biri bolup durýar.

Barlaghana barlaglaryndan ganyň umumy derňewinde anemiýa, leýkositoz we EÇT-niň ýokarlanmagyny görmek bolar. Täretiň düzüminde gizlin gany ýüze çykarýan (Gregerseniniň reaksiýasy), barlagda çişden gan akýanlygy anyklanylýar. Bu barlagyň tehniki tarapdan yönekeýligi, ýogyn içegäniň kanseri keselini ýüze çykarmakda geçirilýän köpçülikleýin barlaglarda ulanylmagyna mümkinçilik döredýär. Ganyň düzüminde CA 72-4, CA 19-9, kanser-embrional antigeniň (CEA) derňewini geçirmeli. Arz-şikaýatларыnyň, keseliň ösüş aýratynlyklarynyň, näsaglary gözden geçirmegiň we barlaghana barlaglarynyň esasynda ýogyn içegäniň kanseri güman edilenden soň, ýöriteleşdirilen barlag usullary ulanylýar. Bu usullaryň önünde goýulýan meseleler çişniň içegäniň haýsy böleginde ýerleşenligini, onuň ýaýraýyş derejelerini, morfologiki görnüşini we metastazларыny anyklamakdyr.

I. Rentgen barlaglary. Rentgen barlaglaryndan öňürti içegäni ýuwup arassalamaly. Ýogyn içegäniň rentgen barlagy irrigoskopiýa diýlip atlandyrylýar. Barlag art-bujakdan içegäni bariý ergini bilen doldurmakdan başlanýar. Onuň netijesinde ýogyn içegäniň täze döremelerine mahsus bolan 3 sany rentgen alamatларыny görmek bolýar:

1. İçegäniň diwarynyň çiş bolan ýerinde gyralaýyn kemisligi (*35-nji surat*) – bu ýerde bariý ergini ýygnanyp galýar.

35-nji surat. Köriçegäniň kanseriniň rentgen suraty

2. İçegäniň içki bardasynyň tekiz kemisligi (*36-njy surat*) – bu ýeriň gyralary galyp durýar we ortasy çukur bolýar. Şol çukura bariý ýygnanyp galýar.

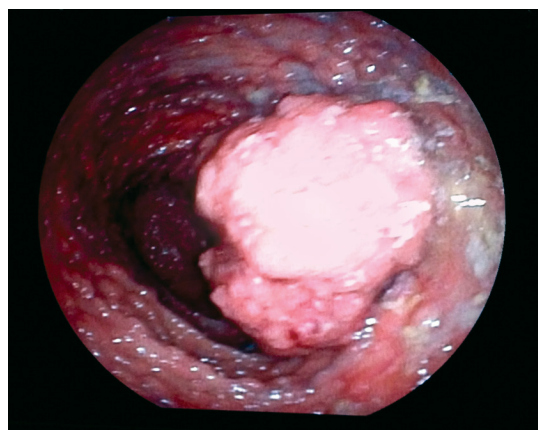
3. İçegäniň deşiginiň gysylmagy. Irrigoskopiýanyň netijeliligi iki kontrast ulanylanda has ýokary bolýar. Onuň netijesinde möçberi 0,5 sm-den uly bolan täze döremeleri görmek bolýar.

II. Endoskopiýa barlaglary: Endoskopiýa barlaglaryny geçirmezden öňür-ti içegäni ýuwup arassalamaly. Rektoromanoskopiýanyň kömegi bilen «S» görnüşli içegäni, kolonoskopiýada ýogyn içegäniň ähli bölümlerini barlamak bolýar. Bu enjamlar artbujak deşiginden sokulyp, içegäniň nemli bardasyny barlamaga mümkinçilik berýär. Ýogyn içegäniň täze döremeleri ekzofit görnüşli bolup, içegäniň içine ösende, olar düwün görnüşinde, ýüzi nätekiz, reňkli keleme meňzeş, gyzlymtyl-goňur ýa-da agymtyl reňkde görünýärler (37-nji surat).

Bu çişler ýara bolanda okara meňzeş görnüşe gelýär, onuň gyrasy galyp durup, ortasy çukur bolýar. Endofit görnüşinde ösende çiş anyklamak çylşyrymly bolýar. Bu ýagdaýda içegede infiltrasiýa görünüp, kähallatlarda çiş anyklamak başartmaýar. Eger-de

36-njy surat. Ýogyn içegäniň kanseriniň rentgen suraty

37-nji surat. Kolonoskopiýa, ýogyn içegäniň ekzofit kanseri

çiş ýara bolan bolsa, onda içegäniň ugruna ýerleşen agymtyl reňkli, gyalary nemli bardadan güberilip çykyp duran ýarany görmek bolýar. Çişiň endofit görnüşi içegäniň daşyndan aýlanyp ösende, içegäniň deşigini ýapýar, şeýle ýagdaýda endoskopyň uýy içegäniň gysylan ýerinden geçmeýär. Endoskopiýa barlag usulynda çişniň ýerleşen ýerini, onuň möçberini anyklap, çişden biopsiýa almak bolýar, onuň netijesinde çişniň morfologiýasyny (sitologiýa, gistologiýa barlaglary) öwrenmäge mümkinçilik döreýär.

III. Çişniň metastazlaryny anyklamak. Öýkeniň metastazlary döş kapasasynyň agzalarynyň rentgen barlagynda ýüze çykarylýar. Bagryň metastazlaryny kesgitlemekde USB, kompýuter tomografiýasy ulanylýar. Çişniň garyn boşlugyndaky we garyn arka boşlugyndaky limfa düwünlerine beren metastazlaryny kesgitlemek çylşyrymlydyr. Limfa düwünleriň ýagdaýyny USB-de anyklamak bolýar, emma ol 0,5 *sm*-den kiçi bolan düwünleri kesgitlemekde ýeterlik netije bermeýär.

4.5.9. Ýogyn içegäniň kanseriniň bejeriliş usullary

Radikal operasiýalar

Ýogyn içegäniň kanseriniň bejergisinde ýeke-täk radikal usul hirurgiýa bejergisi bolup durýar. Operasiýanyň göwrümi çişniň ýerleşen ýerine bagly bolup durýar. Hirurgik bejergi wagtynda birnäçe şertleri ýerine ýetirmeli. Çiş kör içegede, ýogyn içegäniň ýokary galýan bölümünde, bagyr burçunda ýerleşende sag taraplaýyn gemikolektomiýa operasiýasy amal edilýär.

Bu operasiýada inçe içegäniň gutarýan ýerinden, ýogyn içegäniň kese bölümüniň ortasyna çenli aralykda ýogyn içegäniň sag tarapy kesilip aýrylýar. İçegäni gan bilen üpjün edýän damarlary, çişniň doly aýryp bolýanlygy anyklanandan soň, daňlyp kesilmelidir. Çiş ýogyn içegäniň çep tarapynda ýerleşende çep taraplaýyn gemikolektomiýa operasiýasy amal edilýär. Bu operasiýada ýogyn içegäniň kese bölümünden başlap, sigma görnüşli içegäniň ýokary bölegine çenli bolan aralykda ýogyn içege kesilip aýrylýar. Çiş ýogyn içegäniň kese bölümünde ýerleşende ýogyn içegäniň kese bölümüniň rezeksiýasy edilýär. Ýöne käbir awtorlar, ýogyn içegäniň kese bölümüniň rezeksiýasy doly ýeterlik, göwnejaý operasiýa bolmaýanlygyny belleýärler. Olar ýogyn içegäniň kese bölümüniň kanserinde, subtotal kolektomiýa etmekligi maslahat berýärler. Çiş sigma görnüşli içegede ýerleşende, sigma içegäniň rezeksiýasy operasiýasy amal edilýär. Kanser sigma içegäniň proksimal bölümünde ýerleşende çep taraplaýyn gemikolektomiýa edilmelidir.

Hartmanyň operasiýasy sigma içegede içege geçirmezlik, çişniň perforasiýasy, içege gan akmada, näsaglaryň baglanyşykly geçýän keselleri sebäpli operasiýanyň howpy ýokary bolanda edilýär.

Ýogyn içegäniň çişleriniň gaýrüzülmeleriniň bejeriliş usullary

Köp näsaglar ýogyn içegäniň kanseri keselinde içege böwetlenmesi, içegäniň deşilmegi, çişden gan akmagy, peritonit ýaly gaýrüzülmeler bilen keselhana gelyärler. Bu ýagdaýlar geçirilmeli bejergä öz täsirini ýetirýär.

Öňki döwürlerde, şeýle ýagdaýlarda ilki gaýrüzülmeleriň garşysyna hirurgiýa usuly ulanylýp, soňra näsaglaryň ýagdaýy gowulaşandan soň, ýokarda görkezilen radikal operasiýalar amal edilýärdi. Häzirki wagtda bu näsaglara 2-4 sagatlap gaýrüzülmeleriň garşysyna (içegäni boşatmak, bedeniň zäherlenmesiniň garşysyna göreşmek, ýürek, bagyr, böwrek näsazlyklaryny kadalaşdyrmak) bejergi geçirilýär. Geçirilen bejergi netijeli bolan ýagdaýynda, gyssagly operasiýa gerek bolmaýar. Näsagyň ýagdaýy gowulaşandan soň, ýokarda görkezilen operasiýalaryň degişlisi amal edilýär.

Geçirilen bejergi çäreleri netijesiz bolup, näsagyň ýagdaýy asgyrlaşyp başlasa, gyssagly operasiýa amal etmeli bolýar. Şeýle ýagdaýda çiş ýogyn içegäniň çep tarapynda ýerleşende Hartmanyň operasiýasyny amal etmek maslahat berilýär. Bu operasiýada içegäniň zaýаланан ýeri kesilip aýrylyp, onuň aşakda galan bölegi dikilip ýapylýar we şol duran ýerinde galdyrylýar. İçegäniň ýokary bölegi garyn diwarynyň çep tarapyndan kolostoma görnüşinde çykarylýar. İçegäniň yzygiderligini keseliň gaýrüzülmeleri bejerilenden soň, täzeden operasiýa edilip dikeldilýär. Çiş içegäniň sag tarapynda ýerleşende, geçirilen bejergi netijesiz bolanda wagtlaýynça sekostoma ýa-da ileostoma goýulýan operasiýa amal edilýär. Keseliň gaýrüzülmeleri bejerilenden soň, näsaga sag taraplaýyn gemikolektomiýa operasiýasy amal edilip, goýlan stomalar ýapylýar.

Palliatiw operasiýalar. Ýogyn içegäniň kanseri keseliniň öte geçen görnüşlerinde, gaýrüzülmeleri bolan näsaglara palliatiw operasiýalar amal edilýär. Metastazlary bolan çişlere, eger-de olary aýyrmak mümkin bolsa, içegäniň zaýаланан ýeri rezeksiýa edilip, anastomoz goýulýar we soňra himioterapiýa bejergisi geçirilýär. Eger-de içegäni rezeksiýa etmek mümkinçiligi bolmasa, çişniň daşyndan aýlanyp, anastomoz goýulýar ýa-da kolostomalar goýulýar.

Himioterapiýa. Himioterapiýa bejergisi çişleriň öte geçen görnüşlerinde ulanylýar. Ýogyn içegäniň kanseri keselinde örän netijeli 5-ftorurasil we ftorafur himioderman serişdeleridir. Bu himioderman serişdeleri çişleriň we olaryň metastazlarynyň möçberiniň kiçelmegine getirýär we näsaglaryň ömrüni uzaltmaga kömek edýär. Himioterapiýa geçirilende näsaglaryň 15-20%-de gowy netijeler almak bolýar.

Bejerginiň netijeliligi

Geçirilen bejerginiň netijesi çişniň ýaýraýyş derejesine bagly bolýar. Keseliň I – II derejelerinde 70–100% näsaglar 5 ýyl we ondan hem artyk ýaşayarlar. Keseliň III derejesinde näsaglaryň 30-45%-i 5 ýyl ýaşayarlar. Palliatiw bejergiler ýa-da diňe himioterapiýa geçirilen bolsa, olar näsaglaryň ömrüniň dowamlylygyna täsir etmeýär.

4.6. Göni içegäniň täze döremeleri

Göni içegäniň uzynlygy 15-17 *sm* bolup, ol turre süňkünüň 3-nji boglundan başlanýar we ony rektosigmoid (2-3 *sm*), ampula (10-13 *sm*), artbujak (2,5-3 *sm*) böleklerine bölýärler. Göni içegäniň iň giň ýeri ampula bölegi bolup, amaly lukmanlar ony ýokarky ampula (2-3 *sm*), ortaky we aşaky ampula (4-5 *sm*) böleklere bölýärler. Göni içegäniň kanseri keseli hirurgiýa usuly bilen bejerilende, operasiýalaryň görnüşleri çişniň ampulanyň haýsy böleginde ýerleşenligine bagly bolýar.

Göni içege nemli, nemasty, muskul we serroz gatlaklardan ybaratdyr. Onuň nemli gatlagy máz dokumalaryndan, beýleki gatlaklary bolsa birleşdiriji dokumalardan durýar.

Göni içegäniň gan aýlanyşygy ampula böleginde ýokarky we ortaky göni içege arteriýalaryndan, artbujak bölegi bolsa aşaky göni içege arteriýasyndan geçýär. Wena damarlary boýunça gan ýokarky göni içege wenasyndan bagryň derweze wenasyna, ortaky we aşaky göni içege wenalaryndan bolsa aşaky uly wena damaryna goşulýar.

Göni içegede limfa damarlary nemasty bardada giňden ýaýrandyr. Limfa göni içegeden iki ýol bilen akýar: ampula böleginden ýokary garynarka limfa düwünlerine, artbujak böleginden garynarka limfa düwünlerine we gasyk limfa düwünlerine akýar.

4.6.1. Göni içegäniň kanserine getirýän ýagdaýlar

Göni içegäniň kanseriniň döremeginde hem umumy ýogyn içegä mahsus bolan faktorlar uly orun eýeleýär. Et-ýag önümlerini ýymitiň düzümünde köp ulanýan adamlarda bu kesel köp duş gelýär. Ykdysady tarapdan ösen ýurtlarda bu keseliň köp gabat gelmegi, esasan hem, şu ýagdaý bilen düşündirilýär.

Göni içegäniň kanseriniň döremeginde esasy sebäpleriň biri, onuň nemli bardasynda sowuklama we ýara döremegine sebäp bolýan, içiň gatamagy we täretiň içegäniň ampula böleginde uzak wagtlap saklanmagydyr. Himiki maddalardan täretiň düzümindäki indol, skatol ýaly kanserogen maddalary, bu keseliň döremegine öz täsirini ýetirýär.

Göni içegäniň kanserine getirýän keseller

Göni içegäniň kanserine getirýän kesellere polipler we polipozlar degişlidir. Göni içegäniň diffuz polipozy obligat kesel hasap edilýär, sebäbi onuň esasynda hemme näsaglarda kanser keseli döreýär. Adenomatoz polipler we üpürjikli polipler fakultativ kesellere degişlidir. Polipleriň kanser keseline öwrülmesi olaryň möçberine bagly bolup durýar. Eger-de poliپیň möçberi 2 *sm*-den uly bolsa, olar 40-50% ýagdaýda kanser keseline öwrülýärler.

Göni içegäniň beýleki sowuklama keselleri (dowamly proktosigmoidit, Kronanyň keseli, babasil) onuň kanser keseline örän seýrek ýagdaýlarda öwrülýärler.

4.6.2. Göni içegäniň täze döremeleri

Göni içegäniň nemli bardasynda howply däl täze döremelerden polipler, üpürjikli polipler we polipoz keseli döreýärler. Diffuz polipoz keseli nesle geçýän kesel bolup, bu käbir maşgalalarda örän köp duş gelýär. İçegäniň nemli gatlagyndan döreýän howply täze döremelere kanser keseli degişlidir. Gistologiýa gurluşy boýunça olaryň 90%-i adenokarsinomalar bolup, 10%-i bolsa ýasy öýjüklü, nemli, solid, skirr we ösüp ýetişmedik (differensirlenmedik) kanserlerden durýarlar. Nem asty, muskul we ýorka (fibroz) gatlaklary birleşdiriji dokumalardan durýar. Olardan lipomalar, fibromalar, leyomiomalar, gemangiomalar, angiomalar, newrinomalar ýaly howply däl täze döre-

meleri we olaryň howply täze döremeleri – sarkomalar döräp bilerler. Göni içegäniň birleşdiriji dokumalaryndan döreyän täze döremeler durmuşda örän seýrek duş gelýärler. Olaryň kliniki alamatlary, esasan, böwetlenmek we gan akmak ýaly alamatlardan durýar. Bu täze döremeler dörände, näsaglar onkolog lukmanlary tarapyndan barlagdan geçirilmeli we bejerilmelidirler.

Göni içegäniň nemli bardasyndan döreyän howply täze döremeler 80-85% ýagdaýda göni içegäniň ampulasynda, 10-15%-i rektosigmoid böleginde, 3-4%-i bolsa anal kanalynda ýerleşýärler. Göni içegäniň kanseri ösüş görnüşleri boýunça ekzofit – içegäniň içine (boşlugyna) ösýän we endofit – içegäniň gatlaklary boýunça ösýän görnüşlere bölünýärler. Ekzofit çişler içegäniň içine ösüp, üsti nätekiz düwün görnüşinde bolýar. Olaryň gyalary anyk görünýär, çalt ganaýar. Bu çişler çalt dargaýar we dargandan soň okara görnüşine gelýär. Endofit ösüşdäki çişleriň mikroskopîýa barlaglarynda, çişleriň göze görünýän çäklerinden 3-4 *sm* daşlykda çiş öýjükleri tapylýar. Endofit çişleri gatlaklary boýunça ösýändigini sebäpli içege gataýar, olar ýara bolanda infiltrativ-ýara görnüşine geçýärler, olaryň gyalary mälim bolmaýar. Şol sebäpli mikroskopîýa barlagynda çişniň bu görnüşiniň öýjükleri, onuň çäklerinden gaty uzak aralyklarda hem duş gelýärler.

Göni içegäniň kanseri, onuň nemli gatlagyndan döräp, keseligine ösýär. Onuň sebäbini S. A. Holdiň (1962), göni içegede gan we limfa aýlanyşygynyň segmentar gurluşy bilen düşündirýär. Çiş içegäniň hemme gatlaklaryna ösüp geçenden soň, ol içegäniň daşyndaky ýaga, oň tarapyndan wagina, ýatga, erkeklik mazine we peşew haltasyna, yz tarapdan guýmanç we türre süňklerine ösüp geçýär.

Göni içegäniň kanseriniň öýjükleri limfa damarlary arkaly üç tarapa ýaýraýar. İçegäniň ýokary we orta böleginiň çişlerinden ýokarky göni içege arteriýasynyň ugrundaky limfa damarlar bilen, ýokarky göni içege limfa düwünlerine, soňra bolsa garynarka boşlugyndaky limfa düwünlere geçýärler. Göni içegäniň aşaky böleginiň çişlerinden metastazlar, ortaky göni içege arteriýasynyň ugrundaky limfa damarlar arkaly, çanaklygyň gapdal diwaryndaky we çanaklygyň içindäki limfa düwünlerine hem-de aşaky göni içege arteriýasynyň ugrundaky limfa damarlar bilen gasyk limfa düwünlerine ýaýraýarlar. Limfa metastazlaryň ýaýramagy çişniň gistologik gurluşyna, onuň dörän wagtynyň dowamlylygyna we ösüş görnüşine bagly bolup durýar. Kesel anyklanan wagtynda 30-60% näsaglaryň limfa düwünlerinde metastazlar tapylýar.

Göni içegäniň kanseri gan damarlary boýunça bagra, garyn boşlugynyň ýuka perdesine, öýkene, süňklere we başga agzalara metastaz berýärler. Gan damarlary boýunça ýaýran metastazlar 20-25% näsaglarda anyklanylýar.

4.6.3. Göni içegäniň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

I dereje – içegäniň nemli we nemasty gatlaklaryny zaýalap, içege togalagynyň ýarysyndan az bölegini tutýan, metastazlary bolmadyk çişler.

II dereje – içegäniň muskul gatlagyna ösüp geçen, içege togalagynyň ýarysyndan köp bölegini tutýan, metastazsyz ýa-da 1-2 limfa düwünlerinde metastazy bolan çişler.

III dereje – içegäniň hemme gatlaklaryna ösüp geçip, daşyndaky dokumalara ýelmeşen ýa-da çişniň möçberine bagly bolmadyk, birnäçe limfa düwünlerinde metastazlary bolan çişler.

IV dereje – daşky agzalara ösüp geçip, dargap başlan hereketsiz ýa-da başga agzalarda metastazlary bolan çişler.

TNM ulgamy boýunça Halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çişniň ýagdaýy:

T i.s. – öýjük içindäki howply täze döreme;

To – ilkinji çişniň tapylmadyk ýagdaýy;

Tx – ilkinji çişniň ýagdaýyny kesgitlemäge maglumatlar ýeterlik däl;

T₁ – içegäniň nemli we nemasty bardasynda ýerleşen çişler;

T₂ – içegäniň muskul gatlagyna ösüp geçip, serroz gatlagyna infiltrasiýa beren çişler;

T₃ – göni içegäniň daşyndaky dokumalara ösüp geçen çişler;

T₄ – daşky agzalara ösüp geçen çişler.

N – limfa düwünleriň ýagdaýy:

No – limfa düwünlerinde metastazlar ýok;

Nx – limfa düwünleriniň ýagdaýyny kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok;

N₁ – regional zolakdaky limfa düwünlerinde metastaz bar;

N₂ – uzakda ýerleşen limfa düwünlerde metastaz bar.

M – başga agzalardaky metastazlar:

Mo – başga agzalarda metastazlar ýok;

Mx – başga agzalaryň metastazlaryny kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok;

M₁ – başga agzalarda metastazlar bar.

4.6.4. Göni içegäniň kanseriniň kliniki alamatlary

Göni içegäniň kanserinde hemişelik we örän çalt duş gelýän alamat içegeden gan akmaklyk bolup, bu alamat keseliň ähli derejelerine hem mahsus bolmak bilen, näsaglaryň 75-90%-de ýüze çykýar. Göni içegäniň kanserinde artbujak deşiginden gandan başga-da nem, iriň hem çykýar. Bu alamatlar keseliň soňky derejelerinde has hem köp duş gelýär. Onuň sebäbi göni içegäniň kanseri bilen baglanyşykly geçýän içegäniň sowuklama kesellerinde nemiň we çişniň dargamagynyň netijesinde iriňniň döremegidir.

Bu keselde ýene-de bir köp duş gelýän alamatlaryň biri hem içegäniň funksiyasynyň bozulmagydyr. İçegäniň funksiyasynyň bozulmagy netijesinde täretiň çykmagynyň kynlaşmagy, täretiň görnüşiniň üýtgemegi, iç geçmek, içniň gatamagy we şuna meňzeş alamatlar anyklanylýar.

Rus alymy W. I. Kynşyň (1989) berýän maglumatlarynda içniň gatamagy 37,9%, meýdan etmek islegi 10%, içiniň geçmegi bolsa 8-9% näsaglarda bolýar. Eger-de kanser göni içegäniň artbujak kanalynda ýerleşýän bolsa, ilki bilen artbujak büzmeginiň ysmazlygy döräp, soňra bolsa ol doly zaýalanýar. Bu bolsa onuň funksiyasynyň bozul-

magyna we duýdansyz ýel, täret çykmagyna getirýär. Käbir näsaglar täretiň görnüşiniň üýtgemegine, ýagny täretiň goýun gumalagyna, lenta meňzeýänligine, täretiň mukdarynyň azalyp, günüň dowamynda birnäçe gezek meýdana çykmaly bolýandygyna, kähalatlarda gan we iriň gatyşykly täret bolýandygyna ünsüni çekýär.

Göni içegäniň kanserinde näsaglary çanaklykda agyry biynjalyk edýär, emma onuň häsiýeti we döreyän wagty, biynjalyk edýän derejesi, kanseriň ýerleşýän ýerine we ýaýraýyş derjesine baglydyr. Göni içegäniň kanseriniň ýaýran görnüşlerinde, näsaglaryň hemmesinde diýen ýaly agyry alamaty bolýar. Kanser artbujak deşiginde ýerleşende, keseliň derejesine seretmezden, näsaglaryň 100%-de agyry keseliň ilkinji alamaty bolup durýar. Kanser göni içegäniň ampulasynda ýerleşende agyry näsaglaryň 61%-de döreyär. Kanser rektosigma böleginde ýerleşende agyry hemişelik bolman, içege böwetlenmeginiň netijesinde tutgaý görnüşinde bolýar.

Göni içegäniň kanseriniň alamatlaryna meňzeş alamatlar köp keselerde duş gelýär. Göni içegäniň howply täze döremeleriniň alamatlary keseliň ilki başlan döwürlerinde wagtal-wagtal ýüze çykyp, soňabaka olar hemişelik ýagdaýa geçýärler. Bu alamatlary ýatda saklamak amatly bolar ýaly olary 4 topara bölýärler:

1. Patologik çykyndylar. Täret bilen gan, nem, iriň çykmagy, esasan hem, ekzofit görnüşli çişlerde, köp näsaglarda duş gelýär. Täretiň düzüminde gan bolmagy 85% näsaglarda gabat gelýär. Güýçli gan akmaklyk seýrek bolup, ol köplenç, damja görnüşinde täretdeň öň çykýar. Kähalatlarda täret gan, nem hem-de iriň bilen gatyşykly bolýar we ýakymсыz ysy bilen tapawutlanýar.

Täretiň düzüminde nem bolmagy, çiş göni içegäniň ýokarky böleginde ýerleşende 35% näsagda duş gelýär. Täretiň düzüminde nemiň bolmagy, içegede çiş bilen birlikde proktit keseliniň barlygyny görkezýär. Nemiň köp mukdarda bolmagy mümkin, näsag meýdana oturanda täretiň ýerine nem çykýan ýagdaýy-da köp bolýar.

Täret bilen iriň çykmagy seýrek duş gelýär. Ol çişniň dargap başlandygyny ýa-da başga sowuklama keselleriniň bardygyny görkezýär. Köplenç, iriň nem bilen ýa-da gan bilen garyşan ýagdaýynda bolýar.

2. Göni içegäniň işiniň bozulmagy, köphalatlarda içiň gatamagy görnüşinde bolýar. Näsaglaryň 20%-de içiň gatamagy ilkinji alamat görnüşinde ýüze çykýar. Göni içegäniň çişiniň päsgel bermegi netijesinde, näsaglarda uzak wagtlap täret bolmaýar, soňra az wagtlap içiň geçmegi bolýar. Täret bolan wagty, ol mukdarynyň köplügi we örän ýakymсыz ysy bilen tapawutlanýar. Kähalatlarda täretiň doly çykmadyk duýgusy ýüze çykýar we näsag gaýtadan meýdana oturmaly bolýar, emma ýene täretiň ýerine nem çykýar. Göni içegäniň kanserinde içiň gatamagy we geçmegi gaýtalanyp durýan hadysa bolýar. Içiň geçmegi, köplenç, çiş rekosigmoid böleginde ýerleşende bolup, ol proktit keseli bilen bagly bolýar. Bu ýagdaý içege mázleriniň sekresiýasynyň köpelmegi netijesinde, içegede nemiň mukdarynyň artmagy bilen bagly bolýar. İçegemäniň garşysyna geçirilen bejergiler netije bermeýär.

Täretiň görnüşiniň üýtgemegi çiş artbujak deşige ýakyn ýerleşende ýüze çykýar. Täret lenta, gumalak görnüşinde bolup biler. Täretiň görnüşiniň üýtgemegi örän köp duş gelýän alamat bolmak bilen, ony göni içegäniň beýleki kesellerinde hem görmek

bolýar. Ýöne bu hadysa çalt-çaltdan gaýtalanyp dursa, näsaglary ýörite barlaglardan geçirmek zerurdyr.

3. Agyry duýgusy göni içegäniň kanserinde giç ýüze çykýan alamatdyr. Agyrynyň döremegi çişni ýerleşen ýerine bagly bolup durýar. Çiş artbujak deşigine ýakyn ýerleşende agyry ilkinji alamatlary bilen bile döreyär we täret wagtynda näsaglary biynjalyk edýär. Ol içegäniň ampula böleginde ýerleşende, çiş içegeden daşky dokumalara we agzalara ösüp geçmegi netijesinde döreyär-de, näsaglary hemişe biynjalyk edip durýar. Çiş rektosigmoid böleginde ýerleşende, agyry içegäniň hereketi netijesinde döreyär we gysga wagtlaýyn bolýar.

4. Näsaglaryň umumy ýagdaýynyň üýtgemegi keseliň ýerli alamatlary ýüze çykandan soň döreyär. Näsaglaryň ysgyny peselip, işdäsi bozulýar, horlanyp başlaýarlar. Näsaglaryň deri örtügininiň reňki agaryp başlaýar. Çişni dargamagy, onuň çanaklygyň dokumalaryna ösüp geçmegi, bagra metastaz bermegi netijesinde gyzgynynyň galmagy mümkin. Çiş peşew ýollaryna ösüp geçende, näsaglar peşew edende agyry döreyär. Çişni ösüp ýaýramagy netijesinde ganazlygyň, bedeniň zäherlenmeginiň alamatlary ýüze çykýar.

4.6.5. Göni içegäniň kanseriniň anyklanylş usullary

Keseli anyklamak işi sorag-jogapdan başlanýar. Näsaglar täretiň düzüminde gan, nem, iriň bolmagyna arz edýärler. Olary için gatamagy, täretiň kynlyk bilen çykmagy, erbet ýakymyz ysy, täretiň doly çykmazlyk duýgusy, kähallatlarda iç geçmeklik biynjalyk edýär. Çanaklykda kähallatlarda ýa-da hemişelik agyry bolmagy mümkin. Olardan başga-da täretiň görnüşine üns bermeli.

Näsaglary şu görkezilen alamatlar biynjalyk edýän bolsa, ýörite barlaglardan geçirmeli: ganyň, peşewiň umumy derňewi, göni içegäni barmak bilen barlamak, rektoromanoskopiýa, urrigoskopiýa. Keseliň metastazlaryny anyklamak üçin döş kapasasynyň agzalarynyň rentgen barlagy, çanaklyk süňkleriniň rentgengrafiýasy, bagryň we garynarka limfa düwünleriniň USB barlaglary geçirilýär.

Artbujagy daşyndan görmekligiň hem göni içegäniň kanserini kesgitlemekde, has-da artbujakda ýerleşen çişleri anyklamakda uly ähmiýeti bardyr. Göni içegäni barlamakda iň ýönekeý we hemme ýerlerde geçirmek mümkin bolan usul, içegäni barmak bilen barlamakdyr. Göni içege barmak bilen dogry barlananda 90%-den gowrak näsaglarda keseli dogry kesgitlemek mümkin bolup durýar. Göni içegäni barmak bilen barlamak näsaglaryň tirsek-dyzçanak ýagdaýynda, arkan ýatanda we gapdal ýatyp, dyzyny garnyna gysan ýagdaýynda mümkin bolýar. Näsaglar gapdal ýatyp, dyzyny garnyna gysan ýagdaýynda garyn diwaryň gatamagy netijesinde göni içege aşak düşýär we içegäniň artbujak deşiginden 10-11 sm ýokarlygyna çenli barlap bolýar. Göni içege barmak bilen barlananda, ondaky kanseriň aýallarda jynshana, erkeklerde bolsa erkeklik mazine, pararektal dokuma ösýändigini anyklap bolýar. Rus alymy B. W. Aleksandrowyň berýän maglumatyna görä, göni içege barmak bilen barlananda, diňe bir göni içegäniň ýagdaýyny däl-de, kähallatlarda kiçi çanaklygyň agzalaryna kanseriň bolan gatnaşygyny hem anyklap bolýar.

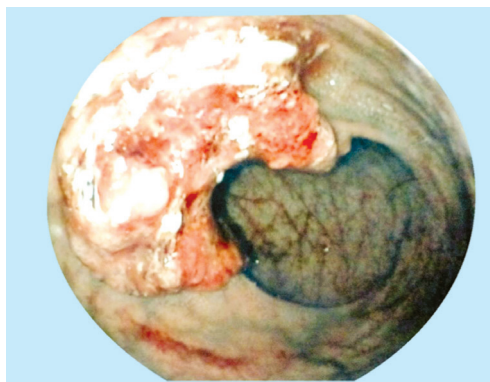
Bu maglumatlary beýleki barlaglar bilen anyklap bolmaýan wagty hem bolýar. Barmak bilen barlanyňda göni içegäniň täze döremeleri aşakdaky alamatlar ýaly bolup barmaga bildirýär:

1. Gaty çiş;
2. Gyralary gatan ýara;
3. İçege diwarynyň infiltrsiýasy;
4. İçegäniň diwaryny hemme tarapdan gysyp, deşigini ýapýan ýara;
5. Barmagyň ujunda gan damjasynyň bolmagy.

Näsag barmak bilen görlenden soňra rektoromanoskopiýa barlagy geçirilýär. Kolorektal kanserini anyklamakda rektoromanoskopiýa, kolonoskopiýa barlaglary morfologiýa barlagy üçin material almaga mümkinçilik berýär.

Rektoromanoskopiýa barlagy geçirilende, içegäniň poliplerini aýyrmak bolýar. Göni içegäniň kanserini doly anyklamak üçin endoskopiýa barlagynyň ähmiýeti örän uludyr. Rektoromanoskopiýa – endoskop enjamynyň kömegi bilen göni içegäni we «S» – görnüşli içegäni barlamak usulydyr. Bu usul diňe bir çiş kesgitlemek bilen çäklenmän, onuň ösüş görnüşini, möçberini, içegäniň daralmak derejesini (*38-nji surat*) kesgitlemäge we ondan morfologiýa barlagyny geçirmek üçin material almaga mümkinçilik döredýär hem-de bejeriş meýilnamasyny çözmek üçin maglumatlar berýär.

Irrigioskopiýa barlagy göni içegäniň çişlerini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Irrigioskopiýa barlagy kontrastly klizma etmek, soňra howa goýberilip, iki taraplaýyn kontrastlamak bilen geçirilýär. Bu barlagda diňe göni içegäniň däl-de, eýsem ýogyn içegäniň ähli böleklerini barlap, olaryň ýagdaýy barada maglumat alyp bolýar.

38-nji surat. Göni içegäniň kanseriniň endoskopiki suraty

Onuň kömegi bilen çişniň ýerleşýän ýerini, ösüş görnüşini, kanseriň ölçegini, ýogyn içege boýunça, içegäniň içiniň geçirijiligini anyklamak bolýar. Irrigioskopiýada göni içegäniň çişiniň ýüze çykmak alamatlary, ýogyn içegäniň rentgen alamatlaryna çalyň edýär. Irrigioskopiýa kombinirlenen kontrastlanmak bilen geçirilende göni içegäniň kanseriniň alamatlary has gowy ýüze çykýar we uly bolmadyk çişleri hem görmek bolýar (*39-njy surat*).

39-njy surat. Göni içegäniň kanseriniň rentgen suraty

Häzirki wagtda kolorektal kanserinden bolan keselçiligiň ösmegi sebäpli, onuň ötüşen görnüşleri has hem köpeliýär. Şol sebäpden operasiýadan öň içegäniň kanseriniň içegäniň diwaryna infiltrasiýasyny, goňşy agzalara ösmegini, kiçi çanaklykdaky we beýleki içki agzalardaky metastazlaryny anyklamak, bejeriş usulyny saýlamakda örän wajyp bolup durýar. Soňky ýyllarda şu meseläni çözmekde ultrases barlagynyň ähmiýetiniň uludygyny alymlar belleýärler.

Häzirki wagtda ýogyn we göni içegäniň ultrases barlagynyň iki usuly bar:

1. Garyn diwarynyň üstünden geçirilip barlanýan ultrases barlagy.
2. İçegäniň içine girip geçirilýän (endorektal ultrasonografiýa) barlag.

Ultrases barlagynyň kömegi bilen kolorektal kanseriniň goňşy agzalara ösendigini 90,5% näsaglarda, içki agzalardaky metastazlaryny bolsa 95% ýagdaýda operasiýadan öň anyklap bolýar. Edebiýat çeşmeleriniň maglumatlaryna görä, endorektal ultrasonografiýanyň kömegi bilen göni içegäniň kanseriniň ýanaşyk sowuklmasyny 90,7% näsaglarda anyklamak mümkindir.

Şeýlelik bilen, häzirki wagtda göni içegäniň kanserini kesgitlemekde we onuň ýaýraýyş derejesini operasiýadan öň doly anyklamakda ultrases barlagynyň ähmiýeti örän uludyr.

Soňky döwürlerde göni içegäniň kanserini kesgitlemekde kompýuter tomografiýa we magnit-ýadroly rezonans tomografiýa barlaglary ulanylýar. Bu barlag usullarynyň netijeliligi kolorektal kanseriniň III-IV derejelerinde, çişň ýaýraýyş çäklerini kesgitlemekde 100%-e ýetýär.

Daşary ýurt alymlary kolorektal kanseri kesgitlemekde we onuň ýaýraýyş derejelerini anyklamakda wirtual kompýuter kolonoskopiýanyň we pozitron-emmission tomografiýanyň (PET KT) ähmiýetiniň uludygyny belleýärler.

4.6.6. Göni içegäniň kanseriniň bejeriliş usullary

Hirurgiýa bejergisi ýeke-täk radikal bejergi bolup durýar. Şöhle bejergisi, himioterapiýa palliativ bejergi hasaplanylýar ýa-da hirurgiýa bejergisi bilen goşulyp utgaşdyrylan we toplumlaýyn bejergi görnüşinde ulanylýar.

Radikal operasiýalar. Operasiýanyň görnüşi çişň ýerleşen ýerine we ýaýraýyş dejesine baglylykda kesgitlenilýär. Çişň göze görünýän çäklerinden içegäniň sagdyn ýerini, ýokarlygyna 5-6 *sm*, aşaklygyna 2-3 *sm* kesip aýyrmak arkaly amal edilen operasiýalar radikal operasiýalar hasap edilýär. Şu ýagdaýdan ugur alnyp, göni içegäniň kanserini bejermekde 3 görnüşli radikal operasiýalar amal edilýär:

1. İçegäniň ön taraplaýyn rezeksiýasy – bu operasiýa, çiş artbujak deşiginden 12 *sm*-den ýokarda ýerleşen ýagdaýynda amal edilýär we çiş kesilip, aýrylandan soň, içegäniň gyalary bir-biri bilen tikilip, anastomoz goýulýar.

2. Garyn boşlugyndan edilýän göni içegäniň anal rezeksiýasy – bu operasiýalar, çiş artbujakdeşiginde 7-12 *sm*-den ýokarda ýerleşende amal edilýär. Operasiýa wagtynda, garyn boşlugy tarapyndan «S» görnüşli içegäni aşak çekmäge taýýarlaýarlar. Çanaklygyň ýaglary we limfa mázleri içegäniň çiş bilen birlikde kesilip aýrylýar-da, diňe artbujak büzmegi saklanylýar. Soňra «S» görnüşli içegäni aşak çekip, artbujak büzmeğine tikýärler.

3. Garyn boşlugyndan edilýän göni içegäniň ekstripasiýasy – bu operasiýa çiş artbujak deşiginden 7 *sm*-den aşakda ýerleşende amal edilýär. Operasiýa wagtynda göni içege çiş, artbujak büzmegi, çanaklyk ýaglary we limfamázleri bilen birlikde aýrylýar. «S» görnüşli içege garyn diwarynyň çep tarapyna (Kenýu-Maylasyň operasiýasy) çykarylýar. Soňky wagtarda, ekstirpasiýadan soň, «S» görnüşli içege artbujak deşiginden çykarylýan görnüşi (Kirşneriň operasiýasy) ulanylýar.

Ýagdaýy agyr näsaglarda, garry adamlarda kähallatlarda Hartmanyň operasiýasy edilýär. Bu operasiýany çiş artbujak deşiginden 10 *sm*-den ýokarda ýerleşýän bolsa amal etmek bolýar. İçegäniň çiş çanaklyk ýaglary, limfamázleri bilen birlikde kesilip aýrylýar. İçegäniň aşak bölegi tikilip ýapylýar we çanaklyk boşlugynda galdyrylýar. İçegäniň ýokary bölegi garyn diwarynyň çep tarapyndan daşyna çykarylýar. Bu operasiýadan soň näsaglaryň ýagdaýy gowulaşsa, içegäni täzeden çatyp, anastomoz goýmak bolýar.

Hemme radikal operasiýalar ýokarda görkezilen usullar bilen amal edilýär. Bu operasiýalar wagtynda, eger-de çişň goňşy agzalara (peşew haltasyna, wagina, erkeklik mazine we başg.) ösüp geçen bolsa, onda ol agzalaryň zaýаланан ýerleri hem rezeksiýa edilýär.

Utgaşdyrylan bejergi. Soňky döwürde göni içegäniň kanseriniň bejergisi şöhle bejergisinden başlanýar. Kanseriň II–III derejeleri bolan näsaglara operasiýadan ön uly mukdarda 12-18 Greý şöhle berilýär we soňra ýokarda görkezilen radikal operasiýalar görkezme boýunça amal edilýär. Operasiýadan önki şöhle bejergisi çişň kiçelmegine, onuň gaýtalanmagynyň önüni almaga, operasiýa edip bolmajak çişleri operasiýa edip bolarlyk ýagdaýa getirmäge kömek edýär.

Göni içegäniň IV a derejesi anyklanan näsaglara 5-ftorurasil, kapesitabin dermanlary şöhle bejergisinde radiomodifikator hökmünde ulanylýar. Kapesitabin howply täze döremelerde ulanylýan derman serişdesi bolup, ol kanseriň öýjükleriniň içine girenden soň 5 - ftorurasile öwrülýär. Kapesitabiniň kanseriň öýjügininiň içinde 5 - ftorurasile öwrülmegi, onuň kanseriň garşysyna bolan täsirini güýçlendirýär we näsagyň bedenine bolan toksiki täsirini peseldýär. Bu derman serişdesi gerdejik görnüşinde

içilip ulanylýandygy sebäpli, ol kanseriň öýjüklerine uzak wagtlap täsir edýär, näsagy damardan uzak wagtlap kateteri ulanmaktan boşadýar.

Häzirki wagtda göni içegäniň ýerli ýaýran kanserini bejermekde radiomodifikator hökmünde ulanylanda 5-ftorurasil – 400 mg ýa-da kapesitabin 825 mg/m² berlip, günde iki sapa şöhle bejergisi 4 hepdeläp geçirilýär. Bejergi döwründe kapesitabiniň toksiki täsirine seredip, onuň mukdary peseldilýär. Şöhle bejergisi bir gezekde 2,5 Greý hepdede 5 gün, umumy möçberi 45-50 Greý berilýär. Şöhle bejergisi häzirki zaman ýokary tehniki lukmançylyk enjamynda, ýagny ýokary energiýaly fotonlaryň ulanylmagy bilen geçirilýär. Hirurgiki bejergi şöhle bejergisi tamamlanan gününden 6-8 hepdeden soň geçirilýär.

Palliatiw bejergilerde hirurgiýa, şöhle we himioterapiýa bejergileri ulanylýar. Hirurgiýa usuly göni içegäniň kanseriniň öte geçen görnüşlerinde ulanylýar. Olara «S» görnüşli içegäni garyn diwarynyň çep tarapyna çykarmak ýa-da ýokarda görkezilen operasiýalary palliatiw maksat bilen amal etmek degişlidir. Şöhle bejergisi, himioterapiýa näsaglaryň ýagdaýyny gowulaşdyrmak we çişniň ösüşini saklamak maksady bilen geçirilýär.

Bejerginiň netijeleri

Bejerginiň netijesine çişniň derejesi, limfamäzleriň metastazlary, goňsy agzalara ösüp geçmegi ýaly faktorlar täsir edýär. Göni içegäniň kanseriniň ýaýran görnüşlerini bejermekde ulanylýan usullaryň esasy maksady hem, ol bejergiden soň kliniki netijäniň bolmagyny gazanyp, näsaglara sitoreduktiw operasiýany amal etmeklige mümkinçiligiň döremegidir. Utgaşdyrylan we toplumlaýyn bejergilerden soňky 5 ýyllyk ýaşajylyk, dürli awtorlaryň habar bermegine görä, 17,2%-den 55%-e çenli boldy. Näsaglaryň radikal bejergiden soň 5 ýyllyk ýaşajylygy 50-75%-e deňdir.

4.7. Bagryň täze döremeleri

Bagyrdaky köplenç, howply täze döremeleriň metastazlary ýüze çykýar. Olar, esasan hem, garyn boşlugyndaky agzalarynyň howply täze döremeleriniň metastazlarydyr. Bagryň ilkinji howply täze döremeleri bolsa bu metastazlardan 15-20 esse az duş gelýär.

Bagryň ilkinji howply täze döremeleriniň içinde iň köp duş gelýäni bagryň kanseri keselidir. Gemangioendotelioma, gepatoblastoma, karsinosarkoma ýaly keselleri klinikada örän az gabat gelýär. Oňa seretmezden, bagryň kanseri keseli iň köp ýaýran howply täze döreme keselleriniň arasynda 7-nji, 8-nji ýerde durýar.

Köp wagtlap alamatlarynyň ýüze çykmazlygy, keseli kesgitlemegiň çylşyrymlylygy, bejerginiň netijesiniň pesligi, bagryň kanseri keseliniň önüni almagyň çärelerini, onuň etiopategenezini öwrenmäge aýratyn üns berilmegini talap edýär.

4.7.1. Bagryň gysgaça anatomiýasy

Bagyr adamyň sag tarapynda diafragmanyň aşagynda ýerleşip, onuň aşak gyrasy ýajylyk süňküniň ortasyndan geçirilen çyzykda gapyrga dugasynyň deňinde, ýokarky

gyrasy bolsa 5-nji gapyrganyň kitirdewügininiň deňinde ýerleşýär. Şu aralyk bagryň sag böleginiň ölçegini görkezýär we 10 *sm*-e deňdir. Bagryň çep böleginiň aşaky gyrasy, dik orta çyzykdan hasaplanylnda göbek bilen döş süňküniň gylç şekilli ösüntgisiniň ortasynda ýerleşýär. Dik orta çyzygyň deňinde bagryň ýokarky we aşaky gyalaryndan gorizonta geçirilen çyzyk onuň çep böleginiň möçberini görkezýär we 9 *sm*-e deň bolup durýar. Şol ýokarky nokatdan bagryň çep gapyrga dugasy bilen kesişýän ýerindäki aralygyň uzynlygy, bagryň çep böleginiň ölçeginiň goşmaça kriteriýasy bolup durýar we 8 *sm*-e deňdir. Şu üç aralygy perkussiýa ýoly bilen anyklamak bagryň ölçeglerini Kurlowyň usuly bilen kesgitlemek hasap edilýär. Şol ölçegler bir deň ulalmasa, onda bu hadysa bagryň täze däremlerine mahsusdyr.

Bagyr sag we çep tarapdan, 4 bölekden durýar we derweze wenasynyň hemişelik şahalaryna baglylykda 8 segmente bölünýär. Bagryň bölekleri we segmentleri özbaşy-na aýratyn gan, limfa aýlanyşygyna, öt ýollaryna eýe bolup durýarlar. Bu bolsa käbir keselerde, şol sanda bagryň täze döreme keselerinde hem bagry anatomiki rezeksiýa etmäge mümkinçilik berýär.

Gan aýlanyşygy. Derweze wenasyna garyn boşlugynyň agzalaryndan gan ýyg-nanyp bagra barýar. Bu wena bagryň böleklerine we segmentlerine bölünip, iň soňun-da giň kapillýarlary (sinusoidleri) emele getirýär. Şol kapillýarlaryň umumy meýdany 400 *kw m*-e ýetýär we olarda gan aýlanyşygynyň gaty haýallamagyna getirýär. Bu bol-sa gana düşen howply täze döreme öýjükleriniň bagyrda çöküp galyp, metastazlaryň ösmegine ýardam edýär.

Limfa aýlanyşygy. Limfa suwuklygy bagyrdan damarlaryň we öt ýollarynyň ýakynynda, esasan hem, onuň derwezesinde ýerleşen limfa düwünlerine ýygnanýar. Ondan başga-da bagryň limfa suwuklygy diafragmanyň ýokarsynda we gursagara boşlugynda ýerleşen limfa düwünlerine hem ýygnanýar.

4.7.2. Bagryň kanseriniň epidemiologiýasy

Bagryň ilkinji kanseri adamyň howply täze däremleriniň arasynda 7-nji-8-nji orunda durýar. BSGG-niň maglumatlaryna görä, dünýäde her ýyl 250 000 adam bu kesele sezewar bolýar. Bagryň kanseri keseli, esasan hem, ösüp barýan ýurtlarda köp duş gelýär we şol ýurtlarda ol howply täze döreme keseleriniň erkek adamlarda 8%-ni, aýallarda bolsa 3-5%-ni tutýar.

Bagryň kanseriniň gepatosellýulýar görnüşi erkek adamlarda, aýallara seredeniň-de 3-4 esse köp duş gelýär, ýöne bu kanunalaýyklyk holangosellýulýar görnüşinde ýüze çykmaýar we iki jynsyň hem kessellemegi deň derejede bolup durýar.

Bagryň kanser keseli, köplenç, gartaşan adamlarda duş gelýär, emma kähalatda ol ýaşlarda, çagalarda hem döreyär. 15 ýaş çenli çagalarda bu keseliň 3-4%-ni tutýar.

4.7.3. Bagryň kanseriniň etiologiýasy we onuň däremlerine getirýän ýagdaýlar

Bagryň gepatosellýulýar kanseriniň däremleriniň B, C wiruslaryna baglylygy ylmy taýdan kesgitlenen. Dünýä ýüzünde gepatitiň wiruslary ýokuşan adamlaryň sany

200 mln-a ýetýär, olar esasan hem, çagalygyndan bäri wiruslary saklaýan adamlardyr. Olar günorta-günbatar Afrikanyň we günorta-gündogar Aziýa ýurtlarynyň halklarynyň 10-90%-ni tutýar. Gepatit döredýän wiruslary saklaýan adamlaryň arasynda bagryň gepatoselýulýar kanseriniň ýüze çykmak mümkinçiligi 150-200 gezek sagdyn adamlara seredeniňde ýokarydyr.

Ýewropa ýurtlarynda we ABŞ-da dowamly wirus saklaýan adamlaryň sany az (0,2–0,5%), emma, oňa seretmezden, şol ýurtlarda hem hepatit döredýän wiruslaryň ähmiýeti bagryň gepatoselýulýar kanseriniň etiologiýasynda gaty ýokary bolup durýar.

Bagryň kanser keselini döredýän ikinji ýagdaý, ýimit önümleriniň aflotoksinler bilen zaýalanmagy bolup durýar. Bagryň kanseri *Aspergillus flavus* kömelekleriniň una, bürünje, mekgejowene, noýba önümlerine düşende, olaryň bölüp çykarýan awularynyň şol ýimit önümlerini zaýalamagy netijesinde emele gelýär. Tejribede aflotoksinleriň zaýalan önümleri bilen ýimitlendirilen haýwanlarda bagryň çişleriniň emele gelýändigini ýüze çykaryldy. Bu käbir Afrika döwletlerinde geçirilen kliniki barlaglaryň netijesinde hem tassyklandy.

Aflotoksinler bilen zaýalanan önümleri ulanýan adamlarda, durmuş derejesi ýokary bolup, arassa önümler bilen ýimitlenýän adamlara garanyňda bagryň kanseri keseli köp duş gelýär.

Bagryň gepatoselýulýar kanseriniň döremeginde üçünji ýagdaý – dowamly arakhorlyk bolup durýar. Bu kesel spirtli içgileri köp içýän adamlarda beýleki adamlara garanyňda köp duş gelýär.

Birnäçe wagtlap bagryň sirroz keseli kansere geçýär diýlip pikir edildi, ýöne soňky wagtlarda geçirilen ylmy-barlaglaryň netijesinde sirrozyň we bagryň gepatoselýulýar kanseriniň döremeginde şol bir faktorlaryň ähmiýeti ýüze çykaryldy. Bu sirrozyň we gepatoselýulýar kanseriň 50-80% ýagdaýda bir wagtda döremegine getirýär.

Şeýlelik bilen, ýokarda görkezilen faktorlar diňe gepatoselýulýar kanseriň döremeginde aýratyn orna eýe bolup, holangoselýulýar kanseriň döremeginde olaryň hiç hili täsiri ýokdur.

Bagryň holangoselýulýar kanseri ýer ýüzüniň hemme ýerinde duş gelýär. Onuň döremeginde bagryň içindäki öt ýollarynda ýaşaýan trematod klasynyň gelmintozlary (*Opisthorchosis felixensis*, *Opisthorchosis viverrini*, *Clonorchis sinensis*) aýratyn orna eýedir. Olar käbir deňizleriň, ummanlaryň kenarlarynda ýerleşýän ýurtlaryň halklarynyň arasynda (Hytaý, Taýland, Gonkong, Tomsk oblastynyň (Russiýa) demirgazygy) giňden ýaýrandyr. Adamlara opistorhozlar çig, çala bişirilýän balyk önümleriniň ýimitde ulananlarynda geçýär.

Öňüni alyş çäreleri. Soňky ýyllarda Ýaponiýada, Taýwanda, günorta Afrikanyň birnäçe ýurtlarynda çaga dogurylanda hepatiti döredýän B wirusyň garşysyna waksinalary sançýarlar. Ol adamlarda şol wirusyň garşysyna immuniteti döredýär. Ikinji usuly B wirusyň garşysyna immunoglobulinleri sançmak bolup durýar. Ýimit önümleriniň saklanyş usullaryny gowulandyrmak, arakhorlygyň garşysyna göreşmek, opistarhoz-

lary wagtynda bejermek we çig balyk iýmekden saklanmak hem bagryň kanseri keseli-
niň öňüni almakda aýratyn orny eýeleýär.

4.7.4. Patologoanatomik häsiýetleri

Çişler, köplenç, bagryň sag tarapynda ýa-da iki tarapynda hem ýerleşýär. Çep tarapynda çişniň esasy bölegi diňe 10% näsaglarda duş gelýär. Bagryň çişlerini daş görnüşleri boýunça düwün, ullakan düwün we diffuz görnüşlere bölýärler.

Kanseriň diffuz görnüşinde bagryň köp bölegi bir-birine goşulan, her hili möçberli çiş düwünleri bilen zaýalanýar. Diffuz kanseriň beýleki görnüşine sirroz kanseri degişli bolup, ol sirrozdan biraz gatylygy bilen tapawutlanýar. Klinikada keseliň bu görnüşini anyklamak gaty çylşyrymly bolup, diňe gistologiya barlagy arkaly kesgitlemek mümkin.

Düwün görnüşi – bagryň ýüzünde bir ýa-da birnäçe agymtyl-sary reňkli gaty, bagryň ýüzüne ýaýran düwün çişlerinden durýar. Bagryň kanseriniň bu görnüşi bagryň öz öýjüklerinden döreýär we örän köp duş gelýär.

Ullakan düwün – bir düwün, halta görnüşli düwün we ullakan kök uran düwün görnüşlerinde ýüze çykýar.

Ullakan düwün – ýeke-täk, tekiz bolmadyk, ullakan möçberli, çiş görnüşinde emele gelip, bagryň bir segmentini, hatda bir bölegini hem eýeläp bilýär. Ortasyn-
dan keseniňde ol goňrumtyl-sary reňkli, gaty, gyralary aýyl-saýyl mälim bolan çiş görnüşinde bolýar. Kähalatda onuň ýaly çişleriň töwereginde birnäçe uly bolmadyk çişler hem bolýar – bu görnüş ullakan kök uran düwün diýlip atlandyrylýar. Bu çişleriň üçünji görnüşi diwarlary galyň, içi dargan çiş maddalaryndan we hapa-goňur suwuklykdan doly boşluk bolup, olary halta görnüşli düwün diýip atlandyryýarlar.

Bagryň kanseriniň gistologiki gurluşy

Bagryň ilkinji kanseriniň 4 görnüşi bolup, olar 70-90% ýagdaýda bagryň öz öýjüklerinden döreýär we gepatosellýulýar kanser diýlip atlandyrylýar. Öt ýollarynyň örtüji dokumalaryndan döreýän kanseri 5-25% ýagdaýda duş gelýär we holangosellýulýar kanseri diýlip atlandyrylýar. Kähalatda çişniň düzümünde bu kanseriň iki görnüşi hem gabat gelýär we olar bagryň garyşyk kanseri diýlip atlandyrylýar. Käbir ýagdaýlarda gistologik barlaglarda bagryň çişiniň haýsy öýjüklerden emele gelendigi-
ni kesgitlemek mümkin bolmaýar – olar ösüp ýetişmedik (differensirlenmedik) kanser diýlip atlandyrylýar. Bagryň kanseriniň soňky iki görnüşi 5% ýagdaýda duş gelýär.

Bagryň ilkinji kanseriniň aýratynlygy olaryň örän köp we çalt metastaz berme-
gindedir. Olaryň düwün görnüşi, ullakan kök uran düwüni bagryň içinde emele gelen metastazlaryň hasabyna dörän bolmagy hem mümkin. Bagyrdan daşarky metastazlar, esasan hem, limfa damarlary arkaly ýaýraýar we bagyr 12 barmak içege baglanyşy-
gyndaky limfamázlerde döreýär. Limfamázleriň beýleki toparlarynda metastazlar bi-
raz seýrek duş gelýär. Köp halatda metastazlar öýkünde, plewrada, az ýagdaýda garyn boşlugynyň ýuka perdesinde döreýärler. Ondan başga metastazlar böwrekde, böwre-
güsti mázlerde, aşgazanasty mázde, süňklerde döräp bilerler.

4.7.5. Bagryň kanseriniň klassifikasiýalary

A. Ösüş görnüşleri boýunça:

I. Döwün görnüşli kanseri:

1. Bir döwünli kanseri;
2. Köp döwünli kanseri.

II. Ullakan döwün görnüşli:

1. Ullakan döwün;
2. Ullakan kök uran döwün;
3. Ullakan kista.

III. Diffuz görnüşli kanseri:

1. Diffuz kanseri;
2. Sirroz kanseri.

B. Gistologiki klassifikasiýasy:

I. Bagryň ilkinji kanseri:

1. Gепатоселлýulýar kanseri – 70-90%;
2. Holangosеллýulýar kanseri – 20-25%;
3. Garyşyk kanseri;
4. Differensirlenmedik kanseri- 5%.

II. Bagryň metastazlary:

1. Bagryň kanseriniň öz-özüne metastaz bermegi;
2. Bagra başga agzalardan gelen metastazlar.

Ç. Kliniki görnüşleri boýunça:

1. Gepatomegaliýa görnüşi;
2. Sarylama görnüşi;
3. Gyzdyrma görnüşi;
4. Assit görnüşi;
5. Ýiti abdominal görnüşi;
6. Metastaz görnüşi.

4.7.6. Bagryň kanseriniň kliniki alamatlary

Bagryň kanseriniň esasy alamatlary: gepatomegaliýa, agyry, işdäniň kemelmegi, gowşaklyk, gyzgynyň galmagy, assit we sary getirme. Şu alamatlaryň haýsysynyň ilkinji döräp näsagy güýçli biynjalyk edýändigine baglylykda bagryň kanserini birnäçe görnüşlere bölýärler.

Gepatomegaliýa görnüşi. Bu görnüşi bagryň ulalmagynyň esasy alamatlarynyň biri bolup durýar. Bu görnüşinde näsaglar gowşaklyga, gapyrganyň sag tarapyňyň aşagyndaky agyra, işdäniň kemelmegine, horlanmagyna arz edýärler. Assit, sary getirme seýrek duş gelýär. Näsaglary, esasan hem, bagryň çalt ulalmagy biynjalyk edýär. Bagyr daş ýaly gaty, üsti nätekiz, palpasiýada örän agyryly bolýar.

Sarylama görnüşi. Näsag örän çalt saralyp başlaýar we bagryň ulalmagy kanser keseliniň dörändigini güman etmäge mümkinçilik berýär. Ganda bilirubiniň görkezijileri ýokary derejelere ýetýär. Ýokarda görkezilen alamatlardan başga-da endamyň gjilewügi, işdäniň kemelmegi, ysgynsyzlyk näsaglary biynjalyk edýär.

Assit görnüşi. Bu görnüşde garyn boşlugynda çalt köpelyän suwuklyk döreyär we bagyr ulalyp başlaýar. Garyn boşlugynda suwuklygyň bardygy sebäpli, bagryň möçberini kesgitlemek mümkin bolmaýar. Umumy alamatlardan başga-da garynyň diwaryndaky wena damarlary ulalýar. Bagryň ulalmagyna seretmezden, dalagyň möçberi kadada bolýar.

Gyzdyrma görnüşi. Esasy alamaty näsaglarda uzak wagtlap gyzgynyň ýokary bolmagy. Gyzgyn bilen birlikde bagryň agyrysy bolýar we infeksiion keselleri ýa-da sepsisi ýadyňa salýar. Bagyr ulalan, umumy alamatlardan başga assit we sarylama bolmagy mümkin.

Ýiti abdominal görnüşi – munda garyn boşlugynyň ýiti hirurgik kesellerine çalymdaş bolmagydyr. Adam sag gezip ýören wagtynda birden gapyrganyň aşagynyň sag tarapynda agyry, Şýotkiniň alamaty döreyär. Garynyň oň diwarynyň muskullary gataýar. Näsaglarda kähalatda derrew operasiýa geçirilýär we bagyrda kanser keseli tapylýar. Konserwatiw bejergi geçirilen ýagdaýynda köp wagt geçmänkä agyry gowşaýar we keseliň soňky geçişi gepatomegaliýa görnüşindäki ýaly bolýar. Birden güýçli agyrynyň döremegi bagryň glisson bardasynyň – çalt ösýän çişniň dartmagy ýa-da çişniň ýarylmagy netijesinde ýüze çykýar.

Metastaz görnüşi. Bagryň kanseriniň bu görnüşinde kanseriň başga agzalaryndaky metastazlary netijesinde döreyän alamatlar ilki ýüze çykýar. Köp halatda olar bagryň kanseriniň öykendäki, süňklerdäki metastazlarynyň netijesinde emele gelýärler. Eger-de bagyr ulalan bolsa, keseli anyklamak mümkin.

Bagryň kanserini gepatitler, sirroz, bagryň kistasy, ehenekok, bagryň gemangiomasy ýaly keseller bilen aýyl-saýyl etmeli bolýar.

4.7.7. Bagryň kanseriniň anyklanylş usullary

Bagryň kanserini anyklamak üçin barlaglar, ilki bilen, saglyk öýlerinde başlanýar. Bu ýerde maşgala lukmanlary, onkolog lukmanlar bilen näsagyň arz-şikaýatlaruny, keseliň döreyiş aýratynlyklaryny öwrenmeli we obýektiv barlaglaryny, gan-peşew derňewlerini, Abelýewiň reaksiýasyny (AFP), bagryň USB-siniň döş kapasasynyň agzalarynyň, aşgazan-ıçege ulgamynyň rentgen barlagyny, bagryň izotop barlagyny geçirmeli. Bagyr kanseri güman edilen näsaglar onkologiýa hassahanalaryna ugradylýar.

Arz-şikaýatlary soralanda agyrynyň häsiýetine we aýratynlyklaryna, näsagyň işdäsiniň ýagdaýyna, gowşaklygyna, horlanmagyna, gyzgynyň ýokarlanmagyna üns bermeli. Keseliň ösüşiniň aýratynlyklary öwrenilende näsagyň durmuş ýagdaýy, zyýanly endikleri, oň geçiren bagyr keselleri, damardan goýberilen dermanlary (gemotranssfuziýa), ýaşayan ýerinde ehenekokkozyň, opistarhozyň ýaýraýşyny soramaly. Bagryň kanseri keselinde alamatlar döränden soň ýok bolup gitmeýärler-de, olaryň ýüze çykyş derejesi ýokarlanýar.

Obýektiv barlaglarda näsagyň derisiniň reňkine, deri asty ýagynyň ýagdaýyna seretmeli. Garynyň ýagyna üns bermeli we perkussiýa, palpasiýa usuly bilen bagryň

ölçeğerlerini, dykyzlygyny, tekizligini, garyn boşlugynda assitiň, başga çişleriň bar-ýoguny barlamaly.

Ganyň barlaghana barlagy EÇT tizligini, kâhalatda leýkositozy, ganazlygy görkezýär. Ganyň biohimiýa barlaglary albuminleriň azalyp, beta- we gamma-globulinleriň ýokarlanandygyny, aşgarly fosfatyň ösenligini ýüze çykarýar.

Rentgen barlaglary. Bagryň çişini anyklamakda goşmaça maglumatlar berýär we onuň kömegi bilen beýleki agzalarda howply täze döremeleriň bardygyny ýa-da ýokdugyny kesgitlemek bolýar. Bagryň çişini anyklamak maksady bilen:

1. Döş kapasasynyň agzalarynyň rentgen barlagy geçirilýär. Bu barlagda diafragmanyň, öýkeniň, gursagara boşlugynyň limfamäzleriniň ýagdaýyna, ýürek-diafragma burçuna üns bermeli.

2. Aşgazan-ıçege ulgamynyň rentgen barlaglarynda, bu ulgamdaky howply täze döremeleri anyklamaga we aşgazanda, 12 barmak içegede, kese-ýogyn içegede bagryň çişiniň gysmagy netijesinde dörän üýtgeşmeleri görmek bolýar.

Bagryň radioizotop barlagy. Bu barlagy köp halatlarda saglyk öýlerinde geçirmek mümkin. Bagryň skanirlemesi radioaktiw altynyň ergini (198 Au) ýa-da bengalroz, belgilenen radiaktiw ýod bilen geçirilýär. Şu görkezilen radioaktiw serişdeleri näsagyň ganyna damardan goýberilýär we bagra baranda bagryň kupfer öýjükləri özüne siňdirýär. Bagyrdaky çiş, kista ýa-da iriňli haltalar ony özüne siňdirmeyärler. Netijede, şol hadysalaryň ýerleşen ýerinde, bagryň skanogrammasynda az çyzykly ýa-da çyzyksyz zolaklar emele gelýär. Häzirki zaman enjamlar uly bolmadyk ojaklary hem ýüze çykarýarlar, emma onuň häsiýetini diňe skanogrammanyň esasynda kesgitlemek mümkin däldir.

Ganyň immunohimiki barlagy – AFP markýory anyklamak. Bu barlag usuly (1964) Abelýew-Tatarinowyň reaksiýasy diýlip atlandyrylyp hödürlendi we onuň netijesinde ganyň düzüminde alfa-fetoproteiniň (AFP) barlygy anyklanylýar. Bu çaga enesiniň göwresinde wagty emele gelýän belok bolup, bu belogyň sintezi çaga dogrulanda, onuň göbeği kesilenden soň gaty azalýar. Bu barlag usuly örän ýeňil bolup, klinikada giňden ulanylýar. Gepatosellýulýar kanserlerde ol 60-90% näsaglarda ýüze çykýar. Soňky döwürde geçirilen ylmy barlaglar bu belogyň teratoblastomalarda, bagryň sirroz keselinde we göwrelí aýallarda hem döreyändigini görkezdi, emma bu ýagdaýlarda belogyň derejesi ganda gepatosellýulýar kanserlerdäkä seredende has az bolup durýar.

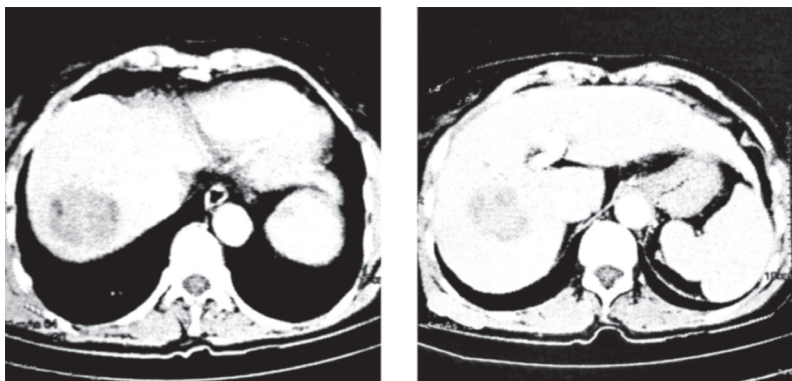
Ultrases barlaglary – bagryň gurluşyny, möçberini, onuň ojaklaýyn zaýаланан ýerlerini görmäge mümkinçilik berýär. Bagryň ilkinji kanserinde USB bir ýa-da birnäçe, gyralary nätekiz, gurluşy birmeňzeş bolmadyk ojaklary görkezýär. Kâhalatlarda öt ýollarynyň, damarlaryň ulandygyny, olaryň ýerleşişiniň üýtgändigini görmek bolýar. Bu barlag usulynyň netijesinde möçberi 1 sm-den uly bolan bagryň zaýаланан ojaklaryny 83-98% ýagdaýda görmek bolýar.

Näsag onkohassahanalara ýerleşdirilenden soň, oňa ýokarda görkezilen barlaglardan başga bagryň KT, angiografiýa barlagyny, onuň punksiýasyny we laparoskopıýa barlagyny geçirmek mümkin bolup durýar.

Bagryň angiografiýasy. Bagryň arteriýasyna ýa-da derweze wenasyna rentgen kontrast serişdelerini goýbermek netijesinde geçirilýär. Bagryň ilkinji kanseriniň angiogramasynda möçberi 1-2 *sm*-den uly bolan çiş ojaklaryny, olara gelýän damarlaryň ýagdaýyny görmek bolýar.

Bagryň KT barlagy – bu barlagda bagryň çişleriniň ýerleşýän ýerlerini, onuň ölçeglerini, limfa düwünleriniň ýagdaýlaryny anyklamak bolýar. KT barlaglary kontrast maddalaryny ulanmak arkaly geçirilse, bagryň kanserini aýyl-saýyl etmek boýunça has gerekli maglumatlary almak bolýar we angiografiýa barlagyny ulanmasyz bolýar (40-njy surat).

Bagryň punksiýasy – bu usul keseli anyklamakda esasy usuldyr. Bagryň çişiniň punksiýasy inçe uzyn ýa-da ýöriteleşdirilen iňne bilen, eger bagyr ulalyp, onuň çiş gapyrgadan aşakda ele bildirýän bolsa amal edilýär. Onda derini spirt bilen arassalap amal edilýär. Çiş çuň ýerde ýerleşen bagryň punksiýasyny USB ýa-da laparoskopýň kömegi bilen etmek bolýar. Bagryň punksiýasynyň netijesinde alnan materialda sitologiýa, gistologiýa barlaglaryny geçirýärler. Keseli 60-80% ýagdaýda kesgitlemek mümkin.

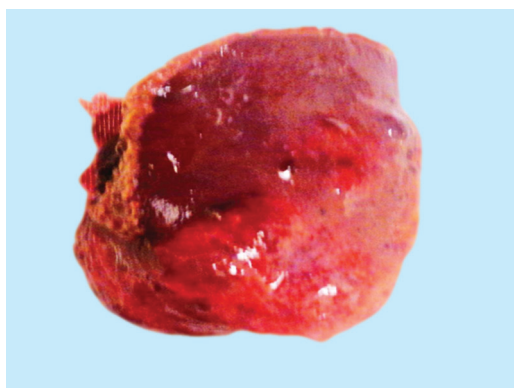
40-njy surat. Bagryň kanseriniň KT suratlary

Laparoskopiýa. Bu barlagy geçirmezden önürti, içegäni ýuwmalı. Näsaga pro-medolyň 1% ergininiň 1 *ml-ni* ýanbaşdan etmeli. Soňra ýerli anesteziýa arkaly garnyň öň diwaryny ýogyn iňne bilen deşip, garyn boşlugyna 3000-6000 *ml* howa goýberilýär. Soňra göbektan çepde 2 *sm* aşakdan derini kesip, troakr iňnesini garyn boşlugyna sokýarlar. Troakryň içki iňnesi çykarylyp, onuň ýerine laparoskopýň optikasyny geçirýärler we garyn boşlugyna seredilýär. Laparoskopýň kömegi bilen bagryň ýokarky we aşaky bölegini, öt haltany, garyn boşlugynyň beýleki agzalaryny görmek we bagryň çişini punksiýa etmek bolýar. Laparoskopýada bagryň çişleriniň görnüşi olaryň ýerleşen ýerine we daş görnüşine bagly bolýar.

4.7.8. Bagryň täze döremeleriniň bejeriliş usullary

Bagryň kanseri keseli hirurgiýa, şöhle we himioterapiýa usuly bilen bejerilýär. Radikal bejergi diňe hirurgiýa usuly bolup durýar. Operasiýa ýoly bilen bagryň bir

tarapyny ýa-da bir bölegini aýyrýarlar. Bu usuly bagryň düwün görnüşli çişlerinde ulanmak bolýar (41-nji surat).

41-nji surat. Bagryň rezeksiýasy, bagryň kesilip aýrylan çep bölegi

Keseliň giç kesgitlenilýänligi sebäpli, bu usuly az sanly näsaglarda ulanmak bolýar. Galan näsaglara olaryň ýagdaýyny gowulandyrmak maksady bilen şöhle we himioterapiýa geçirmek mümkin. Himioterapiýada gepatosellýulýar kanserlerde adriamisin, platinol, holangosellýulýar kanserlerde ftorafur dermanlary bilen geçirilýär.

4.8. Aşgazanasty mäsiniň täze döremeleri

Aşgazanasty mäsiniň kanseri soňky döwürde, esasan hem, ykdysady taýdan ösen ýurtlarda köp duş gelýär we howply täze döreme keselçiliginiň 3%-ni tutýar. Bu keseliň döremeginde daşky gurşawyň täsiri ýüze çykarylmany. Aşgazanasty mäsiniň kanseriniň döremegi adamlaryň sosial ýagdaýyna we zyýanly endiklerine bagly bolup durýar. Keseliň alamatlarynyň gizlin geçýänligi we bejerginiň netijesizligi sebäpli, köp näsaglar kesel anyklanandan soň, 1 ýylyň dowamynda aradan çykýar.

4.8.1. Aşgazanasty mäsiniň kanserine getirýän ýagdaýlar

Çilimkeşlik. Çilimkeşlerde bu keseliň döremek mümkinçiligi örän ýokarydyr. Çilimkeşleriň jeset barlaglary geçirilende olaryň aşgazanasty mäsiniň kanalja-gazlarynda giperplastik hadysalar tapylýar. Şol sebäpli aşgazanasty mäsiniň kanseri erkek adamlarda köp duş gelýän bolmagy mümkin.

Iýmitleniş aýratynlyklary. Ykdysady taýdan ösen ýurtlarda aşgazanasty mäsiniň kanseriniň köp duş gelýänliginiň sebäbini adamlaryň iýmitleniş aýratynlyklary bilen baglanyşdyrýarlar. Aşgazanasty mäsiniň howply täze döremeleri bilen keselçilik iýmitiň düzümünde ýaglary köp ulanýan adamlarda ýygy duş gelip, retinoidleri we witaminleri saklaýan gök, miwe önümlerini köp ulanýan adamlarda az duş gelýär.

Süýji keseli. Süýji keselli adamlarda aşgazanasty mäsiniň kanseri keseliniň döremek mümkinçiligi, beýleki adamlara garanyňda 2 esse ýokary bolýar. Oňa seretmez-

den, süýji keseliniň aşgazanasty mäsiniň kanseri keseline getirmek mümkinçiligi şu güne çenli doly öwrenilmän galýar. Bu keselleriň ikisiniň hem döremeginde şol bir ýagdaýlaryň täsir edýändigini bellemek gerek. Bu bolsa aşgazanasty mäsiniň kanseri keseline süýji däl-de, onuň döremegine getirýän ýagdaýlaryň ýardam berýänligini aňladýar.

Dowamly pankreatitler, öt haltasynyň keselleri. Aşgazanasty mäsiniň kanseri, pankreatit, holesistit keselli näsaglarda köp duş gelýär. Onuň sebäbini ödüň, aşgazanasty mäsiniň suwuklygynyň düzümindäki kanserogen maddalaryň täsiri bilen baglanyşdyrýarlar.

4.8.2. Aşgazanasty mäsiniň täze döremeleriniň patologiýasy

Kanser, köplenç, aşgazanasty mäsiniň kellejiginde döreyär (60-70%). Onuň göwresinde (10-20%) we guýrugynda (5-10%), bu kesel seýrek duş gelýär. Aşgazanasty mäsiniň tutuşlygyna zaýalanmagy 25% töweregi gabat gelýär. Çiş mäsde düwün we diffuz görnüşinde bolýar. Düwün görnüşli çişler, onuň göwresinde we guýrugynda dörende möçberi 10 *sm*-e çenli ösüp ýetýär we çişniň gyzalaryny kesgitlemek mümkin bolmaýar. Çiş mäsiniň kellejiginde ýerleşende, esasan hem, Fater emzige ýakyn ýerleşende, ol gaty ulalmanka ýüze çykarylýar, Fater emziginiň mäsiniň kanalyňy we öt ýollaryny gysmagy netijesinde, keseliň kliniki alamatlary çalt döreyär.

Düwün görnüşli çişler köp duş gelýär. Olar ýüzi nätekiz, elläniňde gaty bolup, mäsiniň kanalyňy gysmagy netijesinde, çişniň içki böleginde dowamly pankreatit keselini emele getirýär we mäs çişýär, bu bolsa onuň gatamagyna getirýär. Aşgazanasty mäsiniň diffuz görnüşli kanserinde mäs bir deň ulalyp, ol gaty bolýar.

Aşgazanasty mäsiniň howply täze döremeleri onuň kanalyňyň örtüji dokumalaryndan (ýasy öýjüklü kanseri), mäslerinden (adenokarsinomalar), Langergansyň adajyklaryndan (insulinoma, gastrinoma) we birleşdiriji dokumalaryndan (sarkomalar) dörap bilerler. Çişniň düzüminde mäs dokumasynyň ýa-da birleşdiriji dokumanyň haýsysynyň agdyklyk edýänligine baglylykda, olary gaty (skir) we ýumşak çişlere bölýärler.

Metastazlary. Aşgazanasty mäsiniň howply täze döremeleri, esasan hem, limfa ýollary arkaly ýaýraýarlar. Onuň metastazlary, ilki bilen, onuň kellejiginiň töwregindäki, pankreatoduodenal baglaýjydaky we bagryň derwezesindäki limfa düwünlerinde döreyärler. Soňra dalagyň, biliň limfa düwünlerine we ýokary gatlardaky limfa düwünlere geçmekleri mümkin.

Gan damarlary bilen ýaýraýan metastazlar, esasan hem, çiş mäsiniň göwresinde we guýrugynda dörende duş gelýärler. Olar öykende, bagyrda we süňklerde döreyärler. Mäsiniň kellejiginiň çişiniň metastazlary bagry, öt haltasyny we garyň boşlugynyň ýylmanak perdesini zaýalaýar.

4.8.3. Aşgazanasty mäziniň kanseriniň kliniki alamatlary

Aşgazanasty mäziniň kanseriniň kliniki alamatlary, ösüp barýan çişň täsiri netijesinde ýüze çykýan üç sany: gysylmak (kompresiýa), böwetlenmek (obturasiýa) we zäherlenmek (intoksikasiýa) sindromlary bilen bagly bolýar.

Gysylmak (kompresiýa) sindromy, aşgazanasty mäziniň çişiniň nerw damarlaryny gysmagy ýa-da olara ösüp geçmegi netijesinde agyrynyň döremegine sebäp bolýar.

Böwetlenmek (obturasiýa) sindromy, ösýän çişň öt ýollaryny, mäziň kanalyny, 12 barmak içegäni we dalagyň wena damaryny gysmagy netijesinde döreyär. Uly öt ýolunyň gysylmagy, öt gipertenziýasyna getirýär. Onuň ilki başlan wagty keseliň alamatlarynyň ýüze çykmazlygy mümkin, emma çişň ösmegi netijesinde ysgynsyzlyk, işdäniň kesilmegi, garnyň ýokary böleginde güýçli bolmadyk agyry, iç geçmeklik döreyär. Soňra bu alamatlaryň üstüne näsagyň derisiniň we gözleriniň saralmagy, derisinde gijilewük goşulýar. Öt ýollarynyň gysylmasy bagryň, öt haltasynyň ulalmagyna, täreňiň reňkiniň agaryp, peşewiň reňkiniň saralmagyna we garalmagyna getirýär. Bu agyr patologik ýagdaý bolup, ol ýürek-damar, nerw ulgamlarynyň, bagryň, böwregiň funksiyalarynyň bozulmagyna getirýär we onuň netijesinde kellagry, parhsyzlyk, ga-harjaňlyk döreyär. Bu ýagdaý soňra bagryň, böwregiň ýetmezçiligine, gan akmaklyga çenli agyr kliniki alamatlaryň ýüze çykmasyna getirip biler. Çişň 12 barmak içegä ösüp geçmegi, onuň dykylyp iýmit geçirişini bozýar.

Zäherlenmek (intoksikasiýa) sindromy näsagyň horlanmagyna, işdäsiniň kemelmegine we ysgynsyzlygyna getirýär. Bu alamatlar diňe bir çişň täsiri netijesinde bolman, köplenç, iýmit siňdirişiniň bozulmagy netijesinde ýüze çykýar.

Aşgazanasty mäziniň howply täze döreme keseliniň ilkinji alamatlary: agyry, sary getirme we näsagyň horlanmasy bolup durýar.

Agyrynyň döremegi 70-85% näsaglarda ýüze çykyp, ol nerw damarlarynyň, öt ýollarynyň we mäziň kanalynyň gysylmagy, garyn boşlugynyň ýylmanak perdesiniň bu hadysa goşulmagy netijesinde ýüze çykýar. Agyrynyň döremegi näsaglaryň köpüsünde sary getirmeden birnäçe hepde ýa-da birnäçe aý öňürti döräp, keseliň ilkinji alamatlarynyň biri bolup durýar.

Çişň aşgazanasty mäziniň niresinde ýerleşendigine baglylykda agyry garnyň öňki diwarynyň ortasynda, sag gapyrganyň aşagynda (çiş mäziň kellejiginde ýerleşende), ýa-da çep gapyrganyň aşagynda (çiş mäziň göwresinde we guýrugynda ýerleşende) emele gelýär. Eger-de mäs tutuşlygyna zaýalanan bolsa, onda agyry garyn diwarynyň hemme yerinde bildirýär.

Agyrynyň derejesi näsaglarda dürli-dürli bolýar. Näsaglaryň käbiri ony içi ýellenende agram berýän ýa-da yeňiljek agyry görnüşinde duýsalar, beýlekileri ony garnynda, sagynda gapyrganyň aşagynda güýçli agyry döreyändigini aýdýarlar. Kähalatda hemişelik yeňiljek agyry birden güýçlenip, birnäçe minutdan sagatlap dowam edýändigini görkezýärler. Agyrynyň, esasan hem, agşamlaryna, gijelerine näsag arkan ýatanda, güýçli nahardan soň döreyändigini bellenip geçilýär. Agyry mäziň çişiniň nerw damarlaryna ösende aýratyn hem güýçli bolýar.

Sary getirme aşgazanasty mäsiniň esasy alamatlarynyň biri bolup, ol 70-80% näsaglarda duş gelýär. Näsagyň endamyna sary ýaýramagy, çişň öt ýollaryna ösüp böwet bolmagynyň, ödüň öt bölüp çykaryş ýollarynda köpelmegi netijesinde bolýar. Bu bolsa ödüň gana sorulyp, adam endamyna ýaýramagyna getirýär. Sary getirme, esasan hem, çiş mäziň kellejiginde ýerleşende ýüze çykýar, emma ol çiş mäziň göwresinde ýa-da guýrugynda ýerleşende, onuň limfa mäslerindäki metastazlarynyň öt ýollaryny gysmagy netijesinde hem döremegi mümkin. Şeýle ýagdaýlarda keseliň ilkinji alamatlary agyry we näsagyň horlanmagy bolup, sary getirme soň ýüze çykýar.

Sary getirme kem-kemden köpelip, deriniň reňki ilki açyk sary, soňra gyzlymytyl sary bolýar. Wagtyň geçmegi bilen derä ýyganan bilirubiniň okislenmegi netijesinde biliwerdin emele gelýär we deri gögümtil reňk alýar. Deriniň reňkiniň üýtgemeginiň tizligi, çişň aşgazanasty mäsinde ýerleşen ýerine bagly bolýar. Çiş mäziň kellejiginiň ýokarsynda ýerleşeninde, ol öt ýollaryna tiz ösüp geçýär we sary getirme çalt emele gelýär. Eger-de çiş mäziň kellejiginiň aşagynda ýerleşen bolsa, onda bu alamat biraz gijräk ýüze çykýar.

Sary getirme peşewiň we täretiň reňkiniň üýtgemegine getirýär. Peşew goňur reňke öwrülýär we täretiň reňki ýitýär. Peşewiň we täretiň reňkiniň üýtgemegi, sary getirme ýüze çykmazdan öň emele gelmegi hem mümkindir.

Köp näsaglarda sary getirme netijesinde deride gijilewük döreyär. Oňa deride ýyganan öt kislotalarynyň deriniň nerw damarlaryny gyjyndyrmagy sebäp bolýar. Ol esasan, deri saralandan soň döreyär, emma kähalatlar, sary getirme döremänkä hem ýüze çykyp biler. Deriniň gijemegi näsaglary güýçli biynjalyk edýär, olaryň ukusyny bozýar, gaharjaň bolmagyna, deride birnäçe ýara yzlarynyň döremegine getirýär.

Näsaglaryň horlanmagy – bu alamat dörän çişň, näsagyň bedenini zäherlemegi we öt ýollarynyň dykylmagy sebäpli, içegäniň işleýşiniň bozulmagy netijesinde ýüze çykýar. Esasan hem, horlanmak köp näsaglarda ýüze çykýar, köplenç, ilkinji alamatlaryň biri bolup, sary getirmeden we agyrydan hem öň döreyär. Horlanmak örän tiz geçip, näsaglar gysga wagtyň içinde 10-20 kg massasyny ýitirýärler.

Işdäniň kemelmegi näsaglaryň köpüsünde duş gelýär. Kähalatlar, näsaglaryň diňe ýag we et önümlerini işdäsi almaýar, kähalatlar, bolsa işdäniň doly ýitmesi ýüze çykýar. İşdäniň kemelmegi, näsaglaryň horlanmagyna, ysgynsyzlygyň we ýadawlyk duýgusynyň döremegine getirýär.

Näsaglarda nahardan soň garmynda agyrylyk, içiň çişmesi, gägirme, ýürek bulanma, gusma peýda bolýar. İçegeleriň funksiýasynyň bozulmagy netijesinde içiň geçmegi ýa-da içiň gatamagy ýaly alamatlar hem ýüze çykyp biler. Aşgazanasty mäsiniň kanseri keseli, onuň göwresinde ýa-da guýrugynda ýerleşende näsaglaryň endamyna ýeňil gyzgynlyk döräp, oňa infeksiýa goşulanda ýa-da çiş dargap başlanda gyzgynlyk 38 °C we ondan hem ýokary galmagy mümkin.

4.8.4. Aşgazanasty mäsiniň kanseriniň anyklanylyş usullary

Saglyk öýlerinde keseli anyklamak işi sary getiren näsaglarda, olardan keseliň ösüş aýratynlyklaryny soramakdan, el bilen barlap görmekden, gan-peşew barlag-

laryny, USB, relaksasiýa ýagdaýynda duodenografiýa barlaglaryny geçirmekden durýar.

Sary getirme ýok ýagdaýynda, aşgazanasty mäsiniň howply täze döremesi güman edilende ganyň biohimiýa barlaglary we relaksasion duodenografiýa gerekli maglumatlary bermeýär. Bu ýagdaýda näsaglara aşgazanasty rentgen we endoskopiýa barlaglaryny geçirmek netijeli bolýar.

Näsaglardan sorag edilende ýokarda görkezilen alamatlaryň haçan, nähili ýagdaýda dörandigine üns berilmelidir. Dogry we ýerlikli geçirilen soraglaryň netijesinde keseli anyklamak üçin wajyp bolan aşakdaky «howply duýgulary» ýüze çykarmak bolýar:

Sary getiren näsaglarda aşgazanasty mäsiniň kanserini güman etmek bolar, eger-de:

1) öt ýollarynyň böwetlenmegi netijesinde emele gelen sary getirme garry adamlarda ýüze çykan bolsa;

2) sary getirme hemişelik ýa-da kem-kemden köpeliş, ol agyry we horlanmak bilen bagly bolsa;

3) näsagyň garnyny elläniňde ulalan öt halta bildirýän bolsa;

4) sary getiren näsaglaryň garnynda, garnyň ýuka perdesiniň gyjyndyrylmagy netijesinde ýüze çykýan güýçli agyry ýok bolsa.

Sary getirme ýok näsaglarda aşgazanasty mäsiniň kanserini güman etmek bolar, eger-de:

1) soňky birnäçe wagtyň dowamynda garnyň ýokary böleginde aşgazan keseli bilen bagly bolmadyk hemişelik agyry döräp, näsag horlanyp başlasa;

2) süýji keseli bolan näsaglaryň garnynyň ýokary böleginde hemişelik agyry dörese ýa-da olar çalt horlanyp başlasa.

Aşgazanasty mäsiniň howply täze döreme keseli bolan näsaglaryň derisiniň reňki, adatyça, sary bolýar, eger-de kesel uzak dowam eden bolsa, ol gögümtil reňk alýar. Garyň boşlugy el bilen barlananda aşgazanasty mäsiniň, bagryň, öt haltasynyň we dalagyň ýagdaýyny anyklamak bolýar. Sagdyn adamlarda aşgazanasty mäsini el bilen duýup bolmaýar, eger-de mäsiniň çişä ullakan bolsa, ol gaty düwün görnüşinde ele bildirýär.

Aşgazanasty mäsiniň çişäniň böwet bolmagy netijesinde, bagryň içindäki öt ýollary ulalýar we bagryň ulalmagyna getirýär. Sary getiren näsaglarda bagyr bir deň ulalyp, gapyrganyň aşagyndan 2-4 sm çykýar we ýumşakdan gaty bolup, ele bildirýär. Bagryň ýüzi tekiz, elläniňde agyryly, eger-de bagyrda metastazlar bar bolsa, ol nätekiz bolýar.

Öt ýollarynyň dykylmagy netijesinde öt haltasy ulalýar we sag gapyrganyň aşagynda ýa-da göbegiň ýanynda, bagryň aşagyndan çykýan agyryly, gataňsy, tegelek, täze döreme görnüşinde ele bildirýär. Öt haltasynyň ulalyp ele bildirmegine **Kurwua-ziýeniň** alamaty diýilýär.

Aşgazanasty mäsiniň kanseri keselinde, adatyça, dalak ulalmaýar, onuň ulalmagyna mäsiniň göwrüminiň we guýrugynyň çişäniň dalak wenasyny gysmagy ýa-da bu

wenanyň trombozy sebäp bolýar. Bu ýagdaýda gyzyldödegiň giňelen wenalaryndan gan akmagy ýüze çykýar.

Barlaghana barlaglary aşgazanasty mäsiniň kanseri keselini kesgitlemekde aýratyn orna eýedir. Ganyň umumy barlagynda EÇT-niň ýokarlanmagy, neýtrofilli leykositoz we trombositoz bolmagy mümkindir. Peşewiň umumy barlagynda – peşew goňur-gara reňkde bolup, onuň düzümünde bilirubiniň, diastazanyň, kähallatlarda glýukozanyň bolmagy mümkindir.

Ganyň biohimiýa barlaglarynda, sary getirme ýok ýagdaýynda giperqlikemiýa we ganda lipazanyň mukdarynyň köpelmegi mümkin. Näsag sary getiren bolsa, onda bagryň funksiýasynyň bozulmagy netijesinde ganyň düzümünde holesteriniň, bilirubiniň köpelmegi, aşgarly fosfotazanyň işjeňliginiň ýokarlanmagy we belogyň azalmagy ýüze çykýar.

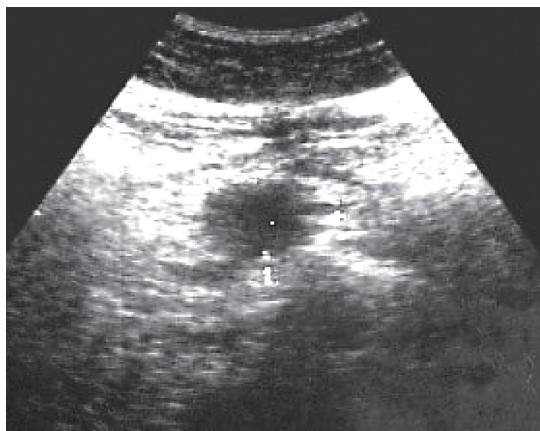
Çişler bilen bagly bolan serologiki markýorlardan CA 19-9, CA 72-4-i barlamaly bolýar.

4.8.5. Ýöriteleşdirilen barlag usullary

Döş kapasasynyň agzalarynyň, aşgazan-içege ulgamynyň rentgen barlaglary bu agzalaryň howply täze döreme kesellerini anyklamak üçin geçirilýär. Aşgazanasty mäsiniň kanseri keselini anyklamakda bu usullaryň aýratyn ähmiýeti ýok. Aşgazanasty mäsiniň täze döremelerini anyklamakda netijeli usul relaksasiýa duodenografiýasydyr. Bu usul ulanylanda aşgazanasty mäsiniň onkibarmak içegäni gysýandygyny ýa-da oňa ösüp geçendigini anyklamak bolýar. Rentgen barlaglarynyň beýleki görnüşi – endoskopiýa enjamynyň kömegi bilen geçirilýän holangiopankreato- duodenografiýadyr. Bu barlagy geçirmek üçin öňürti fibroezofago-gastroduodenoskopiýa bilen onkibarmak içege barlanylýar we Fater emzigine inçejik turbajyk sokulýar. Turbajyk aşgazanasty mäsiniň kanalyna sokulandan 5 minut geçenden soň, onuň suwuklygy doly aýrylýar we oňa rentgen kontrast serişde goýberilýär. Şu ýagdaýda düşürilen rentgen suratda aşgazanasty mäsiniň kanalyndaky üýtgeşmeler (gysylmagy, kanalyň daralmagy) görünýär. Fibroezofago-gastroduodenoskopiýa barlagy mäsiniň kanalyndan sitologiýa barlagy üçin material almak bilen tamamlanylýar. Bu usul aşgazanasty mäsiniň, onuň kanaly bilen bagly bolan islendik möçberdäki çişini anyklap bilýär.

Seliakografiýa ýa-da garyn arteriýasynyň angiografiýasy. Suwda ereýän kontrast serişdesi garyn arteriýasyna goýberilýär. Onuň üçin uýluk arteriýasyny deşip, turbajyk arkaly garyn arteriýasyna barylýar we kontrast serişde goýberilýär. Rentgen suratynda mäsiniň damarlarynyň ýagdaýy, olara çişniň täsiri görünýär.

Ultras es barlagy aşgazanasty mäsiniň 1 *sm*-den uly bolan çişlerini, onuň halta görnüşli kesellerini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Bu usulyň kemçiligi, ol dowamly pankreatiti çişlerden aýyl-saýyl etmekde kynçylyk döredýär. Ultras es enjamy aşgazanasty mäsiniň bilen deşip, ondan sitologiýa barlagy üçin material almada mümkinçilik döredýär. USB-ni saglyk öýlerinde giňden ulanmaga mümkinçilik döredýär (42-nji surat).

42-nji surat. Aşgazanasty mäsiniň çişiniň USB suraty

Kompýuter tomografiýa barlagynda aşgazanasty mäsiniň çişiniň 0,5 sm-den uly bolan möçberini anyklamak bolýar. Ondan başga-da bu usulyň esasynda mäsiniň halta-lyk görnüşli kesellerini, ulalan limfa düwünlerini, çişniň goňşy agzalara we dokumalara ýetiren täsirini kesgitlemek bolýar (43-nji surat).

Radioizotop barlaglary, aşgazanasty mäsiniň howply täze döremelerini anyklamakda, möçberi 3 sm-den uly bolan çişleri kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Bu usulda radioaktiw selen-75, metionin serişdeleri ulanylýar. Olar mäsiniň dokumalarynda, beýleki dokumalara garanynda köp ýygnanýarlar. Bu usulyň kemçiligi, çişleri, halta görnüşli kesellerden aýyl-saýyl edip bilmezligi we radioaktiw elementleriň adam bedeninde uzak wagtlaap galmagydyr.

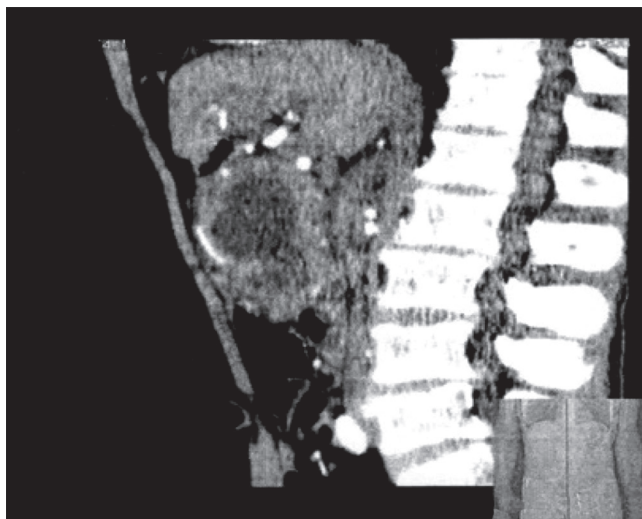
4.8.6. Aşgazanasty mäsiniň kanseriniň bejeriliş usullary

Aşgazanasty mäsiniň howply täze döremelerini bejermek işi örän çylşyrymly meseleleriň biri bolup, bejerginiň ýeke-täk radikal usuly, şu güne çenli hirurgiýa usuly bolup galýar. Şöhle bejergisi we himioterapiýa operasiýa goşmaça ýa-da alamatlary boýunça bejergi hökmünde ulanylýar.

Aşgazanasty mäsiniň çişini onuň göwresinde ýa-da guýrugynda ýerleşende, mäsini rezeksiýasy operasiýasy splenektomiýa bilen birlikde geçirilýär. Bu operasiýada mäsiniň çişiniň dalagyň damarlary bilen bagly bolýandygy üçin ýerine ýetirilýär. Çiş mäsiniň kellejiginde ýerleşende geçirilýän operasiýalar örän çylşyrymly bolýar.

Bu ýagdaýda çişniň onkibarmak içegä ösüp geçýänligi sebäpli, pankreatoduodenal ýa-da gastropankreatoduodenal rezeksiýasy amal edilýär. Çiş aşgazanasty mäsiniň kellejiginde ýerleşende, keseliň öte geçenligi zerarly, köp näsaglara radikal operasiýalary geçirmek mümkin bolmaýar. Şeýle ýagdaýlarda sary getiren näsaglaryň derdini ýeňilleşdirmek üçin holesistogastro- ýa-da holesisto-ýeýunoanastomoz goýulýar.

Şöhle bejergisi. Aşgazanasty mäsiniň howply täze döremelerinde şöhle bejergisi, onuň netijeliliginiň pesligi sebäpli az ulanylýar. Käbir alymlaryň aýtmagyna görä, bu bejergi 40-45 Greý berlende näsaglaryň ömrüni biraz uzaldýar. Şöhle bejergisi geçiri-

43-nji surat. Aşgazanasty mäsiniň çişiniň MRT suraty

lende, beýleki dokumalara onuň zeperini ýetirmezlik üçin, ilki KT barlagyny geçirip, mäziň zaýаланan ýerini bellemek zerurdyr. Ondan başga-da bu usul mäziň çişini nerw damarlaryna ösüp, güýçli agyry döredende, agyryny kemeltmek üçin ulanylýar.

Himioterapiýa. Aşgazanasty mäsiniň kanseri keselini bejermekde 5-ftorurasil dermany ulanylýar. Himioterapiýanyň netijesi bu keseli bejermekde ýokary däl hem bolsa, bu saglyk öýlerinde, näsaglaryň derdini ýenilleşdirmek üçin edilip boljak ýeke-täk usuldyr.

Bejerginiň netijeleri

Aşgazanasty mäsiniň kanseri keselini bejermekligiň netijeliligi pesligine galýar. Näsaglaryň köpüsi radikal operasiýalaryň geçirilendigine garamazdan, birinji ýylyň dowamynda aradan çykýarlar. 5 ýyldan köp ýaşayan näsaglaryň sany 8-10%-e deňdir. Biynjalyk edýän alamatlarynyň garşysyna geçirilýän bejergiler näsaglaryň ömrünü biraz uzaltmaga ýardam edýär.

V BAP. PEŞEW IŞLÄP ÇYKARYŞ ULGAMYNYŇ TÄZE DÖREMELERI

Peşew işläp çykaryş ulgamyny böwrekler, peşew ýollary, peşew haltasy we erkeklik mäzi düzýär. Bu agzalarda howply we howply däl täze döremeleriň köp görnüşleri duş gelýär. Olar, esasan hem, örtüji we birleşdiriji dokumalardan döreyärler.

5.1. Böwrekleriň täze döremeleri

Böwreklerde täze döremeler, onuň düzümindäki ähli dokumalardan dörap bilýär. Böwrekleriň düzümindäki birleşdiriji dokumalardan leyomioma, lipoma, fibroma, an-

gioma, gemangioma, limfangioma ýaly howply däl täze döremeleri we olaryň howply görnüşleri sarkomalar döräp bilerler. Bu keseller klinikada örän seýrek duş gelýär.

Böwrekleriň örtüji (epitelial) dokumalaryndan döreyän howply däl täze döremeleri, böwrek kanaljagazlarynyň örtüji dokumalaryndan emele gelip, adenoma diýlip atlandyrylýar. Böwrek adenomalary papillýar, alweolýar we tubulýar görnüşlere bölünýär. Olar kansere getirýän keseller hasap edilip, bejerilende böwrek kanserini bejermekde ulanylýan bejeriş usullary ulanylýar.

Böwrekleriň howply täze döremesi ilkinji gezek 170 ýyl ozal nemes alymy F. Kenig tarapyndan ýazylyar, ol 2 sany näsagy böwregiň «medulýar sarkomasy» bilen gözegçilikde saklanyny ýazyp beýan edýär. Soňra bu çişler nemes alymy P. Grawitis tarapyndan ýazylyp, böwrek parenhimasynyň kanseri, Grawitisiň çiši diýlip atlandyrylýar. Soňky wagtlarda bu kesel «gipernefroma», «gipernefroid kanseri» diýlip atlandyrylyp, häzirki wagtda böwrek parenhimasynyň howply täze döremelerine böwregiň adenokarsinomasy diýilýär.

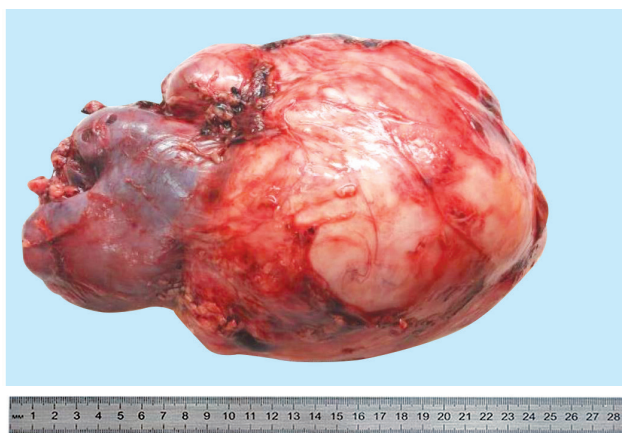
Böwrekleriň howply täze döremeleriniň etiologiýasy doly öwrenilmedik. Klinikada we tejribede alnan netijeleriň esasynda, olaryň döremeginde gormonal üýtgeşmeleriň, himiki we şöhle kanserogenleriniň ähmiýetini görkezmek bolar. Böwrek kanseriniň döremegi mümkin bolan ýokary howply toparlara böwregiň dowamly kesellerini, böwregiň ösüşinde anomaliýasy bolan uglewododlar, nitrozaminler we ysly aminler ýaly himiki birleşmeler bilen iş salyşýan adamlary goşmaly.

5.1.1. Böwrek kanseriniň epidemiologiýasy

Böwrek kanseri böwrek keselleriniň 5-6%-ini tutýar. Ölen adamlaryň jesetleri kesilip barlananda, olaryň 2,5%-de böwregiň kanseri tapylýar. Bu kesel hemme ýaşdaky adamlarda ýüze çykyp biler, ýöne olaryň 75%-i 40-60 ýaşly adamlarda duş gelýär. Erkek adamlar aýal maşgalalardan 2-3 esse köp keselleýärler. Keseliň sag ýada çep böwrekde döremesinde tapawut ýok. Iki böwrekde birwagtyň özünde kanser keseli 0,5–1,5% möçberinde duş gelýär. Dünýäniň ýüzünde bu keseliň ýaýraýşynda aýratynlyklar ýüze çykarylmany. Bu bolsa daşky gurşawyň täsirlerine, klimatyň üýtgemelerine we adamlaryň ýaşayyş şertlerine baglanyşygynyň ýokdugyny görkezýär. Emma böwrekleriň howply täze döremeleriniň köpdürlüligi sebäpli, olaryň ilkinji kanserini metastazlardan aýyl-saýyl etmeklik kynçylyk dördýär. Şol sebäpli ýokarda görkezilen maglumatlaryň takyklygy gümanadyr.

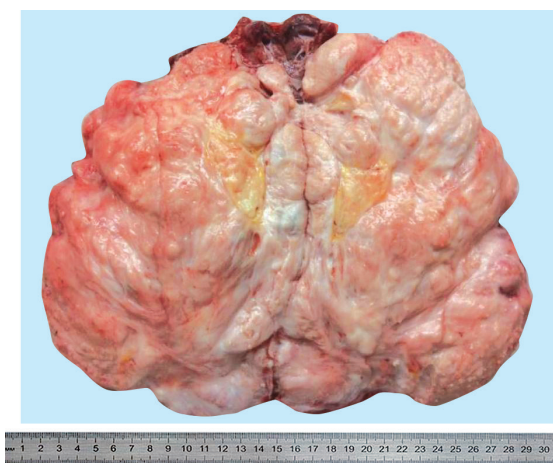
5.1.2. Böwrek kanseriniň morfologik gurluşy we klassifikasiýasy

Böwrek kanseri onuň nefronlarynyň, ýumajyklarynyň, ýygnaýjy turbajyklarynyň, ýargak-okara ulgamynyň örtüji dokumalaryndan döräp, onuň hemme ýerlerinde duş gelip biler. Bu çişleriň möçberi birnäçe *mm*-den, 20-30 *sm*-e çenli bolup, tegelek ýada owal görnüşde bolýar (44-nji surat).

44-nji surat. Bõwregiň adenokarsinomasy

Olaryň ýüzi nätekiz, elläniňde ýumşakdan gaty ýa-da örän gaty bolýar. Bõwrek kanseri ortasyndan kesilende sary-goňur, goňurdan-gyzyl, agymtyl reňkde bolup, kä ýerlerinde çişň dargamagy netijesinde, dürli möçberdäki halta ýaly boşluklaryň, kalsiý duzlarynyň ýygananan ýerleriniň bolmagy mümkin. Nekroz dokumalary we gan öýen ojaklary örän köp duş gelýär (45-nji surat).

45-nji surat. Bõwregiň adenokarsinomasy – kesilen

Gistologiýa barlaglarynda mäs görnüşli, papillýar görnüşli, solid öýjükli, ýagty öýjükli çişler we sarkomalar tapylýar. Bõwrek täze döremeleriniň aşakda görkezilen gistologik klassifikasiýasyny 1972-nji ýylda rus alymy N. A. Lopatkin hödürledi we şu güne çenli onkologiýa amalyýetinde ulanylýar.

1. Bõwrek parenhimasynyň çişleri:

A. Howply däl täze döremeleri: adenoma, lipoma, fibroma, leýomioma, angioma, gemangioma, limfangioma, hondroma, osteoma, miksoma we dermoid kistalary.

B. Howply täze döremeleri: adenokarsinoma, sarkomalar (fibro-, lipo-, angio-, leyomiosarkoma), Wilmsiň garyşyk çiş.

Ç. Ikilenji howply täze döremeleri (metastazlar).

2. Ýargak-okara ulgamynyň çişleri:

A. Howply däl täze döremeleri: papilloma, angioma, endometrioma.

B. Howply täze döremeleri: papillýar kanser, ýasy öýjükli kanser, nemli mäs kanseri, sarkomalar.

5.1.3. Bökrek kanseriniň metastazlarynyň ýaýraýşy

Bökrekleriň howply täze döremeleri gan we limfa damarlary arkaly ýaýraýarlar. Gan damarlarynyň üsti bilen olar öýkene (35-40%), süňklere (35%), bagra we beýnä metastaz berýärler. Öýkende beýleki howply täze döremelerden aýratynlykda, bökregiň metastazy ýeke-täk (solitar) bolýar. Süňklerde bolsa oňurgalarda, gapyrgalarda, çanaklyk süňklerinde, el-aýaklaryň uzyn turba görnüşli süňklerinde duş gelýär.

Limfa metastazlary, ilki bilen, bökregiň derwezesindäki, soňra aortanyň gapdalyndaky, bagryň derwezesindäki limfa düwünlere ýaýraýarlar. Kähalatlarda limfa metastazlary gursagara, boýun limfa mäslerinde hem döräp bilerler. Bökrek kanseri bökregiň daşyndaky ýag gatlagyna we garyn diwaryna ösüp geçýär. Bökrek kanseriniň ýaýraýşyny anyklamak, bu keseliň doly öwrenilmegine we wagtynda kesgitlenilmegine kömek edýär.

5.1.4. Bökrek kanseriniň ýaýraýş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

I a derejesi – bökregiň içinde ýerleşen, daşy gabykly, parenhima ösüp geçmedik çiş.

I b derejesi – bökregiň içinde ýerleşip, çişin gabygy zaýalanyp, parenhima ösüp geçen çiş. Bökregiň gabygy zaýalanmadyk.

II derejesi – bökregiň gabygyna, daşyndaky ýaga ösüp geçen çiş. Mikroskop bilen seredilende bökrek wenasynda, limfa mäslerinde çiş öýjükleri görünýär.

III derejesi – bökregiň daşyndaky ýaga ösüp geçip, limfa mäslerinde we bökrek wenasynda göze görünýän metastazlary bolan çiş.

IV derejesi – başga agzalarda metastazlary bolan çişler.

TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çişin ýagdaýy:

T_x – ilkinji çiş hakynda ýeterlikli maglumatlar ýok;

T₀ – ilkinji çiş ýüze çykarylmandyk;

T₁ – bökregiň möçberini ulaltmadyk kiçi çiş, bökregiň ýargak-okara ulgamynda, parenhimasynyň damarlarynda biraz üýtgeşmeleriň bolmagy mümkin;

T₂ – bökregiň möçberini ulaldan, uly çiş, bökregiň kanaljagazlarynda we ýargak-okara ulgamynda üýtgeşmeler görünýär;

T₃ – böwregiň daşyndaky ýaga, böwregiň aýajygyndaky damarlara ýaýran, ele bil-
dirýän çiş;

T₄ – elläniňde hereketsiz çiş.

N – limfa düwünleriniň ýagdaýy:

No – regional limfa düwünlerinde metastazlar ýok;

Nx – limfa düwünleriniň ýagdaýyny kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok;

N₁ – çiş bar bolan böwrek tarapynda metastazly ýeke-täk limfa mäs;

N₂ – regional mäslerde metastazly, birnäçe limfa düwünler bar ýa-da beýleki tarap-
daky limfa düwünleriň birinde metastaz bar;

N₃ – regional limfamäslerde hereketlenmeýän metastazlar bar;

N₄ – uzakdaky limfamäslerde metastazlar anyklanylýar.

M – başga agzalaryndaky metastazlar:

Mo – başga agzalarda metastazlar ýok;

Mx – başga agzalaryndaky metastazlary kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok;

M₁ – başga agzalarda metastazlar bar.

PTNM ulgamy boýunça klassifikasiýasy

G – howplulyk derejesi:

Gx – howplulyk derejesi kesgitlenmedik çiş;

G₁ – öýjükleri ýokary differensirlenen, howplulyk derejesi pes bolan çiş;

G₂ – öýjükleri orta derejede differensirlenen, howplulyk derejesi orta hili çiş;

G₃ – öýjükleri pes derejede differensirlenen, howplulyk derejesi ýokary bolan çiş.

W – böwrek wenasynyň ýagdaýy:

Wo – wenalarda çiş öýjükleri ýok;

Wx – wenalaryň ýagdaýyny kesgitlemek mümkin däl;

W₁ – böwrek wenasynda çiş öýjükleri tapylan;

W₂ – aşaky uly wenada çiş öýjükleri tapylan.

5.1.5. Böwrek kanseriniň kliniki alamatlary

Böwrek kanseriniň kliniki alamatlary ýerli we umumy alamatlardan durýar.

Umumy alamatlaryndan esasyly ösýän kanseriň netijesinde bedeniň zäher-
lenmegi sebäpli, näsagyň umumy ýagdaýynyň erbetleşmegidir. Olar ysgynsyzlyk,
işdäniň kemelmegi, horlanmak ýaly alamatlardan durýar. Esasy alamatlaryň biri
näsagyň bedeniniň gyzgynynyň galmagy bolup, ol 20-30% näsaglarda duş gelýär.
Näsagyň gyzgynynyň şubfebrilden ýokary derejelere ýetmegi mümkin. Bu gyzgyn-
lyk böwrek aýrylandan soň ýitýär, eger-de gyzgyn ýene-de peýda bolsa, ol metastaz-
laryň ýüze çykýandygyny ýa-da keseliň gaýtalaýandygyny görkezýär. Näsagyň gyz-
gynynyň ýokarlanmagy, böwrek kanseriniň başlangyç derejelerinde we onuň ötüşen
görnüşlerinde hem bolmagy mümkindir. Gyzgynyň ýokarlanmagy bilen birlikde, EÇT
hem ýokarlanýar. EÇT-niň böwrek kanseriniň ýeke-täk alamaty görnüşinde ýüze çyk-
magy hem mümkindir. Şol sebäpli EÇT-si ýokary bolan näsaglary urologiki barlagdan
geçirmek zerurdyr.

Uzak wagtlap dowam eden böwrek kanseriniň bedeni zäherlemegi netijesinde anemiýanyň döremegi mümkin. Näsaglarda deriniň, göze görünýän nemli bardalaryň reňkiniň agarmagy, anemiýanyň dörändigini görkezýär.

Soňky ýyllarda böwrek kanserinde arterial gan basyşynyň ýokarlanýandygy belli boldy. Arterial gan basyşynyň ýokarlanmagy ösýän çiş tarapyndan böwrek parenhimasynyň gysylyp, işemiýanyň döremegi netijesinde ýüze çykýar.

Başga esasy umumy alamatlaryň biri eritrositozdyr. Näsaglarda gemoglobin 180 – 220 gr/l, eritrositler – 6-7 –106-a ýetýär, bu bolsa gematokritiň ýokarlanyp 60 – 80%-e ýetmegine getirýär. Eritrositoz böwrekleriň beýleki kesellerinde hem döreyär, bu bolsa eritrositozly näsaglary urologiki barlagdan geçirmegiň zerurdygyny görkezýär.

Ýerli alamatlary: gematuriýa, agyry we ele bildirýän çiş. Gematuriýa näsaglaryň 3/2 böleginde ýeke-täk alamat görnüşinde duş gelýär. Ol adam özüni sagdyn duýýan wagtynda birden ýüze çykýar. Käýagdaýlarda gematuriýa güýçli bolup, peşewiň ýerine diňe gan gelýär. Ol agyryсыз bolup, gan lagtalanyp gelmegi mümkin. Gan lagtalananda, ol peşew ýollaryndan ýer gurçugy görnüşinde bölünip çykýar. Gematuriýada gan lagtalanyp, böwrekleriň ýargak-okaralaryny doly ýapýan ýagdaýy hem gabat gelýär. Bu ýagdaýda näsagda ýargak-okaralarynyň sozulmagy netijesinde güýçli, böwregiň daş keselindäki ýaly agyry bolýar. Gematuriýanyň dowamlylygy we güýçlüligi dürli-dürli bolýar. Käýagdaýda gematuriýa birden ýüze çykýar-da, derrew aýrylyp gidýär we soňra birnäçe hepdeden ýa-da aýdan soň gaýtalanmagy mümkin. Beýleki ýagdaýlarda gematuriýa birnäçe sagatlap ýa-da birnäçe günläp dowam etmegi mümkin. Näsaglarda gematuriýa ýüze çykan ýagdaýynda, olary urologik barlagdan geçirmek zerurdyr.

Böwrek kanserinde agyry, böwrekleriň ýerleşýän ýerinde 60-70% näsaglarda duş gelýär. Bu alamat oňurganyň töwereklerinde agram, biynjalyk, kütek agyry duýgusy ýaly ýa-da böwrek kolikasy ýaly güýçli agyry görnüşinde ýüze çykýar. Kütek agyry, ösýän çiş böwregiň gabygyny sozup, ol çekilende ýa-da oňa çiş ösüp nerw damarlaryny, oňurgany gysyp başlanda we böwregiň derwezesindäki damarlaryň çekilmegi netijesinde ýüze çykýar. Kolika görnüşli güýçli agyry gan lagtalarynyň peşew ýollaryny ýapmagy sebäpli, böwregiň içindäki basyşyň ýokarlanmagy netijesinde döreyär. Böwrek parenhimasyna ýa-da çişe gan öýmegi hem güýçli agyry döredip biler.

Böwregiň çiši ullakan möçbere ýetende, ol ele bildirýär. Bu alamat giçki alamatlaryň biri bolup, ol seýrek duş gelýär. Çiş böwregiň ýokarsynda ýerleşende, ol böwregi aşak basýar we böwregiň aşaky bölegi, üýtgedemelik görnüşinde ele bildirýär. Çiş böwregiň aşagynda ýa-da öňünde ýerleşen bolsa, ol gaty, nätekiz düwün gönüşinde ele bildirýär. Onuň ululygy, hereketi çişin özüne däl-de, onuň daşyndaky ýag gatlagyna edýän täsirine baglydyr. Şol sebäpli böwregiň ele bildirýän hereketsiz çişlerini hem operasiýa edip aýyrmak bolýar.

Bu görkezilen üç alamat böwrek kanseriniň giçki alamatlaryna degişlidir. Şu üç alamaty bar bolan näsaglar barlagdan geçirilende, olaryň 50%-de metastazlar tapylýar. Olardan başga-da ýerli alamatlara warikosel alamatyny görkezmek bolar. Onuň ikita-

raplaýyn bolmagy mümkin, emma, köplenç, çep tarapda duş gelýär. Bu alamat aşaky uly wena damarynda, böwrek we ýumurtgalygyň wena damarlarynda gan aýlanyşygynyň bozulmagy netijesinde ýüze çykýar. Bu wena damarlarynda gan aýlanyşygynyň bozulmagy, olaryň böwrek çişiniň metastazlary tarapyndan gysylmagy ýa-da çişniň olara ösüp geçmegi netijesinde ýüze çykýar.

Käbir ýagdaýlarda böwrek kanseriniň ilkinji alamatlaryny onuň metastazlary ýüze çykarýar.

5.1.6. Böwrek kanseriniň anyklanylyş usullary

Böwrek kanseriniň öte geçen derejelerini anyklamak aýratyn kynçylyklary döretmeýär, emma onuň başlangyç derejelerinde bu keseli anyklamak biraz çylşyrymlydyr. Keseli anyklamakda, ilki bilen, keseliň ösüş taryhyny çuňňur öwrenmeli, oňa getirip biljek ýagdaýlar bilen tanyşmaly. Näsag gözden geçirilende warikosele, garyn diwarynyň wena damarlarynyň ýagdaýyna, aýaklarynyň çişmegine (aşaky uly wena damarynyň gysylmagy ýa-da onuň trombozy) üns bermeli. Erkek adamlarda tohum ýollarynyň damarlarynyň ulalmagy (warikosele), özbaşdak kesel görünüşinde çep tarapynda bolýar we adam göni ýatan ýagdaýynda damarlar ýitýär. Böwregiň kanseri keselinde bu alamat orta ýaşly we garry adamlarda birden ýüze çykyp, onuň iki tarapynda hem bolmagy mümkin we näsag göni ýatan ýagdaýynda hem ýitip gitmeýär.

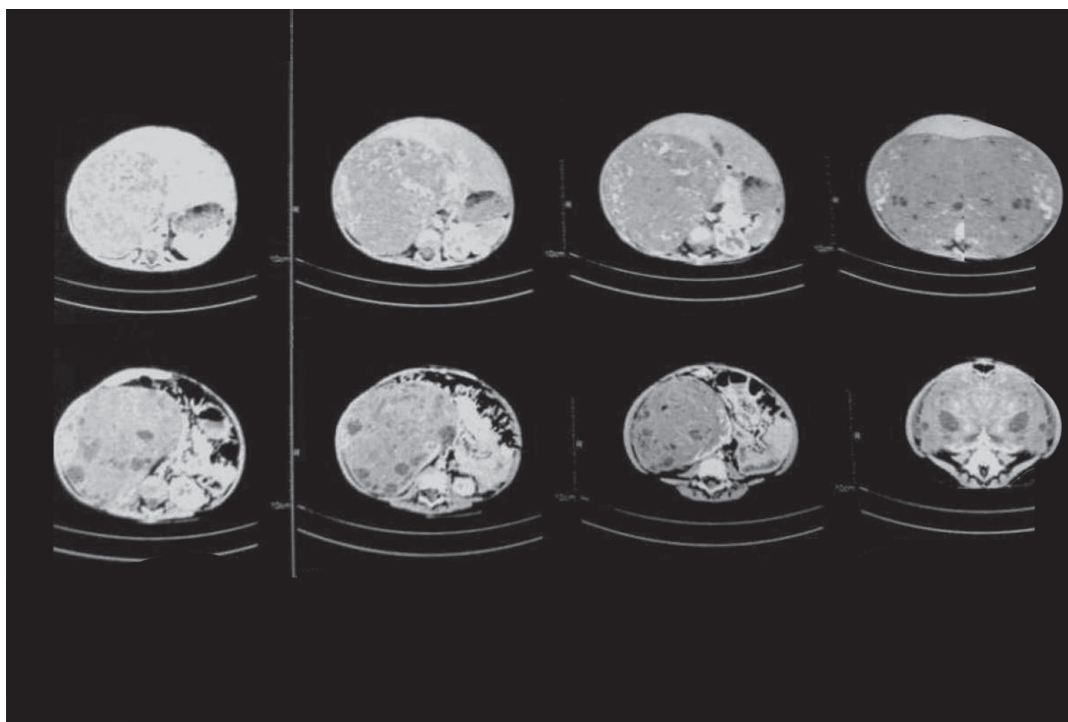
Garyn boşlugy ellenip göründe böwregiň uly çişleri nätekiz, gaty düwün görünüşinde ele bildirýär we yrap göreninde onuň garynarka boşlukdan çykýandygyny aňmak bolýar. Garyn boşlugynyň perkussiyasy hem çişniň dörän ýerini anyklamakda wajyp maglumatlar berip biler. Eger-de çiş garyn boşlugynda ýerleşýän bolsa, ol küték ses berýär, garynarka boşlukda ýerleşýän çişleriň sesi gaty ýaňlanýar.

Ganyň umumy barlagynda anemiýa, EÇT-niň ýokarlanmagy bolup biler, emma bu alamatlar, böwrekleriň beýleki kesellerinde hem ýüze çykýar, şol sebäpli näsaglara bejergi geçirilenden soň hem EÇT pese düşmese, olara urologiki barlaglary geçirmeli. Peşewiň umumy barlagynda, makrogematuriýa ýok ýagdaýlarynda, mikrogematuriýa aýratyn üns bermeli.

Böwrekleriň howply täze döremelerini anyklamakda esasy orny rentgen barlaglary eýeleýär. Giňişleýin urogrammalarda böwrekleriň ýagdaýyny, ýerleşişini, möçberini, çişlerini, düzüminde hek ojaklaryny görmek bolýar.

Ekskretor urografiýasy böwrekleriň funksiýalaryny we anatomik gurluşyny anyklamak üçin ulanylýar. Çiş bar bolan böwregiň funksiýasy uzak wagtlaý bozulman galýar. Urogrammada böwregiň funksiýasy görünmese, ol çişniň böwregiň aýajyklaryna geçip, onuň damarlaryny zaýalandygyny görkezýär. Ekskretor urogrammalarda çişleriň, böwrekleriň ýargak-okara ulgamynyň zaýalamagynyň alamatlaryny görmek bolýar.

Retrograd piyelografiýasy böwrekleriň ýargak-okara ulgamynyň ýagdaýyny anyklamakda uly orun eýeleýär, emma bu usul ulanylanda çiş öýjükleriniň ýaýramak mümkinçilikleriniň barlygy sebäpli, ol soňky wagtlarda az ulanylýar.

46-njy surat. Bۆwrekleriň KT barlagy

Kähalatlarda geçirilen rentgen barlaglarynda keseli anyklamakda doly maglumatlar alyp bolmaýar. Şeýle ýagdaýlarda bۆwrek angiografiýa usulyny ulanmak netijeli bolýar. Bۆwrek angiografiýasynda çişleriň häsiýetini, ýerleşýän ýerlerini, çişni ýaýran çäklerini, çişni irki derejelerinde hem anyklamak bolýar. Bu ýeke-täk ynamdar usul bolup, bۆwrek çişlerini, onuň haltajyklaryndan aýyl-saýyl edýär we çişleriň, damarlara gatnaşygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Wenokawagrammalarda aşaky uly wena damarynyň gysylmagy, onda tromblaryň ýüze çykarylmagy, bejergide operasiýa usulyny ulanmagyň meselesini çözmäge ýardam edýär.

Bۆwrekleriň howply täze döremelerini anyklamakda ssintografiýa, bۆwrekleriň skanirlenmegi ýaly radioizotop barlaglary wajyp maglumatlar berýär. Bu usullaryň netijesinde çişleriň ýerleşen ýeri, olaryň möçberi, bۆwreklerde gan aýlanyşygynyň bozulan ýerlerini ýüze çykarmak bolýar.

Soňky wagtlarda bۆwrekleriň täze döremelerini anyklamakda KT (46-njy surat), ultrases barlaglary uly orun eýeleýär. Bu usul çişleriň ýerleşen ýerlerini, möçberini kesgitlemek, beýleki dokumalara täsirini anyklamak bilen birlikde, olary bۆwrek haltajyklaryndan aýyl-saýyl etmekde hem degerli netijeleri berýär. Olardan başga-da bu barlaglarda limfa düwünleriniň ýagdaýyny kesgitlemek bolýar. USB-niň gözegçiliginde bۆwrek çişlerini iňňe bilen deşip, olardan sitologiýa barlaglaryny geçirmek üçin material almaga mümkinçilik döredi. Bu bolsa keseliň kesgitlemesini morfologiýa usuly bilen takykklamaga ýagdaý döretdi.

5.1.7. Bۆwrek kanseriniň bejeriliş usullary

Bۆwrekleriň howply täze döremelerini bejermekde hirurgiýa, şöhle, himioterapiýa we olaryň utgaşdyrylan usullary ulanylýar. Bejerginiň esasy usuly hirurgiýa usuly bolup, ol nefrektomiýa operasiýasyndan durýar. Bu operasiýany geçirmezden öňürti, beýleki bۆwregiň işjeňlik ýagdaýyny kesgitlemeli. Bu operasiýany geçirmekde esasy onkologik talaplar: bۆwregi goňşy dokumalardan aýranynda, oňa zeper ýetirmeli däl, bۆwregiň damarlaryny çalt daňmaly, ony daşyndaky ýag gatlagy bilen bilelikde aýyrmaly, bۆwregiň wena damaryndan we aşaky uly wena damaryndan çiş tromblaryny aýyrmaly.

Beýleki agzalarda-da ýeke-täk metastazlaryň ýa-da uzakdaky limfa düwünlerinde metastazlaryň bolmagy nefrektomiýa operasiýasynyň geçirilmegine garşylyk döretmeýär. Bu metastazlary soňra operasiýa usuly bilen aýyrmak ýa-da beýleki usullaryň kömegi bilen bejermek bolýar.

Soňky döwürde operasiýadan 24-48 sagat öň bۆwrek arteriýasynda embol döretmek usuly ulanylýar. Ol embol çişe gan barmagyny bökdäp, onuň dokumalarynyň dargamagyna we möçberiniň kiçelmegine getirýär. Bu bolsa operasiýa wagtynda az gan ýitirip, bۆwregi aýyrmagy ýeňilleşdirýär.

Şöhle bejergisi, esasan, goşmaça usul görnüşinde operasiýadan öň ýa-da soň ulanylýar. Operasiýadan öň gysga wagtyň dowamynda şöhläniň köp mukdary berlip (superfraksiýa), 24-48 sagatdan soň operasiýa edilýär. Operasiýadan soňky şöhle bejergisi 2-3 hepdeden soň başlanýar. Şöhle bejergisi özbaşdak usul görnüşinde operasiýa edip bolmajak howply täze döremeleri bejermekde ulanylýar.

Derman bejergisinde himioserişdeleri we gormonlar ulanylýar. Emma bu usullaryň bۆwrekleriň howply täze döremelerini bejermekde netijeliligi örän pes.

Bejerginiň netijesi

Bejerginiň netijesi çişň gistologik görnüşine, keseliň derejesine, näsaglaryň ýaşyna, operasiýanyň hiline bagly. Gowy netijeleri keseliň I-II derejelerinde almak bolýar, III-IV derejelerinde bejerginiň netijeliligi pes. Bejergi geçirilmedik näsaglar, keseliň ilkinji alamatlary ýüze çykandan soň 1-2 ýyl ýaşayarlar.

Radikal bejergiden soň näsaglaryň 60%-i 3 ýyl, 48%-i 5 ýyl, 20-22%-i 10 ýyl ýaşayarlar. Bejergiden soň 10 ýyl ýaşan näsaglary-da keselden doly aýňalan hasap etmek bolmaýar, sebäbi keseliň metastazlary birnäçe ýyllardan soň hem döremegi mümkin.

5.2. Bۆwrekleriň ýargak-okara ulgamynyň we peşew ýollarynyň täze döremeleri

Bۆwrekleriň ýargak-okara ulgamynyň täze döremeleri seýrek duş gelip, olar bۆwrekleriň täze döremeleriniň arasynda 5-10% möçberini eýeleýär. Peşew ýollarynyň täze döremeleri olardan hem az duş gelyär we peşew işläp çykaryş ulgamynyň

täze döremeleriniň 1%-ne deňdir. Bu täze döremeler, esasan hem, erkek adamlarda döräp, 40-60 ýaş aralygynda örän köp duş gelýär. Bu çişler ýargak-okara ulgamynyň we peşew ýollarynyň islendik ýerinde döräp bilýär, peşew ýollaryndaky çişleriň 3/2 bölegi onuň aşaky bölümünde döreyär.

Bu keselleriň döremeginde ekzo-, endogen kanserogen maddalarynyň, dowamly ýokanç keselleriň, sowuklama keselleriniň we gormonal näsazlyklaryň ähmiýeti uludyr. Bökrekleriň ýargak-okara ulgamynyň ýasy öýjükli kanseri 25-60% näsaglarda, peşew ýollarynyň daşlary bilen bile gabat gelmegi, onuň dowamly sowuklama keselleri netijesinde döreyändigine güwä geçýär.

Bökrekleriň ýargak-okara ulgamynda we peşew ýollarynda papilloma, papillýar we ýasy öýjükli kanseri ýaly çişler döreyär. Bu agzalaryň kanseri keseliniň 75%-i papillýar kanseri bolup, olar, köplenç, köpsanly bolýarlar we şol bir wagtda bökrek ýargak-okara ulgamynda, peşew ýollarynda, peşew haltasynda döräp bilerler. Köp alymlaryň pikirine görä, bu täze döremeler şol bir patologiki hadysanyň aýratyn derejelerini düzýärler.

Bu agzalaryň howply täze döremeleriniň metastazlary gematogen, limfogen we implantasion ýollar bilen ýaýraýar. Papillýar kanseriň metastazlarynyň ýaýraýşyny düşündirýän üç nazaryýet bar. Olaryň biri – implantasion ýol bilen ýaýramagy, ýagny çiş öýjükleri, çişden aşakda ýerleşýän peşew ýollaryna peşewiň akymy bilen baryp, olaryň nemli bardalaryna ýapyşyp galýarlar we ösüp başlaýarlar. Ikinji nazaryýet boýunça metastazlar limfa damarlaryň ýoly bilen ýaýraýar. Üçünji nazaryýetiň tarapdarlary täze döremeler peşew ýollarynyň nemli bardalarynda, kanserogen maddalaryň täsiri netijesinde ösüp başlaýarlar diýip düşündirýärler. Olaryň metastazlary bagyrdaky öýkünde, garynarka boşlugynyň limfa mázlerinde döräp bilerler.

5.2.1. Kliniki alamatlary

Bökrekleriň ýargak-okara ulgamynyň we peşew ýollarynyň howply täze döremeleriniň esasy alamatlaryna gematuriya, bil töweregindäki agyry we ele bildirýän çiş degişli bolup, köplenç, bu alamatlaryň haýsy hem bolsa biriniň ýüze çykmagy bellenilýär. Köp duş gelýän we irki alamatlarynyň biri gematuriyadyr. Peşew ýollarynyň gan lagtalary bilen ýapylmagy, ýagny gematuriyanyň netijesinde bolsa agyry ýüze çykýar. Gan akmagy peşew ýollarynyň dykylmagyna getirýär we onuň netijesinde gidronefroz emele gelýär. Bu ýagdaýda gidronefroz dörän ýerinde agram duýulýar we kütäk agyry emele gelýär, ulalan bökrek eliňe bildirýär. Peşew ýollarynyň çişini onuň ýokarky ýa-da ortaky böleginde ýerleşen bolsa, kähalatda elläniňde bildirýär, aşaky böleginde ýerleşen çişini, göni içege ýa-da wagina barlananda el bilen duýmak bolýar.

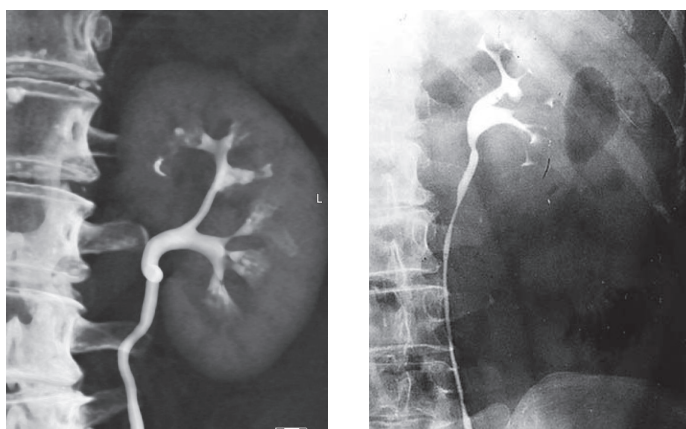
5.2.2. Anyklanylyş usullary

Keseli anyklamakda keseliň ösüş taryhyna, näsagyň arz-şikaýatlaryna: gurçuk görnüşli gan lagtalarynyň bölünip çykmagyna, bökrekleriň ýerleşýän ýerlerinde agyry

duýulmagyna, gidronefroz döräp, böwrekleriň ele bildirmegine üns bermeli. Ganyň barlagynda anemiýanyň bolmagy, peşewde mikrogematuriýa tapylmagy mümkin.

Gematuriýa wagtynda geçirilen sistoskopiýa wajyp maglumatlary berýär, onuň netijesinde gan akýan tarapynda peşew ýollarynyň deşiginden ganyň bölünip çykmasy, çiş aşakda ýerleşende çişň bir bölegini hem görmek bolýar.

Ekskretor urogrammalarda böwregiň ýargak-okara ulgamynda çiş ojagyny, köp ýagdaýlarda gidronefroz hadysasyny, kähalatlarda funksiýasyny ýitiren böwregi görmek bolýar. Urogrammalarda peşew ýollarynyň çiş ýylanyň dili ýaly bolup görünýär. Eger keseli anyklamak üçin maglumat ýeterlik bolmasa, retrograd piyelografiýa barlagy geçirilýär (47-nji surat). Bu barlag geçirilende peşew ýollaryna kontrast serişdeleri goýbermek üçin geçirilen turbajyk çişň deňine ýetende ondan gan bölünip çykýar, ol çişň deňinden geçenden soň arassa peşew çykýar. Şondan soň geçirilen rentgen barlagy çişň ýerleşýän ýerini, onuň möçberini görkezýär.

47-nji surat. Retrograd piyelografiýasy.
Böwrek ýargagynyň papillýar täze döremesi, ikilenji gidronefroz

5.2.3. Bejeriliş usullary

Çiş böwregiň ýargak-okara ulgamynda we peşew ýollarynyň ýokary böleginde ýerleşende ýeke-täk doly bejergi hirurgiýa usulynda amala aşyrylýar. Bu ýagdaýda näsaglara, peşew haltasynda peşew ýollarynyň deşigini kesip aýyrmak bilen nefroure-troektomiýa operasiýasy amal edilýär. Çiş peşew ýollarynyň çanaklyk böleginde ýerleşende, peşew ýollarynyň zaýаланан ýerini, onuň peşew haltasyndaky deşigi bilen kesip aýryp, peşew haltasyndan täze peşew ýoly ýasalýar. Näsaglara operasiýadan öň ýa-da soň şöhle bejergisi geçirilýär.

5.3. Peşew haltasynyň täze döremeleri

Peşew haltasynyň çişleri hemme täze döremeleriň 5%-ni, peşew işläp çykaryş agzalarynyň täze döremeleriniň 35-50%-ni tutýar. Bu keseller, esasan hem, 40 ýaş-

dan soň döräp, erkek adamlarda aýallara seredeniňde 4-5 esse köp duş gelyär. Peşew haltasynyň täze döremeleri ýer ýüzünde köp duş gelyär, onuň sebäbini şistosomozyň giňden ýaýranlygy bilen baglanyşdyrýarlar. Esasan hem, oba ilatynyň arasynda giňden ýaýranlygy, olaryň durmuş, zähmet ýagdaýlary we daşky gurşawyň täsiri bilen düşündirilýär.

5.3.1. Peşew haltasynyň kanseriniň etiologiýasy we patogenezi

Peşew haltasynyň kanseri kanserogen maddalary bilen iş salyşýandyklary sebäpli, rezin, nebit-gaz we reňkleri öndürýän pudaklaryň işgärlerinde köp duş gelyär. Onuň döremegine steroid gormonlary, tiroptofanyň metabolitleri hem öz täsirini ýetirýär.

Soňky döwürde çilimkeşlerde, kofäni köp içýän adamlarda hem peşew haltasynyň kanseriniň köp döreyänligi anyklandy. Bu keseliň döremeginde peşew haltasynyň sowuklama keselleri, onuň ýarasy, leýkoplakiýasy amatly ýagdaý döredýär. Peşew haltasynda peşewiň uzak wagtlap saklanmagy, kanseriň döremeginde uly orun eýeleýändigini bu keseliň erkek adamlarda köp gabat gelyändiginiň esasy sebäbidir.

Peşew haltasynyň täze döremeleriniň 98%-i onuň örtüji dokumalaryndan emele gelyär. Olardan papillomalar we adenomalar ýaly howply däl täze döremeleri, papillýar kanseri, solid kanseri, ýasy öýjükli kanseri, adenokarsinomalar ýaly howply täze döremeleri döreyärler.

Birleşdiriji dokumalardan döreyän täze döremeleri onuň 2%-ni tutýar we olar ýag, ýorka, muskul, nerw-damar dokumalaryndan ösüp çykýarlar. Olara lipomalar, fibromalar, leýomiomalar, gemangiomalar, angiomalar, newrinomalar we olaryň howply görnüşleri degişlidir.

Peşew haltasynda täze döremeler onuň hemme ýerlerinde döräp bilerler, emma olaryň iň köp duş gelyän ýerleri haltanyň gapdal we yzky diwarlary hem-de Lýetonyň üçburçlugyndadyr. Täze döremeler haltanyň nemli bardasyndan döräp, onuň gatlaklaryna ösüp başlaýarlar we daşyndaky dokumalara, agzalara ösüp geçýärler. Olaryň ekzofit görnüşi haltanyň içine ösüp, howply däl täze döremeleri inçejik, howply täze döremeleri bolsa ýogyn aýajyklarda bolýarlar. Kähalatlarda reňkli keleme meňzeýärler. Endofit görnüşli kanseri peşew haltasynyň gatlaklaryna ýaýrap ösüp, ýara bolýan ýagdaýlary hem bolýar. Garyşyk görnüşinde ýasy tümmejik emele gelip, onuň daşynda nemli bardanyň çişip, daşyna ýaýraýany görünýär.

Olaryň metastazlary gan damarlary arkaly ýaýrap, bagra, öykene, kähalatlarda süňklere geçýärler. Limfa damarlary bilen ýaýraýan metastazlar, kiçi çanaklygyň damarlarynyň ugrundaky limfa düwünlerine geçýärler-de, ýokary oňurganyň ugrundaky mázlerde, aşakda gasyk mázlerinde ösüp başlaýarlar.

5.3.2. Peşew haltasynyň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri

Peşew haltasynyň kanseriniň ýaýraýyş derejesini kesgitlemekde Bütindünýä kansere garşy göreş birleşiginiň hödürlän TNM klassifikasiýasy ulanylýar:

T – ilkinji çişň ýagdaýy:

T i.s. – öýjük içindäki kanseri (*carsinoma in situ*);

To – ilkinji çiş tapylmadyk ýagdaýynda ulanylýar;

T₁ – peşew haltasynyň nemli we nemasty gatlaklaryny zaýalan çiş;

T₂ – peşew haltasynyň muskul gatlagyna geçen çiş;

T₃ – peşew haltasynyň hemme gatlaklaryna ösüp geçen çiş;

T₄ – haltanyň daşyndaky dokumalara we başga agzalara ösüp geçen çiş.

N – limfa düwünleriniň ýagdaýy:

No – regional zolaklaryň limfa düwünlerinde metastaz ýok;

Nx – limfa düwünleriniň ýagdaýyny kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok;

N₁ – çişň dörän tarapyndaky bir limfa düwünde metastaz bar;

N₂ – çişň dörän tarapyndaky birnäçe limfa düwünlerinde ýa-da haltanyň beýleki tarapyndaky limfa düwünlerinde metastaz bar;

N₃ – limfa düwünleriniň toplумыndaky hereketsiz metastazlar;

N₄ – haltadan uzakdaky limfa düwünlerinde metastazlar bar.

M – beýleki agzalaryň ýagdaýy:

Mo – başga agzalarda metastaz ýok;

Mx – başga agzalardaky metastazlaryny kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok;

M₁ – başga agzalarda metastazlar bar.

5.3.3. Peşew haltasynyň kanseriniň kliniki alamatlary

Keseliň alamatlary çişň häsiýetine, ýerleşýän ýerine, ösüş ugruna we ikilenji gaýrüzümelere bagly bolýar. Ilkinji alamatlarynyň biri gematuriýa bolup, näsagýň lukmana ýüz tutmagyna sebäp bolýar. Gematuriýa birden ýüze çykýar, näsaglar ony hiç zat bilen baglanyşdyryp bilmeýärler. Gematuriýa birnäçe sagatlap dowam edýär-de, öz-özünden aýrylyp gidýär. Emma birnäçe wagtdan soň agyr zähmetiň, spirtli içgileri içmegiň netijesinde ýene-de täzeden döreyär. Köplenç, makrogematuriýa bolup, peşewiň ýerine gan lagtalary gelýär. Mikrogematuriýa bolanda ol uzak wagtlap dowam edýär.

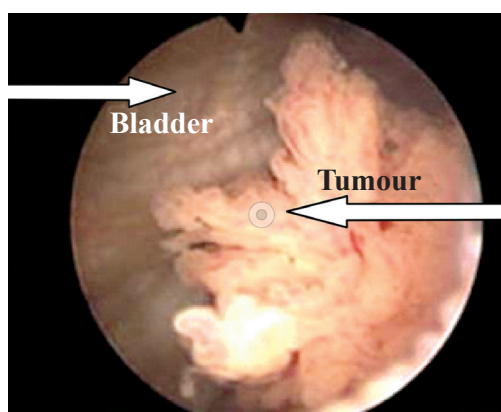
Gematuriýanyň häsiýeti çişň häsiýetine bagly däldir. Gan papillomalardan hem, haltanyň ýara bolan kanserindan hem akyp biler. Çiş ulaldygyça peşewiň çykyşy (dizuriýa) bozulýar. Näsaglar çalt-çaltdan meýdana gitmeli bolýar, peşewiň mukdary azalyp, onuň reňki üýtgeýär, erbet ys ýüze çykýar. Bu ýagdaý çiş ösüp, haltanyň göwrüminiň kiçelmegi, onuň dargap başlamagy we ikilenji infeksiýanyň ýolukmagy netijesinde bolýar. Çiş böwrekden gelýän peşew ýollarynyň halta birleşýän ýerinde bolsa, onda onuň deşikleriniň ýapylmagy netijesinde gidronefrozyň, piýelonefritiň döremegi mümkin we bilde güýçli agyry emele gelýär. Çiş haltanyň boýunjygynda, Leyonyň üçburçlugynda dörän bolsa, gasykda, guýrukda agyry döräp, näsaglar çalt-çaltdan meýdana howlukmaly bolýarlar.

Peşew haltasynyň howply täze döremeleriniň ösüşi haýal bolup, hadysa uzak wagtyň dowamynda haltada ýerleşýär, onuň metastazlary giç döreyär.

5.3.4. Peşew haltasynyň kanseriniň anyklanylyş usullary

Peşew haltasynyň täze döremelerini anyklamakda, näsaglaryň arz-şikayatlaryna üns berip, geçiren keselleri bilen tanyşmaly. Bu kesele mahsus alamatlar ýüze çykarylanda, garyn diwarynyň gasykdan ýokary bölegi el bilen basylyp göründe, çişniň ele bildirmegi mümkin. Şeýle-de göni içegäni, waginany el bilen barlap, çişni ýüze çykarmak bolar. Gan-peşew barlaglary geçirilende, peşewde mikrogematuriyany, leýkosituriýany görmek bolar. Peşewi ýygnap, onuň çökündileri sitologik barlagdan geçirilende, kähallatlarda çişniň öýjüklerini mikroskopyň aşagynda görmek mümkin.

Ýöriteleşdirilen barlag usullarynda esasy usul sistoskopiýadyr. Sistoskopiýada çişniň ýerleşen ýerini, onuň möçberini, häsiýetini, ýerleşen ýerindäki nemli bardanyň ýagdaýyny kesgitlemek hem-de çişden sitologiýa we gistologiýa barlaglaryny geçirmek üçin material almak bolýar (48-nji surat).

48-nji surat. Sistoskopiýa barlagy. Peşew haltasynyň täze döremesi

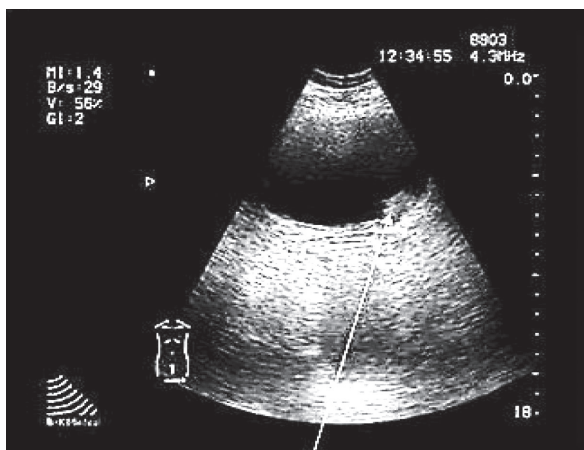
Eger-de çiş ýara bolup gan akýan bolsa, sistoskopiýada çişni görüp bolmaýar. Rentgen barlaglarynda ilki bilen ekskretor urografiýasyny geçirmeli. Onuň netijesinde böwrekleriň, peşew ýollarynyň ýagdaýyny kesgitlemek we kontrast madda peşew haltasyna ýygnananda, haltanyň çişini görmek bolýar. Ondan başga-da peşew haltasyna kontrast maddasyny goýberip, sistografiýa barlagy geçirilýär. Soňky döwürde ultrases barlaglary peşew haltasynyň täze döremelerini kesgitlemekde giňden ulanylýar (49-njy surat). Onuň netijesinde diňe bir çişni görmek däl-de, limfa düwünleriniň ýagdaýyny hem kesgitlep bolýar.

5.3.5. Peşew haltasynyň kanseriniň bejeriliş usullary

Peşew haltasynyň täze döremelerini bejermekde hirurgiýa, şöhle, himioterapiýa we olaryň utgaşdyrylan usullary ulanylýar.

Hirurgiýa usullary: 1. Çişniň endowezikal transuretral diatermokoagulyýasiýasy ýa-da çişniň eksiziýasy. 2. Gasygyň üstünden garyn diwaryny kesip, peşew haltasyny açmak bilen geçirilýän transwezikal diatermokoagulyýasy ýa-da çişniň eksiziýasy.

3. Peşew haltasynyň çiş bilen bilelikdäki rezeksiýasy. 4. Transuretral elektro-rezeksiýasy. 5. Çişni kriodestruksiýasy. 6. Sistektomiýa.

49-njy surat. Ultrases barlagy. Peşew haltasynyň kanseri

Peşew haltasynyň howply täze döremelerinde esasy netijeli operasiýalar peşew haltasynyň rezeksiýasy we sistektomiýadyr. Çiş böwrekden gaýdýan peşew kanalynyň deşigini zaýalan bolsa, ol kesilip, haltanyň başga ýerine oturdylýar. Sistektomiýa operasiýasy edilende, içegelerden täze peşew haltasy ýasalyp, peşew kanallary şoňa çatylyar ýa-da sigma içegäni garyn diwaryna çykaryp (sigmostoma), göni içegeden peşew üçin halta taýýarlanylýar. Bu operasiýadan soň böwreklere içege mikroorganizmleriniň geçmegi netijesinde sowuklama alamatlarynyň döremegi (retrograd piyelonefrit) mümkin.

Şöhle bejergisi özbaşdak usul görnüşinde ýa-da operasiýa, himioterapiýa bejergisi bilen goşulyp ulanylýar. Peşew haltasynyň içine radionuklid serişdelerini goýberip, içinden şöhlelendirmek usuly hem ulanylýar.

Himioterapiýa bejergisi peşew haltasynyň howply täze döremelerini bejermekde özbaşdak usul görnüşinde ulanylanda netijesi bolmaýar. Şol sebäpli ol hirurgiýa, şöhle bejergisinde goşmaça usul görnüşinde ulanylýar. Bu usuly regionar himioterapiýa görnüşinde himioderman serişdelerini peşew haltasyna barýan arteriýa damaryna goýbermek ýa-da haltanyň boşlugyna goýbermek arkaly geçirýärler. Himioterapiýa geçirilende 5-ftorurasil, adriamisin, adriablastin ýaly himiýa derman serişdeleri ulanylýar.

Bejerginiň netijesi

Bejerginiň netijesi çişniň ýaýraýyş derejesine, onuň görnüşlerine baglydyr. Gowy netijeleri ýüzleý ýerleşen, ýokary differensirlenen, uly bolmadyk täze döremeler bejirilende almak bolýar. Wagtynda anyklanyp doly bejergi geçirilen näsaglaryň 70%-i 5 ýyl, 20%-den gowragy 10 ýyl ýaşayarlar.

5.4. Erkeklik mäsiniň täze döremeleri

Erkeklik mäsiniň howply däl täze döremesine mäziň adenomasy, howply täze döremelerine adenokarsinoma, solid we ýasy öýjüklü görnüşleri hem-de mäziň sarkomasy degişlidir. Erkeklik mäsiniň kanseri uly ýaşly we garry adamlarda dörap, ol umumy howply täze döreme keselçiliginiň 4-5%-ni tutýar. Soňky döwürde gartaşan adamlaryň sanynyň artmagy sebäpli, bu kesel köp duş gelýär.

Bu keseliň etiopatogenezi doly öwrenilmedik. Geçirilen köpdürli tejribe we kliniki barlaglary erkeklik mäsiniň kanseriniň döremeginiň gormonal näsazlyklaryň netijesidigini tassyklaýar. Tejribede käbir haýwanlara uzak wagtyň dowamynda androgen serişdeleri goýberilende, olarda erkeklik mäsleriniň kanseriniň döreyändigini ýüze çykaryldy. Bu hadysany klinikada erkeklik mäsleriniň kanseri bilen bejerilýän näsaglara esterogen serişdeleri goýberilende çişniň kiçelýändigini ýa-da ýok bolup gidýändigini, eger-de androgen serişdeleri berlende çişniň ösüşiniň çaltlaşyandygy hem tassyklaýar. Bu keseliň döremeginde dowamly prostatit keseliniň hem uly ähmiýeti bardyr. Erkeklik mäsiniň adenomasyny kansere geçýän kesel hasap edýärler.

5.4.1. Erkeklik mäsiniň kanseriniň morfologiki gurluşy

Erkeklik mäsiniň kanseri mäziň dokumalaryndan ösüp çykýar. Bu çiş örän gaty, keseniňde ses emele gelýär, agymtyl, sarymtyl-mele reňkli bolýar. Onuň möçberi birnäçe *mm*-den birnäçe *sm*-e çenli bolup, ol ýeke ýa-da köpsanly bolmak bilen, mäziň bir böleginde ýa-da iki böleginde hem duş gelýär. Mäziň çäklerinden ösüp çykan çişler peşew haltasyna, tohum haltajyklaryna ösüp geçýärler.

Bu çişniň gistologik görnüşleriniň köpdürlüligi, kähallatlarda bir çişniň düzümünde birnäçe gistologik görnüşleriniň duş gelmegi, onuň birnäçe klassifikasiýalarynyň döremegine getirdi. Emma, oňa seretmezden, henize çenli bellibir kabul edilen klassifikasiýasy ýok. Esasy ulanylýan klassifikasiýasynda çişler differensirlenen, pes differensirlenen we differensirlenmedik görnüşlere bölünýärler. Differensirlenen görnüşinde keseliň geçişi ýeňil, metastaz az berýär, bejerginiň netijesi gowy bolýar.

Erkeklik mäsiniň howply täze döremeleriniň metastazlary gan we limfa damarlary arkaly ýaýraýarlar. Limfa damarlary bilen metastazlar çanaklygyň içindäki limfa düwünlerine, aortanyň daşyndaky limfa düwünlerine geçýärler. Gan damarlary bilen metastazlar çanaklyk, oňurga, gapyrga we beýleki süňklerde döreyärler. Gan damarlary arkaly ýaýran metastazlar kähallatlarda öykende we beýleki agzalarda hem duş gelýär.

5.4.2. Erkeklik mäsiniň kanseriniň kliniki alamatlary

Keseliň başlan döwürlerinde kliniki alamatlary ýüze çykmaýar, mäzi barmak bilen elläp göreniňde keseli anyklamak bolýar. Elläniňde bir ýa-da birnäçe düwünleri mäziň

bir ýa-da iki böleginde hem duýmak bolýar. Olar örän gaty bolup, kitirdewük süňklerini ýadyňa salýar. Mäziň möçberi uzak wagtyň dowamynda üýtgemeyär. Çişleriň ösmegi netijesinde olar birleşýärler we mäziň daşyndaky dokumalara ösüp geçýärler. Bu ýagdaýada mäziň möçberini kesgitlemek mümkin bolmaýar, onuň hereketi çäklenýär ýa-da ýitýär. Onuň netijesinde peşewiň çykmagy bozulyp, çalt-çaltdan meýdana çykmak duýgusy, esasan hem, gijelerine ýüze çykýar. Näsaglaryň ýaryndan gowragy peşewiň kynlyk bilen çykýandygyna, meýdana gideninde çygylmaly bolýandygyna, peşewiň kähallatlarda damjalap çykýandygyna arz edýärler. Näsag peşew edeninden soň, peşew haltasyna rezin turbajyk sokulanda ondan ýene-de peşew (galyndy peşew sindromy) akyp çykýar.

Bu keseliň beýleki alamatlary artbujakda, türede, bilde, gasykda agyrynyň döremegidir. Gematuriýa çişiniň peşew haltasyna ösmegi ýa-da peşew haltasynyň boýunja gazynda gan aýlanyşygynyň bozulmasy sebäpli döreyär we ol keseliň öte geçendigini aňladýar. Çişiniň ýaýramagy netijesinde piýelonefritiň, dowamly böwrek ýetmezçiliginiň, bedeniň zäherlenmesiniň alamatlary döreyär. Çişiniň metastazlary dörän ýagdaýynda aýaklaryň çişmesi, süňkleriň agyrmagy ýaly alamatlar ýüze çykýar. Näsaglaryň umumy ýagdaýy uzak wagtyň dowamynda kanagatlanarly ýagdaýda saklanýar we böwrekler tarapyndan gaýrüzülmeler döranden soň agyrlaşyp başlaýar.

5.4.3. Erkeklik mäziň kanseriniň TNM boýunça klassifikasiýasy

T – ilkinji çişiniň ýagdaýy:

T is. – öýjük içki kanseri (*carsinoma in situ*);

To – ilkinji çiş ele bildirmeýär;

T₁ – daşy gabykly, mäziň kadaly dokumalarynyň içinde ýerleşen çiş;

T₂ – tekiz düwün görnüşli çiş mäziň içinde ýerleşip, onuň görnüşini biraz üýtgeden, emma gapdalky çyzyklaryna we tohum haltalaryna zeper ýetmedik;

T₃ – mäziň çäklerinden çykyp, onuň gapdalky çyzyklaryny we tohum haltalaryny zaýalan çiş;

T₄ – Daşky dokumalara ösüp geçen, hereketsiz çiş.

N – limfa düwünleriniň ýagdaýy:

No – limfa düwünlerinde metastazlar ýok;

N_x – limfa düwünleriniň ýagdaýyny anyklamak üçin ýeterlik maglumatlar ýok;

N₁ – mäsde çişiniň ýerleşen tarapyndaky birnäçe limfa düwünde metastaz bar;

N₂ – mäziň beýleki tarapynda ýa-da iki tarapyndaky köpsanly limfa düwünlerinde metastazlar bar;

N₃ – regional zolakdaky limfa düwünleriniň toplumlaýyn metastazlary.

M – beýleki agzalaryň ýagdaýy:

Mo – beýleki agzalarda metastazlar ýok;

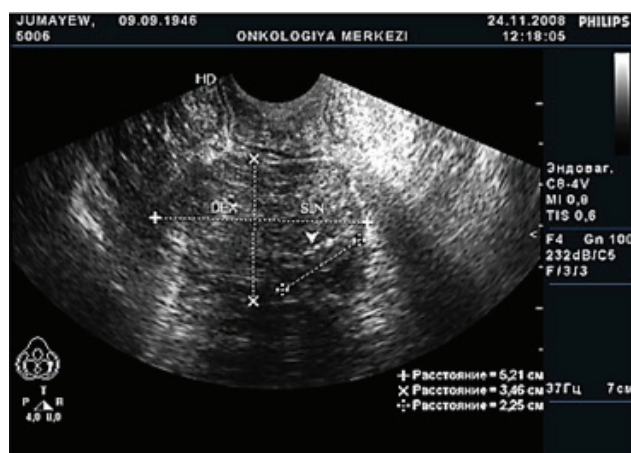
M_x – beýleki agzalaryň metastazlaryny anyklamak üçin ýeterlik maglumatlar ýok;

M₁ – beýleki agzalarda çişiniň metastazlary bar.

5.4.4. Erkeklik mäsiniň kanseriniň anyklanylş usullary

Näsagyň arz-şikayatlary, keseliň ösüş aýratynlyklary bilen taňşanynda bu keseliň degişli alamatlaryny ýüze çykarmak bolýar. Ganyň barlaglarynda fosfotaza turşusynyň fermentiniň ýokary derejesini, esasanam, süňklerde metastaz bolan ýagdaýlarynda anyklamak bolýar. Erkeklik mäsiniň antigeni (PSA) – barlagy keseli anyklamakda we geçirilen bejerginiň netijeliligini kesgitlemekde ulanylýar.

Ýönekeý we elýeter usul barmak bilen göni içegeden mäzi elläp görmekdir. Onuň netijesinde mäziň dykzlygyny, möçberini, hereketini, goňşy dokumalara gatnaşygyny anyklamak bolýar. Mäzi barlanynda el bilen basyşdyryp, onuň suwuklygyny, barmagyň gözegçiliginde ony iňňe bilen deşip, aspiratyny sitologiýa barlagy üçin almak bolýar. Ondan başga-da bu usul bejerginiň netijesini kesgitlemäge kömek edýär. Çişniň ýaýraýyş derejesini anyklamak üçin rentgen, KT, USB barlagy ýaly usullar ulanylýar (50-nji surat).

50-nji surat. Transrektal USB barlagy. Erkeklik mäsiniň kanseri

Erkeklik mäsiniň kanseri keselini prostatit, mäziň howply däl giperplaziýasy, inçekeseli, mäzde daş döreme keseli, mäziň adenomasy ýaly keseller bilen aýyl-saýyl etmeli bolýar. Bu keseller güman edilen ýagdaýynda, mäzden enjamlaryň kömegi bilen biopsiýa alnanda, keseliň görnüşi doly anyklanylýar. Ýöriteleşdirilen enjamlar bilen mäzden transuretral ýa-da transrektal ýoly bilen biopsiýa alyp, onuň sito-, gistologiýa barlaglary geçirilýär.

5.4.5. Erkeklik mäsiniň kanseriniň bejeriliş usullary

Erkeklik mäsiniň howply täze döremeleri bejerilende hirurgiýa, şöhle, gormon serişdeleri we olaryň utgaşdyrylan usullary ulanylýar. Hirurgiýa bejergisi radikal we palliatiw görnüşlerde bolýar. Radikal operasiýa edilende erkeklik mäzi daşyndaky dokumalaryň içinde, tohum haltajyklary, peşew haltasynyň boýny we peşew ýollarynyň mäs bölegi bilen bilelikde kesilip aýrylýar. Degişli görkezme bolan ýagdaýlarynda regional limfa mäsleri hem aýrylýar.

Palliatiw hirurgiki gatýşmalaryna mäziň transuretral elektrozeksziýasy, kriodes-truksziýasy, sistostomiýa, uretrokuatenostomiýalar degişlidir.

Erkeklik mäziniň howply täze döremeleri gormonlara bagly çişler bolmagy se-bäpli, soňky 30-40 ýylyň dowamynda bu keseliň bejergisinde gormonoterapiýa usuly giňden ulanylýar. Gormonoterapiýa 70 ýaş çenli bolan adamlaryň ýumurtgasyny hi-rurgiýa usuly bilen aýyrmakdan (orhiektomiýa) başlanýar we soňra olara esterogen we glýukokortikoid serişdeleri gormon bejergisinde ulanylýar.

Bu keseliň gormonlara bagly bolmadyk görnüşlerini bejermekde şöhle bejergisi-niň telegammaterapiýa görnüşi ulanylýar.

Bejerginiň netijesi

Bejerginiň netijeliligi keseliň anyklanan derejesine bagly bolýar. Bejergini doly alan näsaglaryň 64,2%-i 3 ýyl, 51,5%-i 5 ýyl, 44,7%-i bolsa 10 ýyl ýaşayarlar.

5.5. Ýumurtganyň täze döremeleri

Ýumurtganyň howply täze döremeleri erkek adamlarda duş gelýän howply täze döremeleriň 2%-ne barabar bolup, 20-45 ýaş aralygynda has köp duş gelýär. Ýumurt-ganyň çişleri çagalarda seýrek duş gelýär. Bu kesel, esasan hem, 3 ýaş çenli çagalarda bolýar. Bu ýagdaý 3 ýaş çenli çagalarda kriptorhizmiň has köplügi bilen düşündi-rilýär.

Ýumurtganyň çişleriniň birinji aýratynlygy – olar aglaba howply çişlerdir. Ikin-jiden bolsa, ýumurtganyň çişleriniň çeşmesi, köplenç, diňe ýumurtganyň dokumasyn-dan döräp, bu dokumanyň ikilenji zaýalanmagy ulgamlayyn çiş kesellerinde, ýagny retikulýozda we retikulosarkomatozda duş gelýär. Şonuň bilen birlikde, bu kesellerde ýumurtganyň dokumasynyň ilkinji zaýalanmagy hem mümkindir. Ýumurtganyň me-tastazlar bilen zaýalanmagy has seýrek duş gelýän hadysadyr.

Ýumurtganyň çişleriniň esasy sebäpleri ýumurtga zeper ýetmesi, kriptorhizm we gormonal näsazlyklardyr. Şolaryň arasynda iň howplusy kriptorhizm, ýagny ýumurt-ganyň aşak düşmän, garyn boşlugynda galmagy bolup, bu ýagdaý 16% möçberin-de çişniň döremeginiň sebäbi bolýar. Gormonal näsazlyklardan, ýumurtganyň çişiniň döremeginde gipofiz tarapyndan gonadotrop gormonlarynyň işlenip çykarylmanyň bozulmagy esasy sebäpleriň biridir.

Zeper ýetmesiniň ýumurtganyň çişiniň döremeginde ähmiýetini öwrenmeklik, şikesiň netijesinde ýumurtganyň we böwregüsti mázleriň androgen işläp çykaryş funksiyasynyň we gipofiz tarapyndan bolsa gonadotrop gormonlarynyň işlenip çykarylyşynyň bozulmagyna getirmegidir. Bu gormonal bozulmalaryň ýumurtgada çişleriň döremeginiň esasy mehanizmi bolup durýandygy ýüze çykaryldy.

5.5.1. Ýumurtganyň täze döremeleriniň patologik anatomiýasy

Ýumurtganyň çişleri iki bölege: germinogen ýa-da germinogen däl çişlere bölün-ýärler. Germinogen çişler tohumlyk epiteliýadan, ýagny ýumurtganyň parenhimasyn-

dan döreyän çişlerdir. Bu çişler ýumurtganyň çişleriniň 95%-ini öz içine alýar we olara seminoma, teratoblastoma, embrional kanseri we horionepitelioma degişlidir. Ikinji topara germinogen däl çişler degişli bolup, olar ýumurtganyň stromasyndan döreyärler. Bu çişler ýumurtganyň hemme çişleriniň 3-4%-ne barabar bolup, olara intestisial öýjükli çiş ýa-da leýdigoma we sertelioma degişlidir.

Seminoma germinogen çişleriň arasynda iň köp duş gelýäni bolmak bilen, onuň gurluşy oňat öwrenilendir. Ol tokga-tokga gaty düwün bolup, kesilende çalymytlak ýa-da açyk goňur reňkli, kesimiň üstüne sähelçe çykýan çişdir.

Mikroskopik barlaglarynda seminomada uly, tegelek, ýagty öýjükler anyklanylýar, olaryň ýadroлары uly, öýjügiň merkezinde ýerleşýärler. Çişniň stromasy limfoid elementlerden durýar.

Seminomanyň adaty görnüşinden başga-da iki görnüşi bardyr. Olaryň birinjisi anoplastiki seminoma bolup, onuň gurluşy adaty seminoma meňzeş bolsa-da, ondan güýçli polimorfizm, köp ýadroly öýjükleriň toplumu we sitotrofoblasty ýada salýanlygy bilen tapawutlanýar. Ikinjisi bolsa spermatosit seminomasy (spermasitoma) diýlip atlandyrylýar. Onuň gurluşy spermatositlerden durýanlygy bilen tapawutlanýar. Olar hiç wagt beýleki germinogen çişler bilen garyşyk bolmaýar.

Embrional kanseri beýleki germinogen çişlerden öýjükleriniň ýetişmeginiň pes derejesi (pes differensirlenenligi) we güýçli anaplaziýasy bolan öýjüklerden durýanlygy bilen tapawutlanýar.

Horionepitelioma – bu çişe mahsus bolan gistologik gurluş, onuň sitotrofoblast we sinsitotrofoblast bilen meňzeşlidir.

Ýumurtganyň dürli çişleriniň aýratyn gistostologik gurluşynyň bolmagyna garamazdan, olaryň kliniki klassifikasiýasy, kliniki alamatlary we anyklaýyş usullary birmeňzeşdir, şol sebäpli hem olara bile seretmeklik makul bilindi.

5.5.2. Ýumurtganyň täze döremeleriniň kliniki alamatlary

Ýumurtganyň çişleriniň kliniki alamatlarynyň ilkinjisi ýumurtganyň agyryсыз ulalmagy ýa-da onuň içinde düwnüň emele gelmegidir. Başda ýumurtganyň özüniň uly bolmazlygy mümkin, emma onuň içinde uly bolmadyk düwün emele gelip, onuň ösdügiçe ýumurtganyň adaty şekilini üýtgedýän düwün-düwün çişniň emele gelmegine getirýär. Şonuň ýaly-da çişniň tohumlyk kanaljygyna ösüp geçmegi bilen ýumurtganyň bardajyklarynyň arasynda suwuklyk ýygnanyp, ýumurtgany has uly görkezýär. Ýumurtganyň bardajyklarynyň dartylmagy netijesinde onda agyry peýda bolýar, bu agyrynyň ýokarlygyna gasyga we bile, aşak bolsa aýaklara ýaýramagy mümkin. Eger-de aşak düşmedik ýumurtga gasyk kanalynda ýerleşen bolsa, onda gasykda emele gelen çiş näsagyň ünsüni özüne çekýär, ýöne ýumurtga garyn boşlugynda galan bolsa, onda emele gelen çiş ägirt uly bolmagyna garamazdan, näsaga kän bildirmeýär we onuň garyn boşlugynyň ýarysyny eýeleýänçä ösmegi mümkin. Ýumurtganyň çişleri, köplenç, ginekomastiýa bilen utgaşýarlar. Eger-de ginekomastiýa ilkinji çiş aýrylandan

soň ösmegini dowam etse, onda bu ýagdaý ýumurtganyň çişiniň metastazlarynyň ýüze çykanlygynyň alamatydyr. Ginekomastiýanyň, köplenç, ýumurtganyň horionepiteliomasy bilen utgaşyp gelýänligi sebäpli, bu näsaglaryň peşewinde horial gonodotropiniň mukdary köpeliýär. Şonuň üçin-de bu näsaglarda Aşgeým-Sondekiň reaksiýasy möhüm anyklaýyş ähmiýete eýedir.

Ýumurtgalaryň baý limfa damarlary bolanlygy sebäpli, onuň çişleri tiz limfogen metastazlary berýärler. Sag ýumurtganyň çişleri, köplenç, garynarka boşlugynda, aşaky uly wenanyň oň diwarynyň üstünde ýerleşýärler, çep ýumurtgadan bolsa metastazlar, esasan, paraortal limfamäzlere, bagryň derwezesine çenli baryp ýetýärler. Gematogen metastazlary bolsa bagyrda we öýkende ýerleşýärler.

5.5.3. TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çiş:

To – ilkinji çiş kesgitlenmeýär;

T₁ – çiş belok bardasyndan daşyna çykmaýar, ýumurtga ulalmaýar we onuň şekili üýtgemeyär;

T₂ – çiş belok bardasyndan daşyna çykmaýar, emma ýumurtga ulalan we şekili üýtgän;

T₃ – çiş belok bardasyndan daşyna çykýar we ýumurtganyň goşuntgylaryna ýaýraýar;

T₄ – çiş ýumurtgadan we onuň goşuntgylaryndan daşaryk çykýar we ýumurtganyň haltasyna ýa-da tohum kanaljygyna ösüp geçýär.

N – Limfa düwünleriniň ýagdaýy:

N₁ – metastazlar USB, KT, rentgen we radionukleid barlaglary esasynda kesgitlenilýär;

N_x – regonar limfamäzleriň ýagdaýyny kesgitlemek mümkin däl. Şonuň üçin soňlugy bilen, limfamäzlere gistologiýa barlagy geçirilenden soň, N_x- ýa-da N_x+ alamatlary bilen bellenip bilner.

M – başga agzalaryň ýagdaýy:

M₀ – başga agzalarda metastazlary ýok;

M₁ – metastazlar uzakda ýerleşen limfa düwünlerinde bar;

M₂ – başga agzalarda metastazlar bar;

M₃ – başga agzalarda we uzakda ýerleşen limfa düwünlerinde metastazlar bar.

5.5.4. Ýumurtganyň täze döremeleriniň anyklanylş usullary

Kesel taryhy seljerilende ýumurtganyň ulalmagy ýa-da haýal ösýän düwnüň emele gelmegi bilen gyzyklanmaly. Gözden geçirilende iki ýumurtganyň deň dældigi, garnyň iki tarapynyň birmeňzeş dældigi, ýumurtga barlanyp göründe onuň içinde gaty düwnüň bardygy anyklanylýar.

Peşewde horial gonadotropini barlamak. Bu anyklaýyş testi bolmak bilen birlikde, bejerginiň netijesini barlamakda hem ulanylýar. Eger-de ilkinji çiş aýrylandan soň peşewdäki horial gonadotropiniň derejesi kadalaşmasa, onda bu bejerginiň radikal dældiginiň şaýadydyr. Bu görkeziji operasiýadan we himioterapiýadan soň ulanylýar.

Horial gonadotropiniň derejesi ilki kadalaşyp, soň bolsa täzeden ýokarlansa, onda bu ýagdaý keseliň gaýtalanýandygyna ýa-da metastazlaryň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýär.

Abelýew reaksiýasy (AFP) – bu ganyň plazmasynda embrional a-fetoprotein belogyny kesgitlemek bolup, ýumurtganyň embrional kanserini kesgitlemekde ulanylýar.

Rentgen barlaglary döş kapasasynyň agzalaryny rentgenoskopiýa we rengenografiýa etmek – öýkende we gursagara boşlugynyň metastazlaryny kesgitlemek üçin ulanylýar.

Ekskretor urografiýasy peşew ýollarynyň gysarmagy, şekiliniň üýtgemegi netijesinde garynarka boşlugynyň limfa düwünleriniň metastazlaryny kesgitlemek üçin ulanylýar. Ondan başga-da kawagrafiýa we limfografiýa ulanylýar. Limfografiýany radionukleid usuly bilen geçirmeklik hem bolýar.

Ultrases barlagy ýumurtganyň parenhimasynda täze döreme ojaklaryny, onuň ölçeglerini, çäklerini, düzümini anyklamaga, çanaklyk, garynarka limfa düwünleriniň ýagdaýyny kesgitlemäge ýardam berýär. USB-niň gözegçiliginde ýumurtganyň çişini punksiýa edip, sitologiýa barlagyny geçirmeklige mümkinçilik döredýär.

Biopsiýa we sitologiýa barlaglarynda keseliň ýaýramak howpy bolany üçin, çişin punksiýasyny inçejik iňňäniň kömegi bilen amal etmeli. Bu bolsa näsaga zyýan ýetirmezden, punksiýany gaýtalamak mümkinçiligini hem döredýär.

5.5.5. Ýumurtganyň täze döremeleriniň bejeriliş usullary

Ýumurtganyň çişlerini bejermekde oňaly netijeleri hirurgiýa usuly, şöhle ýa-da himioterapiýa bilen utgaşdyrylanda alynýar. Käbir halatlarda bolsa, bejerginiň üç usuly hem ulanylýar. Hirurgiýa arkaly bejermekde hirurglar iki topara bölünýärler. Olaryň birinji topary ýumurtgany onuň bardajyklary, goşuntgylary bilen aýryp, bir wagtyň özünde garynarka boşlugyndaky ýag dokumalaryny hem aýyrmak ýaly (Şewassýunyň operasiýasy) giňeldilen operasiýalaryň tarapdarlarydyr. Ikinji topary bolsa, diňe birtaraplaýyn orhofunikulektomiýa operasiýasynyň tarapdarlarydyr. Bu operasiýalaryň ikisi hem ozal bir gezekde 60-75 mg sarkolizin goýberilenden 1 hepde soň ýa-da operasiýadan öňki şöhle bilen bejergisi gutarandan 10-12 günden soň amal edilýärdi. Häzirki wagtda bolsa operasiýadan öňki himioterapiýada platinanyň dermanlary (sisplatin, platinol) ulanylýar.

Keseliň öňüni almak. Ýumurtganyň çişleriniň esasy sebäbi kriptorhizm bolany üçin, ony bejermeklik ýumurtganyň çişleriniň öňüni almagyň esasy usulydyr. Kriptorhizmde ýumurtgany aşak düşürmek diňe bir çişin öňüni almakda netijeliligi bilen çäklenmän, eýsem aşak düşürilen ýumurtgada çiş döremek howpuny hem ýokarlandyryr. Şonuň üçin hem kriptorhizmi bejermekde üç sany ugr bolýar:

1. Ýumurtgany aşak düşürmeklik, çağa jynsy tarapdan ösüp ýetişenden soň 16 – 17 ýaşda ýerine ýetirilýär; 2. Ikitaraplaýyn kriptorhizmde çağa 6 ýaşdan başlap horial gonadotropin bilen gormonal bejergi geçirilýär we bejergi netijesiz bolsa, ýumurtgalar operasiýa arkaly aşak düşürilýär; 3. Uzak wagtyk kliniki gözegçiligi.

Bejerginiň netijeleri

Doly sagaltmaklyk örän az sanly näsaglarda başardýar we zähmet ukyby her näsag üçin aýratyn kesgitlenilýär. Ol keseliň ýaýraýyş derejesine, näsaglaryň umumy ýagdaýyna we bejerýän lukmanlaryň kämillik ukybyna baglydyr.

5.6. Ujydyň täze döremeleri

Ujydyň täze döremeleri onuň örtüji we birleşdiriji dokumalaryndan emele gelýärler.

I. Örtüji dokumalaryň howply däl täze döremeleri papillomalar we kandilomalarydyr. Kandilomalar hakyky täze döremeler bolman, wiruslaryň täsiri netijesinde döreyän örtüji dokumalaryň ösüntüleridir. 2. Örtüji dokumalaryň howply täze döremeleri ýasy öýjükli kanserdir.

II. Birleşdiriji dokumalaryň howply däl täze döremeleri: lipoma, gemangioma, fibroma, angioma we başgalar. 2. Howply täze döremeler – sarkomalar.

Ujytda, esasan hem, örtüji dokumalaryň täze döremeleri köp duş gelip, birleşdiriji dokumalaryň täze döremeleri örän seýrek duş gelýärler.

Ujydyň kanseri

Ujydyň kanseriniň köp duş gelýän ýerleri Afrika, Latyn Amerikasy we Aziýa ýurtlary. Ýewropa ýurtlarynda ol umumy howply täze döreme keselleriniň 1%-ni tutýar. Köplenç, sünnet edilmedik adamlarda döreyär. Bu keseliň döremegine fimoz, Keýriň eritroplaziýasy, papillomalar sebäp bolýar.

Kliniki alamatlary. Sünnet edilmedik adamlarda kesel deriniň aşagynda döräp, uzak wagtlap ýüze çykmaýar. Infeksiýanyň goşulmagy netijesinde sowuklama hadysasy döreyär. Ösüş görnüşleri boýunça ekzofit, endofit we garyşyk görnüşde bolýarlar. Çiş, köplenç, ujydyň boýunjygynda we kellesinde ýerleşýär. Keseliň ýaýraýyş derejeleri TNM ulgamy boýunça kesgitlenilýär.

Ujydyň kanseriniň metastazlary, köplenç, limfa damarlary arkaly ýaýrap, gasyk we çanaklyk limfa düwünlerine, gematogen ýol bilen bolsa öykene geçýärler.

Anyklanylş usullary. Biopsiýa alyp, morfologiýa barlagyny geçirmek arkaly kesel anyklanylýar. Metastazlaryny anyklamaklyk umumy kliniki barlaglary we rentgen, USB barlaglary netijesinde amala aşyrylýar.

Bejerilişi. Howply däl täze döremeleri elektrohirurgiýa usuly bilen bejerilýär. Howply täze döremeleri hirurgiýa, şöhle we himioterapiýa bejergisi ýa-da olaryň utgaşdyrylan usuly bilen geçirilýär. Bejerginiň haýsy usulyny ulanmaklyk keseliň ýaýraýyş derejesine baglylykda saýlanylýar.

Bejerginiň netijeliligi keseliň anyklanan derejesine bagly bolup durýar. Keseliň başlangyç derejelerinde bejerginiň netijesi gowy bolýar.

VI BAP. AÝAL JYNS AGZALARYNYŇ TÄZE DÖREMELERI

6.1. Wulwanyň täze döremeleri

Wulwanyň täze döremeleri iki topara bölünýär. Olaryň birinji topary – howply däl çişler. Olara embrional galyndylardan döreyän kistalar, lipomalar, miomalar we fibromalar degişlidir. Olar, köplenç, jyns dodaklarynyň ýanynda ýa-da gatynda ýerleşýär. Ulaldygyça ýokary çykýar ýa-da inçejik aýakda asylyp durýar. Olar gaty uly bolýança ösüp gitmegi ähtimaldyr. Olaryň bejergisinde diňe hirurgiýa usuly ulanylýar.

Ikinji topary – wulwanyň howply täze döremeleri. Wulwanyň kanseri aýal jyns agzalarynyň howply täze döremeleriniň 3-4%-ni düzýär. Bu keseliň esasy sebäpleri aýal jyns agzalarynyň sowuklama keselleridir. Eger-de sowuklama içki jyns agzalarynda bolsa, onda ýokardan gelyän suwuklyk wulwany gyjyndyrmak bilen gijilewük emele getirýär, eger-de sowuklama daşky jyns agzalarynda bolsa, onda wulwa gönüden-göni gyjynýar. Wulwanyň kanseri, esasan, gartaşan aýallarda duş gelyär, emma oňa garamazdan, onuň ýaş aýallarda, hatda gyzjagazlarda hem duş gelmegi mümkin. Näsaglaryň ortaça ýaşı 60-a deňdir. Wulwanyň sowuklamasynyň sebäpleri aýal maşgalanyň şahsy gijiyenany saklamazlygy esasynda wulwa hapa düşmegi we näsagyň işi bilen bagly zyýanly täsirleriň netijesinde wulwanyň sowuklamagydyr. Şeýle-de wulwanyň kanseri leýkoplakiýa, krauroz ýaly howply täze döremelere getirýän keselleriň esasynda hem döremegi mümkindir. Bu keselleriň hemmesi wulwada gijilewügiň döremegi bilen häsiýetlenýär. Bu alamat wulwanyň keselleriniň kliniki aýratynlygydyr. Sebäbi gijemeklik agzanyň gaşalmagyna getirýär. Gurluşy boýunça näzik agzanyň gaşalmagy bolsa, ol agzanyň täzededen gyjyndyrylmagy netijesinde çyzylmalara, ýaralara we başga zeperlere getirip, ýagdaýyň has çylşyrymlaşmagyna sebäp bolýar. Wulwada gijilewük ýüze çykanda ony permanganat kaliniň ergini bilen ýuwmaklyk, 10%-li anesteziniň, 2%-li dimedrolyň, gidrokortizonyň ýagdaýlaryny ulanmak ýa-da 0,25%-li nowokainiň ergini bilen mikroklizmalary etmek arkaly bejermek bolar. Şonuň bilen bilelikde A witaminini, nikotin turşusyny, duz turşusyny we antigistamin derman serişdelerini ulanmak bolar. Leýkoplakiýada–elektrokoagulýasiýa, kraurozda – wulwanyň rezeksiýasy ýa-da wulwektomiýa operasiýalary amal edilýär.

6.1.1. Wulwanyň kanseriniň patologik anatomiyasy

Wulwanyň kanseri, esasan, uly jyns dodagynda ýerleşýär, kiçi jyns dodagy keselçilikde ikinji ýeri eýeleýär. Üçünji ýer kinnige degişli we soňky ýeri bolsa ýumşak ýer eýeleýär.

Wulwanyň kanseri ýasy öýjükli şahalanýan kansere degişlidir (*51-nji surat*), bu kanseriň şahalanmaýan görnüşi seýrek duş gelyär. Wulwanyň has seýrek duş gelyän görnüşi bolsa mäs şekilli kanseridir. Olar bartolin, der we ýag mäslerinden döreyärler.

Daşky sypaty boýunça wulwanyň kanseri 3 görnüşli bolýar. 1. Ýara görnüşli, soňlugy bilen endofit görnüşe öwrülýän; 2. Ekzofit görnüşli (papillýar);

3) Döwün görnüşli (ilkinji döwürlerde üstki gatlagyndaky örtügiň zaýalanmagy ýüze çykarylmaýar) bolýar.

51-nji surat. Wulwanyň ýasy öýjükli kanseri

Wulwanyň kanseri peşew kanalynyň daşky deşigine, ýumşak ýerlere, buduň derisine we göni içegä ýaýraýar.

6.1.2. Wulwanyň kanseriniň kliniki alamatlary

Üstki gatlagy zaýalamadyk çişň ýa-da düwnüň kliniki alamatlary bolmaýar ýa-da ozalky sowuklamanyň alamatlary bilen ýüze çykýar. Ýara görnüşindäki ýa-da ekzofit görnüşindäki çişler, köplenç, dargamaga ýykgyň edýär we olardan ganjymak suwuklyk çykyp başlaýar. Ýaralanan ýere infeksiýa düşse, peşew degse, deri gyzarýar we köplenç, agyryly bolýar. Soňra çiş nemli örtüğe ösüp geçip, ýara öwrülýär.

Keseliň kliniki akymynda wulwanyň patologiýasyna mahsus bolan kanunalaýyk tertipde gelýän yzygider hadysalar bolýar. Olar şu aşakdaky tertipde duş gelýär:

1. Distrofiki we fon keselleri:
  - Giperplastik distrofiýa
  - Sklerotik lişay
  - Garyşyk distrofiýa (giperplastik distrofiýanyň sklerotik lişay bilen utgaşmagy)
  - Kondilomalar
  - Hal (newus)

2. Displaziya: gowşak, orta derejeli, agyr.
3. *Carcinoma in situ* – distrofiýanyň, Boueniň keselleriniň we Keyriň eritroplaziýasynyň esasynda döreyär.
4. Mikroinwaziw kanseri – çişniň inwaziýasy 5 mm-e çenli.
5. Inwaziw kanseri.
6. Epitelial däl howply çişler: howply melanoma we sarkomalar.

6.1.3. Wulwanyň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

0 dereje – Preinwaziw karsinoma – *Carcinoma in situ*.

I dereje – Diametri 2 sm-e çenli bolan wulwanyň çäklerinde ýerleşen çiş, metastazlar ýok.

II dereje – Diametri 2 sm-den uly bolan we wulwanyň çäklerinde ýerleşen çiş, metastazlar ýok.

III a dereje – Jynshana, peşew çykaryş kanalynyň aşaky üçden birine ýa-da anusa ýaýraýan islendik ululykdaky çiş. Metastazlar kesgitlenilmeýär.

III b dereje – III a derejedäki çiş, kiçi bolmagy hem mümkin. Gasyk but limfamäzlerinde hereket edýän limfamäzler anyklanylýar.

IV a dereje – Peşew çykaryş kanalynyň ýokarky bölegine ýa-da peşew halta, göni içegä we çanaklyk süňklerine ösüp geçýän islendik ululykdaky çiş. Metastazlar ýok.

IV b dereje – IV a derejedäki ýaly çiş islendik ýerde ýerleşen metastazlar bilen, şol sanda hereket etmeýän regionar metastazlar we ilkinji çişniň islendik ululygynda daşa gidenden metastazlary bilen.

TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çiş:

T₀ – (*carcinoma in situ*) öýjük içindäki howply täze döreme;

T₁ – ilkinji çiş wulwanyň çäklerinde ýerleşen we 2 sm-den uly däl;

T₂ – ýeke-täk ýa-da multisentrik çiş wulwanyň çäklerinde ýerleşen, ölçegi 2 sm-den uly;

T₃ – jynshanada, peşew çykaryş kanalında ýa-da ýuka ýerlere we anusa ýaýran islendik ululykdaky çiş;

T₄ – peşew haltanyň bardajygyna ýa-da göni içegäniň nemli bardajygyna, ýa peşew çykaryş kanalynyň ýokarky bölegine ýa-da çanaklygyň süňklerine ýaýran islendik ululykdaky çiş.

N – regionar gasyk-but limfamäzleri:

N₀ – limfamäzlerde metastazlar ýok;

N₁ – gasyk-but limfamäzleri bildirýär, ýöne uly däl (hereket edýärler, kliniki taýdan metastazlara meňzeş däl);

N₂ – çanak-but limfamäzleri bir ýa-da iki tarapdan bildirýär, olar gaty we ulalan (kliniki taýdan metastaza meňzeyär).

M – daşa giden metastazlar:

M_0 – daşa giden metastazlaryň alamatlary ýok;

M_{1a} – anyk metastazlygy bildirýän ýanbaş limfamázleri bar;

M_{1b} – başga agzalarda metastazlar bar.

TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýanyň alamatlarynyň operasiýadan we gistologiýa barlagyndan soň üýtgemegi mümkin, şonda ol pTNM belligi bilen belle-nilýär.

6.1.4. Wulwanyň kanseriniň anyklanylyş we bejeriliş usullary

Anyklanylyş usullary. Wulwanyň kanserini anyklamak we onuň ýaýraýyş de-rejelerini kesgitlemek üçin şu usullar ulanylýar: wulwoskopiýa, wulwomikroskopiýa, çişden alnan tegmil materiallarynyň sitologiýa barlagy, biopsiýa edilen materialyň gis-tologiýa barlagyny geçirmek, sistoskopiýa, ekskretor urografiýa, rektoskopiýa we döş kapasasynyň rentgen barlagy.

Bejerilişi. Wulwanyň kanserini bejermegiň esasy usuly hirurgiýa usulydyr. Bu usul özbaşdak we operasiýadan öňki ýa-da soňky şöhle bejergisi bilen utgaşdyrylyp ulanylýar. Şu ýagdaýda näsaga zerur bolan operasiýanyň göwrümini kesgitlemek örän möhümdir. Sebäbi gysga wagtlyk näsaglaryň ýagdaýyny gowulaşdyrýan ýa-da olaryň ömrüni sähelçe uzaldýan radikal bolmadyk operasiýalar näsaglaryň soňra düzedip bol-majak ejir çekmelerine sebäp bolup biler. Keseliň ýaýraýyş derejesine baglylykda ope-rasiýalaryň 4 görnüşi ulanylýar. Pre- we mikroinwaziw kanserlerde ýönekeý wulwek-tomiýa; inwaziw kanserlerde bolsa – radikal elektrohirurgik wulwektomiýa; giňeldilen gasyk-but limfadenektomiýa bilen birlikde amal edilýän wulwektomiýa.

Wulwanyň kanserini şöhle bilen bejermeklik özbaşdak görnüşde we hirurgiýa usuly bilen utgaşdyrylan görnüşde ulanylyp bilner. Şöhle bilen bejeriş özbaşdak ulanylanda ol utgaşdyrylan distansion gamma terapiýa we dokumaiçi kýuri terapiýa görnüşinde ulanylýar. Özbaşdak şöhle bejergisi ulanylanda, şöhläniň bir gezeklik mukdary 2-3 Greýe barabar bolup, umumy mukdary 60-70 Greýe deňdir.

Şöhle bilen bejermeklik operasiýa bilen utgaşdyrylanda operasiýadan öňki şöhle terapiýasynyň mukdary 20-25 Greýe deň bolup, soňra operasiýa amal edilýär. Opera-siýadan soňky şöhle bejergisi operasiýadan 2-3 hepde soň başlanyp, umumy mukdary 30-40 Greýe ýetirilýär.

Bejerginiň netijesi

Bejerginiň netijesi 30-49 ýaşyndaky näsaglarda – oňat, 50-69 ýaşyndaky näsag-larda kanagatlanarly we 70 ýaşdan ýokardaky näsaglarda – kanagatlanarsyz.

6.2. Jynshananyň kanseri

Jynshananyň ilkinji kanseri seýrek duş gelýän kesel bolmak bilen, aýal maşgala-laryň jyns agzalarynyň howply çişleriniň 1-2%-ini öz içine alýar. Köplenç, 40-60 ýaş aralygyndaky aýallar keselleýärler. Gistologik gurluşy boýunça jynshananyň kanseri

esasan, ýasy öýjükli kanser, mäs öýjükli kanser bolup, olaryň ösüp ýetişmedik (pes differensiýaly) kanserleri örän seýrek duş gelýär. Morfologik gurluşynyň aýratynlygy esasan, ýaş aýallarda we gyzjagazlarda duş gelýän, örän seýrek anyklanylýan ýagty öýjükli adenokarsinomanyň bolmagydyr. Jynshananyň kanseriniň kliniki alamatlary – gan akma, leýkorreýa, köplenç, ganjymak, iriňli, ýakymсыз ysly dürli suwuklyklaryň çykmagydyr. Kesel ötüşiberende bolsa agzalaryň ýerine ýetirýän işleriniň bozulmagy – buşukmanyň, uly täreti etmäniň kynlaşmagy ýüze çykyar.

6.2.1. Jynshananyň kanseriniň ýaýraýş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

0 dereje – Preinwaziw kanseri ýa-da *carcinoma in situ*.

I dereje – diametri 2 *sm*-den uly bolmadyk we nemasty bardajykdan çuňa ýaýramadyk çiş. Metastazlary ýok.

II dereje – diametri 2 *sm*-den uly bolan we inwaziýanyň derejesi I derejedäki ýaly ýa-da kiçiräk, jynshananyň töweregindäki ýaga ýaýran, ýöne çanaklygyň diwaryna ýetmedik çiş. Metastazlary ýok.

III a dereje – jynshananyň töweregindäki ýaglara ýaýrap, çanaklygyň diwarlaryna çenli ýetýän islendik ululykdaky çiş. Metastazlary ýok.

III b dereje – şol derejedäki çiş ýa-da ondan hem kiçiräk, ýöne hereket edýän regionar metastazlary bar.

IV a dereje – islendik ululykdaky töweregindäki agzalara – peşew kanalynyň nemli bardajygyna ýa-da peşew haltanyň, göni içegäniň nemli bardajygyna, ýumşak ýerleriň dokumalaryna ýaýran çiş.

IV dereje – islendik ululykdaky hereket etmeýän regionar we daşa giden metastazlary bolan çiş.

TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çiş:

T_{is} – (*carcinoma in situ*) öýjük içindäki howply täze döreme;

T_0 – ilkinji çiş kesgitlenilmeýär;

T_1 – ilkinji çiş jynshana bilen çäklenen;

T_2 – çiş jynshananyň töweregindäki ýaglara ýaýraýar, ýöne çanaklygyň diwaryna ýetmeýär;

T_3 – çiş çanaklygyň diwaryna ýaýraýar;

T_4 – çiş göni içegäniň nemli bardajygyna ýa-da peşew haltanyň nemli bardajygyna we çanaklygyň daşyndaky agzalara ýaýraýar.

N – regionar limfamäzler:

N_0 – regionar limfamäzlerinde metastazlar ýüze çykarylmaýar;

N_1 – bir taraplaýyn hereket edýän regionar limfamäzler;

N_2 – iki taraplaýyn hereket edýän regionar limfamäzler;

N_3 – hereket etmeýän limfamäzlerde metastazlar.

M – daşa giden metastazlar:

M – daşa giden metastazlar;

M₀ – daşa giden metastazlar ýok;

M₁ – daşa giden metastazlar bar.

6.2.3. Jynshananyň kanseriniň anyklanylyş we bejeriliş usullary

Anyklanylyş usullary. Näsag barlanylanda Kuskonyň aýnasyny ulanmak bolmaýar, sebäbi ol jynshanany doly gözden geçirmäge päsgel berýär. Bejergi başlamazdan ön keseli gistologiýa barlagy arkaly tassyklamaly we sistoskopiýa, ekskretor urografiýa, radioizotop renografiýasy, rektoromanoskopýa, MRT barlaglary arkaly keseliň ýaýraýyş derejesini kesgitlemeli.

Bejeriliş usullary. Jynshananyň preinwaziw kanserini (Ti.s.) bejermek üçin, ilki bilen, şöhle terapiýasy ulanylyp başlandy. Şonda jynshanadaky gamma terapiýa ulanylýardy, bu bejergide şöhläniň umumy mukdary 60-70 Greýe barabardyr. Emma şöhle bejergisiniň netijesinde jynshana tarapyndan köpsanly gaýrüzülmeleriň ýüze çykýandygy üçin, bu bejerginiň netijesiniň oňatlygyna garamazdan, başga usullary ulanmaly bolýar. Şol sebäpli, *carsinoma in situ* derejesinde çäklenen çişlerini hirurgiýa usuly bilen aýyrmaklyk göz önünde tutulsa, bu kanseriň multisentrik görnüşinde giňeldilen operatiw usullaryny ulanmak zerur bolýar. Bu operasiýalara gistektomiýa, waginektomiýa degişlidir.

Inwaziw kanseri bejerilende I we II derejeli kanserlerde endowaginal şöhle terapiýasy ulanylýar. Şöhle we hirurgiýa arkaly bejermeklige zerurlyk seýrek ýüze çykýar. Eger-de operasiýa etmeklige zerurlyk ýüze çyksa, onda jynshananyň ýokarky böleginden aýyrmak bilen gistektomiýa edilýär.

Bejerginiň netijesi

Jynshananyň kanseriniň bejergisiniň netijeleri onuň ýaýraýyş derejesine bagly bolmak bilen, şöhle bejergisinden soň I derejedäki näsaglaryň 76%-i 5 ýyldan köp ýaşaýarlar, II derejede näsaglaryň 5 ýyllyk ýaşajylygy 66%-e çenli peselýär we III derejede bolsa 48%-e deň bolýar.

6.3. Ýatgy boýunjygynyň kanseri

Ýatgynyň kanseri öz aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Bu tapawut bir agzada gelip çykyşy, döreýiş mehanizmi dürli bolan iki kanseriň barlygy bilen düşündirilýär. Ýatgynyň boýunjygynnda iki dürli gistologik gurluşy bolan we bedeniň gormonal fonuna bagly bolmadyk kanserler bardyr. Olar ýatgynyň boýunjygynyň jynshana tarap çykýan böleginde ýasy öýjüklü kanseri we ýatgynyň kanaljygynnda bolsa silindr şekilli, ýagny mäs öýjüklü kanseriň bolmagy bilen düşündirilýär. Ýatgynyň bedeninde bolsa, adenokarsinoma, ýagny mäs dokumasyndan dörän kanser bolup, ol gormona bagly çişlere degişlidir. Bu ýagdaýyň subutnamasy hökmünde şu aşakdakylary ulanmak bolýar. Ýatgynyň boýunjygynyň kanseri bilen keselçilik aýallaryň dogran çagalarynyň sany bilen göni proporsionaldyr. Ýatgynyň göwresiniň kanseri bilen keselçilik bolsa

aýal maşgalanyň dogran çagasynyň sanyna ters proporsionaldyr. Kliniki-morfologiki, gelip çykysy, akymy, bejerilişi tarapyndan tapawutlary bolany üçin, ýatgynyň boýunjygyň we ýatgynyň bedeniniň kanseri amaly lukmançylykda aýratyn garalýar.

6.3.1. Ýatgy boýunjygyň kanseriniň epidemiologiýasy

Uzak wagtlaý ýatgy boýunjygyň kanseri onkologiýa keselçiliginiň arasynda iň köp ýaşran kesellere degişli bolup, ikinji ýeri eýeleýärdi. Emma soňky döwürde onkokeselçilikde öýkeniň we süýt mázleriniň kanseri bilen keselçiligiň köpelmegi netijesinde, ýatgynyň kanseriniň keselçiligi biraz peseldi we bu keseliň ikinji ýerden 4-5-nji ýerlere geçmegine sebäp boldy.

Ýatgy boýunjygyň kanseriniň göze görünýän ýerde ýerleşmegine, onuň öňüni alyş, anyklaýyş we bejeriliş usullarynyň tutuş toplumynyň bolmagyna garamazdan, ol häzirkizaman onkoginekologiýanyň wajyp meseleleriniň biri bolup durýar. Ýatgy boýunjygyň kanseri aýal jyns agzalarynyň howply täze döremeleriniň arasynda iň köp duş gelýän keselidir. Kanseri öwrenýän Halkara agentligiň maglumatlaryna görä, dünýäde her ýylda 370 000 aýalda bu kesel anyklanylýar we 190 000 aýal bu kesel sebäpli ýogalýar. Bu kesel ýatgynyň howply täze döremeleriniň arasynda şu aşakdaky gatnaşykda duş gelýär. Ýatgy boýunjygyň kanseri – 78%, ýumurtgalyklaryň kanseri – 9,6%, ýatgynyň bedeniniň kanseri – 7,7%, başgalar – 4,7%.

Bu keseliň köp çaga dogran, ýatgy boýunjygyndaky dowamly sowuklama hadysalary bolan we köp çaga düşürilip, ýatgy boýunjygyňa şikes ýeten aýallarda döreme howpy has ýokarlanýar.

6.3.2. Ýatgy boýunjygyň kanserine sebäp bolýan ýagdaýlar

Ýörite geçirilen epidemiologiki barlaglaryň netijesinde, ýatgy boýunjygyň kanseriniň döremeginde şu aşakdaky hatarly sebäpler kesgitlenildi:

- Irki döwürde jynsy gatnaşyk.
- Jyns işjeňligi.
- Şahsy jynsy arassaçylygyň bozulmagy.
- Weneriki keseller.
- Çilimkeşlik.
- Immun ýetmezçiligi.
- A we C witamininiň ýetmezçiligi.
- Ozal köp wagtyň dowamynda kontraseptiwleriň ulanylmagy.
- Wirus ýokançlary.

Häzirkizaman wagtda ýatgy boýunjygyň kanseriniň döremeginde wirus kanserogeneze uly üns berilýär. Geçirilen ylmy barlaglaryň netijeleri adamyň papilloma wirusynyň (APW) ýatgy boýunjygyň çişiniň döremeginde esasy sebäpleriň biridigi anyklandy. APW – bu has giňden ýaşran ýokanç bolup, ol jyns ýollary arkaly geçýär. Ol özünde DNK-ny saklaýan 2 sany genden (L1-L2) we 7 sany funksional (E1

– E7) genlerden durýan wirusdyr. Onuň 20-ä golaý görnüşi jyns agzalarynyň nemli bardalaryny zaýalaýar. Olaryň E6-E7 ýörite genleriniň kadaly öýjügiň howply öýjüge öwrülmeginde (transformasiýasynda) uly ähmiýeti anyklanylýdy. Genital APW infeksiýasynyň dürli kliniki görnüşleri: latent, subkliniki we kliniki aýdyň görnüşi tapawutlandyrylýar. Kliniki aýdyň görnüşinde anusda, daşky jyns agzalarynda ýiti agyryly kondilomalar, seýrek ýagdaýda, ýatgy boýunjygynda papillomatoz ösüntgileri bolýar. APW infeksiýasy ýatgy boýunjygyň kanseriniň döremegine bellibir derejede sebäp bolýar, ýöne ol hökmany täsir ediji faktor däldir. Onuň 230-dan gowrak howply täze döremelere getirýän görnüşleri anyklanylýdy. Onuň potensial onkogen görnüşlerinden 16, 18, 31, 33, orta onkogen görnüşlerinden 30, 35, 39, 45, 52, 53, 56, 58 we pes onkogen görnüşlerinden 6, 11, 40, 42, 43, 44, 61 görnüşi tapawutlandyrylýar. Olardan wirusyň 16-njy görnüşi ýasy öýjükli howply täze döremede we 18-nji görnüşi adenokarsinomada hem-de ösüp ýetişmedik (pes differensirlenen) howply täze döremelerde duş gelýär. Çişň morfologiki görnüşlerinden ýasy öýjükli (buýnuzlaşan, buýnuzlaşmadyk) howply täze döremeleri, siňňil, kondilomatoz görnüşleri tapawutlandyrylýar. Ýasy öýjükli kanser 70%, adenokarsinoma 20%, ösüp ýetişmedik (pes differensirlenen) kanseri 10% ýagdaýda duş gelýär.

Ý. W. Bohman 1976-njy ýylda ýatgy boýunjygyň kanseriniň döremeginde bolup geçýän hadysalaryň kanunalaýyklygyny we zygiderligini şeýle getirýär:

1. Fön hadysalary: psewdoeroziýalar, polip, ýasy kondilomalar.
2. Howply täze döreme keselleriniň ön ýanyndaky patologiýalar: displaziýalar gowşak, orta derejeli we agyr görnüşde.
3. Preinwaziw kanser, *carsinoma in situ* ýa-da intraepitelial kanser.
4. Mikroinwaziw kanser.
5. Inwaziw kanser.

Eroziýa – ektoserwikasy örtýän köp gatlakly ýasy epiteliýanyň ýara bolmagy. Bu ýaranyň düýbünde birleşdiriji dokuma bolup, stroma görnüp durýar. Mahsus däl sowuklama hadysasy güýçli bildirýär.

Psewdoeroziýa – bu adalga keselleriň Halkara nomenklaturasynda (Ženewa 1992 ý.) ýok, ýöne ol hadysanyň ýagdaýyny örän gowy suratlandyryýar. Onuň dogabitdi, gazanylan we residiwleýji görnüşleri bar. Psewdoeroziýa – endoserwiksiň (boýunjygyň kanalyň) bir gatlakly silindr şekilli epiteliýasy, ýatgy boýunjygy ýaralanandan soň, onuň jynshana bölegine ýaýraýar we ektoserwiksiň köp gatlakly ýasy epiteliýasyny çalşyrýar. Netijede, ektopirlenen epiteliýa kadaly epiteliýadan tapawutlanyp, ýara görnüşinde ýüze çykýar.

Leýkoplakiýa – bu adalga ilkinji gezek 1887-nji ýylda alym Şwimmer tarapyndan hödürlenýär we häzirki wagtda hem ulanylýar. Leýkoplakiýa – bu epidermizasiýanyň dowamynda artykmaç şahalanmak, keratoz, akantoz sebäpli üstüne köpsanly leýkositleriň çökmegi netijesinde agymtyl - çal kökejigiň emele gelme hadysasydyr (*52-nji surat*).

Polipler – köplenç, serwikal kanalyň ortasyndan çykyp, inçejik aýaklary bolýar, olar köp gatlakly ýasy örtüji dokuma ýa-da silindr şekilli dokumalar bilen örtülendir.

Displaziya – bu adalgany ilkinji gezek J. Reagan 1953-nji ýylda hödürleýär. Displaziya hadysasyny başgaça atipiýa, paratipiýa, bazal öýjükli giperplaziya diýip atlandyryrlar. Displaziya hadysasy ozal anaplaziya, atipiýa, atipik giperplaziya, esas-öýjükli giperplaziya, rezerv öýjükleriň giperplaziýasy atlary bilen belli bolan hadysadyr. Bu hadysa atipiki öýjükleriň güýçli giperplaziýasy bilen häsiýetlendirilýär. Şonda ýatgynyň boýunjygynyň epiteliýasynyň gatlaklarynyň kadaly ýerleşmegi bozulýar. Ýatgynyň boýunjygynyň ýasy epiteliýasy serwikal kanaldaky silindrik epiteliýa bilen deňeşdirilende displaziya has köp sezewar bolýar. Serwikal kanalyň silindrik epiteliýasy diňe gartaşan aýallarda atipiýa sezewar bolýar. Displaziýanyň ýene bir mahsus häsiýeti epiteliýanyň ýokarky gatlaklarynyň we stromanyň üýtgemän galmagydyr. Displaziýanyň patognomonik alamatlarynyň ýoklugy sebäpli, bu hadysany diňe morfologik (sitologik we gistologik) barlaglaryň esasynda ýüze çykarmak mümkin.

Carcinoma in situ. Preinwaziw kanser ýa-da öýjükdäki kanser. Bu adalga bilen ýatgynyň boýunjygynyň örtüji epiteliýasynyň içinde ýerleşen patologiki hadysa atlandyrylýar. Bu heniz epitelial dokumanyň aşagyndaky gatlaklara (bardajyklara) ösüp geçmedik howply täze döremedir. Morfologiki gurluşy boýunça *carcinoma in situ*-nyň 4 görnüşi tapawutlandyrylýar: ýetişýän, ýetişenlik, geçip barýan we garyşyk. Displaziýadan morfologik tapawutlylykda, howply täze döreme *in situ* epiteliýanyň hemme gatlagyny öz içine alýar. Displaziya bilen *carcinoma in situ*-nyň kliniki meňzeşligi, bu iki hadysanyň hem wagtynda ýüze çykarylyp bejerilmegi, ýatgy boýunjygynyň kanseriniň önüni almakda uly ähmiýeti bardyr.

Mikroinwaziw kanseri. Bu adalgany kesgitlemek üçin geçirilen barlaglaryň netijesinde, eger-de çişler nemli bardajykdan aşaklygyna 5 mm-e çenli ýaýran bolsa, onda gistektomiýa edilende aýrylan limfamäzleriň 6-10%-de gistologiýa barlaglary netijesinde metastazlar ýüze çykarylýar. Eger-de çişň ýaýraýyş derejesi 1 mm-e barabar bolsa, onda metastazlaryň döremek howpy örän pes, hatda yok diýen ýaly we çişň ýaýramak derejesi 3 mm bolanda metastazlar 0,3% limfamäzlerde tapylýrlar. Şonuň üçin umumy üsti 1 mm-den köp bolmadyk we dokumalaryň içine ýaýraýyş derejesi 3 mm-e çenli bolan kansere *mikroinwaziw kanseri* diýilýär. Bu kanser diňe morfologik (gistologik) barlagyň kömegi bilen ýüze çykarylyp bilner.

Inwaziw kanseri. Bu giň ýaýran kanser bolmak bilen, onuň ýaýraýyş derejesi iki klassifikasiýanyň üsti bilen görkezilýär.

6.3.3. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

0 dereje – preinwaziw kanseri – *karsinoma in situ*.

I a dereje – diňe ýatgynyň boýunjygynyň çäklerinde ýerleşip, diametri 1 sm-den uly bolmadyk we inwaziýanyň derejesi 3 mm-e çenli bolan çişler (mikroinwaziw kanseri).

I b dereje – ýatgynyň boýunjygynyň çäklerinde ýerleşip, inwaziýanyň derejesi 3 mm-den ýokary bolan çişler.

II a dereje – çişler jynshana ýaýraýar, ýöne onuň aşaky üçden birine geçmeýär ýa-da ýatgynyň göwresine ýaýraýar.

II b dereje – çişler parametriýa ýaýraýar, ýöne çanagyň diwarlaryna ýetmeýär. Bu ýagdaý ikitaraplaýyn bolup biler.

III a dereje – çişler jynshananyň aşaky üçden birine ýaýraýar ýa-da ýatgynyň goşuntgylarynda metastazlar bolýar. Regionar metastazlar ýok.

III b dereje – çişler bir ýa-da ikitaraplaýyn parametriýa ýaýraýarlar we çanaklygyň sünklerine ýetýär ýa-da çanagyň içinde ýerleşen regionar limfamázlerde metastazlar, ýa-da gidronefroz we işlemeýän böwrek – bu ýagdaý peşew geçiriji kanalyň basylmagy bilen bagly.

IV a dereje – çişler peşew halta ýa-da göni içegä ösüp geçýär.

IV dereje – çanaklygyň daşyna çykan, daşa giden metastazlar bar.

Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çiş:

T_{is} – *carcinoma in situ*; (öýjük içindäki howply täze döreme);

T_1 – ýatgynyň boýunjygynyň çäklerinden çykmadyk çişler;

T_{1a} – mikroinwaziw karsinoma (inwaziýa 3 mm-e çenli);

T_{1b} – inwaziw karsinoma;

T_2 – ýatgynyň boýunjygyndan daşa çykan çişler, ýöne çanaklygyň diwaryna ýetmeýär ýa-da jynshananyň diwarlaryna ýaýraýan kanseri ýa-da ýatgynyň göwresine ýaýraýan çişler;

T_{2a} – diňe jynshananyň diwaryna ýa-da ýatgynyň bedenine ýaýraýan çişler (parametriýa ýaýramaýar);

T_{2b} – parametriýa ýaýraýan çişler;

T_3 – jynshananyň asaky üçden birine ýaýraýan çişler ýa-da parametriýa, çanaklygyň diwaryna çenli ýaýraýan çişler (çişler bilen çanaklygyň diwarynyň arasynda boşluk ýok);

T_{3a} – jynshananyň asaky üçden birine ýaýraýan çişler;

T_{3b} – çişler parametriýa boýunça çanaklygyň diwaryna çenli ýaýraýar ýa-da gidronefroza getirýär, ýa-da peşew geçirijiniň basylmagy netijesinde işlemeýän böwrek;

T_4 – çanaklykdan daşary çykýan çişler ýa-da peşew haltanyň nemli bardajygyna ýa-da göni içegäniň nemli bardajygyna ösüp geçýän çişler.

N – Regionar limfa düwünler:

N_x – regionar limfa düwünleriň ýagdaýy barada ýeterlik maglumat ýok;

N_0 – regionar limfa düwünleriň metastatiki zeperlenme alamatlary ýok;

N_1 – regionar limfa düwünleri metastatiki zeperlenen.

M – uzakdaky metastazlary:

M_x – uzaklaşan metastazlary anyklamak üçin ýeterlik maglumat ýok;

M_0 – uzaklaşan metastazlaryň alamatlary ýok;

M_1 – uzaklaşan metastazlar bar.

52-nji surat. Leykoplakiýanyň fonundaky ýatgy boýunjygynyň kanseri, I a dereje.
Çiş ýatgy boýunjygy bilen çäklenen, inwaziýa 3 mm-e çenli

Kiçi çanaklygynyň regionar limfa düwünlerine paraserwikal, parametrial, gipogastral (içki ýanbaş, obturasion), umumy ýanbaş, daşky ýanbaş, presakral we lateral sakral düwünleri degişli. Beýleki limfa düwünleriniň zeperlenmegi, meselem, paraaortal limfa düwünleri uzaklaşan metastazlar hasaplanýar.

Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň gistologiki klassifikasiýasy

- Serwikal intraepitelial neoplaziýa II dereje.
- Ýasy öýjükli *carcinoma in situ*.
- Ýasy öýjükli karsinoma: 1) inwaziw; 2) buýnuzlaşan; 3) buýnuzlaşmadyk; 4) werukoz.
- Adenokarsinoma in situ.
- Inwaziw adenokarsinoma.
- Endometriod adenokarsinoma.
- Ýagty öýjükli adenokarsinoma.
- Adeno-ýasy öýjükli adenokarsinoma.
- Adenokistoz adenokarsinoma.
- Adenoid bazal karsinoma.
- Ownuk öýjükli karsinoma.
- Neýroendokrin çiş.
- Differensirlenmedik karsinoma.

Kanser öýjükleriniň differensasiýa derejeleri boýunça:

- G_0 – differensirlenen derejesini anyklamak mümkin däl;
- G_1 – ýokary differensirlenen;
- G_2 – orta differensirlenen;
- G_3 – pes differensirlenen;
- G_4 – differensirlenmedik.

Operasiýadan we gistologiýa barlagyndan soň çişniň ýaýraýyş derejesi üýtgedilse, onda klassifikasiýa goşmaça «p» harpy bilen bellenilýär. Mysal üçin, $pT_1N_1M_1$ – operasiýadan soň uzaklaşan metastazlar tapylypdyr.

6.3.4. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň kliniki alamatlary

Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň başlangyç döwründe aýdyň kliniki alamaty bolmaýar. Aýnajygyň we bimanual rektowaginal barlagyň esasynda anyklaýyş çäreleri amala aşyrylýar. Kliniki alamatlary jyns ýollaryndan gan akmagy, menorragiýa we kiçi çanaklykda agyrylar bilen häsiýetlendirilýär. Bu keseliň klinikasynda ilkinji alamat – jyns ýollaryndan suwuklyk gelmegidir. Bu suwuklyk ýatgynyň boýunjygynyň limfa damarlarynyň zaýalanmagy netijesinde bölünip çykýar we inwaziw kanseriň dörändigine şaýatlyk edýär. Keseliň soňky derejelerinde gan damarlarynyň zaýalanmagy netijesinde jyns ýollaryndan gan gelýär. Barlag wagtynda ýatgynyň boýunjygyna deglende, agyr ýük göterilende we jyns gatnaşygyndan soňra gan akma ýüze çykýar, bu bolsa ýatgy boýunjygynyň kanserine mahsus häsiýetdir. Çiş dargap başlanda ýa-da oňa mikroblar düşende jyns ýollaryndan ýakymсыz ysly suwuklyk akyp başlaýar. Patologiki çykyndylaryň üstesine çanaklykda, bilde agyry dörese, çişniň ýatgynyň daşyndaky dokumalara ýaýraýandygyny we türre nerwini gysýandygyny aňladýar. Çişniň ýatgynyň daşyndaky dokumalara ösüp geçmegi we regionar limfa düwünlerde metastazlaryň döremegi netijesinde, çanaklyk limfa damarlary gysylyp, näsaglaryň aýaklarynda çişler ýüze çykýar. Peşew akarlarynyň gysylmagy netijesinde böwreklerde gidronefroz alamatlary peýda bolýar. Onuň netijesinde böwrek ýetmezçiligi we uremiýa döremegi mümkin.

Çiş hadysasynyň ýaýramagy, esasan, limfogen, seýrek gematogen ýollar bilen geçýär. Ösüşi boýunça ýatgy boýunjygynyň kanseri ekzogen, endogen we garyşyk görnüşinde bolýar.

6.3.5. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň anyklanylş usullary

Häzirki wagtda çişniň onkologiki markýorlary anyklanylýar. Ýatgy boýunjygynyň kanserinde ýasy öýjükli kanseriň antigeni – SCC – Squamous Cell Carcinoma antigen (çiş bilen assosirlenen glikoproteinler) we howply täze döreme-embriional antigeni – CEA (onkofetal we onkoplaster antigenler) onkomarkýorlar anyklanylýar. CEA üçin diskriminasion dereje $1,5 \text{ ng ml}$ we SCC üçin çilim çekmeýän aýallarda $3-5 \text{ ng ml}$, çilim çekýän aýallarda 10 ng ml deňdir.

Mundan başga-da kolposkopiýa, sitologiýa we gistologiýa barlag usullary ulanylýar. Kolposkopiýa barlagy iň bir elýeter barlag usuly bolup, onuň kömegi bilen ýatgy boýunjygynyň epiteliýasynyň ýagdaýyny $7,5 - 40$ esse ulaldyp görmek bolýar. Barlag wagtynda transformasiýa geçen ýerine üns berilýär. Barlagyň maglumat berijiligini ýokarlandyrmak üçin bu barlagyň birnäçe usullary bar:

- Ýönekeý kolposkopiýa.
- Reňkli filterler arkaly geçirilýän kolposkopiýa – zeperlenen ýerde reňkleýji maddanyň toplanmagy bolýar.
- Giňeldilen kolposkopiýa – has giňden ulanylýan, elýeter we ýönekeý usul bolup, bu barlagda ýatgy boýunjygynyň nemli bardasy $3-5\%$ -li sirke turşusynyň ergini we $2-3\%$ -li Lýugol ergini bilen süpürilýär (Şilleriň testi). $3-5\%$ -i sirke turşusynyň ergini bilen applikasiýa edilýär.

53-nji surat. Kolposkopiýa. Ýatgy boýunjygynyň kanserinde ýatgy boýunjygynyň nemli bardasynyň atipiki waskulýarizasiýasy

Kolposkopiýada ýatgy boýunjygynyň nemli bardasynyň atipiki waskulýarizasiýasy anyklanylýar. Ol bolsa ýatgy boýunjygynyň epiteliýasynyň terminal gandar torjagazynyň ýagdaýyny görkezýär. Kadada damar torjagazlary dürli ölçegli we ýaýran bolýar. Atipiýa ýagdaýda olar bitertip ýerleşýär we bir-birleri bilen çatylyşmaýar (53-nji surat). Sirke turşusy sürtülende atipiýa damarjyklarynda ýygrylma bolmaýar. Damar atipiýasy – epiteliýasynyň buýnuzlaşan ýerinde, malignizasiýa has güman edilýän ojak bolýar. Lýugol ergini sürtülen ýerinde köp gatlakly ýasy epiteliýanyň ýetißen öýjükli, glikogene baý ojagy gara-goňur reňke boýalýar. Bu alamat patologiki ojagyň bardygyny görkezýär.

54-nji surat. Ýatgy boýunjygynyň elektrod – petli bilen biopsiýasy

Ýatgy boýunjygynyň biopsiýa alyp (54-nji surat), gistologiki barlaga ibermeklik has köp we takyk maglumat berýär. Biopsiýany hökmany skalpel bilen almaly, sebäbi konhotom ulanylsa, alnan material deformirlenýär we aşagyndaky dokumalar doly alynmaýar. Biopsiýa alnanda güman edilýän ojak mümkin boldugyndan doly alynmaly. Ýatgy boýunjygynyň stromasy 5 mm-den az alynmaly däl.

Häzirki wagtda APW-niň DNK-syny we onuň onkogen tipini anyklamak usuly giňden ulanylyp başlandy. Keseliň ýagdaýyny doly anyklamak üçin goşmaça barlag usullaryndan: kiçi çanaklygyň we genitaliýanyň ultrases barlaglary, döş kapasasynyň agzalarynyň rentgen barlagy, sistoskopiýa, rektoromanoskopiýa hem-de gerek wagtynda, kompýuter tomografiýasy, ekskretor urografiýa, irrigoskopiýa ulanylýar.

6.3.6. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň bejeriliş usullary

Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň hirurgik bejergisiniň taryhy 100 ýyldan hem gowrak wagty öz içine alýar. Ilkinji gezek ýatgy boýunjygynyň kanserinde operasiýalar XIX asyryň ortalarynda Ýewropada we Russiýada geçirilýär. Ýatgy boýunjygynyň kanserinde geçirilýän iň uly operasiýany 1902-nji ýylda Awstriýaly alym ginekolog Wertgeým (Wertheim) amala aşyrýar. Onuň «Ýatgy boýunjygynyň kanserinde giňeldilen abdominal operasiýalar» atly monografiýasynda 500 sany giňeldilen gisterekтомиýa operasiýalary suratlandyrylýar.

Keseliň başlangyç derejelerinde ýaş, çaga dogurmaga degişli aýallarda agza saklaýjy operasiýalar geçirilýär. Agza saklaýjy operasiýalaryň baş maksady – çişli patologiki ojagy onkologik radikallylyk boýunça aýyrmaklyk we reproduktiv funksiýany saklamaklyga gönükdirilendir. Keseliň ýaýran görnüşinde ýa-da metastazlary bolanda näsagyň ýaşajlylygyny uzaltmaklyga (palliatiw bejergi) ýa-da ýaşajyş hilini az-kem gowulandyrmaga gönükdirilen bejergiler geçirilýär.

Ýatymlaýyn bejergä bolan görkezmeler: Näsaglar hirurgiýa, himioterapiýa, şöhle we utgaşdyrylan bejergiler üçin hassahana ýerleşdirilýär. Kähalatlarda şöhle we himioterapiýa gatnawly (ambulator) ýagdaýda hem geçirilýär.

Ýatgy boýunjygynyň howply täze döreme keseliniň bejerilişi örän çylşyrymly we köp görnüşlidir. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň bejergisinde hirurgiýa, himioterapiýa we şöhle bejergileri ulanylýar. Hirurgiýa bejergisi: Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň I a derejesinde ýaş we reproduktiv ýaşdaky aýallara ýatgy boýunjygynyň konus şekilli rezeksiýasy operasiýasy amal edilýär. Operasiýa wagtynda çişniň hökmany sagdyn dokumanyň çäginden alynýandygyna gözegçilik etmeli.

Ýatgynyň ekstirpasiýasy ýa-da ýatgynyň goşuntgylar bilen ekstirpasiýasy I a derejeli reproduktiv funksiýasy gutaran, peri- we postmenopauzadaky näsaglara geçirilýär. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň T1a II derejelerinde regional limfamázleriň zeperlenmegi 12%-e ýetýär, şeýle ýagdaýda bejergi meýilnamasyna çanaklyk limfadenektomiýa operasiýasy goşulýar. Bu operasiýa Wertgeýmiň operasiýasy diýilýär. Keseliň I b derejesinde – standart hirurgiki bejergi hasaplanylýan ýatgynyň goşuntgylary bilen giňeldilen ekstirpasiýasy amal edilýär. Eger-de reproduktiv funksiýany hökman saklamaly bolsa, onda radikal trahelektomiýa operasiýasy geçirilýär. Radikal trahelektomiýa– bu operasiýanyň täze görnüşi bolup, onda ýatgy boýunjygy parametriýanyň dokumalary, jynshananyň manžetasy we çanaklyk limfa düwünleri bilen bilelikde aýrylýar.

Keseliň I b-II a derejelerinde bejerginiň şu aşakdaky görnüşleri geçirilýär:

- Himioterapiýa we şöhle bejergisi;
- Ýatgynyň giňeldilen ekstirpasiýasy we operasiýadan soňky şöhle (himio+şöhle) bejergisi;
- Neoadýuwant himioterapiýa (3 tapgyr himioterapiýa, platinanyň dermanlary bilen), ýatgynyň giňeldilen ekstirpasiýasy we operasiýadan soňky şöhle ýa-da himio +şöhle bejergileri geçirilýär;

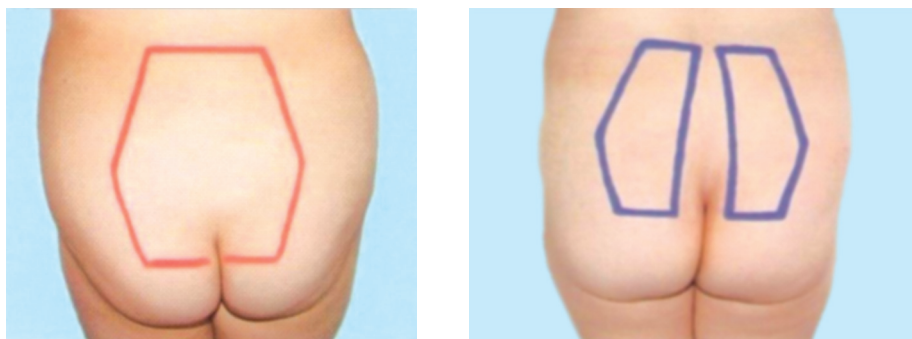
Himio+ şöhle bejergisinde aralyklaýyn gamma bejergi we boşluk içine gamma bejergi platinanyň dermanlary (5-ftorurasil + sisplatin ýa-da diňe sisplatin) bilen utgaşdyrylyp geçirilýär.

Ýatgy boýunjygynyň kanseri anyklananda ýatgy boýunjygynyň konus görnüşli rezeksiýasy radikal operasiýa hasaplanylýar. Inwaziw kanserinde ýatgyny jynshanyň ýokarky üçden bir böleginden ekstirpasiýasy we ýatgynyň giňeldilen ekstirpasiýasy geçirilýär. Bu operasiýalar keseliň ýaýraýyş derejesine görä ulanylýar.

Şöhle bilen bejergi özbaşdak bejeriş usuly görnüşinde ýa-da hirurgiýa bejergisi bilen utgaşdyrylan görnüşinde ulanylýar. Özbaşdak şöhle bejergisi utgaşdyrylan görnüşinde ulanylýar. Şonda aralykly gamma şöhle bejergisi boşluk içindäki gamma şöhle bejergisi bilen utgaşdyrylýar.

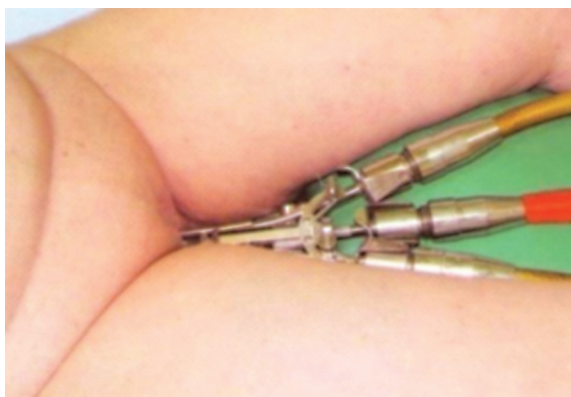
Aralyklaýyn gamma şöhle bejergisi günde 1-2 Greý bermekden başlanyp, ol 10-15 Greýe ýetende boşluk içine gamma terapiýa başlanýar. Soň bejergiler gezekleşdirilip dowam etdirilýär. Boşluk içine gamma terapiýanyň 5-7 tapgyry geçirilýär. Şu usulda näsaga A nokatda (ýatgynyň arteriýasynyň peşewakar bilen kesişýän ýeriniň şertli ady, (adatça, serwikal kanalyndan 2 *sm* aralykda) 60-80 Greýe (55-nji a surat) we B nokada (çanaklygyň diwarlarynda ýerleşen limfamäzleriň şertli ady, serwikal kanalyndan takmynan 2 *sm* daşda ýerleşýär) (55-nji b surat) 20-25 Greý şöhle geçirilýär. Häzirki wagtda boşluk içine gamma terapiýa ýörite turbaly gamma terapewtik enjamyň kömegi bilen geçirilýär. Bu usulda radioaktiw serişdeler serwikal kanala we ýatgy boýunjygyna awtomatiki usulda berilýär, awtomatiki usulda hem çykarylyp alynýar. Bu usulyň iki sany artykmaçlygy bar: 1. Hyzmat ediji işgärlere radiasiýanyň howpy doly aýrylýar. 2. Näsaglar radioaktiw serişdeli 30-50 minut ýatýarlar. (Öňler näsaglar radioaktiw serişdesi bilen 24-48 sagat ýatmaly bolýardylar).

Keseliň başlangyç derejelerinde hirurgiki bejergi – ýatgynyň ekstirpasiýasy operasiýasy amal edilýär. Eger-de howply täze döreme in situ we I a derejeli bolsa, näsaglarda hirurgik bejergä umumy somatiki keselleri sebäpli garşy görkezme bar bolanda, onda ýatgy içine 5 Greýden hepdede 2 gezek, umumy mukdary 50-55 Greý şöhle bejergisi A nokada berilýär. Häzirki wagtda ýatgy boýunjygynyň kanseriniň II b, III, IV a derejelerinde himiýa-şöhle bejergisi geçirilýär.

55-nji surat. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň aralyklaýyn şöhle bejergisinde şöhle berilýän yerleriň araçäkleri: a) ilkinji çişň zolagy we limfa akymynyň araçägi, b) limfa akymynyň ýollary

Aralyklaýyn gamma şöhle bejergisi we boşluk içine şöhle bejergisi (56-njy surat) himioterpiýa bejergisi (sisplatin, 5-ftorurasil) bilen utgaşdyrylyp ulanylýar. Häzirki wagtda soňky çykan sitostatik derman serişdeleri irinotekan (kampto), kapesitabin (kseloda), taksanlar (taksol, taksoter), gemsitabin (gemzar), nawelbin giňden ulanylýar.

56-njy surat. Boşluk içine şöhle bejergisiniň tapgyry

Bejerginiň netijeliligi

Bejerginiň netijesini gowulaşdyrmak, keseliň gaýtalanmagyna garşy we metastazlaryň bolmazlygy üçin operasiýadan öň ýa-da soň distansion gamma bejergisi ulanylýar. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň bejergisi, esasan, keseliň ýaýraýyş derejesine baglydyr. Geçirilen bejergileriň netijesi boýunça näsaglaryň 5 ýyla çenli ýaşajylyk derejeleri şu gatnaşykda bolýar: I derejede – 88,1%, II derejede – 57,0 %, III derejede – 31,0%, IV derejede – 7,8%, ähli derejeleri boýunça – 55,0%. Ýatgy boýunjygynyň kanseri bilen kesellän näsaglaryň 5 ýyllyk ýaşajylygy utgaşdyrylyp geçirilen bejergilerden soň, has hem ýokary bolýar. Bejergilerden soňky netijeleriň ýokary bolmagy I–II derejeli näsaglaryň hasabyna bolýar, ýöne şol bir wagtda III derejeli näsaglarda bu görkeziji bir derejede galýar.

Geçirilen bejergilerden soňra näsag doly barlaglardan (ginekologiki, USB, sitologiki, onkomarkýorlar we ş.m.) geçirilýär. Ol barlaglar birinji 2 ýylda her 3 aýdan 1 gezek, 3-4-5 ýylda her 6 aýdan 1 gezek geçirilýär. Häzirki wagtda ýatgy boýunjygynyň kanseriniň bejeriliş usullarynyň netijesini kanagatlanarly hasap edip bolar.

Öňüni alyş çäreleri

Keseliň esasy öňüni alyş çärelerine ýatgy boýunjygynyň howply täze döremelere getirýän kesellerini we fon kesellerini wagtynda ýüze çykarmak we olary wagtynda bejermeklikdir. Şeýle-de oňa jyns ýoly bilen ýaýraýan kesellere garşy (Adam papilloma wirusy), sanjymlar, böwet kontraseptiw serişdelerini ulanmaklyk degişlidir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň «Saglyk» Döwlet maksatnamasyny we Türkmenistanda «2003 – 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Immuno-öňüni alyş» milli Maksatnamany durmuşa geçirmek maksady bilen keselleriň öňüni almak we olary ýok etmek işleri giňden alnyp barylýar. TSG we DSM-iň 29.02.2016-njy ýylda çykaran № 53 belgili buýrugyna «Türkmenistanda täze keselleriň öňüni alyş sanjymalarynyň tertibini

girizmek barada» goşmaça goşulmasynyň esasynda «Adamyň papilloma wirusyna» garşy önüni alyş sanjymlary girizildi. Häzirki wagtda Türkmenistanda APW önüni alyş sanjymlary 9 ýaşdaky gyzlara we oglanlara tölegsiz iki dozada geçirilýär.

6.4. Ýatgy bedeniniň kanseri

Ýatgy bedeniniň kanseri, ýatgy boýunjygynyň kanseri bilen deneşdirilende, takmynan, 10 gezek az duş gelyän keseldir. Ýatgy bedeniniň kanseri (ÝBK) aýallarda anyklanýan ähli HTD-niň içinde, süýt mázleriniň, deriniň we iýmit siňdiriş agzalarynyň howply täze döremelerinden soňra, 4-nji ýerde durýar. Ýatgy bedeniniň kanseri aýallaryň jyns agzalarynyň köp duş gelyän HTD-niň biri bolmak bilen, olaryň arasynda 3-nji ýerde durýar. Soňky ýyllarda ÝBK bilen kesellän näsaglaryň sany artýar we 2000-nji ýylda ol aýallaryň nesil öndüriş agzalarynyň HTD-niň 14,4%-ini düzdi.

Ýatgy bedeniniň kanseri bilen bagly bolan keselçiligiň soňky ýyllarda ýokarlanmagy, diňe uzak ýaşayan aýallaryň sanynyň köpelmegi bilen däl-de, eýsem aýallarda endokrin we bedeniň alyş-çalyş hadysalarynyň bozulmagy sebäpli döreyän keselleriň köpelmegi bilen hem düşündirilýär. Bu kesellere süýjüli diabet, giperestrogenemiýa, anowulýasiýa, giperholesterinemiýa we beýlekiler degişlidir.

Ýatgy bedeniniň kanseri dürli ýaşdaky aýal maşgalalarda duş gelip biler, emma bu kesel 50-60 ýaşdaky aýallarda has ýyggy duş gelyär, ýagny olar ähli näsaglaryň 40-45%-ini düzýärler. Çaga dogurmaga ukyply ýaşdaky aýallar ähli näsaglaryň 7%-ini düzýär. Soňky ýyllarda ÝBK ýaş aýallarda hem köp duş gelyär, ýagny 10 ýylyň (1989 – 1998) içinde 29 ýaş çenli aýallarda keselleýjilik 47% ýokarlandy. Russiýa döwletiniň P. A. Gersen adyndaky ylmy-barlag onkologiýa institutynyň maglumatlaryna görä, ýatgynyň endometriýasynyň adenokarsinomasy 40 ýaşdan kiçi aýallaryň 10%-de anyklanylýar. ÝBK şäherde ýaşayan aýal maşgalalarda obadakilara seredende 4-5 esse köp duş gelyär.

6.4.1. Ýatgy bedeniniň kanseriniň ösüşiniň esasy tapgyrlary

1-nji tapgyry. Funkisional bozulmalary (*Anowulýasiýa*) – bu çylşyrymly sindrom bolup, üýtgeşmeler ýumurtgalyklarda gonadotrop gyjynyjylyga duýgurlygynyň peselmegi, endometriýanyň gormonal reseptorlarynyň üýtgemegi bilen birlikde, gipotalamo-gipofizar derejesinde hem bolup geçýär. Bu üýtgeşmeleri anyklamak üçin barlaglar saglyk öýleri şertlerinde geçirilip başlanýar. Olara bazal gyzgynlygy ölçemeklik, kariopiknoz indeksini kesgitlemeklik, ýetişenlik indeksi, endometriýanyň biopsiýasy, kolpositologiki, gormonal barlaglar degişlidir. Bu tapgyrda giperestrogenemiýa anyklanylýar. Ol diňe reproduktiv we premenopauza döwürde däl-de, postmenopauza döwründe hem duş gelyär.

2-nji tapgyry. Morfologiki fon üýtgemeleriň ýüze çykmagy. Bu tapgyrda endometriýanyň mázli kistoz giperplaziýa hadysasy başlanýar we polipler döreyär.

Ýatgynyň mázli giperplaziýasy, bu hadysanyň esasy sebäpkäri anowulýasiýa bolmak bilen iki görnüşde duş gelyär. Olaryň birinjisi mázli giperplaziýasy, ikinjisi bolsa

kistoz giperplaziýadyr. Emma kistoz giperplaziýa hakyky fon kesellerine degişli däl-dir, sebäbi kistoz giperplaziýada kistoz giňelmeleriň netijesinde stromanyň atrofiýasy bolmak bilen, mäs elementleriň giperplaziýasy bilen gabat gelmezligi netijesinde bir taraplaýyn giperplaziýa bolýar.

Ýatgynyň polipleri onuň esasy gatlagynyň prizmatik epiteliýasyndan döräp, hökmany suratda onuň inçejik aýajygy bolmaly. Polipler, köplenç, estrogene duýgur bolmak bilen giperestrogeniýada reaksiýa berýär. Bu ýagdaýlar anowulýator gan akma bolýan näsaglarda ýygy anyklanylýar.

3-nji tapgyry. Howply täze döremelere getirýän morfologiki üýtgemeleriň ýüze çykmagy. Bu tapgyr endometriýada atipiki giperplaziýa ojaklarynyň döremegi bilen häsiýetlenýär. Atipiki giperplaziýanyň ýerli we diffuz görnüşleri bolup, olary gowşak, orta we agyr derejelere bölýärler. Bu hadysa mahsus bolan üýtgeşmeleriň ýoklugy sebäpli, käbir ýagdaýlarda endometriýanyň we polipleriň galňamagy ýa-da ýukalmagy mümkin. Ikinjiden bolsa atipiki giperplaziýada öýjükleriň ýadrolary giperhrom ýagdaýda, kähalatlarda bolsa ýadrolaryň sanynyň köpelmegi hem mümkin. Atipiki giperplaziýada bu görnüşe öýjük artipizmi diýilýär. Eger-de dokumada mäsleriň ýerleşşi üýtgese, onda oňa gurluş atipizmi diýilýär. Ýatgynyň atipiki giperplaziýasy carsinoma in situ degişli diýen düşünje bar, emma ýatgynyň içinden alnan gyryndynyň gistologiýa barlagyny geçirmek arkaly carsinoma in situ diýen netijä gelinmeýär, ýagny carsinoma in situ tapylmaýar.

4-nji tapgyry. Howply täze döremäniň emele gelmegi:

- Kanser in situ tapgyry;
- Miometriýada kiçi inwaziw kanser;
- Endometriýanyň kanseriniň aýdyň ýüze çykýan tapgyry.

6.4.2. Endometriýanyň kanseri

Gistologiki gurluşy boýunça adenokarsinoma. Kanseriň ýetişenliginiň üç derejesi bar: ýokary differensirlenen adenokarsinoma, orta differensirlenen adenokarsinoma we pes differensirlenen adenokarsinoma. Çişiň ilkinji çeşmesi, esasan, ýatgynyň düýbünde ýa-da ýatgynyň turbajyklarynyň birleşýän ýerinde ýerleşýär. Emma ýatgynyň eýýäm ösen kanseri çişiň ilkinji çeşmesiniň ýerleşýän ýerini kesgitlemäge päsgel berýär. Endometriýanyň kanseriniň özüne mahsus bolan makroskopik alamatlary ýoklugy üçin, ony sitologiýa we gistologiýa barlaglarynyň üsti bilen ýüze çykarmak mümkin. Gistologiki gurluşy boýunça ýatgynyň bedeniniň kanseriniň başga iki görnüşi bolup biler: ýatgynyň differensirlenmedik kanseri we adenoakantoma-garyşyk kanseri.

Keseliň patogenezi: Endometriýanyň kanseriniň döremegini düşündirýän 3 sany nazaryýet hödürülenýär.

1-nji nazaryýet – estrogen nazaryýeti. Giperesterogeniýa 70% näsaglarda duşýar we ol endokrin çalşygynyň bozulmagy (semizlik, süýjüli diabet, gipertoniýa keseli) bilen bilelikde duş gelýär.

2-nji nazaryýet – estrogene bagly bolmadyk nazaryýet. 30% näsaglarda owulýasiýanyň bozulmagy we endokrin, alyş-çalyş ulgamynda bozulmalar bolmaýar. Endo-

metriýada estradiol we progesteron reseptorlarynyň konsentrasiýasynyň peselmegi bolýar. Çiş atrofirlenen endometriýanyň hasabyna ösýär, ulalýar. Ol pes differensirlenenligi we awtonomlygynyň ýokarylygy bilen tapawutlanýar. Şu ýagdaýda çalt metastaz bermek mümkinçiligi has hem ýokarlanýar. Kliniki gözegçilikde şu görnüşli çişlerde bejerginiň netijesi gaty pes bolýar.

3-nji nazaryýet – genetiki nazaryýet. Bu nazaryýetiň tarapdarlary endometriýanyň kanseriniň döremeginiň ýokary meýilligini nesil faktory bilen düşündirýärler.

6.4.3. Ýatgy bedeniniň kanseriniň ýaýraýş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

0 dereje – carsinoma in situ (Endometriýanyň atipiki giperplaziýasy).

I dereje – çiş ýatgynyň göwresi bilen çäklenen. Metastazlary ýok.

I a dereje – çiş endometriýa bilen çäklenen.

I b dereje – çiş miometriniň içine 1 *sm*. ösüp geçen.

I ç dereje – çiş miometriniň içine 1 *sm*-den köp ösüp geçen, ýöne daşky ýorka bardajyga ýetmedik.

II dereje – çiş ýatgynyň göwresine we boýunjygyna ösüp geçýär, metastazlary ýok.

III dereje – çiş ýatgynyň daşyna çykýar, emma kiçi çanagyň daşyna çykmaýar.

III a dereje – çiş ýatgynyň daşky nemli bardajygyna ösüp geçýär ýa-da ýatgynyň goşuntgylarynda we regionar limfamázlerde metastazlar bar.

III b dereje – çiş çanagyň ýaglaryna ösüp geçýär ýa-da jynshana metastazlar berýär.

IV dereje – çiş kiçi çanakdan daşary çykýar ýa-da çiş peşew halta, göni içgä ösüp geçýär.

IV a dereje – çiş peşew halta ýa-da göni içegä ösüp geçýär.

IV dereje – islendik ululykdaky çiş, anyk kesgitlenýän daşa giden metastazlary bar.

Ýatgy bedeniniň kanseriniň TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çiş:

T_x – çişni ilkinji ojagyny anyklamak üçin maglumatlar ýeterlikli däl;

T₀ – çişni ilkinji ojagy anyklanylmaýar;

T_{is} – carcinoma in situ; T (öýjük içindäki howply täze döreme);

T₁ – çiş ýatgynyň diňe bedeninde ýerleşýär;

T_{1a} – çiş endometriýa bilen çäklenen (ýatgynyň bedeniniň uzynlygy 8 *sm*-den uly däl.)

T_{1b} – çiş miometriýanyň ýarysyndan hem köp bölegine ýaýraýar (ýatgynyň bedeniniň uzynlygy 8 *sm*-den uly).

T₂ – çiş ýatgynyň boýunjygyna ýaýraýar;

T_{2a} – endoserwikal mázler zeperlenen;

T_{2b} – ýatgy boýunjygynyň stromasyna inwaziýa;

T₃ – çiş ýatgynyň daşyna çykýar, ýöne kiçi çanaklykdan çykmaýar;

T_{3a} – çiş seroz barda ýaýraýar ýa-da ýumurtgalyklary öz içine alýar;

T_{3b} – çiş jynshana ýaýraýar (göni ýa-da metastaz);

T₄ – çiş peşew haltanyň ýa-da göni içegäniň nemli bardasyna ýaýraýar we kiçi çanaklygyň daşyna çykýar;

T₄ – uzakdaky agzalarda metastaz anyklanylýar (jynshanadaky, çanaklygyň seroz bardasyndaky, ýumurtgalyklardaky we garnyň içindäki limfamäzlerdäki metastazlar degişli däl).

N – regionar limfamäzler:

N_x – regionar limfamäzlerdäki metastazlary tassyklamak üçin maglumatlar ýeterlikli däl;

N₀ – regionar limfamäzlerde metastazlar anyklanylmaýar;

N₁ – regionar limfamäzlerde metastazlar anyklanylýar.

M – uzakdaky metastazlar:

M_x – uzakdaky agzalarda metastazlary tassyklamak üçin maglumatlar ýeterlikli däl;

M₀ – uzakdaky agzalarda metastazlar anyklanylmaýar;

M₁ – uzakdaky agzalarda metastazlar anyklanylýar.

Ýatgy bedeniň kanseriniň derejeleri boýunça bölünişi:

Dereje 0 – Tis N₀ M₀

Dereje I a – T_{1a} N₀ M₀

Dereje I b – T_{1b} N₀ M₀

Dereje II – T₂ N₀ M₀

Dereje III – T₁ N₁ M₀; T₂ N₁ M₀; T₃ N₀ – 2 M₀

Dereje IV a – T₄ N₀ – 2 M₀

Dereje IV – T₁ – 4 N₀ – 2 M₁.

Häzirki wagtda Bütindünýä Saglygy Goraýyş Guramasynyň gistologiki klassifikasiýasyna görä, endometriýanyň kanseriniň şu aşkdaky morfologiki görnüşleri tapawutlandyrylýar:

1. Ýatgy öýjükli adenokarsinoma (mezonefroid).

2. Ýasy öýjüklerinden dörän kanser.

3. Seroz rak.

4. Musinoz rak.

5. Adenokarsinoma. Ol 85% ýagdaýda duş gelýär.

6. Mäzli - ýasy öýjükli rak.

7. Differensirlenmedik rak. Seýrek duş gelýär, köplenç, ýaşy has uly aýal maşgalalar keselleýär. Bejerginiň netijeliligi örän pes.

Çişleriň ösüşi boýunça şu aşkdaky görnüşleri tapawutlandyrylýar:

1. Ekzofit ösüşi.

2. Endofit ösüşi.

3. Garyşyk ösüşi.

TNM klassifikasiýasy operasiýadan we gistologiya barlaglaryndan soň üýtgedilse, onda «P» harpy bilen belleniýär. Mysal üçin, pTNM.

6.4.4. Ýatgy bedeniniň kanseriniň kliniki alamatlary

Ýatgy bedeniniň kanseriniň esasy kliniki alamaty ýatgydan gan akmagydyr. Bu alamat näsaglaryň 95-98%-de duş gelýär. Seýrek duş gelýän, emma mahsus bolan alamatlara leýkorreýa we agyry degişlidir. Agyry serwikal kanal ýapylyp, ýatgynyň içine suwuklyk ýygnaýmagy netijesinde bolup biler. Keseliň ötüşen derejelerinde çiş peşew halta ýa-da göni içegä ösüp geçen bolsa, şol zeper ýeten agzalar tarapyndan kliniki alamatlar ýüze çykarylýar. Menopauza döwründäki aýallarda jyns ýollaryndan ganakma «mahsus» alamat hasaplanylýar. Agyrylar, köplenç, giçki alamat hasaplanýar we bil-gasyk böleginde bolýar, olar tutgaý ýa-da hemişelik agyry görnüşinde ýüze çykýar. ÝBK anyklanan aýallaryň aglabasynda aýbaşynyň giç kesilmegi we aýbaşynyň kesilmeginiň öň ýanyndan ýatgydan disfunksional gan akmalaryň bolanlygy bellenilýär.

ÝBK-nyň döremeginde Şteýn-Lewentalyň sindromy aýratyn orun eýeleýär. Bu sindromda aýbaşynyň ir kesilmegine meňzeş alamatlar, ýagny aýbaşynyň gelmezligi, amenoreýa, iki tarapdan hem ýumurtgalyklaryň ulalmagy, semizlik we girsutizm ýüze çykýar. Alymlaryň habar bermegine görä, göwreli bolmadyk, çaga dogurmadyk we jyns gatnaşykda bolmadyk aýallarda hem ýatgy bedeniniň kanseri ýygy duş gelýär. Ýatgy bedeniniň kanseri fibromioma we ýatgynyň nemli bardasynyň giperplaziýasy bolan näsaglarda has ýygy duş gelýär. Fibromioma ýatgynyň boýunjygynyň kanserine seredeninde, ÝBK bilen has ýygy gabat gelýär. Bu ýagdaý bolsa ÝBK-nyň kliniki akymynyň gizlin geçmegine getirýär we şol sebäpli bu kesel giç anyklanylýar.

ÝBK anyklanan näsaglarda immunitetiň görkezijileriniň peselmegi anyklanylýar, esasan-da, limfositleriň we makrofağlaryň funksional işjeňliginiň peselmegi, ýag, uglewod alyş-çalyş hadysalarynyň bozulmagy esasynda ýüze çykýar. Ý. W. Bohman (1982, 1989) ýatgy boýunjygynyň kanseriniň patogeneziň 2 görnüşini teklipl edýär.

1-nji görnüş. 60-70% näsaglarda ýokary differensirlenen kanser anyklanylýar, bu bolsa neýro-endokrin, metaboliki bozulmalaryň fonunda ýüze çykýar we ýeňil kliniki akymy bilen tapawutlanýar. Awtoryň habar bermegine görä, bu näsaglarda teka dokumalaryň giperplaziýasy, şeýle hem gormonal taýdan işjeň çişler anyklanylýar.

2-nji görnüş. 30-40% näsaglarda endokrin näsazlyklar ýokary derejede anyklanylmaýar we olarda orta we pes differensirlenen kanser kesgitlenilýär.

Ylmy çeşmeleriň habar bermegine görä, ÝBK-nyň patogeneziň 2-nji görnüşini esasan, menopauzadaky aýallarda duş gelip, çaga dogurmaga ukyply ýaşdaky aýallarda duş gelmeýär.

Ýatgy bedeniniň kanseriniň kliniki akymynyň häsiýeti derňelende, keseliň üç dürli akymy ýüze çykarylýar:

1. Haýal akym näsag üçin oňositel howpsuz. Näsaglarda giperesterogeniýanyň, uglewod, ýag madda çalşygynyň bozulmagy görnüşinde ýüze çykýar. Uzak wagtlap dowam edýän gan akmaklygyň esasy sebäbi giperplastik hadysalar bolýar. Gistologiýa barlagynda ýokary differensirlenen adenokarsinoma anyklanylýar.

2. Kliniki akymy näsag üçin oňositel howply. Endokrin-madda çalşygynyň bozulmasynyň alamatlary gowşak ýüze çykýar. Alamatlary gysga wagtlýk. Gistologiýa

barlagynda çişň differensasiýasy has peselen we miometriýa inwaziýasynyň derejesi ýokary.

3. Kliniki akymy ýiti, näsag üçin örän howply. Birnäçe howply alamatlary özünde birleşdirip, çişň beterleşmegine täsir edip, keseliň tiz geçmegine sebäp bolýar. Gistologiýa barlagynda çişň pes derejeli differensirlenenligi we güýçli inwaziýa ýüze çykarylýar.

Çişň morfologik gurluşy boýunça näsaglarda mäs öýjükli kanser agdyklyk edýär, emma çaga dogurmaga ukyply ýaşdaky aýallarda onuň ýokary differensirlenen görnüşi, menopauzadaky aýallarda bolsa pes differensirlenen görnüşi ýygy duş gelýär.

Ýatgy bedeniniň kanseri ýokary derejede gaýtalanmagy we metastaz bermegi bilen häsiýetlenýär. Metastazlaryň ýygylgy keseliň derejesine baglylykda köpeliýär. ÝBK bolan näsaglaryň 70%-iniň limfamäzlerinde metastazlar anyklanylýar. Näsaglaryň 5-6%-de süňklerde we 3-5,8%-de öýkende metastazlar anyklanylýar we olaryň toparlaýyn anyklanmagy bu kesele mahsus häsiýetleriň biri bolup durýar.

6.4.5. Ýatgy bedeniniň kanseriniň anyklanylş usullary

Bu keseli anyklamakda, diňe bir keseliň barlygyny ýüze çykarman, onuň patogenetik tipini, ýaýraýş derejesini, gistologik gurluşyny we inwaziýanyň derejesini kesgitlemeli. Ýatgynyň bedeniniň kesellerini anyklamakda we onuň HTD-ni ýüze çykarmakda birnäçe anyklaýş usullary ulanylýar. Iň wajyp we ýönekeý usullaryň biri jynshana barlagy hem-de ýatgynyň bedeniniň içki diwarynyň gyrylmagy we şol alnan gyryndynyň morfologik barlagydyr. Instrumental barlaglara kolposkopiýa, ultrases we rentgen usullary degişlidir. Bu barlaglaryň maglumatlaryna baglylykda bolsa HTD-niň ölçegleri, ösüş häsiýetleri, görnüşleri, ýaýraýş derejeleri we beýleki häsiýetleri kesgitlenilýär.

Gisterografiýa, serwikogisteroskopiýa kliniki anyklaýş usullarynyň biri bolup, ýatgynyň içine kontrast suwuklyk goýberilip geçirilen rentgenogrammada ýatgynyň çäkleriniň dogrulygy ýa-da zaýаланanlygy anyklanylýar. Adaty ýagdaýda ýatgy üçburçluk görnüşli bolup, onuň depesi aşak seredip durýar. Onuň çäkleri dogry we göni bolýar. Ýatgynyň bedeniniň içinde patologiki hadysa bolanda, ol nädogry görnüşli bolýar we çäkleri üýtgeýär. Bu usul bilen HTD-niň ýatgyda ýerleşýän ýerini, onuň ölçeglerini we ýatgynyň boýunjygyna geçýänligini ýa-da geçmeýänligini anyklap bolýar.

Radionuklid barlagy goşmaça barlag usullarynyň biri bolmak bilen, beýleki usullar bilen utgaşdyrylyp ulanylanda, ýatgydaky patologiki hadysa barada gymmatly maglumatlary almak bolýar.

Flýuoressent anyklaýş usuly kanserotrop derman serişdelerini we olaryň metabolitleriniň ulanylmagy bilen geçirilýär (fotogem, fotosens, 5-ALK). Bu usulyň kömeği bilen has kiçi ölçegli (1 mm-e çenli) çişleri anyklamak bolýar. Bedene goýberilen flýuoressent madda çiş öýjüğine ýa-da patologiki ýere çökýär we şol ýerde toplanýar. Bu usulyň kömeği bilen wizual görünmeýän çişler wizual görünýän çiş görnüşine getirilýär. Bu usulyň netijeliligi 80%-e deňdir.

Ýatgy bedeniniň kanseriniň ýanaşyk agzalara we limfamäzlere ýaýramak derejesini anyklamakda limfografiýa usuly wajyp maglumatlary berýär. Çanaklyk we garyn arka limfamäzleriň ýagdaýyny anyklamakda limfogen skanogramma wajyp orun eýeleýär. Damar arkaly goýberilen kolloid ýagdaýdaky Au-198 radiderman serişde limfamäzlerde ýygnanýar we skanogrammada anyklanylýar. Limfamäzleriniň metastaz arkaly zaýalanmadyk ýagdaýynda, radioaktiw Au-198 serişde gasyk, paraaortal we çanaklyk limfamäzlerinde deň ýagdaýda ýygnanýar.

Ýatgy bedeniniň kanseriniň ýaýranlyk derejesini anyklamakda angiografiýa usuly hem aýratyn orun eýeleýär. Angiogrammada ýatgynyň arteriýasy we ondan gaýdýan kiçi damarlary kontrastirlenýär. Ýatgyda HTD bar bolanda, birnäçe patologiki damarlaryň emele gelmegi we olaryň dürli görnüşde we dürli ölçegde bolan üýşmegi anyklanylýar.

Häzirki zaman onkologinekologiyada ýokarda agzalan angiografiýa, limfografiýa, radionuklid barlaglarynyň ýerine KT, MRT tomografiýa we ultras es barlaglary giňden ulanylýar.

Ultras barlagy ÝBK-ny anyklamakda örän wajyp we ähmiýetli usullaryň biri bolup durýar. Ýapon alymy M. Kobaýoshi (1980) we O. Doiniň (1982) bellemegine görä, ultras barlaglary ýatgynyň bedeninde çişň bardygyny ýa-da ýokdugyny kesgitleýär (endometriýanyň giperplaziýasy, mioma, HTD) we bu barlag usulyny aýallaryň kesellerini irki derejede anyklamak üçin skringing hökmünde ulanmaklygy maslahat berýärler. A. Obatanyň we kärdeşleriniň (1985) habar bermegine görä, ýatgy içki datçikleriniň ulanylmagy netijesinde ÝBK-ly näsaglaryň 81,2%-de kesgitlenilýär.

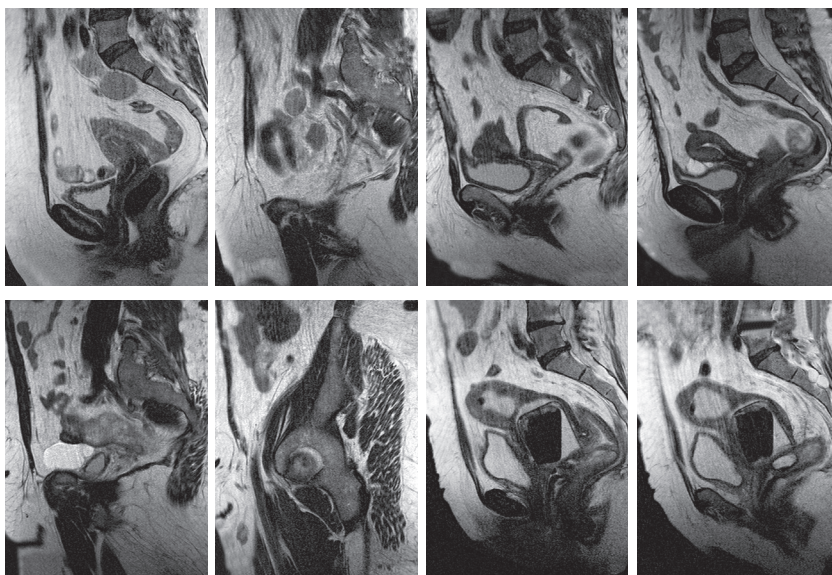
Rus alymlary W. N. Demidow we B. I. Zykin (1990) ýatgydaky çiş 1,0-1,5 *sm* bolandan soň, ultras barlagy bilen kesgitlep bolýanlygyny habar berýärler. Çişleriň aglabasy tegelek görnüşli, az bölegi bolsa togalak görnüşli bolýar. Kiçi ölçegdäki çişleriň ehogurluşy birmeňzeş bolýar, emma çiş ulaldygyça onuň ehogurluşy üýtgeýär. Ultras barlagynda täze döremeleriň çäkleriniň aýdyň dälidigi çişň infiltratiw ösüşini görkezýär. Awtorlar öz tejribesiniň esasynda ÝBK-nyň ultras görkezijilerinde şu aşakdaky aýratynlyklary kesgitlediler: täze döremäniň ehogurluşy birmeňzeş däl; çäkleri aýdyň däl; ýatgynyň muskullaryndan çişň ehogurluşy ýokary derejede bolýar; ýatgynyň ölçegleri uly bolýar; ses geçirijiligi ýokary bolýar; nekroz bolanda, dürli ölçegdäki we gyalary aýdyň däl boşluklar ýüze çykýar; täze döremäniň beýleki agzalara ýaýran ýagdaýynda ýatgynyň çäkleri aýdyň bolmaýar.

Transabdominal we transwaginal ultras barlaglary utgaşykly geçirilende, HTD-niň ýatgydaky ölçeglerini we ýanaşyk agzalara ýaýrama derejesini kesgitlemek mümkinçiligi 94%-e çenli ýokarlanýar we gisterografiýa bilen utgaşdyrylanda inwaziýa derejesini *mm-de* kesgitleme ukyby 96%-e çenli ýokarlanýar.

Kompýuter tomografiýa barlagynda ýatgyda çişň barlygy ýa-da ýoklugy, çişň ösüş görnüşleri, ölçegleri, dykzlygy, ýanynda ýerleşýän agzalar we dokumalar bilen aragatnaşygy öwrenilýär.

Magnit-rezonans tomografiýasy (MRT) ýatgydaky çişň anyk topiki ýerleşýän ýerini kesgitleýär, keseliň I-II derejelerini III-IV derejelerden tapawutlandyrýar, çişň miometriýa bolan inwaziýasynyň çuňlugyny anyklaýar. Bu barlag usuly ÝBK-nyň beýleki agzalara bolan inwaziýasyny kesgitleýär (57-nji surat).

ÝBK-nyň kliniki akymynda peşew ýollarynyň ýagdaýyny anyklamaklyk wajyp barlaglaryň biri bolup, olaryň zeperlenmegi keseliň beterleşýändigini görkezýär.

57-nji surat. Ýatgy bedeniniň kanseri – MRT barlagy

Ýatgynyň içinden alnan aspiratlaryň sitologiki barlagy hem anyklaýyş usullarynyň biri bolmak bilen, özüniň ýönekeýligi we has köp maglumat berijiligi bilen tapawutlanýar. Bu usulyň kömegi bilen keseli diňe anyklamak däl, şeýle hem geçirilýän bejerginiň netijelerini barlap durmak hem bolýar.

6.4.6. Ýatgy bedeniniň kanseriniň bejeriliş usullary

Häzirki zaman onkoginekologiýada ýatgy bedeniniň kanseriniň bejergisinde şöhle, himiýa, hirurgiki, utgaşdyrylan we toplumlaýyn bejeriş usullary giňden ulanylýar. Ýatgy bedeniniň kanseriniň bejerilişinde soňky ýyllarda uly üstünlikler gazanyldy. Bu usullar çaga dogurmaga ukyply näsaglarda 5 ýyllyk ýaşajylygyň derejesini 98%-e, menopauzadaky aýallarda bolsa 90%-e ýetirmäge mümkinçilik berýär. Menopauzadaky aýallarda gormon bejergisiniň netijesiniň ýokdugy sebäpli, olara utgaşdyrylan bejergi (hirurgiki we şöhle) geçirilýär. Keseliň ýaýraýyş derejesi, HTD-niň morfologiki gurluşy, näsagyň umumy ýagdaýy, näsaglary bejermegiň ýollaryny seçip almakda esasy görkezijileriň biri bolup durýar we bejerginiň netijelerine gös-göni täsir edýär.

Hirurgiki bejergi ÝBK-nyň T1 derejesinde, ýagny çiş ýatgynyň bedeniniň diňe nemli bardasyny zeperlän ýagdaýynda ulanylýar. Keseliň bu derejesinde hirurgiki be-

jergi ýeterlikli bolýar. Operasiýa döwründe garyn boşlugyny we kiçi çanaklygy dykgatly barlamak, garyn boşlugyndaky çişleri aýyrmak we awtor boýunça Foruň operasiýasy ýa-da ýatgynyň goşuntgylary bilen ekstirpasiýasy geçirilýär. Operasiýadan soň, ýatgyny kesip görmek, çişň ýerleşýän ýerini, onuň miometriýa bolan inwaziýasynyň derejesini kesgitlemek we ýatgynyň boýunjygyna ýaýraýanlygyny ýa-da ýaýramaýanlygyny anyklamak örän wajyp bolup durýar. Keseliň netijeliligine oňaýsyz täsir etjek ýagdaýlar – ýagty öýjükli ýa-da ýasy öýjükli seroz-papillýar kanser kesgitlemse, miometriýa gatlagynyň ýarysyndan köp böleginde inwaziýa anyklanylsa, çişň ýatgydan çykyp, onuň boýunjygyna ýaýrasa we ölçegi 2 *sm*-den uly bolsa, näsaga garynarka limfodisseksiýa operasiýasy amal edilýär. Ýatgynyň çişiniň ölçegine seretmezden, giňeldilen ekstirpasiýasyny amal etmekligiň gowy netije berýändigini ylmy çeşmelerde görkezilýär. Operasiýa wagtynda regionar limfamäzleriň aýrylan ýagdaýynda, näsaglaryň 5 ýyllyk ýaşajylygy 69,9%-den 81,9%-e çenli ýokarlanýar. Hirurgiki amaldan soň, geçirilen gistologiýa barlagynda çişň miometriýa ösenligi kesgitlenilse, näsaga şöhle bejergisini geçirmek wajyp bolup durýar. Şöhle bejergisi hirurgiki amaldan oň ýa-da soň ulanylýar. ABŞ-nyň we Günbatar Ýewropanyň birnäçe onkologiýa merkezlerinde hirurgiki amaldan oňki boşluk içki gamma terapiýasy geçirilýär, soňra ýatgynyň goşuntgylary bilen ekstirpasiýasy amal edilýär. Operasiýadan oň şöhle bejergisi geçirilende, ýatgynyň HTD-niň işjeň öýjükleri ýok edilýär, çişň ölçegleri kiçelýär we operasiýany ablastiki ýagdaýlarda we radikal göwrümde amal edip bolýar.

Lukmançylyk edebiyat çeşmelerinde şöhle bejergisiniň operasiýadan oň ýa-da soň ulanylmagynyň netijeleri barada çekeleşmeler dowam edýär. Operasiýadan oňki döwürde geçirilen şöhle bejergisi, bejerginiň netijelerini biraz ýokarlandyrýar, emma HTD-niň gistologiki taýdan differensiasyny kesgitlemekde kynçylyk döredýär we operasiýadan soňky gaýrüzülmeleriň sanyny köpeldýär. Şöhle bejergisiniň aralykly gamma görnüşi B nokada umumy mukdarda 30-40 Greý berlende, çişň limfa ýollary bilen ýaýramagynyň oňünü alýandygy we onuň esasynda gowy netijeler gazanyp bolýandygy barada ylmy çeşmelerde habar berilýär.

Sankt-Peterburgyň ginekologiýa merkeziniň radiohirurgiýa bölümünde geçirilen ylmy barlaglaryň netijesinde, operasiýadan oňki boşluk içki gamma şöhle bejergisi ýatgynyň uly ölçeglerinde, onuň HTD-niň gistologiki gurluşynyň differensiasiasynyň pes derejelerinde we keseliň II–III derejelerinde geçirilende gowy netijeleri gazanyp bolýandygyny tassyklady. Bu usul bilen 20-30 Greý şöhle bejergisi geçirilende keseliň gaýtalama ähtimallygynyň peselýändigini we näsaglaryň 5 ýyllyk ýaşajylygynyň ýokarlanýandygyny anyklady. FIGO-nyň habar bermegine görä, ÝBK-nyň pes differensirlenen adenokarsinomasynda operasiýadan oňki şöhle bejergisi gowy netijeler berýär.

Utgaşdyrylan bejergide şöhle bejergisi operasiýadan oň geçirilýär we çişň regionar limfamäzler bilen ýaýramagynyň, gaýtalanmagynyň oňünü alýar. Operasiýadan soňky şöhle bejergisi endometriýanyň orta we pes differensirlenen adenokarsinomasynda, miometriýanyň inwaziýasynda, ýumurtgalyklaryň, çanaklygynyň, içýagyň

metastazlar bilen zeperlenmeginde, şeýle hem çişň ýatgynyň boýunjygyna ýaýran ýagdaýynda geçirilýär.

Ýatgy bedeniniň kanseriniň regionar limfamäzlerinde metastazlary ýok bolsa, ýokary differensirlenen görnüşlerinde operasiýadan soňky şöhle bejergisini geçirmeklik hökmany däl. Operasiýadan soňky döwürde, aralykly gamma şöhle bejergisi ÝBK-nyň miometriýa inwaziýasy anyklananda, ýatgynyň göwrüminiň uly bolan ýagdaýynda, ýumurtgalyklara we regionar limfamäzlerde metastazlary bolanda, operasiýalar şertli radikal hasap edilýär.

Näsagyň umumy ýagdaýynyň agyrylygy we ÝBK-nyň ýanyndaky agzalara ýaýran ýagdaýlarynda hirurgiki bejergi geçirip bolmaýar. Bu ýagdaýda şöhle bejergisi gormon we himioterapiýa bilen utgaşdyrylyp geçirilýär. Şöhle bejergisiniň geçiriljek ýoly we göwrümi ÝBK-da anyklaýyş usullaryň netijelerine, çişň ýatgyda ýerleşýän ýerine we morfologik gurluşyna baglylykda saýlanyp alynýar. Şöhle bejergisi geçirilende, ýatga ýanaşyk ýerleşýän agzalary (peşew halta, göni we inçe içege), şöhläniň zyýanly täsirlerinden goramak wajyp meseleleriň biridir. Bu jähetden boşlugiçi şöhle bejergisini geçirmeklik örän wajyp bolup durýar. Boşlugiçi içki gamma şöhle bejergisi ÝBK-nyň I derejesinde, ýatgynyň boýunjygynyň zeperlenmedik, regionar limfamäzlerde metastazlaryň bolmadyk we kanseriň orta we ýokary differensirlenen morfologik görnüşlerinde giňden ulanylýar. Utgaşdyrylan şöhle bejergisi ÝBK-nyň II we III derejelerinde hem-de keseliň pes differensirlenen morfologik görnüşinde geçirilýär.

Soňky ýyllarda hirurgik şöhle bejergileri bilen gormonal bejergi utgaşdyrylyp, giňden ulanylyp başlandy. Sintetiki progesteronlar endometriýanyň çişiniň proliferatiw işjeňligini we çiş bilen zeperlenmesini peseldýär, metastazlaryň ýaýramagynyň önüni alýar. Gormonal bejergi patogenetiki bolmak bilen, hirurgik we şöhle bejergileriniň netijelerini ýokarlandyrýar. ÝBK-da gormonal bejergisiniň netijeleri çişň gistologik gurluşyna, differensiýasyna, keseliň derejesine we onuň döräp anyklanylýança geçen wagtyna, esasan hem, progesteronyň we estradiolyň çişdäki reseptorlaryna baglydyr. ÝBK-da gormonal bejergi hökmünde ulanylýan progestinlere, 17 oksiprogesteron kapronat (17-OPK), 17-a-oksi-19-norprogesteron kapronat (depostat) medoksiprogesteron asetat, noretisteron, linestrenol, medrogeston degişlidirler. ÝBK-da tamoksifen (nolwadeks) hem ulanylýar, bu derman serişdeleri öýjükler derejesinde estrogenlere garşy hereket edip, çiş ulaldyjy faktorlaryň önüni alýarlar. Ylmy çeşmeleriň habar bermegine görä, adýuwant gormon bejergisi ÝBK-nyň 30-35% näsaglarda doly bejermegine, şol sanda progesteron ulanylanda 56%, MPA - 35-37%, we OPK ulanylanda 18-33%-de çişleriň doly regressiýasyna getirýär. ÝBK-nyň ýokary differensirlenen adenokarsinomasynda, esasan-da, ýaş aýallarda we keseliň başlangyç derejelerinde gormonal bejergi özbaşdak ulanylanda gowy netijeler berýär. Oksiprogesteron uzak wagtyň dowamynda ulanylanda çişň regressiýasyna getirýär.

Keseliň gaýtalanmagyna HTD-niň öýjükleriniň differensiýasy, ýanaşyk dokumalara bolan inwaziýasynyň derejesi, gan we limfa damarlarynyň çiş bilen zeperlenmegi we näsagyň ýaşynyň uly bolmagy täsir edýär. Ylmy çeşmeleriň maglumatlaryna görä,

näsaglaryň 31,3%-de keseliň gaýtalanmagy bejergiden soň bir ýylyň içinde, 60,2%-de bolsa 2-nji ýylyň içinde anyklanylýar. Şeýlelikde, gormonal bejergini ÝBK-ny bejermekde goşmaça gowy netijeleri berýän usul diýip hasaplap bolar.

ÝBK-nyň beterleşen we ýerli ýaýran görnüşlerinde, şöhle, hirurgik bejerginiň geçirip bolmaýan ýagdaýlarynda, himiýa bejergisi belleniýär. Himiýa dermanlaryndan düzüminde platina bolanlar, siklofosfan, doksorubisin, winkristin, 5-ftorurasil derman serişdeleri ulanylýar.

Näsaglaryň 5 ýyllyk ýaşajylygy keseliň derejesine bagly, ÝBK-nyň I derejesinde 95-96%-e, II derejesinde 84-85%-e we III derejelerinde 40%-e deň.

6.5. Ýumurtgalygyň çişleri

Ýumurtgalygyň çişleri morfologik gurluşy boýunça köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Bu çişler patogenezi boýunça aýal önelge agzalarynyň gormonal çişleriniň zynjyrynyň ortaky halkasyna degişlidir. Bu halka ýatgydan başlanýar, ýumurtgalykda dowam edýär we göwüs bilen gutarýar.

Ýumurtgalykda gormonal işjeň we gormona bagly çişler bolýar. Gormonal işjeň çişler gormonlary işläp çykarýar we olar iki topara bölünýärler. Olaryň birinji toparý androgenleri işläp çykarýarlar, ilkinji toparý bolsa estrogenleri işläp çykarýarlar. Gormona garaşly çişler bolsa, köplenç, giperestrogeniýa ýagdaýda döreyärler we ösüp ulalýarlar. Ýumurtgalygyň çişleriniň patogenezi doly kesgitlenmedik, emma olaryň döremeginde giperestrogeniýanyň, gonadotropinleriň köpelmeginiň we gipofiziň ýerine ýetirýän isleriniň bozulmagynyň ähmiýeti anyklanyldy.

Ýumurtgalygyň çişleriniň döremegine ýardam edýän faktorlar üç bölege bölünýärler. Olaryň birinjisine ýumurtgalygyň ýerine ýetirýän isleriniň bozulmagy – aýbaşy halkasynyň näsazlygy, menopauzada ýatgydan gan gelmegi, jyns gatnaşyklarynda bolmadyk, bolayanda-da çaga dogurmadyk aýallar degişlidir. Ikinjisi bolsa menopauzadan soňky gan akmalar we üçünji topara alamatlary bolmadyk fibromiomas, ýatgynyň, turbalaryň sowuklamalary degişlidir.

6.5.1. Ýumurtgalygyň çişleriniň klassifikasiýalary

Ýumurtgalygyň çişleriniň gelip çykyşy boýunça klassifikasiýasy

I. Epitelial çişleri

A. Seroz çişler. 1. Howply däl çişleri:

- a) sistoadenoma, papillýar sistoadenoma;
- b) üstki papilloma;
- ç) adenofibroma, sistoadenofibroma.

2. Aralyk çişleri: ýokardakylar ýaly.

3. Howply çişleri: a) adenokarsinoma, papillýar adenokarsinoma, papillýarsistoadenokarsinoma;

b) üstki papillýar karsinoma;

ç) howply adenofibroma we sistoadenofibroma.

B. Musinoz çişleri:

1. Howply däl çişleri: a) sistedenoma;

b) adenofibroma we sistadenofibroma.

2. Aralyk çişleri: Ýokardaky ýaly.

3. Howply çişleri: a) adenokarsinoma, sistoadenokarsinoma;

b) howply adenofibroma we sistoadenofibroma;

Ç. Endometrioid çişleri: Howply däl we aralyk çişleri musinoz çişlerdäki

ýaly. Howply çişleri: a) karsinomalary. 1. Adenokarsinoma; 2. Adenoakantoma.

3. Howply adenofibroma we sistoadenofibroma.

b. endotrioid stromal sarkoma.

ç. Mezodermal (Mýullerow) garyşyk, gomogen we geterogen çişleri.

D. Açyk öýjükli mezonefroid çişleri:

1. Howply däl çişler: adenofibroma;

2. Aralyk çişler (potensial pes howply çişler);

3. Howply çişleri: karsinoma we adenokarsinoma.

E. Brenneriň çişleri: howply däl, aralyk we howply çişler.

Ä. Garyşyk epitelial çişleri: howply däl, aralyk we howply.

F. Differensirlenmedik çişler.

G. Klassifikasiýa girmeyän çişler.

II. Jyns tanapynyň stromasynyň çişleri

A. Granulýozostromal öýjükli çişler:

1. Granulýuz öýjükli çişleri (howply däl, howply).

2. Teko fibromalaryň topany: a) tekoma (howply däl, howply).

b) fibromaç, klassifikasiýa girmeyän.

3. Garyşyk.

B. Androblastomalar, Sertoliniň we Leydigiň öýjüklerinden dörän çişler:

1. Ýokary derejeli differensirlenen çişleri: a) tubulýar androblastoma; Sertoliniň öýjüginde dörän çişler; b) Lipidleriň ýygnaşmagy bilen tubulýar androblastoma; lipidleriň ýygnaşmagy bilen Sertoliniň öýjüklerinden dörän çişler (Leseniň lipidfollikulomasy); ç) Sertoliniň we leydigiň öýjüklerinden dörän çişleri; d) Leydigiň öýjüklerinden dörän çişleri; hilýus öýjüklerinden dörän çişleri.

2. Aralyk differensirlenen çişler;

3. Pes differensirlenen çişler;

4. Geterologik elementli çişler.

Ç. Ginandroblastoma.

D. Jyns tanapynyň stromasyndan döreýän klassifisirlenmeyän çişler.

III. Lipidöýjükli (Lipoidöýjükli) çişler

IV. Germinogen çişler

- A. Disgerminoma.
- B. Endodermal sinusyň çişleri.
- Ç. Embrional sinusyň çişleri.
- D. Poliembrioma.
- E. Horionepitelioma.
- Ä. Teratomalar: 1. Ösüp ýetişmedik; 2. Ösüp ýetişen: a) solid; b) kistoz;
3. Dermoid kistasy;
- II. Malignizirlenen dermoid kistasy.
- III. Monodermal (ýokary differensirlenen) çişleri:
a) ýumurtgalygyň strumasy; b) karsinoid;
ç) ýumurtgalygyň stromasy karsinoidi we başgalar.

IV. Gonadoblastomalar

- A. Arassa (başga goşuntgysy bolmadyk).
- B. Garyşyk (disgerminoma ýa-da germinogen çişleriň başga görnüşleri bilen garyşygy).

V. Ýumurtgalygyň dokumalaryna mahsus bolmadyk ýumsak dokumalaryň çişleri.

VI. Ikilenji (metastatik çişleri).

VII. Çişlere meňzeş keseller.

- A. Göwrelilik lüteomasy;
- B. Ýumurtgalygyň stromasynyň giperplaziýasy we gipertekozy.
- Ç. Ýumurtgalygyň uly çişmegi (Massiw otýogy).
- D. Ýeke follikulýar kista we sary göwräniň kistasy.
- E. Köpçülikleýin follikulýar kistalary.
- Ä. Endometrioz.
- F. Ýüzleý epitelial kistalary.
- G. Ýönekeý kistalary.
- H. Sowuklama kistalary.
- I. Paraowarial kistalary.

Ýumurtgalygyň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

- I dereje – çişler ýumurtgalygyň çäklerinde ýerleşen.
- I a dereje – çişler 1 ýumurtgalygyň çäklerinde ýerleşen, assit ýok.
1) kapsulasy bitin; 2) çişler kapsula ösüp geçen ýa-da kapsula ýyrtylan.
- I b dereje – çişler iki ýumurtgalygyň çäklerinde ýerleşen: 1) kapsula bitin;
2) çişler kapsula ösüp geçen ýa-da kapsula ýyrtylan.
- I ç dereje – çişler bir ýa-da iki ýumurtgalygyň çäklerinde ýerleşen, emma assit ýa-da ýuwundy suwuklyklarda kanseriň öýjükleri tapylýar.
- II dereje – çişler bir ýa-da iki ýumurtgalygy zaýalayar we çanaklyga ýayrayar.

- II a dereje – çişler ýatgynyň üstüne ýaýraýar ýa-da limfadüwünlere metastaz berýär.
- II b dereje – çişň çanaklygyň başga dokumalaryna ýaýramagy, şol sanda içýaga we ýatga.
- II ç dereje – çişň ýaýraýşy II a we II b derejelerdäki yaly, ýöne assit ýa-da ýuwundy suwuklyklarda kanseriň öýjükleri bar.
- III dereje – çiş bir ýa-da iki ýumurtgalyga ýaýran, metastazlary içýag boýunça çanaklygyň daşyndaky agzalara we ýa-da garynarka boşlugynyň limfamäzlerine ýaýraýar.
- IV dereje – çişler daşa giden metastazlar bilen bir ýa-da iki ýumurtgalyga ýaýraýar. Plewral boşlukda suwuklyk bar bolsa, sitologik barlagynda şol suwuklykda kanseriň öýjükleri tapylýar. Bagryň parenhimasynda metastazlar bolmaly.

TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T – ilkinji çiş:

- T_0 – ilkinji çiş kesgitlenmeýär;
- T_1 – çiş ýumurtgalykdan daş çykmaýar;
- T_{1a} – çiş bir ýumurtgalygyň çäklerinde ýerleşýär, assit ýok;
- T_{1a1} – ýumurtgalygyň üstünde çişler ýok, kapsula бүтін;
- T_{1a2} – çiş ýumurtgalygyň üstünde ýerleşen ýa-da ýumurtgalygyň kapsulasy ýyrtylan;
- T_{1b} – çişler iki ýumurtgalygyň çäklerinden çykmaýar, assit ýok;
- T_{1b1} – ýumurtgalygyň üstünde çişler ýok, ýumurtgalygyň kapsulasy бүтін;
- T_{1B2} – bir ýa-da iki ýumurtgalygyň üstünde çişler bar ýa-da ýumurtgalygyň kapsulasy ýyrtylan;
- T_{1c} – çiş bir ýa-da iki ýumurtgalygyň çäklerinde ýerleşen, assit suwuklygynda ýa-da garyn boşlugynyň ýuwundysynda kanseriň öýjükleri bar;
- T_2 – çişler bir ýa-da iki ýumurtgalyga we kiçi çanaklyga ýaýraýar;
- T_{2a} – çişler ýatga, bir ýa-da iki turba ýaýraýar, ýa-da metastaz berýär, ýöne garynyň pariýetal ýuka perdesine ýaýramaýar we assit ýok;
- T_{2b} – çişler çanaklygyň başga agzalaryna ýa-da garynyň wisseral ýuka perdesine ýaýraýar, ýöne assit ýok;
- T_{2c} – çişler ýatga ýa-da ýatgynyň bir ýa-da iki turbasyna, ýa-da çanaklygyň başga dokumalaryna ýaýraýar;
- T_3 – çişler bir ýa-da iki ýumurtgalygy zaýalaýar, inçe içegä we içýaga ýaýramak bilen kiçi çanaklyga geçýär ýa-da kiçi çanaklykdan daşgary garynyň ýuka perdesinde, ýa-da garynarka boşlugyň limfamäzlerinde metastazlar bar.

N – regionar limfamäzleri:

- N_0 – regionar limfamäzleriň zaýалананлыгynyň alamatlary ýok;
- N_1 – regionar limfamäzler zaýаланан;
- N_x – regionar limfamäzleriň ýagdaýyny kesgitlemäge ýeterlik maglumatlar ýok.

M – daşa giden metastazlar:

M_0 – daşa giden metastazlaryň alamatlary ýok;

M_1 – daşa giden metastazlar bar;

M_x – daşa giden metastazlary kesgitlemek üçin ýeterlik maglumatlar ýok.

G – howplulyk derejesi:

G_1 – howplulyk derejesi pes;

G_2 – aralyk howplulyk;

G_3 – howplulyk derejesi ýokary;

G_x – howplulyk derejesini kesgitlemek mümkin däl.

Eger-de bu klassifikasiýa operasiýadan we gistologik barlagdan soň düzediş girizilse, onda ol «p» harpy bilen belgilenilýär – pTNM.

6.5.2. Ýumurtgalygyň täze döremeleriniň gistologik görnüşleri

Seroz sistoadenokarsinoma. Ýumurtgalygyň çişleriniň arasynda has köp duş gelýän epitelial çişlerdir. Olar ortaça 50 ýaşdan ýokary näsaglarda köp duş gelýär. Bu çişler, köplenç, kista şekilli bolýar. Şol sebäpden hem olary kistalardan tapawutlandyrmak örän kyn bolýar. Şeýle hem bolsa bu çişleriň dokumasy gaty dokumalaryň ýumşak dokumalar bilen çalşyp gelýänligi bilen häsiýetlendirilýär. Bu çişler öte geçen wagtynda kistanyň boşlugyny dolduryp, onuň bardajygyny ýyrtýar we kiçi çanaklygy doly eýeleýär, hatda onuň daşyna çykyp, garyn boşlugyna hem ýaýraýar. Şonda pariýetal hem wisseral ýuka perdelerde köpsanly metastazlar emele gelýärler.

Musinoz silioepitelial adenokarsinoma. Näsaglaryň ortaça ýaşy 51.4, köplenç, howpsuz we aralyk çişleriň beterleşmegi netijesinde döreyär. Köplenç, bu çişler hem kista şekilli bolup, olaryň esasy tapawudy bularyň köp kameraly bolmagydyr. Bu kistalaryň inçejik aýajyklary bolmak bilen, olar towlanyp, «ýiti garyn» alamatlarynyň döremegine sebäp bolýarlar.

Endometrioid sistoadenokarsinoma. Bu çişler özbaşdak görnüşinde ilkinji gezek halkara klassifikasiýasynda 1973-nji ýylda bölünip çykaryldy. Bu çişler ýumurtgalygyň hususy germinogen kistalaryndan, implantirlenen endometriýanyň elementlerinden we endometriozdan döreyärler. Makroskopik gurluşy boýunça dürli ululykdaky kista bolmak bilen, onuň reňki goňur ýa-da garamtyl-gyzyl, içindäki suwuklyk bolsa pos reňkinde bolýar.

Brenneriň çişleri. Olar, köplenç, howply däl çişler hasaplanylýan bolsa-da, onuň howply görnüşiniň bolmagyny doly inkär etmek mümkin däl. Bu ýumurtga şekilli örän gaty çişler. Gartaşan aýallarda (ortaça ýaş 63.4) duş gelýär.

Açyk öýjüklü (mezonefroid) çişler seýrek duş gelýän, howply görnüşli dürli ululykdaky çişlerdir. Onuň ölçegi kähallatlarda örän uly bolmak bilen, çanaklykdan daşa çykmagy hem mümkin. Kesilende köpsanly ululy-kiçili kistoz boşluklaryndan durýar.

Garyşyk çişler – bu ýokarda häsiýetlendirilen çişleriň 2 we ondan hem köpüräginden durýan çişler. Olara mahsus bolan makroskopik häsiýeti ýok.

Differensirlenmedik karsinoma. Bu çişler bellibir gistotipe goşmak mümkin bolmaýan çişlerdir.

Klassifikasiya girmeyän çişler – bellibir gistotipiň häsiýetleri bolmadyk çişler.

Granulözostromal öýjükli çişler (GSÖÇ). Olar seýrek duş gelyän çişler bolmak bilen, ýumurtgalygyň çişleriniň 2%-ini düzýärler. Olaryň 3/1 bölegi howply däl we 3/2 bölegi howply çişlere degişlidir. Bu çişler gormonal işeň çişlere degişli bolup, estrogenleri işläp çykarýar. Bu çişleriň kliniki häsiýetleri näsagyň ýaşyna baglydyr. Çagalarda ir ösüp ýetişmeklik, önelgelilik döwründe meno- we metrorragiýalar, gartaşan zenanlara hakyky ýaşyndan has ýaş görünmek mahsusdyr. Olar makroskopiki garyn boşlugyny dolduryp duran ägirt uly çişler bolmak bilen, üsti ýylmanak ýa-da düwün-düwün, daşky bardajygy agymtyl-sary reňkde bolýar.

Tekoma – ýumurtgalygyň fibromasyny ýada salýan we ýumurtgalygyň daşky sypatyny gaýtalaýan dürli ululykdaky çişler bolmak bilen, estrogenleri işläp çykarýanlygy üçin GSÖÇ-ni ýada salýar.

Androblastoma, Sertoliniň we Leydigiň öýjüklerinden dörän çişler. Bular örän seýrek duş gelyän gormonoaktiw çişlerdir. Näsaglaryň ortaça ýaşı 20 – 35. Bu keseliň esasy kliniki alamatlary aýal maşgalalaryň daşky görnüşiniň üýtgäp, erkek adamlaryň sypatyna girmekleridir. Hadysa, adaty, amenoreýadan başlaýar. Sakgal we murt ýüze çykýar. Giş aýrylandan soň, aýal maşgala ýuwaş-ýuwaşdan öňki ýagdaýyna dolanyp gelyär.

Disgerminoma ýumurtgalygyň has köp duş gelyän germinogen çişleriniň biridir. Bu çişler, esasan, çagalarda we ýaş aýallarda köp duş gelyär. Disgerminoma howply çişlere degişli bolmagyna garamazdan, bejergi, köplenç, oňat netije bilen tamamlanýar. Disgerminomalar, adaty, ýumurtgalygyň dokumasyny doly eýeleýärler we daş-töweregindäki agzalara ösüp geçýärler. Reňki çal, dürli ululukdaky ýumşak ýa-da gaty çişler. Kämahal çişniň dokumasynda giň ganöýmeler duş gelyär. Köplenç, çişler bir taraplaýyn, seýrek ýagdaýda iki taraplaýyn bolup biler.

Teratoma. Embrional ojaklarynda ýetişmedik teratomalar howply akymy bolmak bilen çalt ösmegi we metastazlary tiz bermegi bilen häsiýetlendirilýär.

Metastatik çişler. Ýumurtgalyga metastazlar, köplenç, göwüslerden, ýatgydan, aşgazan-ičege ulgamyndan we limfomalardan gelyärler.

6.5.3. Ýumurtgalygyň çişleriniň anyklanylş usullary

Ýumurtgalygyň çişlerini ir anyklamak bu keseliň kliniki alamatlarynyň ujypsyzlygy sebäpli, örän kyn meseledir. Çişler döräninden başlap, kliniki alamatlarynyň ýüze çykyp başlan döwrüne çenli geçen wagty klinikadan öňki döwür diýlip atlandyrylýar. Bu döwür, esasan, 1 aýdan 1 ýyla çenli dowam edýär. Kliniki alamatlaryndan ilki bilen näsagyň aýbaşy tapgyrynyň bozulmagy ýüze çykýar, soňra agyry peýda bolýar. Çişniň ulalmagynyň ýa-da assit suwuklygynyň ýygnanmagy bilen baglylykda näsagyň garny ulalýar. Jyns ýollaryndan gan akmaklyk baslanýar. Çişler ulaldygyça, peşew çykaryş ýollarynyň we içegäniň işlemek ukyby peselýär. Ýumurtgalygyň çişleriniň nusgawy üçlügine uly ýumurtgalyk, assit we gidrotorakis degişlidir (Meýgsiň sindromy). Ýörite anyklaýyş barlag usullaryna: ganda onkomarkýorlary barlamak, assit we plewral

suwuklygynyň sitologiýa barlaglary, şeýle-de döş kapasasynyň agzalarynyň rentgen barlaglary, limfografiýa, KT, USB, laparoskopiiýa we anyklaýyş laparatomiiýa degişlidir.

6.5.4. Ýumurtgalygyň çişleriniň bejeriliş usullary

Ýumurtgalygyň çişlerini bejermekde operasiýa usuly, şöhle bilen bejermek, himioterapiýa, gormonoterapiýa we olaryň utgaşdyrylan görnüşleri ulanylýar.

Hirurgiýa arkaly ýatgyny jynshana üsti goşuntgylary bilen aýyrmak we omentektomiya operasiýalary amal edilýär.

Şöhle bilen bejermek. Klinisistleriň arasynda ýumurtgalygyň çişleri şöhle bilen bejerilende çanaklygy şöhlelendirmelimi ýa-da bütin garyn boşlugyny şöhlelendirmeli diýen sorag ara alnyp maslahatlaşylýar.

Himioterapiýa. Ýumurtgalygyň çişlerinde häzirki wagtda himioterapiýanyň ýeterlik derejede netijeliligi ýüze çykaryldy. Bu keseli bejermekde ulanylýan himioderman toparlary:

1. Siklofasfan, ftorurasil, metotreksat;
2. Siklofasfan, adriamisin, sislpatin we geksametilmelamin;
3. Adriamisiň, sislpatiň, geksametilmelamin;
4. Tio-TEF, ftorurasil;
5. Siklofosfan, meioireksat, ftorurasil, geksametilmelamin;
6. Siklofasfan, winblastin;
7. Winkristin, aktinomişiň, siklofasfan.

Gormonoterapiýa: Testosteron-propionat.

Bejerginiň netijesi we näsaglaryň geljegi keseliň ýaýraýyş derejesine bagly bolup, onuň gowulaşyp gitmegi keseli irki derejelerinde anyklamak bilen baglydyr.

6.6. Trofoblastik keseli

Trofoblastik keseli – bu çaga düwünçeginiň galyndylaryndan döreyän çişler keselleriniň toparydyr. Häzirki zaman ylmy nukdaýnazarynda trofoblastik kesel 4 patologik hadysany öz içine alýar. Olar: ýönekeý düwmeli gabarçak, proliferirleýji düwmeli gabarçak, inwaziw düwmeli gabarçak we horiokarsinomadyr. Köne konsepsiýa boýunça bu keseliň üç görnüşi bolup, olar ýönekeý düwünli gabarçak, destruirleýji gabarçak we horionepitelioma diýlip atlandyrylýar. Häzir bu klassifikasiýa netijesiz hasap edilip, onkoginekologiýa amalyýetinde ulanylmaýar.

Trofoblastik keseliň döremegi üçin hökmany şert, aýal maşgala tarapyndan göwreliligiň geçirilmegidir. Geçirilen göwrelilik kadaly çaga dogulmagy bilen, çaganyn düşmegi bilen ýa-da çaganyn lukmançylyk görkezmeleri bilen aýrylmagy, şeýle-de ektoptik göwrelilik, ýagny ýatgydan daşary göwrelilik – bu hökmany suratda operasiýa arkaly aýrylmagy bilen gutarmagy mümkin.

Trofoblastik keseliň epidemiologiýasy doly öwrenilmedik, bu keseliň horiokarsinoma görnüşine aýallaryň çaga dogurmagynyň sany bilen baglylykda garalýar. Mysal

üçin, Ý. W. Bohmanyň ýazmagyna görä, dünýä boýunça bir ýylda 126000000 çaga dogulýan bolsa we täze doglan her 1000 çaga horiokarsinomanyň biri duş gelýän bolsa, ýeriň ýüzünde 1 ýylda 126000 aýal horiokarsinoma bilen keselleýär. Bu san awtoryň öz görkezmegine görä, ektopiki göwreliligi, çaga düşmegi we abort geçirme bilen bagly bolan trofoblastik keselleri öz içine almaýar we ondan başga-da bu san öz içine diňe horiokarsinomany almak bilen, trofoblastik keseliň beýleki görnüşleri oňa goşulmandyr. Şol sebäpli hem dünýä ýüzünde bir ýyldaky kesellileriň sany doly göz önünde tutulmandyr. Bu keseliň ýer ýüzüniň dürli ýurtlarynda ýaýraýyş aýratynlyklaryna garalanda, Aziýa ýurtlarynda, Ýewropa bilen deňeşdirilende 30 – 40 esse köp duş gelýänligi ýüze çykaryldy. Şonuň bilen bilelikde Hindistanda 228 göwrelilige 1 düwmeli gabarçak, 606 göwrelilige 1 inwaziw düwmeli gabarçak we 953 – 995 göwrelilige 1 horiokarsinoma duş gelýär.

Aziýa we Ýewropa ýurtlaryndaky keselçiligiň uly tapawudyny Ýewropada aýallaryň köp çaga dogurmaýanlygy bilen baglanyşdyrýarlar, sebäbi 1 ýa-da 2 çaga dogurýan aýallardaky trofoblastik kesel birinji ýa-da ikinji göwrelilik bilen bagly bolup, aýal maşgalanyň bedeniniň immunitetiniň bozulmadyk wagty trofoblastik kesel seýrek bolýar, Aziýa ýurtlarynyň aýallary bolsa köp çaga dogurýanlygy üçin we çaga dogurmaklyk köp boldugyça, bedeniň immun ulgamy şonça köp bulaşyklyga sezewar bolýar, şeýlelikde, bedende trofoblastik keseliň döremegine şert köpeliýär.

6.6.1. Trofoblastik keseliň morfologik görnüşleri

1. *Düwmeli gabarçak* – bu iki görnüşde – doly we doly däl görnüşde bolýar. Bu görnüşleriň ikisine hem meňzeş bolan mahsuslyk: horionyň üpürjikleriniň çişleri we trofoblastyň giperplaziýasy degişlidir.

Doly düwmeli gabarçak – çaga düwünçeginiň ýoklugy, plasetar üpürjikleriniň gaty çişmegi we trofoblastyň iki gatlagynyň güýçli giperplaziýasy bilen häsiýetlendirilýär.

Doly däl düwmeli gabarçak – çaga düwünçegi entek bar, emma onuň ýaşaýyş ukyby örän pes. Plasentanyň üpjünçilikleri bölekleyin çişýär we adatça, diňe sinsitiotrofobast giperplaziýa sezewar edilýär.

Inwaziw düwünli gabarçak. Bu hadysa çişni miometriýa ýaýramagy, wetroblastyň giperplaziýasy hem-de plasetar üpjünçilikleriň adatça gurluşynyň saklanmagy bilen häsiýetlendirilýär.

Göwrelilik bilen bagly horiokarsinoma. Bu trofoblastyň iki gatlagyndan hem, ýagny sitotrofoblastdan we sinsitiotrofoblastdan döreyän karsinoma. Bu ýagdaý çaganyň dogulmagy ýa-da onuň öli bolmagy, ýa-da onuň göwreliligiň islendik möhletinde edilen abort bilen gutarmagy mümkin. Ondan başga-da onuň düwmeli gabarçakdan dörän ýa-da ektopiki göwrelilikden dörän horiokasinoma bolmagy mümkin.

Çaga ýeriniň (plasetar ýeriniň) trofoblastik çişleri. Çişler, köplenç, çaga ýerinde bolmak bilen, esasan, sitotrofoblastdan durýar. Plasentaryň reaksiýasy görnüşinde plasentaryň ýerinde sowuklamanyň öýjükleri tapylýar.

Gidropik degenerasiýa. Bu horionyň üpjünçilikleriniň giňelmegi, olarda suwuklygyň köpelmegi bilen häsiýetlendirilip, trofoblastyň giperplaziýasy ýüze çykarylmaýar.

6.6.2. Horiokarsinomanyň ýaýraýş derejeleri boýunça klassifikasiýasy

I dereje – kesel ýatgynyň çäklerinde ýerleşýär we metastazlar ýok.

II dereje – kesel ýatgynyň daşyna çykýar, emma jyns agzalarynyň çäklerinde galýar.

III dereje – öýkende metastazlar bar.

IV dereje – başga agzalarda metastazlar bar.

6.6.3. Çaklaýş alamatlary

1. Latent döwrüniň dowamlylygy 4 aýdan ýokary.
2. Kliniki alamatlarynyň dowamlylygy 6 aýdan köp.
3. Öňünden gelyän göwreliligiň çaga dogulmagy bilen gutarmagy.
4. Bejerginiň başynda ýatgynyň göwrüminiň 7 hepdelik göwreliligiň möhletine barabarlygy.
5. Metastazlarynyň barlygy we olaryň ýerleşýän ýeri.
6. HG titri bejerginiň başynda 100000 hb. we ondan hem ýokary.

Horiokarsinoma gelip çykyşy boýunça kadaly çaga dogrulmaktan soň, wagtyndan ir bolan çagadan soň, çaga düşenden ýa-da lukmançylyk abortyndan soň, ektopiki göwrelilikden soň we düwmeli gabarçakdan soň bolmagy mümkin. Horiokarsinoma düwmeli gabarçakdan soň 38,5% näsaglarda bolýar; abortdan soň 32,7%, çaga doglandan soň 13,5%, çaga öz-özünden düşenden soň 12% we ektopiki göwrelilikden soň 3,3% näsaglarda gabat gelyär.

6.6.4. Trofoblastik keseliniň anyklanylş usullary

Kliniki alamatlary: Soňky göwrelilikden soň köp näsaglarda birinji ýylyň dowamynda bu keseliň kliniki alamatlary ýüze çykyp başlaýar. Näsaglaryň köpüsinde bu alamatlar 3 aýdan soň döräp başlaýar.

Bu keseliň esasy alamaty ýatgydan gan akmagydyr. Bu alamat ýatgy göwrelilikden boşanyndan soň tiz ýüze çykýar. Ýuwaş-yuwaşdan anemiýa getirýär. Gan akmalaryň aýratynlygy bu keselde arakesemeleriň düýbünden bolmazlygy ýa-da olaryň gysga wagtlylygydyr. Keseliň ýaýradygýça gan akmalar diňe bir ýatgydan bolman, eýsem, başga agzalaryndan – öýkenden, jynshanadan we içki agzalardan bolup biler, bu ýagdaý metastazlaryň barlygy bilen bagly bolýar. Käbir halatda agyry, üsgürmek, gakylyk gopmak we demgysma bolmagy mümkin.

Trofoblastik keseli anyklamakda sitologiýa, gistologiýa, rentgen barlaglary, USB, biologik we immunologik usullar ulanylýar. Immunologik usula peşewiň bir litrindäki HG (horion gonadotropiniň) titrini kesgitlemek hem degişlidir. Ol Aşgeým-Sondekiň reaksiýasy – ak syçanlarda ýa-da alakalarda, Fridmanyň reaksiýasy – towşanlarda we Galli-Maýniniň reaksiýasy – urkaçy gurbagalarda goýulýar.

6.6.5. Trofoblastik keseliň bejeriliş usullary

Düwmeli gabarçaklaryň aýrylyş usullary. Düwmeli gabarçaklar ýatgyda ýerleşende olar üç usul bilen aýrylýar. Derman serişdeleriniň kömegi bilen – bedene oksitoksin derman serişdesi goýberilende ýatgynyň diwarynyň muskullarynyň gysylmagy netijesinde düwmeleri ýatgydan gysyp çykarmak, instrumental usul – ýatgyny gyrmak ýa-da wakum-aspirasiýa, sorup almak we operasiýa arkaly – ýatgyny jynshana üsti bilen amputasiýa etmek. Bu usullaryň arasynda iň amatlysy wakum-aspirasiýa bolup, ol metastazlaryň ýaýramagynyň önüni beýleki usullara garanda has oňat alýar.

Düwmeli gabarçaklaryň ýatgydan aýrylmanka we ýatgydan çykarylandan soň horiokarsinoma öwrülme ukyby bar. Şol sebäpli hem bu hadysanyň önüni almak we eýýäm horiokarsinoma geçen bolsa, onda öz wagtynda bejergini, ýagny himioterapiýany başlamak üçin, onuň horiokarsinoma geçýänliginiň alamatlaryny ýüze çykarmak zerurdyr. Bu alamatlar iki topara bölünýär (howply): 1. Aýalyň ýaşı 40-dan ýokary bolsa. 2. Aýbaşynyň giç gelip başlamagy. 3. Göwreliligiň sanynyň köp bolmagy. 4. Düwmeli gabarçygyň önünden gelen göwreliligiň çaga dogmagy bilen gutarmagy. 5. Ýatgynyň göwrüminiň göwreliligiň möhletinden uly bolmagy. 6. Ýumurtgalykda Lýutein kistalary.

Düwmeli gabarçak ýatgydan aýrylandan soň horiokarsinoma döreýänliginiň alamatlary: 1. HG görkezijileriniň düwmeli gabarçak aýrylandan soň 4-8 hepdäniň dowamynda ýokary derejede bolmagy. HG titriniň üznüksiz ýokarlanmagy– barlagy bir aýyň dowamynda 3 gezek geçirilmeli – HG plazmada 20000 HB we peşewde bolsa 30000 hb. 3. Bedende horiokarsinomanyň gistologiýa barlagy esasynda ýüze çykarylmagy.

6.6.6. Horiokarsinomanyň bejeriliş usullary

Horiokarsinomanyň bejerilişiniň esasy usuly himioterapiýadyr. Onda ulanylýan himioderman serişdeleri: 1. Metotreksat + foliý kislota. 2. Metotreksat, D-Aktinomişin, siklofosfan, foliý kislota. 3. Hidroksikarbamid, winkristin, metotreksat, foliý kislota we doksorubisin, siklofosfan.

Horiokarsinomany himioterapiýa arkaly bejermek bilen oňat netijeler alynýar. Näsaglar çişleri doly aýrylandan soň diňe bir sagalman, olaryň önelgelilik ukyby hem gaýdyp gelýär. Olar horiokarsinomadan doly bejerileninden soň, 2,5-3 ýyldan çaga dogrup bilerler.

6.7. Süýt mázleriniň täze döremeleri

Süýt mázlerinde dürli howply we howply däl täze döremeler emele gelip bilýär. Olardan häzirkizaman kliniki onkologiýanyň ünsüni özüne çekýän täze döremeleriniň biri süýt mázleriniň kanseridir. Onuň esasy sebäbi bolsa dünýä ýüzünde bu kesel bilen keselçiligiň günsaýyn artýanlygydyr.

6.7.1. Süýt mázleriniň kliniki anatomiýasy

Göwüs adam bedeniniň möhüm agzalarynyň biri bolup, onuň esasy ýerine ýetirýän funksiýasy täze bolan çagany süýt bilen üpjün etmek, ýagny ýमितlendirmek bolup durýar. Ol aýal maşgalalarda ösen agza bolup, erkek adamlarda bolsa rudimentar agzadyr. Süýt mázlerini 4 bölege bölýärler: daşky-ýokarky dörtten biri, daşky - aşaky dörtten biri, içki - ýokarky dörtten biri we içki aşaky dörtten biri. Bu agzanyň emzigi bardyr. Onuň içki gurluşynda bu agzanyň her bir dörtten biri paýlardan we paýlaryň her biri paýjagazlardan durýarlar. Süýt mázleriniň içindeki paýlarynyň sany 20-den 80-e çenli we her bir paýdaky paýjagazlarynyň sany hem 4-den 20-ä çenli bolýar. Olaryň sany agzanyň göwrümüne baglydyr. Bu paýjagazlar süýt işläp çykarýan mázjagazlardan gurnalan alweolalardan durýar. Alweolalaryň her biri ýag we fibroz dokumalaryň içinde ýerleşip, olar gan, nerw, limfa damar torjagazlary bilen gurşalandyr. Şeýlelikde, paýlary we paýjagazlary gurşap alýan limfa damarlarynyň torý agzanyň içindeki limfa ulgamlaryny emele getirýärler we deri asty limfa damarlarynyň torlary bilen birleşýärler. Paýlaryň we paýjagazlaryň her biriniň öz çykaryş akymlyry bolup, paýjagazlarynyň akymlyry öz aralarynda birleşip, bir paý akymyny emele getirýärler we paý akymlyry öz aralarynda bir akyma birleşip, emzigiň üstünden açylyp, süýt çykmagyna ýardam edýärler.

Süýt mázleriniň limfa ulgamlary 2 bölege bölünýärler. Olaryň birinjisi agzanyň içindeki ulgamlar diýlip atlandyrylyp, olara paý we paýjagazlaryň daşyny gurşap alýan limfa damarlarynyň torjagazlary degişlidir. Olaryň ikinjisi bolsa, agzanyň daşyndaky limfa ulgamlary diýlip atlandyrylyp, olar öz gezegine 7 limfa akaryna bölünýärler:

1. Goltugasty limfamázleri. Olar süýt mázleriniň limfa ulgamlarynyň 98%-ine çenlisini öz içine alýar. Uly gursak muskulynyň lateral gyrasynyň ýokarky we aşaky birleşýän nokatlary hem-de goltugyň ýokary nokady öz aralarynda göni çyzyklar arkaly birikdirilse, onda üçburçluk emele gelip, ol üçburçluga Sorgiusyň üçburçlugu diýilýär. Bu üçburçlukda limfamázleriniň 3-den 80-e çenlisi ýerleşýär. Şolaryň uly gursak muskulynyň lateral gyrasynyň ortasynda ýerleşen 2-3 limfamázlerinde metastazlar bolsa, olara Sorgiusyň metastazlary diýilýär.

2. Bukawlygasty ýoly. Ol göwsüň daşky-ýokarky dörtten birinden limfa ýygnaýar we iki sany damardan ybarat bolýar. Olaryň birinjisi – pektoral uly gursak muskulynyň içinden geçip, iki gursak muskullarynyň aralygyna düşýär. Beýlekisi bolsa interpektoral diýlip atlandyrylýar we uly gursak muskulyny aýlanyp geçip, iki gursak muskullarynyň kellejikleriniň arasynda bir-biri bilen birleşip, bir damary emele getirip aňry gidýärler. Şol iki damaryň birigýän ýerinde 2-3 sany limfamázleri bolup, olar metastaz bilen zaýalansa, onda olar retrometastazlar diýlip atlandyrylýar.

3. Gursak süňküniň töweregindäki ýoly. Bu, esasan, çuňňur ýerleşen damarlaryň toplumu, limfanyň süýt máziniň arka tarapyndan ýygnaýarlar we 1-5-nji gapyrga aradan gursagara geçýärler, ondaky limfamázlere metastaz berýärler.

4. Gapyrga ara ýoly – bu köp mukdardaky limfa damarlaryň toplumu, süýt mázleriniň yzky we daşky böleklerinden limfa ýygnap, 2-4-nji gapyrga arasy bilen döş

kapasasynyň içine girýärler we gursagara we plewral damarlar bilen birleşip, gursak akymlyryna goşulýarlar.

5. Gursak süňküniň yzndaky ýoly limfany süýt mázleriniň merkezinden we içki böleklerinden ýygnaýarlar we öýken-bronh limfamázlerine çenli ýetirýärler.

6. Garşylykly ýoly limfa damarlary, limfany çep göwüden sag tarapdaky limfa ýollaryna we sag göwüden çep tarapdaky limfa ýollaryna getirýärler, şol sebäpli hem metastazlar bedeniň garşylykly tarapynda ýüze çykýarlar.

7. Gerotanyň ýoly göwsüň içki böleklerinden limfa garyn boşlugyna tarap akyp gidýär, şol sebäpli hem metastazlar garyn boşlugynyň limfamázlerinde we agzalarynda peýda bolýar.

6.7.2. Süýt mázleriniň kanserine getirip biläýjek ýagdaýlar

1. Aýbaşynyň giç (17 ýaşdan soň) gelmegi.
2. Ilkinji önelgesizlik.
3. Giç (25 ýaşdan soň) durmuşa çykmak.
4. Ilkinji çaganyň giç (30 ýaşdan soň) dogulmagy.
5. Menopauzanyň giç düşmegi.
6. Jyns gatnaşyklaryndaky näsazlyklar – arakesmeli, yzygiderli däl.
7. Çaga dogurmaklykdan saklanmak.
8. Çagany düşürmek.
9. Göwreli bolmagyň möhletini gysgaltmak: 1 ýyldan az.
10. Aşa uly çaganyň dogulmagy, 4 kilogramdan ýokary.
11. Aşa semizlik.
12. Galkan görnüşli mäziň keselleri.
13. Nesil faktorlary – ýakyn garyndaşlarynda kanser keseliniň bolmagy, esasan hem, göwsüniň kanseriniň bolmagy.

6.7.3. Süýt mázleriniň kanserine getirýän keseller

Süýt mázleriniň howply täze döremelerine getirýän obligat keseli mastopatiýa keselidir. Morfologlar mastopatiýa keselini proliferatiw we ýönekeý görnüşlere bölýärler. Süýt mázleriniň kanseri mastopatiýanyň ýönekeý görnüşlerinde 3-5, proliferatiw görnüşlerinde bolsa 25-30 esse köp duş gelýär. Mastopatiýa keseli 30 – 50 ýaşly zenanlaryň 60%-e çenlisinde duş gelýär.

Nusgawy mastopatiýa keselini ilkinji gezek 1838-nji ýylda J. Welpean ýazyp beýan etdi. Mastopatiýa süýt mázleriniň disgormonal giperplastiki hadysasydyr. BSGG-niň kesgitlemesi boýunça bu fibro-kistoz keseli bolmak bilen, süýt mázleriniň dokumasynda örtüji we birleşdiriji dokumalarynyň mahsus däl gatnaşygyna getirýän proliferatiw we regressiw hadysalary bilen häsiýetlenýär.

Süýt mázleriniň fiziologiki aýratynlygy, aýbaşy tapgyrynyň fazalaryna laýyklykda jyns gormonlarynyň derejeleriniň üýtgemegi esasynda, onuň örtüji we birleşdiriji dokumalarynyň hemişe proliferasiýa we inwolýusiýa hadysalarynyň çalyşmak ýag-

daýynda bolmagydyr. Süýt mázleriniň dokumalarynda bolup geçýän esasy üýtgeşmelere düşünmek üçin, her bir gormonyň bu agzanyň işine we ösüşine ýetirýän täsirine seretmeli. Süýt mázleriniň dokumalarynda proliferasiýa hadysasynyň başlanmagyna ýumurtgalykda we böwregüsti mázleriniň gabygynda işlenip çykarylýan esterogen, progesteron, şeýle-de gipofiziň öňki böleginde işlenip çykarylýan gonodotrop gormonlary täsir edýärler. Esterogenler süýt mázleriniň akarlarynyň sanynyň köpelmegine getirmek bilen olary uzynlygyna we giňligine ösdürýärler hem-de öýjüklere Na⁺ girmegine ýardam berýärler. Öýjüklere girýän Na⁺ suwy özüne çekmek arkaly süýt mázleriniň çişmegine, agralmagyna getirýär we güýçli agyrynyň döremegine sebäp bolýar. Bu hadysa prolaktin hem gatnaşýar we süýt mázlerini laktasiýa taýýarlaýar. Progesteron süýt mázlerinde alweollaryň sanynyň we ölçeginiň ulalmagyna, öýjüklere Na⁺ çykmagyna, onuň netijesinde mäziň kiçelmegine, agyrynyň aýrylmagyna getirýär.

Kadaly ýagdaýda, aýal maşgalalaryň bedeninde esterogen-progesteron gatnaşygy hemişelik bolup, aýbaşy tapgyry bilen baglydyr. Bu gatnaşygyň (esterogen-progesteron) bozulmagy gipofizar gözegçiligiň näsazlygy netijesinde ýüze çykýar we ilki bilen prolaktiniň işlenip çykarylmagyny güýçlendirýär, giperprolaktinemiýa hadysasyny döredýär. Bu bolsa şüýt mázleriniň dokumalarynda her dürli patologiki üýtgeşmeleriň döremegine getirýär. Bu sebäpler ýumurtgalyklarda follikulýar kistalaryň döremegine, aýbaşy tapgyrynyň we gormonal deňagramlylygyň bozulmagyna, onuň netijesinde bolsa giperesterogenizme getirýär. Prolaktinemiýa, giperesterogenizm máz dokumalarynyň ösmegine, süýt mázleriniň dokumalarynda dürli ölçegli kistalaryň döremegine, olarda suwuklyklaryň ýygnaýp galmagyna ýa-da süýt akarlary boýunça bölünip çykmagyna getirýär. Süýt mázleriniň dokumalarynda máz dokumasynyň ösmegi, fibroz-ýag dokumalarynyň ösmegi bilen birlikde bolup geçýär. Süýt mázlerinde uzak wagtyň dowamynda bolup geçýän şeýle hadysalar, ilki bilen mastalgiiýa, soňra bolsa mastopatiýa keseliniň, süýt mázleriniň dokumalarynda kistalaryň döremegine sebäp bolýar.

Kliniki alamatlary boýunça mastopatiýa keseli düwün we diffuz görnüşlere bölünýär. Diffuz mastopatiýalar 3 görnüşe bölünýärler – fibrozly mastopatiýa, kistozly mastopatiýa we fibro-kistoz keseli.

Mastopatiýanyň diffuz görnüşi – bu keseliň başlangyç tapgyry hasap edilýär we süýt mázlerinde agyrynyň döremegi, aýbaşydan birnäçe gün öň bu agyrynyň güýçlenmegi bilen häsiýetlenýär. Kähalatlarda agyry ýeňil bolup, aýbaşynyň öň ýanynda süýt mázleriniň çişmegi sebäpli, sagdyn zenanlarda döreyän agyrydan tapawutlanmaýar. Kem-kemden agyry güýçlenýär we dowamly bolýar. Kähalatlarda agyry örän güýçli bolup, egne, goltuk aşagyna, pilça ýaýraýar, süýt mázlerine ýeňil bir zat degende hem agyry örän güýçlenýär. Näsaglar ukusyny ýitirýärler, olarda rak keseliniň döremek gorkusy ýüze çykýar. Süýt mázlerinde döreyän bu alamatlar aýbaşy gutarandan soň ýeňleýär ýa-da aýrylyp ýok bolup gidýär. Mastopatiýanyň diffuz görnüşiniň bu başlangyç alamatlary bolmak bilen mastalgiiýa diýlip aýratyn topara bölünýär. Näsaglaryň göwüsleri el bilen barlananda diffuz düwünjikler anyklanylýar we güýçli agyry döreyär.

Kesel dowam edende süýt mázleriniň dokumalarynda elläniňde tanap görnüşli, dänejikler ýaly çäkleri aýdyň bolmadyk agyryly düwünjikler, her dürli gataşan ojaklar emele gelýär. Süýt mázlerini gysanyňda emzikden dürli görnüşli suwuklyk bölünip çykýar. Keseliň bu derejesinde süýt mázlerindäki agyry, emzikden suwuklygyň çyk-masy aýbaşynyň öň ýanynda güýçlenýär, aýbaşy başlandaky kemelýär, emma agyry we gatama doly aýrylyp gitmeýär.

Soňky döwrüň ylmy-barlag işleriniň netijeleri süýt mázleriniň howply täze döremeleriniň we mastopatiýalaryň arasynda patogenetiki arabaglanyşygy ýüze çykardylar. Şu nukdaýnazardan süýt mázleriniň howply täze döremeleriniň önüni almaklygyň, wagtynda anyklamaklygyň esasy girewi mastopatiýa keselini wagtynda anyklamaklyk we bejermeklik bolup durýar. Mastopatiýa keseliniň döremegi, köplenç, jyns agzalarynyň dowamly sowuklama kesellerini, ýumurtgalyklaryň disfunktsional hadysalaryny, galkan görnüşli máziniň, bagryň keselleri we nerw ulgamynyň näsazlyklary bilen bagly bolýar.

Düwünli mastopatiýalar diňe hirurgiýa usuly bilen bejerilýär (süýt mázleriniň sektoral rezeksiýalary). Diffuz mastopatiýa keseliniň bejergisi örän çylşyrymly, köptaraply meseleleriň biridir. Bejergi ilki bilen onuň döremegine haýsy näsazlyklaryň sebäp bolanlygyny anyklamakdan we şol näsazlyklara garşy çärelerden başlanýar.

6.7.4. Gormonlary ulanmasyzdan maslahat berilýän bejergiler

1. Berhiz – et we ýag önümleri plazmada androgenleriň azalyp, esterogenleriň köpelmegine we näsaglaryň bedeninde kanserogen maddalarynyň döremegine getirýär. Naharlananda etdir ýaglary azaldyp, düzüminde witaminleri saklaýan gök önümleri we miweleri ulanmaklyk maslahat berilýär.

2. Witaminoterapiýa – bu bagryň bedendäki artyk esterogenleri zyýansyzlandyrmak funksiyasyny we bedendäki bolup geçýän alyş-çalyş hadysalaryny kadalaşdyrmak maksady bilen bellenilýär. 1-2 aýlap witaminleriň A, B we E toparlaryny ulanmaklyk maslahat berilýär.

3. 0,25% iodly kaliý ergini – ýumurtgalyklaryň lýtutein funksiyasyny kadalaşdyrmak maksady bilen, günde 1-2 çay çemçesi möçberinde bellenilýär.

4. Gepatotrop bejergi – bagryň funksiyasyny kadalaşdyrmak maksady bilen – esensiale, karsil, legalon we başg.

5. Antibakterial bejergi – bu süýt mázlerindäki sowuklama keselleriniň garşysyna bellenilýär.

6. Mastodinon – ösümlüklerden taýýarlanylýan derman serişdesi. Mastodinon gipofiziň laktotrop öýjüklerine täsir etmek bilen prolaktiniň işlenip çykarylyşyny kemeldýär, esterogen-progesteron gatnaşygyny kadalaşdyrýar we aýbaşy tapgyryny dikeldýär. Süýt mázlerindäki patologiki ojaklaryň kadalaşmagyna getirýär. Mastodinony mastopatiýada we aýbaşy tapgyry bozulanda 30 damjadan ýa-da 1 gerdejikden günde 2 wagtyna 3 aýlap ulanmaklyk maslahat berilýär.

7. Nerw ulgamyny rahatlandyryjy bejergi.

8. Galkan görnüşli mäsde näsazlyklar bolanda endokrinolog lukmanyň bejergisi.
9. Aýal jyns agzalarynyň näsazlyklarynda ginekolog lukmanyň bejergisi.

6.7.5. Süýt mäsleriniň kanseriniň epidemiologiýasy

Ozal aýdylyp geçilişi ýaly, süýt mäsleriniň kanserine kliniki-onkologlar tarapyndan aýratyn gyzyklanma döreyär. Onuň esasy sebäbi bu kesel bilen keselçiligiň köpelişidir.

Süýt mäsleriniň howply täze döremelerinde ötüşenlik görkezijileri hem ýokary derejede saklanýar. Irki anyklaýyş ýeterlik mukdarda ýokary derejede bolsa-da, süýt mäsiniň howply täze döremesi bolan näsaglaryň 30 – 50%-i ilkinji kömege keseliň III derejesinde, ýagny eýýäm keseliň ýerli ýaýran görnüşinde ýüz tutýarlar.

Şeýlelik bilen, süýt mäsleriniň kanseri keseli dünýäniň köp ýurtlarynda ozalky 4-nji we 5-nji orunlardan, 1-nji we 2-nji orunlara geçdi. Ondan başga-da oba ilaty bilen deňşdireniňde şäher ilaty 1,5 – 2 esse köp keselleýär.

6.7.6. Süýt mäsleriniň kanseriniň patalogik anatomiýasy

Süýt mäsleriniň howply täze döremeleri onuň daşky – ýokarky dörtde birinde 45% - 50%, içki ýokarky dörtde birinde 10 – 12%, daşky-aşaky dörtde birinde 8–10% we içki aşaky dörtde birinde 7–8% ýagdaýda duş gelýärler. Süýt mäsleriniň howply täze döremeleri düwün we diffuz görnüşli bolýarlar. Süýt mäsleriniň diffuz kanseriniň 4 görnüşi bar.

Ýaýran çiş görnüşi – göwüsde uly we ýaýran belli çäkleri bolmadyk çiş bolup, süýt mäsleri çişen we ulalan. Onuň üstündäki deri limon gabygyny ýada salýar.

Bägül şekilli kanseri – bu görnüşde näsagyň göwsüniň üstündäki deri gyzaryp we çişip, palpasiýa edilende bolsa agyryp azar berýär.

Mastit şekilli kanseri – bu görnüşde sowuklamanyň alamatlary süýt mäsiniň dokumasynda ýerleşýär, göwüs çiş uly, käbir halatda mäziň görnüşi üýtgän bolmagy hem mümkin. Göwüsde agyry bar.

Göwsüň kanseriniň aýratyn görnüşine bolsa **Pedjetiň kanseri** degişlidir. Ol emzikde ýerleşip, onuň töwereginde sowuklama alamatlary bolýar, käbir halatda çiş anyklanýar.

6.7.7. Süýt mäsleriniň kanseriniň klassifikasiýalary

Süýt mäsleriniň kanseriniň gistologik klassifikasiýasy

1. Akym içindäki ýa-da paýjagazyň içindäki ýaýramadyk kanseri.
2. Ýaýran karsinoma.
3. Aýratyn gistologik görnüşleri:
Medullýar kanseri.
Papillýar kanseri.

Tor şekilli kanseri.
Nekli kanseri.
Lobulýar kanseri;
Ýasy öýjükli kanseri.
Pedjetiň kanseri.
Akym içindäki fibroadenomadan dörän kanseri.

Süýt mázleriniň kanseriniň derejeleri boýunça klassifikasiýasy

I dereje – göwüsdäki çişň göwrümi 2 *sm*-e çenli, metastazlary ýok.
II a dereje – göwüsdäki çişň göwrümi 2-5 *sm*, metastazlary ýok.
II b dereje – regionar zolakdaky limfadüwünleriň 1-2-de metastazlar bar.
III a dereje – göwüsdäki çişň göwrümi 5-8 *sm*, metastazlary ýok.
III b dereje – regionar zolakdaky 3 we ondan köp limfa düwünlerde metastaz bar.
IV dereje – çiş göwsüň köp böleginde ýerleşýär ýa-da ýara bolan, regionar zolakdaky metastazlar hereket etmeýärler we içki agzalarda metastazlar bar.

Süýt mázleriniň kanseriniň TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy

T– ilkinji çiş:

T₁ – ilkinji çişň diametri 2 *sm*-e çenli;
T_{1a} – çiş gursak muskulyna kebşirlenmedik;
T_{1b} – çiş gursak muskulyna kebşirlenen;
T₂ – çişň diametri 2-5 *sm* T2a we T2b ýokardaky ýaly;
T₃ – çiş 5 *sm*-den uly. T3a we T3b ýokardaky ýaly;
T₄ – çişň islendik göwrümi, ýöne döş kapasasyna ýa-da derä kebşirlenen;
Tx – çiş häsiýetlendirmek üçin gerekli maglumatlar ýok.

N – limfamázleriň ýagdaýy:

N₁ – ulalan limfamázler: N1a – ulalan limfamázlerde metastaz ýok;
N_{1b} – ulalan limfamázlerde metastaz bar.

M – daşa giden metastazlar:

M₀ – daşa giden metastazlar ýok;
M₁ – daşa giden metastazlar bar;
Mx – daşa giden metastazlar barada maglumatlar ýok.

6.7.8. Süýt mázleriniň kanseriniň kliniki alamatlary

Näsagyň göwsünde kanseri bar bolsa, onuň esasy kliniki alamaty göwüsde çiş barlygydyr. Eger-de göwüsde çiş bolsa ýa-da ol öz görnüşini üýtgeden bolsa, agyrsa ýa-da emzikden nem çykýan bolsa, onuň derisinde üýtgeşikler bar bolsa, onda aýal maşgalanyň göwüslerini, boýnuny, bukawlyk süňkleriniň ýokarsyny we aşagyny, goltuklaryny gözden geçirmeli. Kadada iki göwsüň derisi meňzeş, emzikleri deň derejede, göwüsler simmetrik ýagdaýda bolmaly. Olaryň hereketleri ellerini ýokary galdyrmak ýa-da arkan gaňyrmak arkaly barlanylýar, şonda hereketler simmetrik bolmaly.

Gözegçilik edilende süýt mázleriniň kanseriniň hakyky alamatlary: 1. Emzigiň çökmeği – ýemşik, öz şekilini ýitirip, göbek şekilli bolýar; 2. Krauzeniň alamaty – emzigiň daşyndaky reňkli töwerejigiň galňamagy.

Göwüsler palpasiýa edilende lukman aýal maşgalanyň arkasynda durup, ellerini onuň goltugynyň aşagyndan geçirip, iki göwsi hem simmetrik palpasiýa edýär. Şonda ol göwüsde çişniň barlygyny, onuň ýerleşýän ýerini, möçberini, görnüşini, ýumşak – gatylygyny, duýujylygyny, hereket edişini, döş kapasasyna ýa-da derä bolan gatnaşygyny kesgitleýär. Göwüs palpasiýa edilende onuň 6 sany nusgawy alamatlary anyklanylýar:

1. «Limon gabygy» alamaty – göwsüň üstündäki derini iki barmagyň bilen ýygrynyňda deriniň üstünde köpsanly owunjak nokat şekilli çukurjyklar emele gelýär. Bu alamat deri bilen çişniň arasynda sapaklaryň barlygyna şaýatlyk edýär;

2. «Göbek» alamaty – göwsüň üstündäki derini iki barmagyň bilen ýygrysaň, deriniň üstünde göbek şekilli çukurjyk emele gelýär. Bu çişniň derä ösüp geçenliginiň alamaty;

3. «Meýdança» alamaty. Göwsüň üstündäki derini iki barmagyň bilen ýygrysaň, deriniň üstünde tekiz meýdança emele gelýär – deri bilen çişniň arasyndaky dokumanyň zaýalanandygynyň alamaty;

4. Pribramyň alamaty – göwsüň çişiniň üstündäki derini iki eliň bilen ýygrysaň, eger-de howply däl çiş bolsa, onda deride ýygrylan ugry bilen ugurdaş gatlaklar emele gelýär, eger-de çiş howply bolsa, onda gatlaklaryň ugry ýygrylan ugruny kesip geçýär;

5. Paýryň alamaty – çiş bar göwsüň emziginin ujundan tutup çekeniňde çiş howply bolmasa, onda çiş ýerinde durup, onuň üstündäki deri emzigiň ugry bilen çekilýär, eger-de çiş howply bolsa, onda çiş deri bilen bile hereket edýär;

6. Kenigiň alamaty – çiş bar göwsi eliň aýasy bilen döş kapasasyna basanyňda, howply çiş eliň aýasyna direnýär, howply däl çiş bolsa, bir gapdala süýşýär.

6.7.9. Süýt mázleriniň keselleriniň anyklanylş usullary

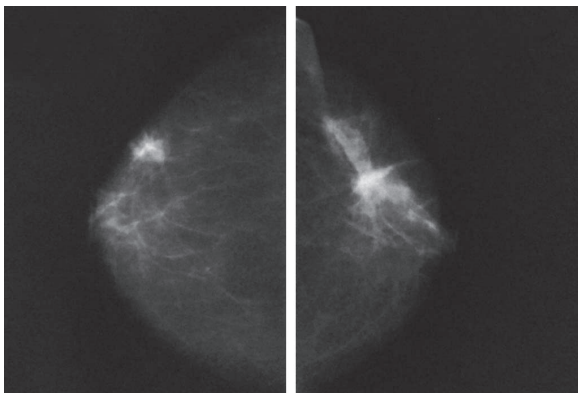
1. Näsagyň arz-şikaýatlary we kesel taryhy bilen tanyşmak.

Näsagyň keselini anyklamakda ilki başda näsagyň arz-şikaýatlary we süýt mázleriniň kesellerine getirip biläýjek ýagdaýlary bilen tanyşmaly.

2. Süýt mázlerine seretmek we el bilen barlamak. Seredilende süýt mázleriniň görnüşi, bedende ýerleşýän ýerleri, ölçegleri, emzikleriň ýagdaýy bilen tanşylýar. Süýt mázleri el bilen barlanylanda ilki näsag duran wagty, soň arkan ýatyrylyp barlanylýar. Soňra goltugasty, ýajygüsti limfa düwünleri el bilen barlanylýar. Näsagyň süýt mázleri el bilen barlanylanda çiş anyklanylsa, onuň ýerleşýän ýeri, ölçegi, çäkleri, hereketi anyklanylýar. Howply täze döremelerde çiş gaty bolýar, hereketi çäklenýär we onuň çäkleri aýdyň bolmaýar, emzikde üýtgeşmeler bolmagy ýa-da ondan suwuklyk çykmagy mümkin. Süýt mázleri el bilen barlananda goltugasty, ýajyk, boýun limfamázleriniň ýagdaýy hem anyklanylýar.

Rentgen barlaglary

Kontrastsyz mammografiýa – bu barlagyň ilkinji maksady kanseriň alamatsyz görnüşlerini irki derejelerinde anyklamak, ikinji maksady ele bildirýän çişlerde keseliň häsiýetini kesgitlemek we süýt mázleriniň ýagdaýyna gözegçilik etmektir (58-nji surat).

58-nji surat. Mammografiýa

Duktografiýa (kontrastly mammografiýa) – emzikden süýt akarlarynyň içine kontrast madda goýberilip, rentgen barlagy geçirilýär. Bu barlagyň netijesinde süýt akarlarynyň içindäki papillomalary, howply täze döremelerini we akarlaryň ýagdaýyny anyklamak bolýar.

Pnewmosistografiýa – süýt mázleriniň kistoz döremeleriniň suwuklygyny çykaryp, soňra onuň içine gaz goýberilip, rentgen barlagy geçirilýär. Onuň maksady kistalaryň içinde papilýar görnüşli kanseriň ösýänligini anyklamak. Bu barlag usuly soňky döwürlerde seýrek ulanylýar.

Ultrasas barlaglary

USB-de süýt mázleriniň dokumasyndaky patologiki ojaklaryň ýerleşýän ýerini, ölçeglerini, görnüşini kesgitlep, içi suwuklykly ýa-da gaty çişleri, olaryň howply we howply däl görnüşlerini aýyl-saýyl etmek hem mümkin bolýar. Ondan başga-da goltugasty we ýaýjyk limfa düwünleriniň ýagdaýyny anyklamak we süýt mázleriniň dokumasyndaky patologiki ojaklary USB gözegçiliginde punksiýa edip, morfologiýa barlaglary üçin material almak bolýar.

Magnit-rezonans tomografiýa (MRT) barlagy

Bu barlag usuly soňky on ýyllykda ulanylyp başlandy. Onuň kömegi bilen süýt mázleriniň 0,1-0,3 mm-den ululykdaky çişlerini hem anyklamak bolýar. Kontrastly barlaglarynda süýt mázleriniň howply täze döremelerini anyklamakda duýgurlygy 96%-e deň. MRT barlagy bahasynyň gymmatlygy sebäpli, seýrek ulanylýar.

Morfologiýa barlaglary

Çişiň punksiýasy arkaly alnan materialyň, emzikden çykýan suwuklygyň sitologiýa barlagy, trepanbiopsiýa, çişň üstündäki ýaradan syryp, sitologiýa üçin material almak.

Eger-de göwüsde çiş bolup, onuň howply häsiýeti operasiýadan öň morfologik barlaglar arkaly subut edilmedik bolsa, onda kiçi operasiýalarda, ýagny çiş kesilip aýrylanda hökman, tiz morfologiýa barlaglaryny geçirmeli, bu bolsa çişniň howplulygy subut edilen ýagdaýynda, operasiýany gerek bolan göwrümüne çenli ulaltmaga mümkinçilik berýär.

Immunogistohimiýa barlaglary

Bu barlaglar süýt mázleriniň çişlerinden alnan biopatlarda geçirilýär we olarda esterogen we progesteron reseptorlaryny anyklamak üçin ulanylýar. ER we PR saklaýan howply täze döremeleri gormon bejergisine duýgur bolýarlar. Immunogistohimiýa barlaglarynda çişni HER-2/neu reseptorlarynyň derejesini hem anyklap bolýar. Bu ösüşiň epidermal faktorynyň reseptorlary bolmak bilen, onuň geni 17 hromosomada saklanýar we tirozinkinaza belogynyň koduny özünde saklaýar. Bu barlaglar süýt mázleriniň kanserinde bejergi usullaryny saýlap almak üçin ulanylýar.

6.7.10. Süýt mázleriniň kanseriniň bejeriliş usullary

I derejede çişni ýerleşýän ýerine baglylykda diňe radikal mastektomiýa ýa-da göwsüň radikal rezeksiýasy göwrümündäki hirurgiýa bejergisi geçirilýär.

II derejede operasiýadan öňki uly fraksiýaly şöhle bejerişini we göwsüň radikal rezeksiýasy operasiýasy ýa-da diňe radikal mastektomiýa göwrümünde hirurgiýa bejergisi amal edilýär.

III derejede toplumlaýyn bejergi geçirilýär. Ol operasiýadan öňki şöhle bejerişini doly göwrümde, radikal mastektomiýany we operasiýadan soňky adýuwant himioterapiýanyň 4-6 tapgyryny öz içine alýar. Şu ýagdaýda aýbaşysy bar bolan maşgalalar we menopauzanyň başlanyna 5 ýyl dolmadyk maşgalalar, ER we PR pozitiw näsaglara iki taraplaýyn owarioektomiýa operasiýasy amal edilýär.

IV derejede ilkinji çiş uly bolsa we metastazlar daş-töweregindäki limfamázlerde anyklanylsa, himio-şöhle bejergisi geçirilýär. Metastazlar bagyrda we öýkende bolsa himio-gormonoterapiýa bejergisi geçirilýär. Göwüs máziniň çişni dargap ýara bolup, gan akýan ýagdaýynda palliativ mastektomiýa operasiýalary amal edilýär.

VII BAP. GAN ULGAMYNYŇ KESELLERI

Gematologiýa (iki grek sözleri – *haima* – gan, *logos* – ylym) – gan hakyndaky ylym, gan işläp çykaryş agzalaryny, olaryň gurluşyny we ýerine ýetirýän işlerini öwrenýän ylym bolmak bilen, üç bölümden durýar: 1. Embriogenez – çaganyň enesiniň göwresindäki ösüşinde gan ulgamynyň, gan işläp çykarýan agzalarynyň gelip çykyşyny öwrenýän bölümi. 2. Ganyň öýjükleriniň gurluşyny we olaryň ýerine ýe-

tirýän işlerini öwrenýän bölümi. 3. Plazmanyň we ganyň suwuk böleginiň düzümini we onuň ýerine ýetirýän işlerini öwrenýän bölümi.

Ganyň kadaly gurluşy we onuň ýerine ýetirýän işlerini, şol gurluşyň we işleriň gan ulgamynyň dürli kesellerindäki üýtgeşmelerini, olaryň patologik anatomiýasyny, patologik fiziologiýasyny, etiopatogenezi tejrivede haýwanlarda öwrenmeklik, tejribe gematologiýasyny emele getirýär. Gan ulgamlarynyň kesellerini, olaryň etiopatogenezi, kliniki alamatlaryny, anyklaýyş we bejeriş usullaryny näsaglarda öwrenmek we durmuşa geçirmek – kliniki gematologiýany emele getirýär. Iýonizirleýji şöhleleriň gan kesellerini döretmekde ähmiýetini, onuň mehanizmini öwrenmeklik – radiasion gematologiýany döredýär. Ganyň öýjükleriniň ganyň suwuk böleginiň beloklarynyň antigen häsiýetlerini, bedeniň immunologik mehanizmleriniň gan keselleriniň döremeginde ähmiýetini öwrenýän bölegine immunogematologiýa diýilýär. Gan keselleriniň döremeginde nesil yzarlaýjy faktorlaryň ähmiýetini öwrenýän bölegi gematologik genetika ady bilen bellidir. Ýokarda görkezilenlerden başga-da gematologiýanyň adam bedenine ganyň we onuň bölekleriniň parenteral ýol bilen goýberilende edýän täsirini öwrenýän bölegi transfuziologiýa ady bilen bellidir.

Gan ulgamy – bu umumy düşünje bolup, ol ganyň özüni, gan emele geliş, ýagny gan işläp çykaryşy we gan elementleriniň dargamagyny öz içine alýar.

7.1. Gan işlenip çykarylyşy (gemopoýez) barada umumy düşünje

Gematologiýanyň esasyny gan işläp çykaryş – gemopoýez saklaýar. Häzirki zaman düşünjede gemopoýeziň esasyny gan işläp çykarmak ulgamynyň başynda durýan, köp potensiyaly sütün öýjügi düzýär. Bu nazaryýetiň awtory rus alymy A. A. Maksimowdyr.

Gan işläp çykaryş ulgamynyň ýerleşýän ýeri, adam bedeniniň ontogenezinde güýçli özgermelere sezewar bolýar. Gan öýjükleriniň ilkinji agzalary eýýäm göwreliligiň ikinji hepdesinde emele gelip başlaýar, sebäbi gan ulgamynyň embrionyň agzalarynyň we dokumalarynyň ösüp ýetişmeginde ähmiýeti örän uludyr. Göwreliligiň ikinji hepdesiniň soňunda (mezoblastik döwür) embrionda ganyň yönekeýje öýjükleri – ilkinji bazofil eritrositler emele gelýärler. Göwreliligiň ikinji aýyndan başlap, gemopoýez bagyrda ýerleşýär. Bu ýagdaý 6 aýa çenli dowam edip, gan emele gelmeklik dalaga geçirilýär, emma muňa garamazdan, bagyr öz gemopoýetik işlerini alyp barýar we çaga dogandan soň hem ýene-de bir hepdä çenli dowam edýär. Göwreliligiň 5-nji, 7-nji hepdelerinde gemopoýez dalakda güýçli dowam edýär.

Bagyrda, esasan, eritropoýez, biraz granulositler we megokariositler emele gelýärler. Dalakda bolsa eritrosito-granulosito-megokariositopoýez deň derejede alnyp barylýar. Limfopoýez az mukdarda dalakda başlanyp, esasan, göwreliligiň 8-nji aýynda ilkinji gezek ýüze çykýar. Limfopoýeziň ilkinji çeşmesi çarşajyk şekilli mäs bolup, ol filo- we ontogenezinde limfamäzleriniň ýüze çykmasynyň başlangyjy bolup durýar. Çaga eneden bolandan soň 6-7 aýlykda limfopoýez güýçli ösüp başlaýar we ýaşaýşyň ilkinji ýyllarynda dowam edýär.

Süňk ýiliginiň esasy çaga 2 aýlyk bolanda goýulýar. Ol ilki bilen ýasy süňklerde, soňra bolsa turba şekilli süňklerde ýüze çykýar. Göwreliligiň 5-nji aýyndan başlap, süňk ýiligi gemopoýeze işjeň gatnaşyp başlaýar. Adamda süňk ýiligi gan emele gelmeginiň esasy çeşmesi bolup hyzmat edýär. Süňk ýiliginde gan işläp çykarýan sütün öýjükleriniň esasy bölegi ýerleşýär we onda eritrositler, granulositler, limfositler, trombositler emele gelýär. Süňk ýiligi eritrositleriň dargamagyna gatnaşyp, dargan eritrositlerden boşan demriň gemoglobini işläp çykarmakda täzedan ulanylmagyna şert döredýär.

7.2. Gemoblastozlar

Leýkozlar – bu gan işläp çykarýan ulgamyň ulgamlaryň howply keselidir.

Bu kesel gan işläp çykarmagyň patologik ojaklarynyň döremegi bilen häsiýetlendirilýär.

Epidemiologiýasy: Leýkozlar Ýer ýüzüniň ähli ýerinde ýüze çykýan kesel bolmak bilen, ähli howply täze döremeleriň 1%-ine barabar derejede ýaýrandyr. Şonuň ýaly-da adamlaryň ölüminiň sebäbi hökmünde hem 1%-e barabar bolup durýar. Esasy bellemeli zatlaryň biri bolsa gemoblastozlaryň 15 ýaş çenli çagalaryň ölüminiň esasy sebäbi bolmagydyr. Howply täze döreme kesellerinden ölyänleriň arasynda gemoblastozlardan ölümçilik 6-10%-e barabar bolup, 4-nji orunda durýar. Bu görkeziji 30 ýaş çenli adamlaryň arasynda 50%-e çenli baryp ýetýär. 1970 – 1980-nji ýyllardan başlap gemoblastozlar bilen keselçilik zygider we dowamly ösýär.

Leýkozlaryň has köp duş gelýän ýerleri: Skandinawiýa ýurtlary, Kanada, ABŞ, Ysraýyl. Bu ýurtlarda keselçiligiň standartlaşdyrylan görkezijileri her 100000 adamda 7-10 näsaga baryp ýetýär. Ortaça görkezijiler her 100000 adamda 3-6,5 näsaga deňdir. Pes keselçilik 100000 adamda 3 näsagdan aşakda Günorta Amerikan ýurtlarynda, Gündogar Aziýada we Ýaponiýada duş gelýär.

Ozalky Sowet döwletiniň çäklerinde gemoblastozlar köp duş gelýän onkokesellere degişli bolup, keselçiligiň ýyl-ýyldan artýanlygy bilen häsiýetlendirilýär. Mysal üçin, keselçilik 1967-nji ýylda – 6,6; 1968-nji ýylda – 7,0; 1970-nji ýylda – 7,3; 1980-nji ýylda – 8,9-a deň boldy. Keselçilik şäher ilatynyň arasynda oba ilaty bilen deňeşdirilende her 100000 adama 2 näsag köp duş gelýär.

Türkmenistan gemoblastozlar bilen keselçilik babatynda, onuň az duş gelýän ýurtlaryna degişlidir, keselçilik köp wagtyň dowamynda her 100000 adamda 1,2 näsag derejesinde durup, soňky döwürde keselçiligiň biraz köpelenligi belenenilýär.

7.2.1. Gemoblastozlaryň etiopatogenezi

Gemoblastozlara getirip biläýjek faktorlar 3 topara bölünýär:

1. Ionizirleýji şöhleler. 1945-nji ýylda Ýapon şäherleri Hirosimo we Nagasakide geçirilen atom bombasynyň synagyndan soň, şol ýerlerde leýkozlar bilen keselçiligiň has köpelenligi, bu faktoryň gemoblastozlaryň döremeginde uly ähmiýetiniň bardygyny görkezýär.

gynyň şaýady boldy. Bu ýagdaýda keselçilik, esasan, iki hadysa bagly bolup durýar. Olaryň birinjisi – ilatly nokatlaryň atom bombasynyň ýarylan ýerinden näçe uzaklykda ýerleşýänligi – näçe ýakyn bolsa, keselçilik şonça köp, ikinjiden, ol atom bombasynyň ýarylan wagtyndan soň geçen wagta bagly bolýar. 1960-njy ýyllarda Ýaponiýada atom bombasy ýarylan Hirosimo we Nagasaki şäherlerindäki keselçilik Ýaponiýanyň beýleki şäherlerindäki keselçiliginden statistiki takyk tapawudy bolmady. Şonuň üçin hem radioaktiw şöhleleriniň täsiriniň latent döwrüniň dowamlylygy 13,7 ýyla barabar-dyr diýlen netijä gelindi.

Ýer togalagynyň tebigy radiasiýasynyň köpelmeginden başga-da bu şöhleleriň täsiriniň çaga wagtynda çarşak şekilli mäze şöhle bejergisini alan çagalaryň ýa-da göwreli wagty garyn boşlugyna şöhle alan enäniň çagasynyň gemoblastozlar bilen kesellemegi, bu şöhleleriň leýkozogeneze uly ähmiýetiniň bardygyna şaýatlyk edýär.

2. Kābir himiki maddalaryň leýkozogen häsiýetiniň bardygy ýüze çykaryldy. Mysal üçin, köp wagtyň dowamynda benzol bilen iş salyşýan adamlaryň leýkozlar bilen köp keselleýänligi ýüze çykaryldy. Şürüjileriň, aýakgap derisi bilen iş salyşýan adamlaryň hem leýkozlar bilen köp keselleýänligi ýüze çykaryldy. Kābir derman serişdeleriniň leýkozogen häsiýetiniň barlygy belenildi, olara butadion we lewomisetin degişlidir.

Leýkozlaryň ionizirleýji şöhleleriň täsiri bilen dörände patogenezi düşündirýän alymlar iki topara bölünýär. Olaryň birinji topary leýkozlaryň, ionizirleýji şöhleleriň ganyň öýjüklerine göni mutagen täsiri netijesinde döreýär diýip düşündirýärler. Ikinji topary bolsa leýkozlaryň etiologiýasynda esasy orny wiruslara berip, leýkozlaryň wirusogen nazaryýetiniň tarapdary hökmünde ionizirleýji şöhleleriň we leýkozlaryň döremegine täsir edýän himiki maddalaryň adam bedeninde ýapyk ýatan (latent) leýkozogen wiruslaryň işjeňliginiň ýokarlanýandygy bilen düşündirýärler. Soňky çaklamanyň tarapdarlary tejribe leýkozogeneziň hünärmenleridir. Bu nazaryýetiň tarapdarlary öz gipotezalarynyň dogrudygyny leýkozlaryň wiruslaryň täsiri netijesinde döreýändigini bilen subut edýärler. Häzirki wagtda leýkozlary döredýän wiruslar doly öwrenilip, olaryň klassifikasiýasy berildi. Bu babatda esasy zat bolsa haýwanlarda leýkozy döredýän wiruslar RNK saklaýan wiruslar bolup, DNK wiruslarynyň hem leýkozlary döretmäge ukyplylarynyň bardygy ýüze çykaryldy.

Şonuň bilen birlikde tejribe ýoly bilen haýwanlarda döredilýän leýkozlaryň adamlardaky leýkozlar bilen örän meňzeşligi subut edildi. Leýkozlaryň wirusogen nazaryýetiniň subut edilmegi hemme çiş dörediji wiruslaryň düzüminde RNK garaşly DNK polimerazanyň (yzyna gaýdýan transkriptazanyň, rewertazanyň) ýüze çykarylmagydyr. Adamlarda wiruslar tarapyndan döredilýän leýkozlaryň aýratyn görnüşleri ýüze çykaryldy. Olara Berkittiň limfomasy we uly adamlaryň T-öýjükli leýkemiýasy degişlidir. Berkittiň limfomasyny Epstaýn Barryň herpes-wirusy döredýär diýen pikir bar. Bu wirus ýokanç mononukleozy döredýän wirusdyr. Gan öýjükleriniň transformasiýasyndan soňky ýaýraşynyň mehanizmine ser salanynda, ol ýagdaý iki nazaryýetiň kömegi bilem amala aşyrylýar. Birinji – leýkozlaryň we gemoblastozlaryň çiş na-

zaryýeti – bu ýagdaý leýkoz öýjükleriniň we gan işläp çykaryşyň täze ojaklaryndaky öýjükleriň hemme häsiýetleriniň çişň öýjükleriniň häsiýetlerine mahsuslygy bilen düşündirilýär. Ikinji nazaryýet bolsa leýkozlaryň klon nazaryýeti diýlip atlandyrylyp, adam bedeninde sagat däl öýjükleriň klonynyň emele gelip, ondan bolsa keselçilik hadysasynyň öýjükleriniň näsaglaryň bedene metastazlaryň ýaýraýşy şekilinde ýaýraýandygyny subut edýär.

7.2.2. Leýkozlaryň klassifikasiýasy

Leýkozlaryň klassifikasiýasy beýleki adaty keselleriň klassifikasiýasy ýaly üznüksiz kämilleşdirilýär. Sebäbi bu keseliň esaslandyrylan klassifikasiýasy näsaga zerur bolan anyklaýyş we bejeriş çäreleriniň amal edilmegini talap edýär.

Leýkozlar ilki bilen gan öýjükleriniň maşgala başlangyjy klasynyň determinirlenen öýjüklerinden başlanýar, plýuropotent maşgala başy öýjükleri zaýalanmaýar, eger-de zaýalansa-da, bölekleýin zaýalanýarlar diýen pikir bar. Eger-de leýkozlar hakykatdan hem, maşgala başlangyjynyň determinirlenen öýjüklerinden başlanýan bolsa, onda gan öýjükleriniň islendik ösüntgisi leýkozlaryň çeşmesi bolup biler.

Leýkozlaryň XIX asyrdan tekliplenen klassifikasiýalaryndan, biziň häzirki günlerimize çenli gelip ýetenleri leýkozlaryň ýiti we dowamly görnüşlere bölünmegidir. Aşakda leýkozlaryň klassifikasiýasynyň çyzgysy görkezilýär.

Leýkozlaryň klassifikasiýasy

7.2.3. Ýiti leýkozlaryň kliniki alamatlary

Ýiti leýkozlaryň görnüşleri:	
Limfoblast 31%	Miýeloblast 55%
Monoblast 3,6%	Miýelomonoblast 6%
Differensirlenmedik 2,5%	Promiýelositar 1,9%

Leýkozlaryň ýiti we dowamly görnüşlere bölünmegi keseliň akymynyň dowamlylygy esasynda däl-de, çetki ganyň düzümindäki leýkoz öýjükleriniň morfologik häsiýetleriniň aýratynlygyna esaslanandyr. Ýiti leýkozlara çiş örümleri we şonuň bilen birlikde çetki ganyň düzüminde aýlanan öýjükleriň differensirlenmedik ýa-da kem differensirlenen görnüşleri degişlidir. Dowamly leýkozlara bolsa leýkoz örümlerini emele getirýän we ganyň düzümindäki öýjükleriň belli derejede differensirlenen görnüşleri degişlidir.

Leýkozlaryň ýokarda getirilen görnüşleri, köplenç, biri-birinden kliniki alamatlarynyň üýtgeşikligi bilen tapawutlanýarlar. Leýkozlaryň görnüşlerine bagly bolmazlykda olaryň hemme görnüşleriniň kliniki alamatlarynda şu aşakdaky sindromlar duş gelýär: 1. Anemiýa sindromy; 2. Giperplastiki sindrom; 3. Gemoragik sindromy; 4. Intoksikasiýa sindromy. Bu keseliň seýrek duş gelýän sindromlary: 1. Ýara-nekroz (çüýremek) sindromy; 2. Ýokanç keseller (bakterial) sindromy.

Ýokarda agzalyp geçilen ýiti leýkozyň görnüşlerinden iň köp duş gelýäni ýiti miýeloblast leýkozy – 55%-e we ýiti limfoblast leýkozy – 31%-e deňdir. Iň seýrek duş gelýäni bolsa ýiti promiýelositar leýkozdyr – 1,9%.

Leýkozlar ilki başlananda näsaglar öz iş ukybyny saklaýarlar we olar ilkinji gezek lukmanlara başga bir kesel babatynda ýüz tutýarlar, şonda lukmanlaryň näsagda ýiti leýkozyň bardygyny güman etmekleri ähtimal. Käbir näsaglarda ýiti leýkozlar köpçülikleýin önüni alyş gözegçiliklerinde ýüze çykarylmany mümkin. Näsaglar lukmanlara ýüz tutanlarynda ganyň umumy derňewinde hakyky limfositoz bolmagy mümkin, käbir halatlarda limfopeniýa, leýkopeniýa, anemiýa we trombositopeniýa bolmagy mümkin. Näsag ilkinji gezek ýüz tutanda lukmanlaryň gan tarapyndan göze görnüp duran üýtgeşiklikleri tapmazlygy hem mümkin, ýöne näsagda dalagyň we limfamäzleriniň biraz ulandygyny ýüze çykaryp biler. Şol ýagdaýda anyklaýyşda ýalňyşlyk goýberilmezligi üçin miýelogramma etmeklik zerurdyr. Şonda süňk ýiliginde blast öýjükleriniň köp bolmadyk mukdarynyň (15-20%) tapylmagy mümkin.

Keseliň kliniki alamatlarynyň doly ýüze çykan döwri hem bir ýa-da birnäçe kliniki sindromlaryň bolmagynyň anyk çäkleri ýok. Emma şonda ýiti leýkozyň aýratyn morfologik görnüşleriniň mahsus kliniki alamatlaryny ýüze çykarmak mümkin.

Ýiti miýeloblast leýkoz. Ol özüne mahsus bolan ýiti başlangyjy we kliniki alamatlarynyň tiz ösmegi bilen häsiýetlendirilýär. Güýçli we beterleşýän anemiýa, köplenç, trombositopeniýa sebäpli gan akyjylyk, näsaglaryň ýygy-ýygdydan endamynyň gyz-

gynynyň galmagy leýkoz hadysasyna, köplenç, ýokanç bakterial keselleriň utgaşmagy netijesinde bolýar.

Näsaglar gözden geçirilende agyz boşlugyna we başga göze görünýän nemli bardajyklara üns bermeli. Göze görünýän nemli bardajyklarda ýaralar bolup, olaryň üsti dokumalaryň çüýrüntgileri bilen örtülendigi görünýär. Umumy intoksikasiýanyň ösmegi sebäpli, näsaglarda ýürek bulanmak, gaýtarmak ýüze çykýar. Dalak, limfamäzler we bagyr keseliň ilki döwründe gaty uly bolmaýar.

Ýiti limfoblast leýkoz akymynyň gaty bir tiz geçmeýänligi bilen häsiýetlendirilýär. Keseliň başynda dalagyň, limfamäzleriniň we bagryň ulalandygy ýüze çykarylýar. Kesel başlananda – anemiýa, gan akmak sindromy, stomatit, süňk agyry, intoksikasiýa seýrek duş gelýär we gowşak bildirýär.

Ýiti miyeloblast, monoblast we promiýelositar leýkozlar miyeloblast leýkozyň görnüşleri hasap edilýär, şol sebäpli hem olaryň kliniki alamatlary we kliniki akymy miyeloblast leýkozyň alamatlaryndan tapawutlanmaýar.

Ýiti eritromiýeloz çetki limfa mäsleriniň, dalagyň we bagryň ulalmaýanlygy bilen häsiýetlendirilýär. Ganyň düzümünde bolsa kada ýa-da giperhrom anemiýa, trombositopeniýa we leýkopeniýa ýüze çykarylýar.

Plazmoblast we megokarioblast leýkozlar ýiti leýkozlaryň has seýrek duş gelýän görnüşleri bolup, olarda süňk ýiliginde plazmoblastlaryň we plazmositleriň, ganyň düzümünde paraproteinemiýanyň barlygy, megokarioblast leýkozda bolsa çetki ganda megokarioblastlaryň, gipertrombositozýň barlygy bilen häsiýetlendirilýär.

Ýiti leýkoz keseli, esasan, gemogrammanyň we miyelogrammanyň görkezijileri esasynda goýulýar.

7.2.4. Ýiti leýkozlaryň bejerilişi

Ýiti leýkozlary bejermekligi diňe kesel doly anyklanandan soň başlamaly, sebäbi näbelli ýagdaýda bejergi başlansa, ondan soň keseli anyklamak ýa-da ony inkär etmeklik mümkin däl. Ýiti leýkozlary bejermekde, esasan, himioterapiýa ulanylýar. Bejergide ulanylýan dermanlar:

1. 6-merkaptopurin (purinetal) – gije-gündiziň dowamyndaky mukdary 100 mg/m^2 . Bejeriş tapgyrlary 4-6 hepde.
2. Metotreksat (ametopterin) – 20 mg/m^2 hepdede iki gezek.
3. Winkristin-alkoloid (onwink) – 2 mg/m^2 hepdede bir gezek.
4. Rubomisin (rubidomisin, daunomisin, daunorubomisin, adriamisin) we karminomisin – çişe garşy antibiotikler rubomisin – $40-60 \text{ mg/m}^2$ we karminomisin 10 mg/m^2 Siklofosfan, sitizin-arabinozid, L-asparaginaza, tioguanin, spirobromin ýiti leýkozlar bejerilende polihimioterapiýanyň düzümünde ulanylýar.

Ýiti leýkozlar bejerilende ulanylýan polihimioterapiýanyň görnüşleri: SWAMP, LAWP, WAMP. Adatça, bejerişniň 2-3 tapgyry 10-14 gün arakesme bilen geçirilýär. Remissiýa döwründe goltgy beriji bejergiler geçirilýär. Reinduksion terapiýa üýtgeşik dermanlaryň ulanylmagy bilen gaýtalanýlar, bejergi tapgyrlarynyň arasy 1-1,5 aý. Immunoterapiýa – intron A.

7.3. Dowamly leýkozlar

7.3.1. Dowamly miýeloleýkoz

Bu kesel gemoblastozlaryň arasynda 5-nji orunda bolup, ol keselleriň hemmesiniň 9%-ine barabardyr. Her 100000 adama 1-1,7 näsag duş gelýär.

Etiopatogenezi. Ýaponiýanyň şäherleri Hirosimo we Nagasakidäki 1945-nji ýyldaky atom bombasynyň synagyndan soň, ol ýerde dowamly miýeloleýkoz bilen kesellän näsaglaryň sanynyň güýçli artmagyny, bu keseliň esasy sebäpleriniň biriniň ionizirleýji şöhlelerdigini tassyklaýar. Ondan başga-da himiki maddalar – mutagenler, nesil yzarlaýyş ulgamlaryndaky näsazlyklar bu keseliň döremegine amatly şertleri döredip biljek faktorlara degişlidir.

Ozal tassyklanan miýeloid ösünteginiň ulgamlayyn zaýalanmak mümkinçiligi soňky döwürde özüne şübhe döredip başlady. Alymlar bu keseliň döremeginiň kadaly däl öýjükleriň ojagynyň döremegi bilen baglydygyny (leýkozlaryň klon nazaryyeti) subut etdiler. 1960-njy ýylda Nowel we Hungerford dowamly miýeloleýkozda hromosom anomaliýasyny Ph-Filadelfiýa hromosomyny ýüze çykardylar. Bu ýagdaý hromosomlaryň 22-nji jübütiniň 9-njy jübütine geçmegi bilen düşündirilýär. Netijede, Ph hromosomyň miýeloid hataryň hemme bölünýän öýjüklerinde duş gelýänligi miýeloid öýjükleriniň hemmesiniň bir öýjükden emele gelýänliginiň subutnamasydyr.

Dowamly miýeloleýkozyň kliniki alamatlary

Kesel, köplenç, çagalyk we ýetginjeklik döwründe ýüze çykýar. Aýallar we erkek adamlar deň derejede keselleýärler. Dowamly miýeloleýkoz keseliniň akymy 3 derejä bölünýär: dowamly derejesi, ötüşen (öte geçmek) derejesi we ýiti derejesi. Kesel näsaglarda şu üç derejäniň islendiginde kesgitlenip bilner. Şonuň üçin hem näsag lukmana ýüz tutanda keseliň kliniki alamatlaryna we gemogrammasyna baha bermeklik, bu keseli anyklamakda esasy ähmiýete eýe bolýar. Näsaglar esaslandyrylmadyk gowşaklyga, tiz ýadamaklyga we zähmet ukybynyň peselmegine arz edýärler. Kähalatlarda kesel köpçülikleýin önüni alyş barlaglarynda tötänleýin ýüze çykarylýar. Şu ýagdaýda lukman ganyň umumy barlagynda neýtrofil leýkositoza üns bermeli. Irki derejelerde anemiýa we trombositopeniýa, adatyça, ýüze çykarylmaýar. Näsaglaryň her üçüsünde trombositleriň sanynyň köpelmegi mümkin.

Miýelogrammada miýelokariositleriň sanynyň köpelmegi ünsi çekýär. Şonda, esasan, ýetişmedik öýjükler (granulositler-promiýelositler, miýelositler we metamiýelositler) ýüze çykýarlar.

Süňk ýiligi trepanobiopsiýa edilende süňk dokumasynyň ýitmegi, ýag dokumasynyň has azalmagy we gan işläp çykaryş elementleriniň ýitip gitmegi netijesinde, onuň doly ýok bolup gitmegi we granulepoýeziň ösüp ýetişmedik öýjükleriň hasabyna köpelmegi ýüze çykarylýar.

Keseliň akymy. Kliniki alamatlarynyň doly açylan görnüşiniň dowamlylygy hemme näsaglarda birmeňzeş däl. Käbir näsaglarda blast krizi 2-10 ýyldan soň ýüze çykarylýar, emma käbir näsaglarda blast krizi kesel ilki anyklanan badyna tapylýar.

Kesel öte geçdigisaýyn ganyň düzüminde miýelositleriň, promiýelosietleriniň we miýeloblastlaryň hasabyna leýkositleriniň sany köpeliýär. Bagyr we dalak tiz ulalýar. Blast krizi döwründe näsaglaryň ýagdaýy has agyrlaşýar. Intoksikasiýanyň alamatlary has anyk ýüze çykyp başlaýar. Göwräniň gyzgyny artýar, süňküsti bardajyklaryň (periostyň) aşagyna leýkoz dokumalarynyň ýygnaşmagy netijesinde süňklerde agyry peýda bolýar. Bagyrda agyry we perisplenitiň alamatlary ýüze çykarylýar. Bagyr bilen dalagyň ulalmagy leýkoz öýjükleriniň olara ýaýramagy bilen baglydyr. Ulalan agzalaryň we limfamäzleriniň punktatlarynda blast öýjükleriniň esasyny proferirleýji miýeloblastlar, eritroblastlar, monoblastlar we ösüp ýetişmedik (differensirlenmedik) blast öýjükleri düzýärler. Soňra süňk ýiligiden güýçli anaplaziýa geçen öýjükler daşary çykýarlar we dalaga, bagra, limfamäzlere, süňkleriň başga ýerlerine metastazlar görnüşinde ýaýraýarlar. Şu metastaz ojaklarynda blast öýjüklerini ýüze çykarýarlar. Şu halatda näsaglaryň gemogrammasy ýiti mieloblast leýkozyň gemogrammasyna meňzeş bolýar.

Eger-de dowamly miýeloleýkozyň dowamly döwri ýyllar bilen hasaplanylýan bolsa, onuň diňe blast krizi döwri birnäçe aýa çekip bilýär. Şol sebäpli dowamly miýeloleýkozyň terminal tapgyryny häzirki zaman bejeriş serişdeleriniň kömegi bilen yza çekmäge çalyşýarlar. Käbir halatlarda barlaglaryň dowamynda dowamly miýeloleýkozda limfoid öýjükleriň, retikulo-we limfosarkomalaryň elementlerini ýüze çykarýarlar. Bu ýagdaý, esasan hem, barlaghana derňewleriň netijeleri leýkozlaryň, şol sanda dowamly miýeloleýkozyň özeni hasaplanýan gan işläp çykaryş ulgamynyň ilkinji tapgyryndaky plýuropotensial böleginiň öýjüklerinden başlanýandygyny subut edýär.

Dowamly miýeloleýkozyň akymy ikilenji bakterial ýokanç keselleriň goşulmagy bilen agyrlaşýar.

Dowamly miýeloleýkozy howply bolmadyk subleýkemiki mieloz bilen (osteomiýeloskleroz, miýelofibroz) aýyl-saýyl etmeli bolýar. Miýeloproliferatiw keseliň bu görnüşinde ganyň leýkositozy gaty ýokary bolmaýar – 10-30.10.

Kesel ýüze çykarylan badyna bagryň we dalagyň ulalmagy anyklanylýar. Süňk ýiliginiň bioptatynda hereket edýän süňk ýiligi bilen bilelikde fibroz (birleşdiriji) dokumanyň köp mukdarda ösendigi ýüze çykarylýar. Kliniki gözegçilikde gemogrammada bazofilleriň we trombositleriň köpeliýändigini bildirýär. Köp wagtyň dowamynda bolýan subleýkemik leýkositoz howply bolmadyk miýelozyň alamaty bolup durýar. Şu alamatlaryň hemmesi bolan ýagdaýynda miýelozyň miýeloleýkoz bilen utgaşyp gelmeginiň mümkinligini ýatdan çykarmaly däl. Şol ýagdaýda trepanobiopsiýa edilende iňňäniň geçmeginiň kynlygy, alnan materialyň azlygy we süňk skeletiniň rentgenogrammasyndaky aýratynlyklar keseli aýyl-saýyl etmekde esasy alamatlaryň biri bolup hyzmat edýärler.

Dowamly miýeloleýkozy, leýkemoid reaksiýalaryndan aýyl-saýyl etmek üçin, näsagy dowamly gözegçilikde saklamak, kliniki-gematologik barlaglar we dogry ýygnaşan anamnez, keseli dogry anyklamaga kömek edýär. Anamnezde ýokanç keseller, göwräniň gyzgynynyň tiz-tizden galmagy, leýkositozda granulositleriň ýaş görnüşlere tarap şüýşmegine we neýtrofilleriň zäherlenmegine getirip bilerler. Bu ýagdaý ýaş göwreli aýallarda hem bolup bilýär.

Dowamly miýeloleýkozlaryň bejerilişi

Miýelosan dowamly miýeloleýkozy bejermekde esasy derman serişdesi bolup durýar. Bu derman serişdesi bilen bejermeklik leýkositleriniň sany $15-20 \times 10.9-1$ töwereklerinde bolsa giýe-gundizde $2-4 \text{ mg}/\text{m}^2$ derman serişdesi goýberilýär, $60-150 \times 10.9-1$ derejesinde dermanyň mukdary $6-8 \text{ mg}/\text{m}^2$ köpeldilýär. Derman serişdesiniň her tapgyrdaky mukdary gemogrammadaky leýkositleriň sanyna baglydyr. Egerde olar tiz peselse, onda derman serişdesi $10-12 \times 10.9-1$ töwereginde aýrylýar, egerde haýal kadalaşsa, onda kada gelende aýrylýar. Adatça, bejerginiň her tapgyrynda derman serişdesiniň mukdary $250-300 \text{ mg}$ barabar bolýar.

Derman serişdesiniň goltgy beriji mukdary $2-4 \text{ mg}/\text{m}^2$ 7-14 günde bir gezek kabul edilýär. Bejergi geçirilende, köplenç, leýkositleriniň mukdary ýol görkeziji hökmünde ulanylýar. Köplenç, lukmançylyk amalyýetinde miýelosana durnuklylyk ýüze çykýar. Şol ýagdaýda dürli görnüşdäki polihimioterapiýa (WAMP, SWAMP, AWAMP we başgalar) ýüz tutmaly bolýar.

7.3.2. Dowamly monositar leýkoz

Dowamly monositar leýkoz seýrek duş gelýän kesel. Ýaşyň ýokarlanmagy bilen bu kesel bilen keselleýänleriň sany köpelýär, şonuň üçin hem bu kesel garry adamlaryň keseli bolup durýar.

Dowamly monositar leýkoz keseliniň aýratynlyklary, birinjiden, bu kesel haýal akymy bilen häsiýetlenýär, ikinjiden, gemogrammada monositoz we süňk ýiliginde monositleriniň köpelmegi anyklanylýar, üçünjiden bolsa, köplenç, ganyň beýleki ösüntgileri zaýalanmaýar.

Bu keseliň kliniki alamatlarynda köp wagtyň dowamynda monositoz we monositleriň sanynyň süňk ýiliginde köpelmegi bolup durýar. Keseliň giçki derejelerinde anemiýa we trombositopeniýa ýüze çykýar. Anemiýada kadahrom ýa-da giperhrom häsiýet bar. Näsaglaryň köpüsünde EÇT-niň ulalmagy ýüze çykýar. Ondan başga-da plazmatik öýjükleriň we immunoglobulinleriň mukdarynyň köpelmegi mümkin. Irki döwürlerde süňk ýiligindeki gemopoýez saklanyp galýar we eritrositleriň we leýkositleriň gatnaşygy kada ýakyn ýagdaýda bolýar. Emma keseliň öte geçmegi bilen eritropoýez we trombositopoýez basylyp, gemorragik sindromyň döremegine getirýär. Keseliň alamatlarynyň ösen wagtynda dalagyň uly bolmagy ähtimal, emma bagryň we limfamäzleriniň ulalmagy bu kesel üçin mahsus däl.

Kliniki akymyň aýratynlyklary bu keselde köp wagtyň dowamynda ýörite bejerginiň geçirilmeyänliginiň sebäbidir. Bejeriş işleriniň esasyny gemotranssfuzion işler düzýär (damardan eritromassa, trombomassa goýberilýär), kortikosteroidler bilen gormonoterapiýa (günde $20-30 \text{ mg}$), sitostatiki terapiýa geçirilýär.

7.3.3. Hakyky polisitemiýa

Bu kesel eritremitiýa ýa-da Wakeziň keseli ady bilen belli, sebäbi 1892-nji ýylda Wakez tarapyndan bir näsagda ýazylypdyr. Bu keseliň esasy gelip çykyşy gan işläp

çykaryş ulgamy bolmak bilen, çiş kesellerine degişlidir. Hakyky polisitemiýa miýeloproliferatiw kesellere degişli bolup, onuň akymy haýal geçýär we esasan, 50-60 ýaşyndan soňky adamlarda döreyär. Erkek adamlar aýal maşgalalara seredeniňde 1,5 esse köp keselleýärler.

Keseliň patogenezi – keseliň esasynda miýelopoýeziň öňünden gelýän, anomal ojagyň proliferasiýasyna getirýän öýjükleriň zaýalanmagy ýatyr. Sitogenetik barlaglar bu keseliň ojak (klon) gelip çykyşyny subut edýär. Eritrositleriň sanynyň köpelmegine garamazdan, eritroid öýjükleriniň proliferatiw işjeňligi 92%-e barabar bolup durýar, bu ýagdaý eritrositleriň sanynyň köpelmeginiň başga sebäpleriniň barlygyna şaýatlyk edýär. Barlaglar netijesinde näsaglaryň ganynda öz antigen häsiýetleri boýunça eritropoýetinden düýpli tapawutlanýan, ýöne eritropoýetine duýgur öýjükleriň sanyny köpeldýän faktorlaryň bardygy ýüze çykaryldy. Netijede, gemogrammada eritrositleriň sanynyň köpelenligi anyklanylýar.

Kliniki alamatlary. Keseliň kliniki alamatlary üç hadysa bilen esaslandyrylýar: 1. Ganyň umumy göwrüminiň köpelmegi; 2. Damarlaryň umumy meýdançasynyň köpelmegi; 3. Ganyň goýalmagynyň netijesinde onuň akymynyň haýallamagy.

Polisitemiýa, adatça, haýal akym bilen häsiýetlenýär. Näsaglar, köplenç, keselhana gan gitmekligi ýa-da tromboz sebäpli düşýärler. Bu keseliň akymynda üç dereje bar: 1. Başlangyç dereje; 2 a. Dalagyň miýeloid metaplaziýasy bolmadyk açylan derejesi; 2 b. Dalagyň miýeloid metaplaziýasy bolan açylan derejesi; 3. Nozologik görnüşleriniň anyk görkezýän netijeleriň derejesi.

Adatça, näsaglaryň ýüzüniň, burnunyň üstüniň, gulaklarynyň, boýnunyň, barmaklarynyň derisiniň, göze görünýän nemli bardalarynyň reňki gögümtil öwüşginli gyzyl reňkde bolup, ol damarlaryň giňeliş derejesine we ganyň akýş tizligine bagly bolup durýar. Eritremiýada köp duş gelýän alamatlara kellagyry, başaýlanma, ýadawlyk, ukusyzlyk, kellede agramlylyk, gulaklarda sesler, kelle guruşmak, barmaklaryň sanjamagy, gözüň görşüniň kütelmegi we kör bolmaklyk degişlidir. Gözüň düýbi barlananda görüş nerwiniň emziginiň çişmegi, seýrek torjagazyň merkezi arteriýasynyň emboliýasy tapylýar.

Näsaglarda ysmazlyk (paraliç), epilepsiýa, ruhy näsazlyklar, ýatkeşliginiň kütelmegi, akyl zähmete bolan ukybynyň peselmegi, parhsyzlyk bolmagy mümkin. Aşgazan – içege ulgamy tarapyndan işdäniň kemelmegi, aşgazanyň çişmek duýgusy, suwsamaklyk, içiň gatamagy, 12 barmak içegäniň ýarasy bolup biler. Bu görkezilen alamatlaryň hemmesi ganyň goýalmagy netijesinde, agzalaryň gan bilen üpjün edilmeginiň bozulmagynyň hasabyna ýüze çykýar.

Anyklaýyş usullary. Näsaglar gözden geçirilende bagryň ulalmagy anyklanylýar, bagyr gandan dolmagy sebäpli ulalýar. Bagyrda miýeloid distrofiýasy, metaplaziýa we onuň birleşdiriji dokuma bilen baglanmagy, bagryň serrozy anyklanylýar. Bagyr arteriýasynyň trombozy – Bad-Kiariň sindromy. Dalagyň ulalmagy – splenomegaliýa (dalagyň gan bilen dolmagynyň köpelmegi sebäpli), miýeloid metaplaziýa, perisplenit, dalagyň infarkty. Netijede, dalakda agyry emele gelýär.

Ganyň düzümi. Eritrositler 6-10, gemogloblin - 177 gr/l, Ht-60-80%. Eritrositlerde anizositoz, polihromatofiliýa we bazofil zerlilik. Retikulositleriň sany kadada, köp

gan akmakdan soň onuň sanynyň köpelmegi mümkin. Leýkositleriň sany 12-10. Dalagyň miyeloid metaplaziýasynda leýkositleriň sany 50.10 derejä ýetmegi mümkin. On-dan başga-da ganyň düzümünde 1-2% metomiýelositleriň we miýelositleriň tapylmagy mümkin. Käbir näsaglarda bazofilleriň we monositleriň sany köpelyär. Trombositleriň sany, adatça, 400.10 köp, ganyň dolulugy 5-8 gezek artan.

Bejerilişi. Eritremiýanyň bejerilişinde iki hadysa göz önünde tutulýar:

1. Gan almak üsti bilen eritrositleri aýyrmak; 2. Sitostatik dermanlary ulanmak. Gan almak 150-500 ml hepdede 2 gezek. Sitostatik dermanlardan: miýelosan, miýelobramol, siklofosfan, hlorambusil, purinetol ulanylýar.

7.3.4. Miýelofibrozo

Bu keseliň atlary: osteomiýelofibrozo, osteomiýeloskleroz, subleýkemik miýeloz, osteomiýelopoýetiki displaziýa.

Idiopatik miýelofibrozo (osteomiýelofibrozo) – köp hünärmenler bu keseli gelip çykyşy boýunça, leýkozlara goşýarlar. Onuň sebäbi, bir tarapdan, miýeloproliferatiw hadysalar, başga tarapdan dalagyň miyeloid metaplaziýasy we netijede bolsa krizi, ondan başga-da keseliň sitostatik terapiýa duýgurlygydyr. Ýöne leýkozlardan esasy tapawutlanýan alamatlary, täze dörän gan işläp çykaryş ojaklarynyň gurluşynyň polimorf öýjükçiligi hem-de güýçli we progressirleýji fibrozydyr.

Kliniki we morfologiki barlaglaryň netijesinde bu keseliň iki görnüşiniň barlygy ýüze çykaryldy. Olaryň birinjisi keseliň dowamly akymy bilen häsiýetlendirilýär. Käbir halatlarda güýçli bolmadyk gemorragik sindrom peýda bolýar. Bu näsaglarda splenomegaliýa esasy alamat bolup, dalak kámahal kiçi dalagyň miyeloid metaplaziýasy bilen ýa-da şonsuz geçýär. Ikinjisi bolsa bu keseliň howply akymyna eýe bolup, süňk ýiliginde boşap galan ojaklaryň döremegi (aplaziýa) we blast kriziniň döremegi bilen häsiýetlenýär.

Näsaglar, köplenç, lukmanlara garnynyň ulalanlygy sebäpli ýüz tutýarlar. Bu ýagdaý dalagyň ulalmagy sebäpli bolýar, näsaglar horlanýarlar, käwagt endamynyň gyzgyny galýar, süňklerde agyry peýda bolýar. Dalakda infarkt bolan ýagdaýynda garyndaky güýçli agyry çanaga çenli baryp ýetýär. Takmynan, 50% näsaglarda gepatomegaliýa duş gelýär, emma bu kesele limfamäzleriniň ulalmagy mahsus däldir. Käbir näsaglarda atosklerozyň netijesinde gulagynyň ker bolmagy mümkin.

Ganyň umumy derňewinde anemiýa, köplenç, anizositoz we poýkilositoz bilen utgaşdyrylan, leýkositler formulada, köplenç, eozinofilleriň we bazofilleriň köpelmegi hem-de ýadronyň çepe süýşmegi bilen neýtrofillýoz ýüze çykarylýar. Kesel kesgitlenen wagtynda näsaglaryň köpüsünde trombositleriň sany köpelyär, emma hadysanyň öte geçmegi bilen näsaglarda trombositopeniýa emele gelýär. Käbir halatlarda trombositleriň sanynyň kadaly bolmagyna garamazdan, olaryň ýerine ýetirýän işleri doly däl bolýar. Keseliň esasy häsiýetleri: süňk ýiliginde fibrozo we ekstramedullýar gemo-poýez.

Süňkleriň gistologiýa barlagy geçirilende süňk dokumasynyň güýçli ösmegi, süňk ýiliginde kanalynyň kiçelmegi, hereket edýän süňk ýiliginde mukdarynyň azal-

magy, daralan süňk ýiliginiň kanallarynyň birleşdiriji dokumalar bilen çalşyrylmagy anyklanylýar. Süňk ýiliginden daşgary, dalakda, bagyrda, limfamäzlerinde we başga ýerlerde gan işläp çykaryş ojaklary peýda bolýar.

Keseliň akymy näsaglaryň köpüsinde dowamly. Köp wagtyň dowamynda keseliň alamatlary bolmaýar we kesel kesgitlenenden soň näsaglaryň ömrüniň dowamlylygy 1,5 – 5 ýyl, käbir halatlarda onuň 14 –20 ýyla çenli köpelmegi mümkin. Bu keseliň howply görnüşleri ýiti akym, tiz emele gelýän blast krizi, çuňňur trombositopeniýa we güýçli gemorragik sindrom bilen häsiýetlendirilýär we näsaglar tiz heläk bolýarlar.

Keseliň terminal derejesinde näsaglar tiz horlanýarlar, aşaky döş wenasynyň ulalmagy, bagyr we dalak bilen basylmagy netijesinde näsaglaryň göwresiniň aşaklary çişýär. Köplenç, köp görnüşli ýokanç keseller birleşýärler, ýürek we bagyr ýetmezçiligi goşulýar. Gan akmak hem-de trombozlar näsaglary heläk edýär.

Bejerilişi. Köp wagtyň dowamynda miýelofibroz keseli bejergisiz galdyrylýar. Kesel ötüşip başlanda bolsa bejergi başlanýar we üç bölege bölünýär:

1. Glýukokortikoidler – prednizolon, deksometazon, anabolik gormonlar – retobolil, nerobolil; 2. Dalagyň ulalmagynyň önüni almak üçin sitostatik bejergi – miýelosan, miýelobramol, siklofosfan; 3. Witaminoterapiýa – «Ç» we «B» topary – B1, B6, B12.

7.3.5. Dowamly limfoleýkoz

Dowamly limfoleýkoz gemoblastozlaryň giň ýaýran görnüşleriniň biri bolup, kliniki, morfologiki we immunologiki häsiýetleri boýunça meňzeş bolmadyk leýkozalaryň toparyny öz içine alýar. Bu kesel geografiki ýaýraýşy boýunça meňzeş dälligi bilen häsiýetlendirilýär. Keselçiligiň esasy bölegi ilatyň 50 ýaşdan ýokarsyna degişlidir. Erkek adamlaryň arasynda aýal maşgalalar bilen deňeşdirilende keselçilik biraz ýokarydyr.

Dowamly limfoleýkozyň etipatogenezi. Dowamly limfoleýkoz öz aýratynlyklary bilen belli bolan kesel bolup, bu keseliň etiopatogenezinde belli faktorlar ýok. Soňky 10 ýylyň dowamynda bu keseliň «çiş» nazaryýeti öňe sürüldi. Emma dowamly limfoleýkozda amaly blast krizleri duş gelmeýär we sitostatiki dermanlara durnuklylyk örän seýrek duş gelýär. Bu aýdylanlar käbir alymlaryň dowamly limfoleýkoz gan ulgamynyň howply däl kesel degişli diýen netijä gelmeklerine mümkinçilik berdi. Bu keselde immunologik gemostazyň bozulmagy, onuň immun ulgama degişli çişlerdigine güwä geçýär. Netijede, dowamly limfoleýkoz, beýleki howply çişler ýaly mutasiýa sezewar bolan bir limfoid öýjükdän emele gelýär. Mutasiýa sezewar bolan öýjük kadaly ýagdaýda bolmany üçin, ýetişmeklik ukybyny ýitirip, öz fiziologiki funksiýalaryny ýerine ýetirmeýär. Immunoglobulinleri işläp çykaryp we olary gana geçirip, bedeniň goranyş funksiýasyny üpjün edip biljek plazmositlere çenli B-limfositler ösüp ýetişmek ukybyny ýitirýärler. Netijede, näsagyň bedeni goşmaça düşen bakteriýalara garşy göreşmek ukybyny ýitirýär we pnewmoniýa, sepsis, piýelonefrit ýaly goşmaça keseller döreýär. Şol sanda T-limfositleriň mukdarynyň we hiliniň kemelmegi netijesinde bedeniň käbir wirus kesellerine garşy durnuklylygy hem peselýär. Ondan

başga-da hakyky dowamly limfoleýkozda limfositleriň ýaşawyş tapgyrynyň uzalmagy netijesinde, olar gan işläp çykaryş we parenhimatoz agzalarynyň dokumalaryna üýşüp, olaryň ýerine ýetirýän işlerine zeper ýetirýärler.

Netijede, dowamly limfoleýkozyň patogenezinde bedeniň içki faktorlarynyň ähmiýeti ýokary bolýar.

Dowamly limfoleýkozyň kliniki alamatlary

Bu keseliň ilkinji alamatlary gemogrammada leýkositleriň sanynyň köpelmegi 10-15.9/l we olaryň 60-80%-niň kiçi limfositlere degişli bolmagydyr. Şu görkezijiler ýüze çykanda 3-4 hepdäniň dowamynda gözegçilik edilenden soň, näsaglarda kesel, anyklanylýar, sebäbi şol wagtyň dowamynda näsagda dowamly keseller ýok bolsa, onda reaktiw limfositler ýitip gidýärler we ganyň görkezijileri kadalaşýar. Kesel köplenç, tötänlikde, köpçülikleýin önüni alyş barlaglarynda, sanitar-kurort kartalary doldurylanda ýa-da näsag başga keseller bilen lukmanlara ýüz tutanda ýüze çykarylýar. Şonda näsaglar gowşaklyga, ýadawlyga, derleklige we göze görünýän limfamázleriniň ulalanlygyna arz edýärler. Lukmanlar ilkinji gözden geçirilişde limfamázleriniň iki taraplaýyn deň ulalmagyna, olaryň dykzylygynyň hamyra meňzeşligine üns berýärler we rentgen barlaglarynyň netijesinde döş kapasasynyň içindäki: gursagaradaky, garynarka boşlugyndaky limfamázleriniň ulandygyny ýüze çykarýarlar. Şonda limfamázleriň ululygyny alma ýa-da towuk ýumurtgasynyň ululygy bilen deňeşdirmek bolar. Dowamly limfoleýkozyň irki derejelerinde bagryň we dalagyň ulandygyny ýüze çykarmak bolar. Emma dowamly limfoleýkozyň kliniki görnüşleriniň içinde, süňk ýiligi görünüşinde limfamázleriň, dalagyň we bagryň ulalanlygy ýüze çykarylmaýar. Ganyň umumy derňewinde näsaglaryň 70%-de anemiýa anyklanylýar. Anemiýanyň patogenezini: autoimmun konflikt; gemorrogik sindrom; eritrositleriň ýaşawyş tapgyrynyň gysgalmagy; süňk ýiliginiň limfositler tarapyndan gabalmagy netijesinde gemopoýeziň azalmagy. Ondan başga-da ganda trombositopeniýa emele gelýär. Onuň derejesi dalagyň ululygy bilen bagly bolany üçin, trombositopeniýa, trombositleriň dalagyň çişen dokumasyndaky mikrosirkulýasiýasynyň kynlaşmagynyň netijesi diýlip düşündirilýär. Dowamly limfoleýkozly näsaglarda trombositopeniýa 60-70%-e çenli düş gelýär, emma gemorragik sindromyň ýygylgy 13-18%-den ýokary geçmeýär. Ondan başga-da trombositopeniýa süňk ýiliginiň limfositler bilen baglanmagy sebäpli bolup biler.

Näsaglara geçirilmeli zerur barlaglaryň biri süňk ýiliginiň gistologiýa barlagydyr. Şonda süňk ýiliginiň kiçi limfositler bilen dolanlygy, onuň deň ýaýranlygy ýa-da deň ojakly ýaýranlygy görünýär.

Dowamly limfoleýkozyň seýrek duş gelýän görnüşleri

1. «Çiş» görnüşi – limfositleriň ulalmagy bilen häsiýetlendirilýär.
2. Saç öýjüklü leýkoz – gemogrammada saç öýjüklüli uly göwrümde (10-18 *mkm.*) ýadrolary polimorf şekilli, kāmahal owunjak ýadrolar tapylýar, bu görnüşüň akymy haýal – öte geçýär.
3. Morfologiýasy mahsus däl (prolimfositar) leýkoz. Ganyň düzüminde, süňk ýi-

liginde, limfamäzlerde 50-60% adaty limfoleýkozdaka meñzeş bolmadyk iri limfositler tapylýar. Bu kesel tiz öte geçýär.

4. Dalak görnüşi. Bu görnüş dalagyň ulalmagy bilen häsiýetlendirilýär. Limfamäzler uly däl, limfositoyň şubleýkemik görnüşi.

5. Süňk ýiligi görnüşi – limfamäzler, dalak we bagyr uly däl. Esasy alamaty ganazlyk.

6. T-öýjükli görnüşi. Esasy alamatlary splenomegaliýa we deriniň zaýalanmagy. Gemogrammada pansitopeniýa.

7. T-«prolimfositar». Agressiw kesel.

8. Dowamly limfoleýkozdak çiş öte geçmeleri. Klinikasy – limfomäzleriň durnuksyz ösmegi netijesinde, agzalar basylýarlar.

Bejerilişi. Monohimioterapiýa: hlorbutan, siklofosfan, degranol we pafensil. Polihimioterapiýa – siklofosfan+winkristin; SWP; SPP; ASWP; RSWP. Şöhle bejergisi: Distansion gamma terapiýa, limfamäzleriň aýratyn toparlaryna – 1gezekde 6 Greý. Operasiýa bejergisi: Splenektomiýa. Ýokanç keseller bilen näsazlyklar antibiotikler bilen bejerilýär. Ganyň komponentlerini damja arkaly goýbermek.

7.4. Howply limfomalar

Howply limfomalar ýa-da «**Gematosarkomalar**» diýlip gelip çykyşy limfoid dokumalaryndan bolan howply häsiýetli onkologik keselleriň toparyna aýdylýar.

Bu çişler ulgamlayyn täze döremelere degişli bolup, leýkozlardan esasy tapawudy, leýkozlaryň esasy ojagy süňk ýiliginde bolsa, gematosarkomalaryň esasy ojagy limfamäzleri bolmak bilen, bellibir derejede töweregindäki dokumalara ösüp geçmegi mümkin. Şonda süňk ýiligi üýtgemän galýar.

Howply limfomalar iki topara bölünýärler:

1. Limfogranulematoz – (Hožkiniň keseli) granulematoz ösüntgiler hem-de Berzowskiý-Şternbergiň öýjükleri bilen häsiýetlendirilýär;

2. Hojkiniňki däl limfomalar – birmeñzeş gurluşy bolan patologik öýjüklerden durup, ol öýjükler düwün ýa-da diffuz prolife rasiýa bilen häsiýetlendirilýär.

Howply limfomalaryň etiopatogenezi hem leýkozlaryňky ýaly şu güne çenli anyklanmadyk, emma limfogranulematoza mahsus bolan käbir aýratynlyklar bu keseliň özbaşdak nozologik görnüş hökmünde bölünip çykmagyna sebäp bolýar.

7.4.1. Limfogranulematoz

Limfogranulematozyň özüne mahsus bolan kliniki akymy, göwräniň gyzygynynyň tolkun şekilli ýokarlanmagy, köp mukdarda der akmagy, akymynyň tapgyrlylygy, limfamäzleriniň gistologik gurluşynyň üýtgemegi (ägirt öýjükler bilen granulyomalaryň emele gelmegi), köp wagtdan bäri bu keseliň sebäpleriniň ýokanç kesellere degişli bolaýmagynyň mümkinçiligi baradaky pikiri döredipdir. Bu pikir käbir derejede limfogranulematozyň näsaglar bilen gatnaşykda bolan adamlara geçmeginiň mümkinçiligi bilen hem düşündirilýärdi. Emma bu keseliň ýokançlygynyň derejesi garaşylýan

netijäni bermänligi üçin, köp alymlar limfogradulematozyň sebäpleriniň ýokanç kesellere degişlidigini inkär edýärler. Oňa garamazdan, köp alymlar tarapyndan limfogradulematozy Epstaýn-Barryň wiruslary döredýär diýen netijä gelindi.

Limfogradulematozyň we şol sanda Hožkiniňki däl limfomalaryň döremeginde bedeniň immun ulgamynyň uly ähmiýeti anyklanyldy, oňa bu keselleriň köp wagtlaý immunistimulirleýji ýa-da immunodepressiw bejergini alan näsaglarda has köp döreýänligi subutnama bolup durýar.

Howply limfomalaryň ýaýraýşyny häsiýetlendirmek üçin Hožkiniňki däl limfomalar üçin 5 derejeli klassifikasiýa ulanylýar:

I dereje – diafragmanyň bir tarapynda ýerleşen limfamäzleriň bir ýa-da iki garyşyk toparynyň zaýalanmagy ýa-da limfamäzlerden daşgary bir düwnüň barlygy; (ekstranodal düwünler harplar bilen belenilýär (I e);

II dereje – limfamäzleriň diafragmanyň bir tarapynda ýerleşen iki ýa-da ondan köpräk garyşyk däl toparynyň zaýalanmagy ýa-da onuň ekstranodal düwün bilen utgaşdyrylmagy (II e);

III dereje – limfamäzleriň diafragmanyň iki tarapynda ýerleşen iki we ondan köpräk toparynyň zaýalanmagy. Ekstranodal düwünleriň bolmagy mümkin (III e), dalagyň zaýalanmagy mümkin (III d) ýa-da ikisiniň hem bolmagy mümkin (III e, d);

IV dereje – limfa topara degişli däl agzalaryň zaýalanmagy (süňk ýiligi, öýkeniň parenhimasy, plewra, bagyr, böwrek, asgazan-ıçege ulgamy we başgalar), olar öz aralarynda we limfamäzleriň zaýalanmagy bilen utgaşan bolmagy mümkin.

V dereje – süňk ýiligiň leýkoz zaýalanmagy we çetki ganyň leýkemik suraty.

Bu ýagdaý limfamäzleriň zaýalanmagynyň ýa-da ekstranodulýar zaýalanmalardan soň derrew emele gelýär. Bu ýagdaý diňe Hožkiniňki däl limfomalara degişli. Sebäbi häzirki wagtda limfogradulematozyň leýkoz transformasiýasy bolmagy mümkin däl diýen pikir bar.

Bulardan başga-da howply limfomalaryň A hem-de B görnüşleri bar. A–keseliň kliniki alamatlary ýok; B – keseliň bir ýa-da birnäçe alamatlary bar (bedeniň gyzgynyň 38°C-ä çenli galmagy, güýçli derlemek, horlanmak, umumy agramyň 10%-den köpüsini ýitirmek we endamyň hemme yerinde deriniň gijemegi.

Limfogradulematozyň anyklanylyş usullary

Limfamäzleriň biopsiýasy – sito we gistologik barlaglar;

Fizikal barlaglar;

Gemogramma we miyelogramma;

Trepanobiopsiýa;

Süňkleriň, döş kapasasynyň, asgazan-ıçege ýollarynyň rentgen barlaglary;

Aşaky limfografiýa;

Biohimiýa barlaglary we bagryň ýagdaýyny görkezýän barlaglar.

Aşaky limfografiýa garynarka boşlugynyň limfamäzleriniň ýagdaýyny kesgitlemäge kömek edýär. Limfogradulematoz bilen limfosarkomalaryň limfografik alamatlary deňeşdirilende, limfogradulematoza limfamäzleriň aýratyn bölekleriniň zaýalanmagy mahsus bolsa, Hožkiniňki däl limfomalara limfamäzleriň hemmesiniň

zaýalanmagy mahsusdyr. Limfogradulematoza ýokarda görkezilenden başga, olaryň gurluşynda limfa akymynyň mäziň belli bir ýerinde bozulmagy mahsusdyr.

Limfogradulematoz keseliň kliniki alamatlary. Keseliň başlangyjy çetki limfamäzleriň ulalmagy bilen häsiýetlendirilýär. 60-80% näsaglarda boýun ýüzündäki mäzler, 6-20%-inde goltuk aşagyndaky, 6-12%-inde gasykdaky we 6-11%-inde gurasgara mäzleri ulalýarlar. Ilkinji çişň bokurdak mäzlerinde, dalakda, öýkende, deride, böwreklerde, aşgazan-ıçege ýollarynda we başga ýerlerde ýerleşmegi mümkindir. Ulalan limfamäzler çep tarapda sag tarapdaky bilen deňeşdirilende has köp duş gelýär. Soňluga bilen ulanan limfamäzleriň daş-töweregindäki dokumalaryň gyzmagy netijesinde agyrylar ýüze çykyp başlaýar.

Ilkinji hadysanyň bokurdakda, dalakda, öýkende, aşgazanda, böwreklerde we deride ýerleşmegi näsaglaryň 9%-inde duş gelýär. Damarlarda akýan limfada **Berezowskiý-Şternbergiň** öýjükleriniň tapylmagy limfogradulematozyň metastazlarynyň limfa ýollary bilen ýaýraýanlygyna güwä geçýär. Hadysanyň giň ýaýramagy irde-giçde näsaglaryň hemmesinde umumy intoksikasiýanyň alamatlarynyň ýüze çykmagyna getirýär, ýagny gowşaklyk, tiz ýadamaklyk, derlemeklik, horlanmak we deriniň gijemegi. Gan tarapyndan ýüze çykarylýan näsazlyklar, köplenç, çiş kesellerine mahsus bolan umumy üýtgeşmelerdir – anemiýa, neýtrofil leýkositoz, trombositopeniýa we başgalar.

Limfogradulematozda hem-de **Hožkiniňki** däl limfomalarynda kesel kesgitlemesi, esasan, çişň morfologik barlaglarynyň esasynda goýulýar. Limfogradulematozyň 4 morfologik görnüşleri bar:

1-nji görnüşi. Limfo agdyklygy bilen. Limfositleriň ojaklaýyn ýa-da diffuz proliferasiýasy bilen häsiýetlendirilýär. Seýrek aýry-aýry duran gistositler duş gelýärler. Olar käwagtlar epitelioid çişjagazlar görnüşinde ýa-da giň meýdançalarda ýerleşýärler. **Berezowskiý-Şternbergiň** öýjükleri seýrek duş gelýär.

2-nji görnüşi. Nodulýar skleroz. Çişleri aýratyn düwünjyklere bölýän kollagen birleşdiriji dokumanyň tanaplaryny emele getirýän özbaşdaklygy bilen tapawutlanýar. **Berezowskiý-Şternbergiň** öýjükleri bilen bilelikde limfositler, gistositler, eozinofil we neýtrofil segmentoýader leýkositler, plazmatik öýjükler duş gelýär. Kämahal nekroz ýüze çykarylýar.

3-nji görnüşi. Garyşyk görnüşi. Bu görnüşinde öýjükleriň polimorfizmi has mahsusdyr. **Berezowskiý-Şternbergiň** öýjüklerini limfositler, gistositler, eozinofiller, neýtrofiller, plazmatik öýjükler alandyrlar. Nekroz ojaklary we fibroz meýdançalary ýygy-ýygdan duş gelýär.

4-nji görnüşi. Limfoid kemçiligi. Limfositleriň güýçli kemelmeği, hatda doly ýitip gitmeği. Onuň iki görnüşi bolýar: 1) «**diffuz skleroz**», «**diffus fibroz**» – birleşdiriji dokumanyň tanapjyklarynyň arasynda gistositleriň, **Hožkiniň** öýjükleri we **Berezowskiý-Şternbergiň** öýjükleriniň uly bolmadyk üýşmekleri duş gelýär; 2) «**Retikulýar**» – çişler köp sanly bir ýa-da köp ýadroly hem-de köp mitozly öýjüklerden durýar.

Ýokarda sanalyp geçilen görnüşleriniň hemmesine **Berezowskiý-Şternbergiň** öýjükleriniň bolmagy mahsusdyr.

7.5. Howply Hožkiniňki däl limfomalary

Limfomalaryň bu görnüşine ozal üç: limfosarkoma, retikulosarkoma, Brill-Sim- mersiň keseli ýa-da makrofollikulýar limfoma keselleri goşulýardy. Bu keselleriň öý- jükler düzüminiň birmeňzeş bolmazlygy, olaryň kliniki alamatlarynyň dürli-dürlüligi we makrofollikulýar limfomanyň (nodulýar) diffuz görnüşe geçmek mümkinçiliginiň barlygy üçin, bu klassifikasiýa alymlary kanagatlandyрмаýar. Şol sebäpli hem 1966- -nny ýylda Rappoport ähli Hožkiniňki däl limfomalary nodulýar we diffuz görnüşlere bölüp, olaryň arasyndan ýokary differensirlenen limfosarkomany, pes differensirlenen limfomany, garyşyk öýjükli (gistiositar-limfositar) limfosarkomany, gistiositar retiku- losarkomany we differensirlenmedik limfomany ýüze çykarýar.

Nodulýar limfosarkoma. Bu limfamäzlerde hakyky däl follikullaryň emele gel- megi bilen häsiýetlendirilýär. Pseudofollikullaryň ululygy birmeňzeş däl. Olar lim- famäziň gabyk gatlagynda we beýni gatlagynda ýerleşýärler.

Prolimfositar limfosarkoma. Bu görnüşde düwünli çişler, esasan, prolimfosit- lerden durýarlar. Olaryň ululygy kiçi limfositleriniňkiden biraz uludyr. Olar ýadro- larynda kiçiräk jaýryjagy ýa-da çukurjygy barlygy bilen tapawutlanýarlar. Düwün- jikleriň arasy kiçi limfositler bilen doldurylandyr. Olaryň içinde kámahal plazmatik öýjükler duş gelýär.

Prolimfositar-limfoblast limfosarkoma. Limfa düwünleriniň arasynda prolim- fositler bilen bir hatarda limfoblasta meňzeş öýjükler duş gelýärler. Olar, köplenç, prolimfositleriň arasynda sepilen üşmekler ýaly ýerleşýärler.

Diffuz limfosarkomanyň görnüşleri: limfositar, prolimfositar, limfoblast, im- munoblast we Berkittiň limfomasy.

Limfositar limfosarkoma dowamly leýkozlardaky kiçi limfositlerden az ta- pawutlanýan kiçi limfositlerden durýar.

Limfoplazmositar çişler dokumasy kiçi limfositlerden, limfoplazmositoid öýjük- lerden we plazmatik öýjüklerden durýar.

Prolimfositar limfosarkoma – ýokarda görkezilen nodulýar limfosarkomadaky öýjükleriň düzümine meňzeş öýjükleri bolmak bilen, olardan diňe çişniň ösüşiniň diffuz häsiýeti bilen tapawutlanýar.

Limfoblast limfosarkoma. Öýjükleriň esasy düzümi limfoblastlar bolmagy bi- len häsiýetlendirilýär.

Immunoblast limfosarkoma. Çiş dokumalary uly tegelek ýa-da süýri ýadrolar- dan durýan uly öýjüklerden ybaratdyr.

Kömelek şekilli mikoz. Ilkinji ojagy deride ýerleşen T-limfositar limfoma. Bu keseliň akymynda 3 derejesi bardyr: 1. Premikotik-eritromatoz. 2. Infiltratiw düwme. 3. Çişler.

Premikotik dereje. Uzak dowam edýär we endamyň derisinde, aýak we elleriň derisinde dürli dermatozlarda duş gelýän güýçli gijilewükli dermantoz örgünleri bolýar. Deridäki gistologik üýtgeşmeler sowuklamanyň alamatlaryny berýärler.

Infiltratiw düwme derejesinde ekzema şekilli örgüniň esasynda köpsanly ululy-kiçili ilikler görnüşinde, deriniň üstüne çykyp duran gyzyly ýa-da gyzylymytyl-goňur, gaty düwünler emele gelip, olar öz aralarynda goşulyp, giň meýdany tutmaklary mümkin.

Çişleriň derejesi – näsagyň endamynyň derisiniň islendik ýerinde kömelek şekilli çiş ösüntgileriniň emele gelmegi bilen häsiýetlendirilýär. Olaryň reňki gyzyly, gyzylymytyl-gök bolýar.

Retikulosarkoma. Bu, köplenç, makrofağlara meňzeş funksiýasy bolan öýjüklerden durýan çişler bolmak bilen, bu öýjükleriň fagositoz işjeňlikleri hemme wagtyň ýüze çykmaýar. Bu keseliň howply çişlere degişiligi kāmahal şübhe astyna alynýar. Emma retikulosarkomalar toparyna goşulan limfomalaryň esasy böleginiň immunoblast limfomalara degişlidigi barada maglumatlar bar.

Plazmositoma. BSGG klassifikasiýasynda bu at bilen plazmatik öýjüklerden durýan çişler bellendir. Bu çişler, köplenç, ekstramedulýar ýerleşýärler hem-de köp wagtyň dowamynda bellibir ýer bilen çäklenýärler, emma olaryň soňlugy bilen ýaýramagy mümkin. Şonuň bilen birlikde plazmositoma miyeloma keseliniň ýüze çykyş görnüşini bolup durýar.

Klassifikasiýa edilmeyän limfomalar. Gelip çykyşy belli bolmadyk, anyk çäkleri bolmadyk, adaty, uly eozinofil ýadrojyky polimorf blast öýjüklerinden durýan we esasan, limfoid öýjüklerine degişli bolan çişler.

Angioimmunoblast limfadenopatiýa. Onuň gistologik gurluşynda mahsus bolan 3 hadysa bar: owunjak damarjyklaryň örgüni; immunoblastlaryň proliferasiýasy; damarlaryň diwarlarynda we stromada PAS+amorf maddalaryň çökmegi. Köplenç, eozinofilleriň we gistiositleriň mukdary ojakda has köp bolmagy mümkin. Kābir ojaklarda āgirt öýjükler we nekroz ojaklary ýüze çykýarlar. Nāsaglaryň ýarysyndan köpüsünde sūňk ýiliginiň zaýalanmagynyň alamatlary ýüze çykýar.

Hožkiniňki dāl limfomalaryň kliniki alamatlary, köplenç, ulalan limfamāzler tarapyndan goňşy agzalaryň gysylmagy netijesinde, şol gysylan agzalaryň agyrmagy ýa-da olaryň funksiýasynyň bozulmagy bilen bagly alamatlaryň ýüze çykmagy mümkin. Kesel bilen bagly bolan nāsagyň umumy ýagdaýy bilen baglanyşykyly üýtgeşmeler, köplenç, keseliň has giň ýaýramagy netijesinde bolup biler. Olara umumy gowşaklyk, derlemek, horlanmak, kāmahal bolsa endamynyň gyzmagy degişlidir.

Gematosakromalaryň her birine mahsus bolan kliniko-gematologik häsiýetnamasynyň barlygyna garamazdan, bu keselleriň anyklanylyşynyň esasy usuly morfologik barlagdyr. Bu usul nāsaglaryň ulalan limfamāzlerine punksiion-aspirasiýa we aýyk biopsiýa etmeklik arkaly geçirilýär. Keseliň ýaýraýyş derejesi rentgen, USB, kompýuter tomografiýasy, MRT barlaglary netijesinde kesgitlenilýär.

7.5.1. Bejeriliş usullary

Howply limfomalaryň bejerilişinde derman serişdeleri bilen bejermek, umumy we yerli şöhle terapiýasy hem-de hirurgiýa arkaly bejermek usullary ulanylýar.

Bejerilişiniň netijesi aşakdaky ýaly kesgitlenilýär:

Doly remissiýa – keseliň obýektiw we subýektiw alamatlarynyň doly ýitip gitmegi, limfamäzleriň, bagryň, dalagyň göwrüminiň kadalaşmagy, ekstranodal ojaklaryň ýitip gitmegi. Bu ýagdaý bir aýdan az bolmadyk möhleti öz içine alýar.

Doly däl remissiýa – obýektiw we subýektiw alamatlaryň 50%-den köpüsiniň aýrylmany, limfamäzleriň we ekstranodal ojaklaryň, 1 aýdan az bolmadyk möhlet bilen kiçelmekligi.

Kliniki oňatlaşmak – alamatlaryň oňatlaşmagy 50%-e çenli we limfamäzleriň, ekstranodal ojaklaryň kiçilmegi.

Netijäniň ýoklugy – keseliň beterleşmegi.

Köplenç, keseliň III-V derejelerinde ýüze çykarylýanlygy sebäpli, bu keseliň bejerilmeginde himioterapiýa esasy orny tutýar. Himioterapiýanyň görnüşleri:

MOPP – mustragen, onwink, prokarbazin, prednizalon – 14 gün;

Sopp – siklofosfan, onwink, prokarbazin, prednizalon – 14 gün;

SWPP – siklofosfan, winkristin, prokarbazin, prednizalon – 14 gün;

SWPP – siklofosfan, winblastin, prokarbazin, prednizalon – 14 gün;

SAOP – siklofosfan, adriablastin, onwink, prednizalon – 14 gün;

SWP-siklofosfan, winkristin, prednizalon – 4 gün;

ASÖP – adriamsin, siklofosfan, onwink, prednizalon – 14 gün;

BASOP – bleomisin, adriablastin, siklofosfan, onwink, prednizolon – 14 gün;

SPP – siklofosfan, prednizalon – 14 gün.

Şöhle bejerişi – ýerli, giňeldilen we total usullar bilen uly mukdarda bermek arkaly geçirilýär.

Bejergi himioterapiýasy şöhle bejerişi bilen utgaşdyrylyp geçirilse, has netijeli bolýar.

Limfomalaryň hirurgiýa arkaly bejerilişi, köplenç, splenektomiýadan durýar. Bu operasiýa iki ýagdaýda: limfosakromanyň ýaýran görnüşinde ulalan dalagyň ýarylmak howpy döwründe; limfosarkomanyň ilkinji ojagy diňe dalakda ýerleşip, bu keseliň ýaýranlygynyň alamaty bolmasa amal edilýär.

Netijede, näsaglaryň 5 ýyllyk ýaşajylygy, soňky 10 ýyllykda 35-45%-den 50-75%-e çenli köpeldi.

VIII BAP. ÇAGA ONKOLOGIÝASY

8.1. Çaga onkologiýasynyň aýratynlyklary

Kitabyň bu bölümi, talyplary çagalarda duş gelýän çiş keselleriniň käbir aýratynlyklary bilen tanyşdyrmaga niýetlenendir. Çagalarda onkokeselleriň anyk aýratynlyklaryna ýüz tutmazdan ozal, şol aýratynlyklaryň onkologiýanyň haýsy bölegine degişlidigini kesgitlemek maksada laýykdyr.

Çaga onkologiýasynyň uly adamlaryň onkologiýasyndan esasy tapawudy çişleriň gelip çykyşyndadyr. Mysal üçin, eger-de uly adamlarda çişler, esasan, daşky gurşawyň täsiri netijesinde döreyän bolsa, çagalarda çişleriň döremeginiň esasy sebäpleri, çaga

agzalaryna ene bedeni tarapyndan täsir edýän faktorlaryň netijesidir. Şol sebäpli hem çaga onkologiýasynyň ilkinji aýratynlygy, onuň etiopatogeneziň aýratynlygydyr. Ikinjiden, çagalarda çiş keseliniň döremeginiň esasy aýratynlygy, ösýän bedeniň wajyp agzalarynyň we ulgamlarynyň, onuň ýaşyna baglylykda morfofunktsional üýtgeşmeleridir. Onuň netijesinde, ol ýa-da başga bir çişleriň döremeginiň ýa-da döremezliginiň şertleriniň emele gelmegi, çaga bedeniniň çişleriniň epidemiologik we morfologik aýratynlyklaryny döredýär. Şonuň ýaly-da çaganyň ösýän bedenini, bu agzalarda döreyän çişleriň anyklanylyşynyň we bejerilişiniň aýratynlyklaryny emele getirýär. Şeýle-de çaga psihiologiýasynyň aýratynlyklaryna, çaga onkologiýasynyň deontologiýasynyň aýratynlygyna esaslandyryar.

8.1.1. Çaga onkologiýasynda çişleriň etiopatogeneziň aýratynlygy

Çagalarda çişleriň döremeginiň häzirki wagtda hereket edýän nazaryýetleriniň hemmesini ulanmak mümkin däl. Emma daşky gurşawyň blastomogen faktorlarynyň täsirini hem doly inkär etmek bolmaýar. Şol sebäpli hem çagalarda döreyän çişleriň esasy böleginiň dogabitti bolmagyna görä, çişleriň döremeginiň nazaryýetleriniň arasynda XIX asyryň 70-nji ýyllarynda ýüze çykan Kongeýmiň disembriogenetik nazaryýeti has göwnejaý hasaplanýar. Bu nazaryýet has ýakyn çişlere, çagalarda iň köp duş gelýän nefroblastomanyň bolmagy hem-de çişleriň döremeginde dokumalaryň ösüş anomaliýalarynyň uly ähmiýetiniň takykklanmagydyr. Ikinji nazaryýet bolsa Fişer-Wazelsiň hödürlän nazaryýetidir. Oňa laýyklykda çişleriň döremekligine gerekli şertler ýaşayşyň dürli döwründe, çaga bedeniniň dürli agzalarynda we dokumalarynda, dürli-dürli morfologiki we funksional özgerişlikleriň netijesinde döreyär. Mysal üçin, haýsy hem bolsa bellibir ýaşda bir ýa-da birnäçe agzalar ýa-da dokumalar özüniň ösüşinde ýokary derejedäki proliferasiýa netijesinde özüniň morfofunktsional kämilligine ýetýär. Şol proliferasiýalar çaganyň bedeninde çişleriň döremegine şert döredýärler. Çaganyň bedeninde çişleriň etiologiýasynyň ýene bir aýratynlygy, çaga bedeniniň daşky gurşawyň göni täsirinden enäniň bedeniniň goraýanlygyna garamazdan, çaganyň bedenine konserogen maddalarynyň plasantanyň üsti bilen düşmeginiň mümkinçiligidir. Mysal üçin, çagalarda leýkozlar bilen keselçilik uly adamlaryňkydan has köp duş gelýär, bu ýagdaý konserogen maddalarynyň çagalaryň bedenine plasantanyň üsti bilen gan arkaly düşüp, gan işläp çykarýan ulgama we agzalara gönüden-göni täsiri netijesinde bolýanlygy bilen düşündirilýär.

Çagalaryň bedeniniň plasantanyň üsti bilen konserogen maddalarynyň täsirine duş gelýänliginiň ýene bir subutnamasy çilim çekýän enäniň dogran çagalarynyň howply täze döreme keselleri bilen kesellemek howpunyň 2 esse artýanlygydyr. Ondan başga-da eger-de çaganyň enesi göwreli wagtynda estrogen gormonlaryny alan bolsa (stilbestrol, dietilstilbestrol), bu enelerden bolan gyzygajazlarda we uly gyzlarda (15-20 ýaşly), jynshananyň kanseriniň döreyänligi ýüze çykaryldy. Enäniň göwreli wagtynda kabul eden derman serişdeleriniň, iýen iýmitleriniň esasy maddalarynyň, şol sanda çeken çilimleriniň konserogen maddalarynyň (çilim çekýän göwreli aýallaryň plasantasynda köp halkaly aromatik uglewododrolaryň tapylmagy we bu maddalaryň

çilim çekmeýän göwreli aýallaryň plasentasynda ýoklugy), alkogolly içgileriň, plasentasyň üsti bilen çaganyň bedenine geçýänligi anyklanyldy. Bu bolsa ene göwreli wagtynda, onuň berhizine we kabul edýän derman serişdelerine gözegçilik etmek arkaly, täze dogjak çaganyň bedeninde çiş keselleriniň önüni almagyň toplumlaýyn çärelerini işläp düzmek mümkinçiligi döreýär.

Enäniň bedenindäki kanser keseliniň çagalaryň bedenine enäniň süýdi arkaly geçip bilmegi, çaga bedeniniň çiş keselleriniň ýene bir aýratynlyklaryna degişlidir. Mysal üçin, aýal maşgalanyň bedeninde göwsün kanserine geçme howpy bar bolsa, ene şol howpy öz gyzynyň bedenine, öz süýdi arkaly geçirip biler, bu gipoteza syçanlarda goýlan tejribeler arkaly subut edilendir.

Göwreli aýallar ionizirleýji şöhleleriň täsirine sezewar edilse, onuň dogran çagasyň bedeninde çiş keselleriniň döremeginiň howpy has artýar. Mysal üçin, göwreli aýal rentgen barlaglaryndan geçirilse, onuň dogran çagasynda howply täze döreme keselleriniň döremek howpy ýokarlanýar, bu hadysa geçirilen rentgen barlaglarynyň sanyna göni baglydyr.

Çagalarda çiş keselleriniň ýgylygynyň enäniň göwrelilik döwründäki ýaşy bilen baglylygy barada maglumatlar bar. Mysal üçin, eýýäm çiş keselleri bilen kesellän çagalara gözegçilik etmek arkaly, bu çagalaryň eneleriniň göwreli wagtyndaky ýaşynyň 62% enede 30-dan ýokarylygy ýüze çykaryldy. Bu sanyň 40 ýaşdan ýokarda göwreli bolan enelerde has anyk bildirýänligi bellidir. Şonuň ýaly-da çagalarda çişleriň döremeginde çaganyň atasynyň ýaşynyň hem bellibir derejede täsiriniň ýetýänligi barada maglumatlar bar.

Şeýlelik bilen, çaga onkologiýasynda çişleriň etiopatogenezi uly adamlaryňkydan düýpli tapawutlanýar.

8.1.2. Çaga çiş keselleriniň epidemiologiýasynyň aýratynlyklary

Çagalarda çiş keselleriniň epidemiologiýasynyň esasy aýratynlygy, bu keselleriň çagalarda seýrek duş gelyänligindedir. Mysal üçin, Ýer togalagynyň dürli ýurtlarynda uly adamlaryň howply çişler bilen keselçiligi her 100000 adama 100-den 250 näsaga barabar bolsa, bu san çagalaryň arasynda 14-16 näsaga barabardyr.

Çagalarda çiş keselleriniň epidemiologiýasynyň ýene bir aýratynlygy, çagalarda duş gelyän çiş keselleriniň görnüşleriniň uly adamlardaky çişleriň görnüşlerinden düýpli tapawutlanmagydyr. Mysal üçin, uly adamlarda, esasan, daşky gurşawyň täsiri netijesinde döreýän çişler (aşgazanyň, gyzylödegiň, içegäniň, öýkeniň we başg.), has köp duş gelyän bolsalar, çagalarda, esasan, dogabitdi çiş keselleri (leýkozlar, neýroblastoma, nefroblastoma, Ýuingiň çiş, limfosarkoma, limfogramulematoz we başg.) has köp duş gelyär.

Çagalaryň onkokeselleriniň üçünji aýratynlygy, çagalarda duş gelyän onkokeselleriniň görnüşiniň çaganyň ýaşyna baglylygydyr. Mysal üçin, çagalalar 2 ýaşdan 9 ýäşe çenli, esasan, leýkozlar bilen keselleýärler. Şonuň ýaly-da çagalalar 4-8 ýaşlarynda limfa ulgamynyň keselleriniň dürli görnüşleri, şol sanda Berkitiň limfomasy bilen keselleýärler. Nefroblastoma çagalarda, esasan, 5 ýäşe çenli has köp duş gelyär, 5-den 8

ýaşa çenli bu kesel bilen keselçilik peselmek bilen bolup, 8 ýaşdan soň örän seýrek duş gelyär. Süňk ulgamynyň howply çişleriniň çagalarda iň köp duş gelyän döwri 10-15 ýaşdyr. Retinoblastoma diňe çagalaryň keseli bolmak bilen irki çagalyk döwürde duş gelyär. Çaga bedeninde köp duş gelyän çişlere nerw ulgamynyň çişleri degişli bolup, bu çişler çagalaryň islendik ýaşlarynda takmynan bir derejede duş gelyärler.

Çagalarda çiş keselleriniň epidemiologiýasynyň ýene bir aýratynlygy kanser keseliniň örän seýrek duş gelyänligidir. Ýatgynyň, aşgazanyň, içegäniň kanseri çagalarda örän seýrek kesellerdir, emma bu keselleriň çagalaryň enesiniň göwresindekä we kiçi çagalyk döwürlerinde 5-6 ýaşlarda duş gelip bilýänligi barada maglumatlar bar. Çagalarda çiş keselleriniň seýrek duş gelyänligine garamazdan, çaga ölümçiliginde, çiş keselleri ölümniň sebäbi görnüşinde, şikeslerden soň 2-nji ýeri eýeleýär.

8.1.3. Çagalarda çiş keselleriniň morfologiýa aýratynlygy

Çagalarda çişleriň morfologik aýratynlyklary, esasan, iki hilidir. Olaryň birinjisi, çişniň çaganyň ösýän bedeninde ýerleşip, onda her dürli dokumanyň gurluşynyň täzedan düzülmegi bilen baglanyşykly hadysalara sezewar edilýänligidir. Ikinjiden bolsa, çagalarda duş gelyän onkologiki hadysalaryň, uly adamlarda duş gelyän onkologik hadysalardan düýpli tapawutlanýanlygyndadyr. Çişleriň morfologik gurluşynyň esasy tapawudy çagalarda howply täze döremeleriň 85%-i sarkomalara degişli bolup, kansere bolsa diňe 15%-i degişlidir. Ondan başga-da çagalarda köp duş gelyän dokumalaryň ösüp ýetişmedik (differensirlenmedik) görnüşleri, hakykatdan hem, dokumanyň differensirlenmedik görnüşine degişli bolmagy bilen hemme wagt, howply çişniň barlygynyň şaýatnamasy däl. Ondan başga-da çagalarda morfologik gurluşy boýunça howply çişler, kliniki akymy boýunça, köplenç, howply däl çişleriň häsiýetlerine eýe dirlir. Mysal üçin, olar daşynda bardajygyň bolmagy sebäpli daşky dokumalara ösüp geçmeýärler, käbir halatda olar juda uly bolmak bilen garyn boşlugyny ýa-da garyn arka boşluguny eýeläp, daş-töweregindäki dokumalary basyp, olaryň funksiýalaryny bozsalar-da, olaryň içine ösüp geçmeýärler we metastazlary bermeyärler. Emma şonuň ýaly-da käbir gurluşy boýunça howply däl çişler, gemangiomalar, newuslar daş-töweregindäki agzalara ösüp geçmek we metastaz bermek bilen howply täze döremeleriň kliniki häsiýetini ýüze çykarýarlar. Çagalarda çişler nähili hem bolsalar, howply çişleriň üznüksiz proliferasiýa we durnuksyz ösmek ýaly häsiýetlerini özünde saklaýarlar.

Soňky döwürde çişleriň klassifikasiýalaryna birnäçe gezek täzedan seredildi we aşakdaky klassifikasiýa çaga çişlerine has mahsus diýen netijä gelindi.

8.1.4. Embrional düwünçekden emele gelyän çişler

Bulara disontogenetik çişler, gistoid teratomalar (howply we howply däl), epidermoid, ektodermal, mezodermal, mezenhimal, gelip çykyşy belli däl horistomalar, prognomalar, teratomalar (ýetişen, ýetişmedik we garyşyk), gonadalar, türe-guýruk, garynarka boşlugynda, kiçi çanaklykda, döş kapasasynyň içinde, boyun-bokurdak we başga ýerlerde ýerleşen çişler degişlidir.

Proliferirleýji ojakdaky çişler

Bular gemoblast, birleşdiriji dokuma, epiteliýa, merkezi nerw ulgamy, dürli gistogenezi çişlerdir.

8.1.5. Çagalarda çişleriň kliniki alamatlary

Çagalarda çişleriň kliniki alamatlary köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Şolaryň arasynda iň az öwrenileni çaganyň çişleriniň enesiniň içindekä ýüze çykýan alamatlarydyr. Bu babatda 26 hepdelik göwrelilikden başlap, çaganyň kanser keselleri barada biraz maglumatlar bar. Göwredäki çaganyň çişleriniň içinde has köp duş gelýäni türe-guýruk çişleridir. Göwredäki çaganyň çişleriniň kliniki alamatlary öwrenilende ilki çagada aşgazanyň kanseriniň barlygy ýüze çykaryldy. Enäniň göwresindäki çagada çiş emele gelende, ol çiş çaganyň dogulmagyna päsgel berip biljek derejä çenli ulalmasa, başga kliniki alamatlary bolmaýar. Nefroblastomalar, retinoblastomalar we teratomalar, ýetmez doglan çagalarda köp duş gelýär. Çaga doglan wagtynda bagryň gemangiomasyny lukmanlaryň ünsüni özüne çekýär. Sebäbi bu kesel täze bolan çaganyň ölmegine sebäp bolup biler. Onuň esasy sebäbi bolsa, çaga bolan wagtynda bagryň gemangiomasynyň ýyrtylmagy sebäpli içki gan gitmegidir. Şonda çaganyň deri örtüginin tiz agarmagy, tahikardiýa, gemoglobiniň peselmegi ýüze çykýar. Bu «ýiti garyn» alamatlarynyň emele gelmeginiň netijesidir. Çaganyň içinde ýiti agyry peýda bolýar, bu agyryny çaganyň garmy palpasiýa edilende gözüniň görejiniň reaksiýasy arkaly bilmek bolýar.

Çagalarda çiş keselleriniň alamatlarynyň mahsus dældigi keseli anyklamaklygy kynlaşdyrýar. Şeýle-de bolsa çagalarda gerek derejede alamatlar bolup biler. Olara şu aşakdakylar degişlidir:

Çaganyň biynjalyklygy we gowşaklygy. Çagalalar gowşak, biynjalyk bolýarlar, hemişe aglaýarlar we ýatmaýarlar, daş-töweregine seretmeýärler, emmekden we iýmitden ýüz öwürýärler.

Gaýtarmak, (gusmak). Bu alamat çagalaryň köp kesellerinde bolýanlygyna garamazdan, çiş keselleriniň köpüsünde duş gelýär. Çagalalar gusanda ödüň we içegäniň içindeki zatlaryň goşuntgysy bolýar.

Çagalaryň deri örtügi howply çiş keselleri bolanda, köplenç, çal reňkde bolýar. Agymtyl-çal ýa-da ýer reňki bolmagy hem mümkin.

Çaga, köplenç, hor, onuň agramy adaty ösýän çaganyň agramyndan has kem. Käbir çagalarda uly gan damarlarynyň basylmagy netijesinde gan aýlanyşyň ýetmezçiligi emele gelip, deriniň, dyrnaklarynyň ýüzüniň gögermegi mümkin.

Çagalarda çiş keseliniň kliniki alamatlary, esasan, çişin ýerleşen ýerine we onuň ýaýraýyş derejesine baglydyr.

8.1.6. Çagalarda çiş keselleriniň anyklanylyş usullary

Çagalarda çiş keselleriniň anyklanylyş usullarynyň öz aýratynlyklary bardyr. Bu aýratynlyklar çaganyň özüniň keseliň alamatlaryny, olaryň biynjalyk ediş derejelerini,

wagtyny, dowamlylygyny düşündirip bilmeýänligidir. Çagalarda howply täze döreme kesellerini anyklamaklyk köptapgyrly we çylşyrymly meseleleriň biri bolup durýar. Bu meseläni çözmeklik şu aşakdaky derejelerde ýerine ýetirilýär:

1. Çagalarda çiş kesellerini saglyk öýlerinde maşgala lukmanlarynyň kömegi bilen ýüze çykarmak.

2. Saglyk öýlerine ýüz tutan çagalary eneleriň çagalaryny hemmetaraplaýyn barlaglardan geçirip, howply täze döremelere getirýän keselleri we çiş kesellerini ýüze çykarmak.

3. Anyklamak kyn bolan ýagdaýlarynda we çiş keselleri ýüze çykarylanda, çagalary ýöriteleşdirilen onkologik hassahanalarda barlaglary doly geçirmek we gerek bolan ýagdaýlarda ýokary derejeli bejeriş işlerini geçirmek üçin ugratmak.

Çagalary onkopediatriýada barlamaklyk olary umumy pediatriýada barlamakdan düýpli tapawutlanmaýar, emma barlag geçirilende lukman howply täze döremeleriň aýratynlyklaryny göz önünde tutmalydyr.

Uly adamlarda bolşy ýaly, çagalarda hem onkokeselleri anyklamak ýa-da olary inkär etmek kliniki alamatlarynyň, laborator barlaglarynyň, radioizotop, rentgen, kompýuter tomografiýa, endoskopiýa, morfologiýa barlaglarynyň esasynda amal edilmelidir.

8.1.7. Çagalarda çiş keselleriniň bejeriliş aýratynlyklary

Hemme onkonäsaglarda bolşy ýaly, çagalarda çiş keselleri bejerilende, esasan, 3 usul ulanylýar: hirurgiýa arkaly bejermek, şöhle terapiýasy we derman serişdeleri arkaly bejermek.

Hirurgiýa bejergisi. Çagalarda hirurgiýa arkaly bejermeklikligiň esasy aýratynlygy, olarda, köplenç, deride ýerleşen köpsanly howply däl çişler bejerilende kriohirurgiýa, lazer hirurgiýasy, elektrokoagulýasiýa, sklerozirleýji bejeriş giňden ulanylýar. Eger-de çaga uly operasiýa etmeklik göz önünde tutulýan bolsa, onuň esasy aýratynlyklary operasiýanyň göwrüminiň radikal derejede bolmagydyr. Onuň üçin bolsa hirurg hökmany suratda keseliň ýerleşýän ýeri babatda, onuň ýaýraýyş derejesi babatda, gistologik gurluşy we metastazlaryň ýaýraýyşy babatda doly maglumatlary almalydyr. Operasiýa wagtynda hirurg operasiýa edilýän zolagy doly barlap çykmaladyr we şol zolakda çiş elementlerini galdyrmazlyk üçin elinde baryny etmelidir. Ondan başga-da operasiýa wagtynda hirurg operasiýa edip bolmajagyna gözünü ýetirse, onda ol soňky şöhle bejergisiniň we derman serişdeleri bilen bejermegiň mümkinçiliklerini kesgitlemelidir hem-de şöhläni nähili ýagdaýda ulanmalydygyny bellemeklik üçin metal gytajyklary bilen şöhläniň tutuljak ýerlerini bellemelidir. Çaga hirurgiýasy anesteziýa we reanimasiýasyz akyla sygmajak zatdyr, sebäbi çaganyň bedeniniň aýratynlygy, oňa operasiýany, hatda kiçi operasiýalary hem narkoz bilen etmekligi talap edýär.

Şöhle bejergisi. Çaga çişleriniň şöhle bilen bejerilmegi olaryň utgaşdyrylan we toplumlaýyn bejerilişiniň in möhüm böleginiň biridir. Şöhle bejergisi çaga onkologiýasynda özbaşdak bejeriş hökmünde seýrek ulanylýar. Bu ýagdaýyň esasy sebäbi, çaga bedenindäki çişleri bejermek üçin ionizirleýji şöhläniň ýokary mukdarynyň

gereklidir, ikinjiden bolsa, çaga bedeniniň ýokary radioduýgurlygy bejerginiň dowamynda köpsanly çylşyrymlaşmalaryň ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Çagalarda şöhle bejergisi şu aşakdaky görnüşlerde ulanylýar:

1. Operasiýadan öňki şöhle bejergisi, çiş öýjükleriniň ýaşayyş ukybyny peseltmek we çiş kiçeltmek maksady bilen geçirilýär;

2. Operasiýadan soňky şöhle bejergisi, operasiýa wagtynda galaýmagy mümkin bolan çiş öýjüklerini we operasiýa radikal bolmadyk wagtynda çişniň galyndysyny ýok etmek maksady bilen geçirilýär;

3. Şöhle bejergisini, himioterapiýa we operasiýalar bilen utgaşdyryp geçirmek.

Çagalarda şöhle bilen bejermeklik çaganyň islendik ýaşynda hem köpsanly şöhle çylşyrymlaşmalaryna getirip biler, şol sebäpli hem bu çylşyrymlaşmalaryň önüni almak we bejermek üçin hemme çäreleri göz önünde tutmalydyr. Çagalarda şöhle bejergisi öz aýratynlyklaryna baglylykda şu aşakdaky talaplary berjaý etmegi ündeýär:

1. Hemişe çişniň morfologik görnüşini we onuň ýaýraýyş derejesini anyk bilmeli.
2. Şöhle bejergini oňaly meýdançalar arkaly geçirmek bilen, çişni we onuň töweregindäki dokumalaryň bir gezekde we bejeriş tapgyrynyň dowamynda alýan şöhle mukdary her çaga üçin aýratyn hasaplanylmaladyr.
3. Şöhle bejergisi geçirilýän döwründe hökman ganyň derňewini geçirmelidir we çişni ýagdaýynyň üýtgemegine gözegçilik etmelidir.
4. Şöhle bejergisiniň çylşyrymlaşmalarynyň önüni almak üçin, ol umumy berkidiji bejergileri bilen utgaşdyrylyp geçirilmelidir.

8.1.8. Derman serişdeleri arkaly bejermek

Uly adamlarda bolşy ýaly, çagalarda hem çiş keselleri derman serişdeleri bilen bejerilende, bu serişdeler iki sany uly toparlara bölünýär: gormonal serişdeler we hakyky himiodermanlar. Gormonal bejergide androgenler, esterogenler we kortikosteroidler ulanylýar. Hakyky himiodermanlar bolsa öz gezeginde sintetiki we tebigy derman serişdelerine bölünýärler. Çagalarda hem uly adamlarda ulanylýan himiodermanlar ulanylýar. Emma ulanyş usullary iki ýagdaýa baglydyr: birinjiden, çaga bedeniniň himiodermanlara ýokary duýgurlygy, şol sebäpli hem dürli çylşyrymlaşmalaryň has köp ýüze çykmagyna, ikinjiden bolsa, çaga bedenindäki çişleriň himiodermanlaryň täsirine has duýgurlygy, şol sebäpli hem bejerginiň has netijeliligine baglydyr.

8.2. Çaga onkologiýasynda deontologiýanyň aýratynlyklary

Çaga onkologiýasynda deontologiýanyň örän möhüm aýratynlygy, çagalarda onkokesel ýüze çykanda bu mesele, çaganyň öz meselesi bolmak bilen bilelikde, bütin maşgalanyň meselesi bolýanlygydyr. Barlag usullary, bejeriş işleri geçirilende bu ykbaly çaganyň ene-atasy çözmelidir. Ondan başga-da çaga keselhana giren wagtynda lukman, köplenç, çagada geçiriljek barlag we bejeriş işleriniň çaga üçin agyrsyz geçiriljekdigine söz berýär, şonuň üçin hem lukman öz ýerine ýetirýän barlag we bejeriş işlerini mümkin boldugyça agyrsyz geçirmelidir.

Eger-de 5 ýaşyna çenli çaga keselhana ýerleşdirilende onuň ýanynda enesini ýa-da atasyny ýerleşdirmekligiň meselesi-de çözümelidir, sebäbi käbir çagany enesi ýa-da atasy ýanynda mahaly barlamak we bejermek aňsat bolýar. Emma käbir ene-ata çaganyň ýanynda bolsa, onuň barlanyp-bejerilmegine päsgel berýärler. Şol sebäpli hem bu mesele her bir çaga üçin aýratynlykda çözülýär.

Eger-de keselhana 5 ýaşdan ýokary ýaşly çaga ýerleşdirilse, bu çagalar köp zada düşünyärler we haçanda bir eliň ýa-da aýagyň aýrylmagy barada mesele ýüze çyksa, çaganyň özüne bu mesele ene-atadan has güýçlüräk täsir edýär. Bu ýagdaý çaga we onuň ene-atasy bilen dowamly gepleşiğiň bolmagyny talap edýär.

Ondan başga-da çagalar öz ýagdaýlaryna doly düşünmeseler hem, köplenç, olar biynjalyk, aglak, käbir derejede kesir bolýarlar. Şol ýagdaýda lukmanyň özüni alyp barşy çaganyň keýpini götermäge gönükdirilen bolmalydyr.

Lukman çaganyň ene-atasy bilen iş salşanda şu aşakdaky ýagdaýlary berjaý etmeli:

1. Çaga barlagda wagtynda, onuň ene-atanyň çagada keseliň tiz wagtdan anyklanyljakdygyna ýa-da onuň inkär ediljekdigine gözi ýetmelidir.
2. Ene-ata çaganyň keseli, onuň bejeriliş usullary bilen gysgaça tanyş bolmalydyr.
3. Ene-ata lukman bilen ilkinji duşuşykda keseliň gelip çykyşy, anyklaýyşda, bejergide mümkin bolan näsazlyklar, barlag we bejeriş işleri barada maglumatlar bilen gysgaça tanyş bolmalydyrlar.
4. Ene-ata göwnüçökgün bolan ýagdaýda lukman, hatda näsagyň keselini bejerip bolmaýan bolsa-da, olarda gowulyga umyt döretmäge çalyşmalydyr.
5. Hyzmat ediji işgärler, lukmanlar, şepagat uýalary, kiçi lukmançylyk işgärleri özara hoşniýetli gatnaşyklarda bolmalydyrlar.

ŞERTLI GYSGALTMALAR

AFP – a-fetoprotein;

APW – adamyň papiloma wirusy;

BSGG – Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy;

B-AHG – adamyň horion gonadotropini;

DNK – dezoksiribonukleýin kislotasy;

D2 – metastaz ýaýramakda limfa düwünleriň 2-nji tapgyry;

EÇT – eritrositleriň çöküş tizligi;

HTD – howply täze döreme;

KT – kompýuter tomografiýasy;

MRT – magnit rezonans tomografiýasy;

OYKM – Onkologiýa ylmy-kliniki merkezi;

PSA – erkeklik mäsiniň antigeni;

SCC – öýjük kanseriň antigeni;

RNK – ribonukleýin kislotasy;

USB – ultrases barlaglary;

UBC – peşew haltasynyň kanseriniň antigeni;

ÝBK – ýatgynyň bedeniniň kanseri;

CEA – kanser embrional antigen ýa-da onkofetal we onkoplamentar antigeni;

CA 19-9 – onkomarkýor;

CA 72-4 – onkomarkýor.

ER – esterogen reseptorlary

PR – progesteron reseptorlary

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat, 2007 ý.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. I tom. – Aşgabat, 2009 ý.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. II tom. – Aşgabat, 2010 ý.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. III tom. – Aşgabat, 2012 ý.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. IV tom. – Aşgabat, 2012 ý.
6. *Berdimyradowa M, Orunow Ş, Hojamyradow J.* we başg. Howply täze döremeli näsaglaryň anyklaýyş, bejeriş usullarynyň kliniki protokollary. (Kliniki gollanma). Aşgabat, 2016 ý.
7. *Nazarow T., Hojamyradow J.* Onkologiýa (okuw kitaby). –Aşgabat, «Ylym», 2001.
8. Göni içegäniň howply täze döremeleriniň ýerli ýaýran görnüşleriniň bejerilişini gowulandyrmagyň ýollary. OYKM-iň ylmy-kliniki umumy onkologiýa bölümüniň ylmy-barlag işiniň jemleýji hasabaty. 2005 – 2007 ý.
9. Türkmenistanda gyzyldödegiň howply täze döremeleriniň hirurgiki bejerilişini kämilleşdirmek. OYKM-iň ylmy-kliniki döş kapasasy hirurgiýasy bölümüniň ylmy-barlag işiniň jemleýji hasabaty. 2006 – 2009 ý.
10. Süýt mázleriniň howply täze döremelerinde radikal operasiýalardan soňky gaýrüzülmeleriň önüni alyş çäreleri. OYKM-iň ylmy-kliniki döş kapasasy hirurgiýasy bölümüniň ylmy-barlag işiniň jemleýji hasabaty 2010 – 2012 ý.
11. Deri melanomasynyň çaklama faktorlary. OYKM-iň ylmy-kliniki umumy onkologiýa bölümüniň ylmy-barlag işiniň jemleýji hasabaty. 2008 – 2010 ý.
12. Kekirdegiň howply täze döremeleriniň bejeriş ýollaryny kämilleşdirmek. OYKM-iň ylmy-kliniki kelle-boýun çiş keselleri bölümüniň ylmy-barlag işiniň jemleýji hasabaty. 2008 – 2010 ý.
13. *Блохин Н. Н, Петерсон Б. Е.* Клиническая онкология. Москва, 1979.
14. *Брюс Э. Чебнер, Томас Дж. Линч, Дэп. Л. Лонга.* Руководство по онкологии.– М.: «МЭД пресс-информ», 2011.
15. *Гнатыйшак А. М.* Учебное пособие по общей клинической онкологии.– Киев, 1974.
16. *Давыдов М. И, Демидов Л.В, Поляков Б.И.* Основы современной онкологии: учебник для студентов медицинских высших учебных заведений.– М.: «Эра»2002.
17. *Давыдов М. И, Вельшер Л. З, Поляков Б. И, Ганцев Ж. Х, Петерсон С. Б.* Онкология. Модульный практикум. Учебное пособие.– М.: «ГЭОТАР – Медиа», 2008.
18. *Давыдов М. И, Ганцев Ш. Х.* Онкология. Учебник. Москва «ГЭОТАР – Медиа», 2010.

19. *Елькин В. Д, Митрюковский Л. С, Лысов А. Ю.* Практическая дерматология. – М.: Практическая медицина, 2014.
20. *Коган М. И, Лоран О. Б, Петров С. Б.* Радикальная хирургия рака предстательной железы. Руководство для врачей. – М.: «ГЭОТАР – Медиа», 2006.
21. *Козаченко. В. П.* Клиническая онкогинекология. – М.: «Медицина», 2005.
22. *Краевский Н.А, Смольяников А.В, Саркисов Д.С.* Патолого-анатомическая диагностика опухолей человека. Руководство в 2 томах. Том 1. – М.: Медицина, 1993.
23. *Олейниченко П.И, Булкина З.П, Синиборов Т.К.* Справочник по химиотерапии опухолей. Киев «Здоровья». 2000.
24. *Османов Д, Тумян Г.* Лейкозы. Миелодиспластические синдромы. Лимфомы. Множественная миелома. // Врач. – 2006.– № 13.
25. *Переводчикова Н. И.* Руководство по химиотерапии опухолевых заболеваний. 2-е изд.– М.: Практическая медицина, 2005.
26. *Путырский Л.А, Путырский Ю.Л.* Доброкачественные и злокачественные заболевания молочной железы. Пособие для студентов и врачей. – М., «Медицинское информационное агентство», 2008.
27. *Романчишен А. Ф, Жаринов Г. М.* Курс онкологии. Типография правда Санкт-Петербург. 1998., 251с.
28. Справочник по классификации злокачественных опухолей./Авторизованный перевод с английского. – С-Пб.: «Медакадемия», 2007.
29. *Трапезников Н. Н, Шайн А. Л.* Онкология – М.: Медицина, 1992..
30. *Четик О. Ф.* Морфогенез гиперпластических процессов эндометрия.// Практическая онкология. – Том 5, № 1. – 2004.
31. *Чиссов В. И, Давыдов М. И.* Национальное руководство по онкологии.– М.: «ГЭОТАР – Медиа», 2008.
32. Lt. Col. AK. Tyagi, Gp. Capt. D. Rantray. Decision Making in Surgical Onkology. JAYPEE, New Delhi, 2008.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
---------------	---

UMUMY ONKOLOGIÝA

I bap. Onkologiýa ylmy

1.1. Onkologiýa ylmy we onuň başga ylmlar bilen baglanyşygy. Onkologiýa pudagynyň gysgaça taryhy	10
---	----

II bap. Täze döremeler

2.1. Täze döreme keselleri barada umumy düşünje	13
2.2. Täze döremeleriň klassifikasiýasy	16
2.2.1. Täze döremeleriň häsiýetleri boýunça bölünişi	16
2.2.2. Täze döremeleriň patalogoanatomik klassifikasiýasy	17
2.3. Täze döremeleriň atlandyrylyşy (nomenklaturasy)	17
2.2.4. Täze döremeleriň gistologik klassifikasiýasy	18
2.2.5. Birleşdiriji dokumalardan döreyän täze döremeler	18
2.2.6. Örtüji (epitelial) dokumalardan döreyän täze döremeler	19
2.2.7. Howply täze döremeleriň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	19
2.2.8. TNM ulgamy boýunça Halkara klassifikasiýasy	19

III bap. Howply täze döremeleriň epidemiologiýasy

3.1. Howply täze döremeleriň epidemiologiýasy	21
---	----

IV bap. Howply täze döremelere garşy göreş

4.1. Howply täze döremelere garşy göreşi guramak	23
4.1.1. Türkmenistanda onkologiýa gullugynyň guralyşy	24
4.1.2. Onkologiýa hassahanalary	24
4.1.3. Onkologiýa otaglary	25
4.1.4. Serediş otaglary	25

4.2. Howply täze döremeleriň öňüni alyş ýollary	26
4.2.1. Ilkinji öňüni alyş çäreleriniň sanitar-gigiýenik ýoly	26
4.2.2. Ilkinji öňüni alyş çäreleriniň inžener-senagat ýoly	27
4.2.3. Howply täze döreme keselleriniň öňüni alyş lukmançylyk ýolunyň tapgyrlary	27

V bap. Howply täze döremeleriň etiopatogenezi

5.1. Daşky gurşawyň blastomogen faktorlary.....	27
5.1.1. Himiki kanserogen maddalary	28
5.1.2. Fiziki blastomogen faktorlar	28
5.1.3. Biologiki blastomogen faktorlar	29
5.2. Kanserogenezi.....	29
5.2.1. Öýjük derejesindäki kanserogenezi	29
5.2.2. Agza derejesindäki kanserogenezi	30
5.2.3. Beden derejesindäki kanserogenezi	30
5.3. Çişleriň döremeginiň nazaryýetleri.....	31
5.4. Howply täze döremelere getirýän keseller.....	32

VI bap. Kliniki gözegçilik

6.1. Onkologik näsaglaryň kliniki gözegçiligi.....	34
6.1.1. Onkologik näsaglaryň kliniki toparlary	36

VII bap. Onkologiýada anyklaýyş usullary

7.1. Howply täze döreme keselleriniň kliniki alamatlary we anyklanylyş usullary	37
7.2. Täze döreme keselleriniň barlaghana barlaglary	40
7.2.1. Çişler bilen bagly bolan serologik markýorlar.....	40
7.3. Şöhle anyklaýyş usullary	43
7.3.1. Rentgen barlag usullary	43
7.3.2. Ultrases barlag usullary.....	45
7.3.3. Täze döreme keselleriniň kompýuter tomografiýa (KT) we magnit rezonans tomografiýa (MRT) barlaglary	47
7.3.4. Radioizotop ýa-da radionuklid barlag usullary.....	48
7.4. Endoskopiki barlag usullary	48
7.5. Morfologik barlag usullary	49
7.5.1. Immunogistohimiki barlaglar.....	50

VIII bap. Onkologiýada bejeriliş usullary

8.1. Howply täze döremeleriň bejeriliş usullary we olaryň aýratynlyklary	51
8.2. Bejeriş usullaryny saýlap almagyň ýollary	52
8.3. Hirurgik bejeriş usullary	53
8.4. Şöhle bilen bejeriş usullary	55
8.5. Howply täze döremeleri dermanlar arkaly bejermek	57

8.5.1. Howply täze döremeleriň himioterapiýa bejergisi	58
8.5.2. Himioderman serişdeleriniň näsaglaryň bedenine goýberiliş ýollary	59
8.5.3. Himioterapiýa geçirilýän döwründe ýüze çykýan kynçylyklar	60

ÝÖRITE ONKOLOGIÝA

I bap. Deri örtüginin täze döremeleri

1.1. Deri kanseri	61
1.1.1. Adamyň deri örtüginin gurluşy we pigment emele geliş hadysasy	61
1.1.2. Deri kanseriniň epidemiologiýasy	62
1.1.3. Deriniň kanserine sebäp bolýan ýagdaýlar	63
1.1.4. Deri kanseriniň patalogoanatomik häsiýetnamasy	64
1.1.5. Deri kanseriniň ýaýraýyş derejeleri	65
1.1.6. Deri kanseriniň kliniki alamatlary	65
1.1.7. Deriniň howply täze döremeleriniň anyklanylyş usullary	66
1.1.8. Deri kanseriniň bejeriliş usullary	67
1.2. Deriniň melanomasy	68
1.2.1. Melanomanyň epidemiologiýasy	68
1.2.2. Deri melanomasynyň patalogoanatomik häsiýetnamasy	70
1.2.3. Deri melanomasynyň ýaýraýyş derejeleri	70
1.2.4. Deri melanomasynyň kliniki alamatlary	70
1.2.5. Deri melanomasynyň anyklanylyş usullary	72
1.2.6. Deri melanomasynyň bejeriş usullary	73

II bap. Daýanç-hereket ulgamynyň täze döremeleri

2.1. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleri	76
2.1.1. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň halkara gistogenetiki klassifikasiýasy	77
2.1.2. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň epidemiologiýasy	79
2.1.3. Ýumşak dokumalaryň howply täze döremeleriniň ösüş aýratynlyklary we kliniki alamatlary	79
2.1.4. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň anyklanylyş usullary	82
2.1.5. Ýöriteleşdirilen barlag usullary	82
2.1.6. Ýumşak dokumalaryň täze döremeleriniň bejeriliş usullary	85
2.2. Süňk ulgamynyň täze döremeleri	87
2.2.1. Süňk ulgamynyň kliniki anatomiýasy	87
2.2.2. Halkara № 6 gistologik klassifikasiýa. Süňk täze döremeleriniň gistologik klassifikasiýasy	87
2.2.3. Süňkleriň howply täze döremeleriniň epidemiologiýasy	89
2.2.4. Süňk sarkomalarynyň patologik anatomiýasy	90
2.2.5. Süňk sarkomalarynyň kliniki alamatlary	91

2.2.6. Süňkleriň täze döremeleriniň anyklanylyş usullary	91
2.2.7. Süňkleriň täze döremeleriniň bejeriliş usullary	94

III bap. Dem alyş agzalarynyň täze döremeleri

3.1. Kekirdegiň täze döremeleri	98
3.1.1. Kekirdegiň kanserine getirýän keseller	99
3.1.2. Kekirdegiň täze döremeleriniň klassifikasiýasy	99
3.1.3. Kekirdegiň howply täze döremeleri	100
3.1.4. Kekirdegiň HTD-siniň ýaýraýyş derejesi boýunça klassifikasiýasy	101
3.1.5. Kekirdegiň täze döremeleriniň anyklanylyş usullary	102
3.1.6. Kekirdegiň kanseriniň bejeriliş usullary	104
3.2. Öýken kanseri	105
3.2.1. Öýken kanseriniň patologik anatomiýasy	106
3.2.2. Öýken kanseriniň gistologik görnüşleri	106
3.2.3. Öýken kanseri keseline getirip biläýjek ýagdaýlar	107
3.2.4. Öýken kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	107
3.2.5. Öýken kanseriniň kliniki alamatlary	108
3.2.6. Öýkeniň ýöriteleşdirilen barlaglary	109
3.2.7. Öýken kanseriniň bejeriliş usullary	110

IV bap. Iýmit siňdiriş agzalarynyň täze döremeleri

4.1. Dodaklaryň kanseri	111
4.1.1. Dodak kanserine getirýän keseller	112
4.1.2. Dodak kanseriniň derejeleri boýunça klassifikasiýasy	112
4.1.3. Dodak kanseriniň kliniki alamatlary	113
4.1.4. Dodak kanseriniň bejeriliş usullary	113
4.2. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň täze döremeleri	114
4.2.1. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň täze döremeleriniň ýaýraýyş derejesi boýunça klassifikasiýasy	116
4.2.2. Agyz boşlugynyň nemli bardasynyň täze döremeleriniň bejeriliş usullary	117
4.3. Gyzylödegiň täze döremeleri	117
4.3.1. Gyzylödegiň kliniki anatomiýasy	117
4.3.2. Gyzylödegiň howply täze döremeleriniň epidemiologiýasy	119
4.3.3. Gyzylödegiň howply täze döremelerine getirýän ýagdaýlar we keseller	119
4.3.4. Gyzylödegiň kanseriniň patologik anatomiýasy	120
4.3.5. Gyzylödegiň howply täze döremeleriniň ýaýraýyş derejeleri	121
4.3.6. Gyzylödegiň howply täze döremeleriniň kliniki alamatlary	123
4.3.7. Gyzylödegiň kanseriniň bejeriliş usullary	126
4.4. Aşgazanyň täze döremeleri	127
4.4.1. Aşgazanyň kliniki anatomiýasy	127

4.4.2. Aşgazan kanseriniň epidemiologiýasy	128
4.4.3. Aşgazan kanseriniň patologiki anatomiýasy	129
4.4.4. Aşgazan kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	130
4.4.5. Aşgazan kanseriniň kliniki alamatlary	132
4.4.6. Aşgazan kanseriniň metastazlarynyň ýaýraýyş aýratynlyklary	133
4.4.7. Aşgazan kanseriniň anyklanylyş usullary	134
4.4.8. Aşgazan kanseriniň bejeriliş usullary.....	135
4.5. Ýogyn içegäniň täze döremeleri	137
4.5.1. Ýogyn içegäniň kanseriniň epidemiologiýasy	138
4.5.2. Ýogyn içegäniň kanserine getirýän ýagdaýlar	138
4.5.3. Ýogyn içegäniň kanserine getirýän keseller	138
4.5.4. Ýogyn içegäniň kanseri keseliniň önüni alyş çäreleri.....	140
4.5.5. Ýogyn içegäniň kanseri keseli	140
4.5.6. Ýogyn içegäniň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	141
4.5.7. Ýogyn içegäniň kanseriniň kliniki alamatlary	142
4.5.8. Ýogyn içegäniň kanseriniň anyklanylyş usullary	145
4.5.9. Ýogyn içegäniň kanseriniň bejeriliş usullary.....	148
4.6. Göni içegäniň täze döremeleri	149
4.6.1. Göni içegäniň kanserine getirýän ýagdaýlar	150
4.6.2. Göni içegäniň täze döremeleri	150
4.6.3. Göni içegäniň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	151
4.6.4. Göni içegäniň kanseriniň kliniki alamatlary	152
4.6.5. Göni içegäniň kanseriniň anyklanylyş usullary	154
4.6.6. Göni içegäniň kanseriniň bejeriş usullary.....	156
4.7. Bagryň täze döremeleri	158
4.7.1. Bagryň gysgaça anatomiýasy.....	158
4.7.2. Bagryň kanseriniň epidemiologiýasy.....	159
4.7.3. Bagryň kanseriniň etiologiýasy we onuň döremegine getirýän ýagdaýlar	159
4.7.4. Patologoanatomik häsiýetleri.....	161
4.7.5. Bagryň kanseri keseliniň klassifikasiýalary	162
4.7.6. Bagryň kanseriniň kliniki alamatlary.....	162
4.7.7. Bagryň kanseriniň anyklanylyş usullary	163
4.7.8. Bagryň täze döremeleriniň bejeriliş usullary	165
4.8. Aşgazanasty mäsiniň täze döremeleri.....	166
4.8.1. Aşgazanasty mäsiniň kanserine getirýän ýagdaýlar	166
4.8.2. Aşgazanasty mäsiniň täze döremeleriniň patologiki anatomiýasy	167
4.8.3. Aşgazanasty mäsiniň kanseriniň kliniki alamatlary.....	168
4.8.4. Aşgazanasty mäsiniň kanseriniň anyklanylyş usullary	168
4.8.5. Ýöriteleşdirilen barlag usullary.....	171
4.8.6. Aşgazanasty mäsiniň kanseriniň bejeriliş usullary	172

V bap. Peşew işläp çykaryş ulgamynyň täze döremeleri

5.1. Bökrekleriň täze döremeleri.....	173
5.1.1. Bökrek kanseriniň epidemiologiýasy.....	174
5.1.2. Bökrek kanseriniň morfologiki gurluşy we klassifikasiýasy	174
5.1.3. Bökrek kanseriniň metastazlarynyň ýaýraýşy.....	176
5.1.4. Bökrek kanseriniň ýaýraýş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	176
5.1.5. Bökrek kanseriniň kliniki alamatlary	177
5.1.6. Bökrek kanseriniň anyklanylyş usullary	179
5.1.7. Bökrek kanseriniň bejeriliş usullary	181
5.2. Bökrekleriň ýargak-okara ulgamynyň we peşew ýollarynyň täze döremeleri.....	181
5.2.1. Kliniki alamatlary	182
5.2.2. Anyklanylyş usullary	182
5.2.3. Bejeriliş usullary	183
5.3. Peşew haltasynyň täze döremeleri	183
5.3.1. Peşew haltasynyň kanseriniň etiologiýasy we patogenezi.....	184
5.3.2. Peşew haltasynyň kanseriniň ýaýraýş derejeleri.....	184
5.3.3. Peşew haltasynyň kanseriniň kliniki alamatlary	185
5.3.4. Peşew haltasynyň kanseriniň anyklanylyş usullary	186
5.3.5. Peşew haltasynyň kanseriniň bejeriliş usullary.....	186
5.4. Erkeklik mäsiniň täze döremeleri	188
5.4.1. Erkeklik mäsiniň kanseriniň morfologiki gurluşy	188
5.4.2. Erkeklik mäsiniň kanseriniň kliniki alamatlary	188
5.4.3. Erkeklik mäsiniň kanseriniň TNM ulgamy boýunça klassifikasiýasy.....	189
5.4.4. Erkeklik mäsiniň kanseriniň anyklanylyş usullary	190
5.4.5. Erkeklik mäsiniň kanseriniň bejeriliş usullary	190
5.5. Ýumurtganyň täze döremeleri.....	191
5.5.1. Ýumurtganyň täze döremeleriniň patologik anatomiýasy	191
5.5.2. Ýumurtganyň täze döremeleriniň kliniki alamatlary	192
5.5.3. TNM ulgamy boýunça halkara klassifikasiýasy	193
5.5.4. Ýumurtganyň täze döremeleriniň anyklanylyş usullary	193
5.5.5. Ýumurtganyň täze döremeleriniň bejeriliş usullary.....	194
5.6. Ujydyň täze döremeleri.....	195

VI bap. Aýal jyns agzalarynyň täze döremeleri

6.1. Wulwanyň täze döremeleri	196
6.1.1. Wulwanyň kanseriniň patologik anatomiýasy	196
6.1.2. Wulwanyň kanseriniň kliniki alamatlary	197
6.1.3. Wulwanyň kanseriniň ýaýraýş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	198
6.1.4. Wulwanyň kanseriniň anyklanylyş we bejeriliş usullary.....	199
6.2. Jynshananyň kanseri	199

6.2.1. Jynshananyň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	200
6.2.3. Jynshananyň kanseriniň anyklanylyş we bejeriliş usullary	201
6.3. Ýatgy boýunjygynyň kanseri	201
6.3.1. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň epidemiologiýasy.....	202
6.3.2. Ýatgy boýunjygynyň kanserine sebäp bolýan ýagdaýlar.....	202
6.3.3. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	204
6.3.4. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň kliniki alamatlary.....	207
6.3.5. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň anyklanylyş usullary.....	207
6.3.6. Ýatgy boýunjygynyň kanseriniň bejeriliş usullary	209
6.4. Ýatgy bedeniniň kanseri	212
6.4.1. Ýatgy bedeniniň kanseriniň ösüşiniň esasy tapgyrlary.....	212
6.4.2. Endometriýanyň kanseri	213
6.4.3. Ýatgy bedeniniň kanseriniň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	214
6.4.4. Ýatgy bedeniniň kanseriniň kliniki alamatlary	216
6.4.5. Ýatgy bedeniniň kanseriniň anyklanylyş usullary	217
6.4.6. Ýatgy bedeniniň kanseriniň bejeriliş usullary.....	219
6.5. Ýumurtgalygyň çişleri	222
6.5.1. Ýumurtgalygyň çişleriniň klassifikasiýalary.....	222
6.5.2. Ýumurtgalygyň täze döremeleriniň gistologik görnüşleri	226
6.5.3. Ýumurtgalygyň çişleriniň anyklanylyş usullary	227
6.5.4. Ýumurtgalygyň çişleriniň bejeriliş usullary.....	228
6.6. Trofoblastik keseli.....	228
6.6.1. Trofoblastik keseliň morfologik görnüşleri	229
6.6.2. Horiokarsinomanyň ýaýraýyş derejeleri boýunça klassifikasiýasy	230
6.6.3. Çaklaýyş alamatlary.....	230
6.6.4. Trofoblastiki keseliň anyklanylyş usullary	230
6.6.5. Trofoblastik keseliň bejeriliş usullary	231
6.6.6. Horiokarsinomanyň bejeriliş usullary	231
6.7. Süýt mázleriniň täze döremeleri	231
6.7.1. Süýt mázleriniň kliniki anatomiýasy	232
6.7.2. Süýt mázleriniň kanserine getirip biläýjek ýagdaýlar.....	233
6.7.3. Süýt mázleriniň kanserine getirýän keselleri	233
6.7.4. Gormonlary ulanmasyzdan maslahat berilýän bejergiler.....	235
6.7.5. Süýt mázleriniň kanseriniň epidemiologiýasy	236
6.7.6. Süýt mázleriniň kanseriniň patologik anatomiýasy	236
6.7.7. Süýt mázleriniň kanseriniň klassifikasiýalary.....	236
6.7.8. Süýt mázleriniň kanseriniň kliniki alamatlary	237
6.7.9. Süýt mázleriniň keselleriniň anyklanylyş usullary	238
6.7.10. Süýt mázleriniň kanseriniň bejeriliş usullary.....	240

VII bap. Gan ulgamynyň keselleri

7.1. Gan işlenip çykarylyşy (gemopoýez) barada umumy düşünje	241
7.2. Gemoblastozlar	242
7.2.1. Gemoblastozlaryň etiopatogenezi	242
7.2.2. Leýkozlaryň klassifikasiýasy	244
7.2.3. Ýiti leýkozlaryň kliniki alamatlary	245
7.2.4. Ýiti leýkozlaryň bejerilişi	246
7.3. Dowamly leýkozlar	247
7.3.1. Dowamly miýeloleýkoz	247
7.3.2. Dowamly monositar leýkoz	249
7.3.3. Hakyky polisitemiýa	249
7.3.4. Miýelofibroz.....	251
7.3.5. Dowamly limfoleýkoz	252
7.4. Howply limfomalar	254
7.4.1. Limfogradulematoz.....	254
7.5. Howply Hožkiniňki däl limfomalary	257
7.5.1. Bejeriliş usullary	258

VIII bap. Çaga onkologiýasy

8.1. Çaga onkologiýasynyň aýratynlyklary	259
8.1.1. Çaga onkologiýasynda çişleriň etiopatogeneziň aýratynlygy.....	260
8.1.2. Çaga çiş keselleriniň epidemiologiýasynyň aýratynlyklary	261
8.1.3. Çagalarda çiş keselleriniň morfologiýa aýratynlygy	262
8.1.4. Embrional düwünçekden emele gelýän çişler.....	262
8.1.5. Çagalarda çişleriň kliniki alamatlary	263
8.1.6. Çagalarda çiş keselleriniň anyklanylyş usullary	263
8.1.7. Çagalarda çiş keselleriniň bejeriliş aýratynlyklary	264
8.1.8. Derman serişdeleri arkaly bejermek	265
8.2. Çaga onkologiýasynda deontologiýanyň aýratynlyklary.....	265
Şertli gysgaltmalar	267
Peýdalanylýan edebiýatlar	268

Juma Hojamyradow, Täçmämmet Nazarow

ONKOLOGIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor
Surat redaktory
Teh. redaktor
Korrektor
Kompýuter bezegi
Neşir üçin jogapkär

*B. Orazdurdyýewa
O. Çerkezowa
O. Nuryagdyýewa
M. Atabayewa
G. Orazowa, B. Mämmetgurbanow
A. Annamammedow*

Çap etmäge rugsat edildi 25.09.2018. Ölçeği 70x100¹/₁₆
Times New Roman garniturasy. Şertli çap listi 22,58.
Hasap-neşir listi 22,08. Şertli reňkli ottiski 62,25.
Çap listi 17,5. Sargyt № 3277. Sany 1300.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744000. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.